

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий-бағрий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 2 (177)

2012 йил, феврал

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www. jad.uz

МУНДАРИЖА

НАВОИЙХОНЛИК

Омон МУҲТОР. Алишер Навоий ғазалига мухаммас	3
Мақсуд ШАЙХЗОДА. Асрлар оша	4

НАСР

Ёш таржимонлар ижодидан. Ҳикоялар	7
Болеслав ПРУС. Фиръавн	43
Отажон ТОҒОН. Бегона. Роман	92

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Бакир ЧЎПОНЗОДА. Бу севги юракка шуълалар солур	33
Калими КОШОНИЙ. Ғазаллар	87

БОБУРХОНЛИК

Ҳасан ҚУДРАТИЛЛАЕВ. “Бобурнома” — озарбайжон тилида	155
--	-----

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Эркин ВОҲИДОВ. Икки олам захмати	131
---	-----

АДАБИЙ САБОҚЛАР

Лев ТОЛСТОЙ. Асосий қахрамонларим — ҳақиқат	139
Сомерсет МОЭМ. Романнавис ёхуд савдогар	157

ТАҚРИЗ

У.ДОЛИМОВ, Н. ЖАББОРОВ. Илмий ҳақиқатнинг туғилиши	162
---	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Густав ЭМАР. Сохибчангал. Роман	167
--	-----

ТОШКЕНТ
ФЕВРАЛ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚҶЧҚОР
(масъул котиб)

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖҶРАЕВА

Алимурод ТОЖИЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҶИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдураҳим МАННОНОВ

Темур ШИРИНОВ

Ғулом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир А. ФАЙЗУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н. ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 2. 2012

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №177

Уч босма тобоқ ҳажмигача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 28.02.2012 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1800 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2012 й.**

Омон МУХТОР
Давлат мукофоти совриндори

Алишер Навоий ғазалига мухаммас

Оламки, қошингда ё бўлибдур,
Юзингда кезар сабо бўлибдур,
Босган қадаминг садо бўлибдур,
Кўзинг не бало қаро бўлибдур —
Ким, жонга қаро бало бўлибдур.

Боқма манга, деб у шарт қилади,
Рангимни бутун у зард қилди,
Жисмимни йўлида гард қилди,
Мажмуи давони дард қилди,
Дардингки, манга даво бўлибдур.

Ҳолим эмас эрди элда пинҳон,
Умрим уйини у қилди вайрон,
Сарсон бўлайинми ёки яксон,
Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
Ҳар жонки, санга фидо бўлибдур.

У қайтмаса, не қилай, хатодин,
Дарс оламаса вақтида ҳаёдин,
Кўрқиб ҳам ўтирмайин Худодин,
Бегона бўлибдур ошнодин,
Бегонага ошно бўлибдур.

Мен дардим, анинг нидоси жоним,
Оламдаги нур либоси жоним,
Олисдаги моҳ равоси жоним, —
То қолди юзунг ҳавоси жоним,
Юз сори анга ҳаво бўлибдур.

Қисматми эди ишққа монёъ,
У билмади — мангу не, не оний,
Бу кун ўтадур, келар-ку соний,
Бақо топар улки, бўлди фоний,
Раҳравға бақо фано бўлибдур.

Кўй, қилма, Омон, шикоятти ишқ,
Шундайдир азал ҳикоятти ишқ,
Лекин йўқ экан ниҳоятти ишқ,
То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлибдур.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мақсуд ШАЙХЗОДА

Асрлар оша

*Кўнгил шикоятидан юз рисола ёзмишам.
Алишер НАВОИЙ*

Кишилик насли ўзининг ўлмаслигини, абадий ҳаётини таъминлаб қўйиш вазифасини буюк санъаткорларнинг тароналарига, ўз доҳий фарзандларининг сўлмас асарларига ҳавола қилиб қўйган.

Дунё халқларининг энг юксак ва олижаноб армонларини тараннум этган чинакам даҳоларнинг тақдири биринчи қарашда кишига галатидай туюлади. Улар яшаган давр ва саналар биздан йироқлашган сайин мазкур даҳоларнинг нуроний сий-молари замонамизга шунча яқин ва ошна сезилади.

Чунончи, замонларнинг ўтмиш манзилларига, асрларнинг ўрта йўлида гарибона турган бир шоирни тасаввур қилингки, кун ва йил сайин у билан бизнинг ўртамиздаги масофа ортса-да, унинг чеҳраси авлодлар кўзида янада яққолроқ намоён бўлмоқда. Бу зоти-шариф — шеърят, нафосат, ақлу фаросат ва одампарварликнинг ҳамиша тирик пири, назм аҳлининг устоди, эрк ва бахт-талаб оддий кишиларнинг ишончли шайхи Алишер Навоийдир. Чиндан ҳам бизнинг Навоий билан дўстлигимиз, ошнализимиз, уни чуқурроқ идрок этиб олишимиз илгариги йилларга нисбатан мислсиз даражада ривожланиб борди, бошқача қилиб айтганимизда, замонлар ўтган сайин улуғ нағмасоз бизга яқинроқ келиб қолди. Зотан, Навоий ўзи ҳам замонга доимо жисмоний ҳамроҳлик қилиш мумкин эмаслигини бир байтида очиқ иқрор этган:

*Эй Навоий, умр ўтар елдек, ўзингни шод тут,
Елга етмак мумкин эрматур чу суръат кўреузиб...*

Лекин улуғ шоир келгуси наслларни ва асрларни ўз байтларининг қудрати билан фатҳ қилиб олишга имони комил эди. Инсонларга яхшилик ва нафосат хислатларини талқин этган шоир, хўблар (кенг маънода гўзал ва яхши кишилар) ўзининг асарларини, назмини, албатта ёдлаб олишларига ишонар эди.

*Хўблар ўргансалар тонг йўқ Навоий назмини —
Ким, аларнинг хусни онинг ишқидин топмиш ривож.*

Навоий назми эса, башар авлодининг буюк орзуларини ва оғир мусибатини, умидли интилишларини ва ҳаққоний шикоятларини, бахти, севгисини, хуснини ёхуд аламини, газабини ва қабоҳатларини кенг тасвирлаб берган му-жассам дostonлардан, муаззам девонлардан иборатдир. Шоиримизни асрлар оша бизга олиб келган, унинг асарларини кунимиз мундарижасига киргизиб қўйгани шу омил асарларининг тор ижтимоий-замонавий қобикқа бекиниб қолмаганлиги билан изоҳланади. Навоий образлари ўз муҳитининг об-ҳавосини, ўз синфининг гоёларини ёриб чиқа олиб, ҳамма инсонларни ҳамма вақт ўйлатган ва куйлатган кайфиятларни касб этадиларки, шу билан Алишер Навоий жаҳоннинг санъат тарихида умумбашарий мавқеларда турган ва чуқур инсоний гоёларга тилмоҳ бўлган бир шоир эканини аллақачон исотлаб берди.

Шоиримизнинг назмида, айниқса лирикасида шикоят куйларининг жуда катта ўрин олганини пайқаган китобхонлар уни бадбин — пессимист шоир деб ўйлашлари мумкин. Бироқ ҳар қандай шикоят ва норозилик бадбинлик бўлавермайди, балки у мавжуд шароитдан қаноатланмаслик, одамнинг толеи учун бўлак шароитларни излаш кайфиятларидан ҳам келиб чиқиши мумкин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Қоронғудир олам оҳим тунидин” деб нолиган шоир оламнинг бу ҳолатидан хафа!.. Навоий шеърда инсон дарди бўлишини бадийликка сабаб деб билади, яъни чуқур башарий қайғу акс эттирилмаган шеърларнинг бадий моҳияти юксак бўлмаслигини билади. Бу тўғрида унинг талай эътирофлари кўпчиликка маълум. Шу сабабли унинг фақат бир байгинигина эслайлик:

*Навоий назми рангину равон эрса ажаб эрмас —
Ки, махлут ўлди кўз ёши била хуни жигар анда.*

Бу байтдан кўриниб турибдики, шеър йиғи билан жигар қонидан яратилганлиги учун у рангин ва равон-бадий қимматга эгадир. Шоир бу тадбирлар билан инсонга хос чуқур изтиробларни ифодаламоқчи бўлгани шубҳасиз. Шу билан бирга Навоий бу ерда катта бадий маҳорат кўрсатиб, мумтоз шеърятнинг машҳур санъатларидан бири бўлмиш “таносиб” ёки “мароотун назир” усулидан фойдаланиб, шеърдаги рангинликни жигар қони (у ҳам, бу ҳам қизил ранг) билан ва шеърнинг пухта ҳамда равонлигини эса кўз ёши билан (у ҳам, бу ҳам оқади) боғлаб изоҳлайди. Умуман Навоий образлари учун характерли хислат уларнинг узилиб қолмасдан, албатта, қатор ҳолатлар билан боғланишидирки, шоир булар учун мумтоз шеърятнинг санъатларидан фойдаланган.

Алишер Навоий ўз даврининг кўпол, ғайриинсоний, ёвуз одат ва қонунларидан шикоят қилиб, кўпчилик адабий маҳфалларда (давраларда) шеърӣ муҳокамалар фақат бир қофия ёхуд радиф ва ёки ташбиҳ устида бораётган бир пайтда унинг шеърга чуқур ҳаётӣ мазмун бағишлаши, унга инсоннинг дард ва қайғуларини юклаб, шу билан одамларнинг диққатини катта ахлоқӣ-ижтимоӣ-фалсафӣ муаммолар атрофига жалб этиши нақадар катта журъат, тараққӣпарварлик аҳамиятига эга бўлган жасорат эканлиги ўз-ўзидан аёндыр.

Лекин шоирдаги буюк истакларга ҳар томондан йўллар берк, имкониятлар тор, шароитлар йўқ.

*Эй Навоий, кўргали они учар ҳар дам кўзум,
Лек не суд учмоқ ул қушким, анга йўқтур қанот.*

Қанотсиз қуш — феодализм исканжасида яшаган эрқпарвар шоирнинг муҳаммад рамидаий гавдаланади. Навоий ўзининг ва ўзига ўхшаган илғор фикрли арбобларнинг ҳаёт ва тақдирини кўйидаги реалистик мисраларда кескин баён қилади:

*Кўз оч, ашки надомат соч: ўз аҳволинғаким, бордур —
Тунинг тийра, кўзинг хира, йилинг бўртоқ, отинг оқсоқ.*

Бу оғир ҳаётӣ мушкулотдан қутулиш йўли қарда?

*Жаҳон аҳли нифоқидин қаён борсам амин эрмон,
Тилармен ул жаҳонни, топқайман шояд амон анда.*

Ярамас одамларнинг фисқу фасодидан безган шоир қарга, қайси шаҳарга бормасин, ўзини аминликда сезмайди. У энди ўзига чинакам омонлик бера оладиган бир жаҳонни кўмсайди, лекин унинг қарда эканини билмайди ва ўша даврда билолмас эди ҳам. Лекин бу бошқа “замон” сўфийларнинг “фано филло” деб тушунган тангри васли эмас. Гарчи шоиримиз, баъзи бир шикоятлардан сўнгра, “ваҳдат майи”ни тасаллибахш бир чора деб тавсия қилса-да, сўфийларга хос бу “илоҳӣ шароб” термини Навоий учун фақат замонада асосӣ мавқени эгаллаган тасаввуф оқимиға маълум даражада таъзим қилиш учунгина қўлланилади. Чунки Навоий ўз шахсий ҳаётӣда сўфӣ пирларнинг ва муридларнинг низомига риоя қилиб, дунёвий гўзалликлардан ҳеч қачон воз кечган эмас.

Иккинчи ва яхшироқ бир жаҳон орзуси Навоийда, ҳатто баъзан даҳрийлик ва исёнкорлик руҳида жаранглайди:

*Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёғдуруб ашқин, тутар ҳолингга ҳар тун мотами,
Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким, ком учун боштин яратқай олами.*

Адабиётшуносларимизнинг диққат назаридан четда қолган бу байтлар гоёяк чуқур ва жасур мазмунга эга. Дунёнинг қоронғу тундан, кўз ёшидан, мотам ва ғамдан иборат бўлганини кўрган шоир, бу хил оламда одамзод бахтиёр бўлолмайди, дейди. Демак, шунинг ўзи билан у, “амри илоҳий” ила яратилган дунёнинг хато йўлдан борганини уқтириб ўтади ва бундан ҳам нари бориб, тангри янги бошдан янги бир олам яратгани маъқул бўлар эди, деган даҳриёна ва балки хайёмона даъвогача бориб етади. Биз бу билан Навоийни атеист деб эълон қилмоқчи эмасмиз, балки у ўзининг ҳақгўй ва ҳаққоний байтларида баъзан стихияли равишда илоҳий қоидаларни танқид қилиш даражасига кўтарилганини қайд қиляпмиз, холос.

Албатта, Навоий ўзининг хаёлий адолат ва маърифат олами қаерда ва қачон қарор топишини билмаган, аммо қачон бўлмасин башарият чинакам инсоний жамият қуриб, яхши ҳаёт кечиршига чуқур ишонган ва ўзининг ўлмас байтларида бундай порлоқ келажакни тараннум этган.

Навоийни узоқ тарихий масофалардан олиб келиб, бизга замондош қилаётган омил, асрларнинг тепасидан унинг қўлини сиқишимизга боис бўлган шарт — ўлмас шоиримиздаги юксак башарий ниятлардирки, ҳар насл, ҳар давр ва ҳар аср шоир асарларини мутолаа қилганида унда янги-янги хислатлар, маънолар ва уфқлар очгусидир.

Навоий замон ва ҳаёт йўлининг қийинлигини, ўз саломатлигининг носоз эканини иқдор этгани ҳолда буюк мақсад йўлида ҳеч бир машаққатдан ёнмаслигини (қайғурмаслигини) қуйидаги мумтоз байтда изҳор этган:

*Ўлармен ё етармен мақсадимга, ёнмоқ имкони йўқ,
Бадан заъфи билан йўл шиддатидин гарчи толгаймен.*

Ёш таржимонлар ижодидан

Альфред ХИЧКОК
Англия

ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Аюс ҳеч қачон қиморбозлар тоифасидан бўлмаган. Ўша куни Лозайо казиносига кирганида ҳам қимор ўйнашни хаёлига келтирмаганди. Шунчаки қадрдон дўсти Панчо билан учрашиш учун бу ерга келган эди. У Панчони жуда кўп йиллардан бери биларди. Улар университетда ўқиган даврларида курсдош бўлишган. Кеча, ушбу шаҳарга келганидан бир кун ўтгач, Панчо унинг телефон рақамини қандайдир йўл билан топди ва иккиси кечкурун соат олтида казинода учрашишга келишишди. Аюсга учрашув жойи ёқинқирамади:

– Панчо, нега энди ўша ерни танладинг? Учрашиш учун казинодан бошқа жой қуриб кетганми?

Панчо қулиб жавоб берди:

– Тўғри айтасан. Лекин мен ҳам сен каби бу шаҳарда мусофирман. Сени тасодифан аэропортда таксига ўтираётган пайтингда кўриб қолдим. Шунинг учун мусофир бўлсанг керак, деб тахмин қилдим. Кечадан бери ушбу шаҳарнинг барча меҳмонхоналарига телефон қилдим ва ниҳоят сени топдим. Ҳамонки, мен ҳам сенга ўхшаб бу шаҳарнинг ҳеч жойини билмас эканман, казинода учраша қолайлик дедим-да.

Соат олтидан ўн дақиқа ўтибдики, Панчодан ҳамон дарак йўқ.

Аюс салонда у ёқдан-бу ёққа юриб турган эди, бирдан кўзи ўзи билан бир меҳмонхонада яшовчи бадавлат кекса аёл Карлай хонимга тушди.

Эҳтимол, куни кеча Карлай хонимнинг Аюсни меҳмонхонада кутиб олганининг сабаби ҳам унга шайдо ва мафтун бўлганидир. Аюс жозибали ва келишган эркак эди. Яъни, ёши улғайган сари янада жозибалироқ бўлиб борадиган эркаклар тоифасидан эди.

У катта бир компаниянинг савдо вакили сифатида бир қатор дастгоҳларга буюртма бериш учун бу шаҳарга келган эди. Шунинг учун компания ҳисобидан шаҳарнинг энг яхши меҳмонхонасидан ўзига хона олди. Уни сармоядор эркаклардан бири деб ўйлаган Карлай хоним Аюс билан илиқ суҳбатлашиб, ҳол-аҳвол сўрашди.

Рулет столи олдида турган Карлай хонимнинг кўзи Аюсга тушгани ҳамон унга ўгирилиб, луқма ташлади:

– Салом, жаноб Аюс! Бу ерга кўнгил очиш учун келдингизми?

– Йўқ, хоним. Дўстларимдан бири билан учрашишга келишган эдик, бир оз кечикяпти.

Карлай хоним стол ўртасидаги бир уюм пулни олдида тортди ва деди:

– Жуда яхши. Вақт ўтказиш учун бир неча дақиқа хурсандчилик қилсак ёмон бўлмас.

Аюс йўқ деёлмади ва фақат бир-икки қўл ўйнашга қарор қилди. Аммо шу бир-икки қўлнинг ўзидаёқ ўн тўрт минг доллар ютиб олиб, васвасага тушди ва ўйинни давом эттиришга қарор қилди. Бироқ Панчо пайдо бўлиб, уни ўйиндан чиқишга мажбур қилгандан ярим соат ўтгандан кейин Аюс Карлай хонимга нафақат дастгоҳ сотиб олиш учун ўзи билан олиб келган икки юз минг доллар нақд пулни ютқазди, балки, беш юз мингга яқин долларни чек тарзида ёзиб ҳам берди.

Столдан четлашаётган пайтда Карлай хоним ўта жиддий равишда таъкидлади:

– Жаноб Аюс, эртага туш пайтигача чекларни нақд пулга айлантирасиз, деб умид қиламан. Чунки мен ушбу арзимаган маблағ учун ишга полиция аралашини истамайман.

Аюс шундагина бу кампирнинг қанчалик жирканч эканлигини англади.

* * *

Аюс роппа-роса соат тўққизда уйқудан турди. Кеча ярим тунгача Панчо билан суҳбатлашиб ўтирган ва ўз мушкулени ҳал қилиш йўлини излаганди. Лекин ҳеч қандай йўл топа олишмади. Ана шу хонимга катта пул қарз бўлгани ва компания маблағини совурганидан ташвишга тушгани сабабли ўзи билмаган ҳолда уйқудан уйғонди.

Аюс сигаретини энди ўт олдирган эди, меҳмонхона йўлагиди кўтарилган кутилмаган шовқин-сурон эътиборини тортди. Хонасининг эшигини очиб, меҳмонхона хизматчиларининг у ёқдан-бу ёққа югуриб юришганини кўрди. Уларнинг ҳаммаси безовта эди.

Бундай ҳолатларда бирор ҳодиса юз берса ҳам ходимларнинг мижоз ва меҳмонларга бирор нарса айтишга ҳақлари йўқлигини Аюс биларди. Можаронинг тагига етиш учун ўзидан яхши инъомлар олган учинчи қаватдаги ёш хизматчи йигит Пейтни қидириб топиб, ундан нима гаплигини сўради. Ёш йигит ён-атрофга қараб олди ва Аюсининг қулоғига шивирлади:

– Мендан эшитганингизни ҳеч ким билмасин, жаноб. Лекин моҳир бир ўғри ҳозирча аниқ бўлмаган бир йўл билан Карлай хонимнинг қимматбаҳо жавоҳирларини ўғирлаб кетган. Аммо у ҳали меҳмонхонадан чиқиб кетишга улгурмаган, деб тахмин қилишмоқда. Шунинг учун биз ва йўлакдаги полиция ходимлари жуда тез фурсат ичида ўша ўғрини қўлга олмақчимиз...

Аюс чўнтагидаги охирги эллик центлик тангасини йигитчага берди ва хонасига қайтди. Ҳатто меҳмонхона харажатларини тўлашга ҳам пули қолмагани эсига тушгандан кейин дераза ёнига келди ва хона деразаси билан тенг бўлган томга қаради. Гўё у ўзи учун қочиш йўлини изларди. Агар дераза ва том ўртасида мавжуд бўлган икки метрлик қувур орқали бу томдан меҳмонхонанинг у томонига ўтиб олса, орқа кўчага чиқиши ва бу ердан қочиш кутулишига ишонарди.

Шу пайт Пейтнинг гаплари эсига тушди ва Карлай хонимнинг асабий юзини кўз олдига келтирар экан, девоналарча қаҳқаҳа отди: “Ҳа, касофат Карлай хоним, ўғрини қароқчи урди дейдилар. Сўнгра ўғирланган жавоҳирларнинг қиймати жуда юқори бўлса керакки, меҳмонхона хизматчиларидан ташқари полиция ҳам бу ишга аралашган”. Аммо бошқа томондан ташвиши янада ошди. Чунки бундай вазиятда бу бўрисифат кампир ҳеч ҳам унинг қарзларидан

воз кечмайди ва чекларини нақд пул қилмагунича қўйиб юбормайди...

Шуларни ўйлаб турганида эшикнинг тақиллаб, хаёли бўлинди. Кимдир гўё катта хавф-хатар қувиб келаётгандек унинг хонаси эшигини мушларди.

Аюс жанжал кетидан қувувчи одам эмасди. Аммо айна пайтда ўзи дуч келган шароитда унга ҳеч нарсанинг фарқи қолмаганди. Эшикни қия очган эди, кутилмаган бир меҳмон уни итариб юборди ва хонага отилиб кирди. Аюс шу қадар бақувват эдики, ушбу тарзда хонасига кирган ҳар қандай кимсани бир мушт билан ер тишлата оларди. Лекин бу кутилмаган меҳмон лўли либосидаги, нигоҳидан хавотир ва илтижо ёғилиб турган ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги ёш қиз эканини кўриб, ўзини тутди. Қизча худди нима иш қилаётганини ўзи ҳам билмагандек бир муддат хона ичига разм солди. Кўринишидан яшириниш учун жой қидирарди. Охири Аюснинг тоқати тоқ бўлди ва жаҳл билан деди:

– Яхши қиз, ҳе йўқ-бе йўқ мени итариб юбориб, хонамга кирдингиз. Энди эса худди мендан қарзини ундиришга келган кишилардек бошдан-оёқ хонани кўздан кечиряпсиз. Яхшиси, ким эканингизни ва нима учун бу тарзда ҳовлиқиб менинг хонамга кирганингизни айтасизми ёки меҳмонхона бошлиғига хабар берайми?..

Албатта, Аюс қизалоқнинг Карлай хоним жавоҳирларини олиб қочган ўғри эканини сезган ва бунга амин ҳам бўлган эди. Аммо нега энди ўзини ҳеч нарса билмагандай тутяпти — буни ўзи ҳам билмас эди.

Бир неча лаҳза олдин ушбу хона эгаси ҳам бошқа меҳмонлар каби меҳмонхонада юз берган ўғирликдан хабардор деб ишонган лўли қиз, ҳозир бу жанобни воқеадан беҳабар деб ўйлади, зумда моҳир санъаткор каби ролини ўзгартирди ва ёлғондакам кўз ёши тўкиб деди:

– Жаноб, илтимос, менга ёрдам беринг! Ҳаёт-мамот масаласи бу. Агар мени бу ердан қочириб юбормасангиз, муқаррар ҳалок бўламан. Илтимос, менга ёрдам беринг...

Аюс ўта хотиржамлик билан сигаретини ўт олдирди ва тутинини ичига тортиб, деди:

– Лекин гап нимада эканлигини билмай туриб мен сенга ҳеч қандай ёрдам бера олмайман!

Лўли қиз ўз ролини янада маҳорат билан ижро этишга киришди:

– Биласизми, жаноб, мен бир лўли қизман. Кафтга қараб фол очадиган девона лўлиқиз. Шу бир неча дақиқа олдин меҳмонхона мижозларидан бирига фол очаётган пайтимда унинг толеига ёмон хабар ёзилганини кўрдим. Роса бир неча дақиқадан кейин мен фолини кўраётган ушбу кишининг оила аъзолари унга телефон қилиб, бир неча одам ўғрилари унинг саккиз яшар фарзандини ўғрилаб кетганлари ва у бегуноҳ болани озод қилиш учун катта пул сўрашаётганини айтишди. У киши телефондаги суҳбатини тугатиши билан дарҳол мендан шубҳаланди ва мени ўша одам ўғрилари гуруҳидан деб ўйлаб, тутиб, полицияга топширмоқчи бўлди. Шундан кейин мен қочишга мажбур бўлдим. Ҳозир агар ўша киши ёки меҳмонхонага кириб келган полиция ходимлари мени ушлаб олсалар, шубҳасиз, ўғрилар билан шерикликда айблаб, шундай азоб берадиларки, ўлиб қоламан. Меҳрибон жаноб, хўш, менга ёрдам берасизми?

Аюс кўнглида кўз очиб-юмгунча ичида шундай ҳикояни ўйлаб топган бу лўли ёки лўли кўринишидаги қизга таҳсин айтаркан, ногаҳон кўзи қизнинг қўлидаги катта ва қаппайган мато сумкачага

тушдию ҳушёр тортди. Ҳа, бу кеча Карлай хоним қўлида олиб юрган ва Аюснинг пулларини солиб олган ўша сумкача эди. Шу пайт меҳмонхонанинг бутун учинчи қавати бўйлаб бир неча кишининг у ёқдан-бу ёққа югургани, шовқин-сурони солиб бақириб-чақиргани унинг, айниқса қизнинг диққатини ўзига жалб қилди. Қиз баттар ташвишланиб деди:

– Жаноб, улар келишяпти, илтимос, менга ёрдам беринг ...

Аюс эшикни қия очиб йўлакка қаради, меҳмонхона директори бир неча полиция ходими билан бирга хоналарни бирма-бир тақиллатиб, ичкарига кириб кўраётган эди, улар тобора шу томонга яқинлашиб келарди. Аюс шошиб эшикни ёпди ва кўринишидан бутунлай ташвиш ва ҳаяжонга тушиб қолган қизчага қараб деди:

– Аҳвол жуда чатоқ, қизча. Ходимлар барча хоналарни текшириб кўришяпти. Хонада сени яширадиган бирор жойнинг ўзи йўқ. Лекин агар журъат қилсанг, сенга бир таклифим бор – қочишнинг ягона йўли. Бу ёққа қара, қизча...

Аюс қизни дераза ёнига олиб келди ва бир неча дақиқа олдин ўзи ўйлаган қочиш йўлини қизчага кўрсатди. Аввалига қизча кўрқса керак, деб ўйлади. Аммо лўли қиз ҳатто парвосига ҳам келтирмай деди:

– Яхши, шундай қиламан. Аммо сумкам нима бўлади? Сумкани ҳам ўзим билан бирга олсам, қўлларим билан бу қувурни ушлаб, нариги томонга ўта олмайман. Чунки бу сумка мен учун жуда муҳим. Биласизми, жаноб, менинг барча ром очиш ва фол кўриш анжомларим шу сумка ичида. Аслида менинг бутун бор-йўғим ўзи шу сумка!

Аюс ёндош хонага яқинлашиб келаётган оёқ товушларини эшитди ва шошиб қизчага деди:

– Яхши, сен ташвишланма. Сумкани менга бер-да, қувурлардан ўтиб ол. У томондаги томга етганинда мен сумкангни сенга ташлайман.

Қизча азбаройи хурсандлигидан унга чин кўнгилдан раҳмат айтди ва имилламасдан оёғини дераза раҳига кўйди. Сумкани Аюснинг қўлига берди ва қўллари билан қувурга осилиб олди.

Аюс ишқилиб бирор кор-ҳол бўлмаса эди, деб кўрққан эди, бироқ лўлиқиз бу ишни худди ерда юргандек жуда осонлик билан бажарди. Томнинг у томонига ўтиб олгандан кейин қиз енгил нафас олди ва сумкасининг ташланишини кутди. Аюснинг имиллаётганини кўриб, қизнинг жон-чиқиб кетди.

Ҳой жаноб, тезроқ сумкамни ташланг! У сумка менинг бор-йўғим.

Аюс бир неча сониядан ортиқроқ имиллаб, кейин бошини сараклатди. Сумкани бир неча бор юқорига кўтариб, пастга туширди-да, сўнгра улоқтирди. Сумка тўғри қизнинг қўлларига бориб тушди. Лўли қиз йигитга қўлларини силкитди ва зумда кўздан ғойиб бўлди.

Қизча кетгач, Аюс ҳалидан бери эшикни қоқаётганларини сезиб қолди. Шу пайт эшик ортидан қаттиқ бақирган овоз эшитилди:

– Мен меҳмонхона директориман, агар эшикни очмасангиз, ўзимнинг калитим билан очаман!

Аюс олдин деразани беркитди ва пардани оҳиста тушириб кўйди. Кейин сочларини тўзгитди ва ўзини худди уйқуда ётгандек кўрсатиш учун кўзларига ҳам хуморли кўриниш берди. Сўнгра минғирлаганча эшик томон юрди.

– Нима гап? Бу ер казармами ёки меҳмонхонами? Дам олишга қўймаганингиз учун меҳмонхона директорига шикоят қиламан.

Эшикни очиши билан меҳмонхона директори ўта одоб ва хижолат билан таъзим қилди ва деди:

– Сизнинг олдингизда жуда уятдаман, жаноб. Биласизми, жуда ёмон

воқеа юз берди. Шунинг учун сизни бу тарзда безовта қилишга мажбур бўлдим. Сизга нима бўлганини айтганимдан кейин бизнинг ҳақ эканлигимизни тушунасиш...

Полиция ходимлари эса дарҳол хонага бостириб кирдилар-да, тинтувга тушиб кетишди.

Аюс меҳмонхона директорига ўгирилиб, сўради:

– Ёмон воқеа юз бердимми?

– Ёмон дейсизми... шундай деса ҳам бўлади. Тажрибали ўғри ва муттаҳам бир лўли қиз хизматчиларимизнинг кўзини шамғалат қилиб, меҳмонхонага кирибди ва бизнинг муҳтарам ва юқори мартабали меҳмонимиз Карлай хоним хонасига борибди. Кейин эса гап билан авраб бу ҳурматли аёлни унинг фолини кўришга кўндирибди. Ундан сўнг эса доимий одатига кўра, лўли қиз бир неча дақиқа ичида кишини беҳуш қилувчи уйқу дорисидан фол очиш воситаси сифатида фойдаланиб, Карлай хоним ва унинг икки хизматкор аёлини ухлатиб қўйибди. Сўнг, хонимнинг икки юз минг доллар қийматида тенг жавоҳирлари, барча нақд пуллари ва барча молиявий ҳужжатларини ўғирлаб, хонадан чиқиб кетибди. Аммо Карлай хонимнинг ва шунингдек бизнинг бахтимизга худди шу лаҳзада Карлай хонимнинг маслаҳатчиларидан бири хонага кириб қолибди. Нима гаплигини англаб, аввал уларни ҳушига келтирибди, кейин эса меҳмонхона кўриқчиларига хабар берибди. Ҳозир ҳам биз аниқ биламизки, у ўғри қиз ҳали меҳмонхонадан қочиб кетганича йўқ. Шунга қарамай, тинчингизни бузганимиз учун чин кўнгилдан кечирим сўрайман.

Меҳмонхона директори шу гапларни гапириб, полиция ходимлари билан хонадан чиқиб кетди. Аюс уларнинг бошқа хонага кираётган оёқ товушларини эшитгандан кейин паст овозда замзама қилди:

– Ҳақиқатан шайтонга дарс берадиган бу лўли қиз ҳатто мендай қари иблисга ҳам яхшигина сабоқ берди. Бас шундай экан, ушбу қилган моҳирона уddaбуронлиги туфайли сумка ичидаги жавоҳирларни унинг ўзига қолдирганим тўғри бўлди. Икки юз минг долларлик жавоҳир унинг эпчиллиги учун ҳамда мен каби бегуноҳ, обрўли ва бир оз аҳмоқ эркакни қутқариб қолгани учун совға бўлсин.

Сўнг қўлини хонадаги каравот тўшагининг тагига тикди ва уч юз йигирма минг долларга яқин қоғоз пул дасталарини чиқарди. Олдин унинг икки юз минг долларини бир чеккага қўйди. Сўнгра ўзи Карлай хонимга берган чекларини кулдонга солди, гугурт чақиб, битта қўймай ёқиб юборди. Охирида қолган юз минг долларни кўкрагига босиб, кайфичоғлик билан деди:

– Шунга айтадилар-да, чақирилмаган меҳмоннинг пойқадами улуғ деб!

УСТАСИ ФАРАНГЛАР

Меҳмонхона фойесига ўтириб, сигарет чекаётган эдим. Кеча кечқурун ушбу меҳмонхонага келганимдан бери ишим шу — сигарет чекиш, ичимлик ичиш ҳамда фойеда ўтириб, кутиш, кутиш ва яна кутиш эди. Сабрим ҳам аста-секин тугаб борарди. Мен ҳеч қачон кутишни ёқтирмасдим. Бу кутишнинг эса қачон ниҳоясига етиши номаълум эди.

Сирасини айтганда, яхшилаб ўйлаб қарасам, айб ўзимда экан. Тўрт кун олдин командир чақириб қолди:

– Жорж, бир топшириқ бор. Аммо қандай топшириқ эканини айтишдан илгари бир нарсани билмоқчиман. Сен бир умр махфий

полицияда ишлаб келган ҳолда ҳеч бир кишини ўлдиришни орзу қилганмисан?

Мен бир лаҳза ўйга чўмдим ва бирдан ҳаяжон билан дедим:

– Шошмай тур, майор, мабодо Гарри Гаринни назарда тутмаяпсанми?

Майор табассум қилди:

– Тўғри нишонга урдинг. Ҳа, ўша аблаҳни назарда тутаяпман. Яхши, қулоқ сол, Жорж. Йигитлар Гарри Гариннинг қаердалигини аниқлашди. Аммо, унинг адресини сенга беришимдан аввал менга худди ўтган сафардагидек олийжаноблигинг тутиб, уни тирик қўлга олишга қарор қилмаслигинг тўғрисида сўз берасан. Чунки ўзинг биласан, ўшандаги хатонг тўрт кишининг ўлимига сабаб бўлди. Агар ҳозир ваъда берсанг, мен ҳам сенга Гаррини қандай топишинг мумкинлигини айтаман...

Мен майорга сўз бердим. Ҳатто Гаринни қўлга олишга уринмасдан фақат ўлдираман деб тилхат ёзиб бердим. Албатта, бошқа иложим йўқ эди. Зеро у энг ифлос одам ўғриларида бўлиб, полиция кўпдан бери унинг изига тушган эди. У олдин бир бой оиланинг фарзандини ўғирларди. Кейин кўрқитиш йўли билан уларни маълум миқдордаги пул маблағини беришга мажбур қиларди. Аксар вақтда пулни оларди ҳам. Аммо, ҳар гал пулни олгандан кейин гаровга олган одамини, у хоҳ бола бўлсин, хоҳ қари чол ёки аёл бўлсин, ўзидан из қолдирмаслик учун заррача раҳм қилмасдан дарҳол ўлдиради.

Шунга қарамасдан, нима учун полиция ходимлари уни қўлга олишга муваффақ бўлмадилар деб сўрашингиз мумкин. Сабаби шуки, Гарри доимо ўзининг белига ўта кучли бомба боғлаб олар ва ҳар сафар қўлга олиш имкони пайдо бўлганда то тўрт километргача масофада бўлган ҳамма нарсани йўқ қиладиган ўша бомбани портлатиш билан кўрқитиб, соғ-саломат хатардан қутулиб кетарди.

Шундай қилиб, иккинчи маротаба Гарри Гаринни ўлдириш вазифасини ўз зиммамга олдим. Олдинги сафар, яъни, бир йил олдин уни тириклай қўлга олмоқчи бўлганимда ўша бомба воқеаси туфайли кўйиб юборишга мажбур бўлган эдим. У ўша воқеадан кейин то ҳозиргача яна тўрт нафар гаровга олинган кишини ўлдирган эди.

Кутишимнинг сабаби, майор Гарри шу ҳафта ичида ушбу меҳмонхонага келади деб айтган эди. Шунинг учун кутишга мажбур эдим.

Шундай қилиб, меҳмонхона фойесига сигарет чекиб ўтирар эдим. Бирдан ҳайратдан оғзим очилиб қолди. Меҳмонхонага кириб келган киши кимсан мафия ташкилотининг бирор жойга боришдан мақсади фақат одам ўлдириш бўлган устаси фаранг агенти ўша Роскин эди. Роскинни қўлга олиш ҳам полиция учун муҳим аҳамиятга эга эканини яхши билардим. Ҳарҳолда майор билан махлахатлашишни мақсадга мувофиқ деб билдим ва дарров телефон хонасига кирдим:

– Жаноб майор, агар хоҳласанг бир ўқ билан икки қуённи уришим мумкин. Чунки ҳозиргина Килак Роскин, мафия уюшмасининг ўша одам ўлдирувчи қотили меҳмонхонага кириб келди ва...

Майор нафақат хурсанд бўлмади, ҳатто бақриб ҳам берди:

– Сен яна ишнинг пачавасини чиқармоқчимисан? Мен ўзим Роскиннинг у ердалигини сендан яхши биламан. Ҳатто кимни ўлдиргани келганини ҳам биламан. Аммо, ишонавер, агар бу ишга аралашадиган бўлсанг, ўзим бўйнингни узаман. Сен бошқа ишларга бурнингни тикмасдан фақат ўз вазифангни бажар.

Майорни зўрға тинчлантирдим. Аини пайтда Роскиннинг келишдан мақсади нима эканини ҳам билиб олишга муваффақ

бўлдим. Роскин катта қиморда мафиянинг пулларидан етти юз минг долларни ютиб олган Леопольд исмли кишини ўлдириб, ундан пулларни қайтариб олиш учун келган эди. Роскиннинг вазифаси ҳатто пулларни қўлга киритмаган тақдирда ҳам Леопольдни ўлдиришдан иборат эди. Роскин бу ишни, албатта, амалга оширишини яхши билардим.

Кун ботишига яқин Роскин меҳмонхонадан чиқди. У ҳар қандай шароитда ҳам ўзининг кечки сайр-томошасидан воз кечмас эди.

Ишга киришимиз учун фурсат етганди. Агар режам амалга ошса, бир ўқ билан икки қуённи урардим.

Шом вақти бўлганда Гарри Гариннинг ҳам меҳмонхонадан чиққанини кўрдим. Костюмининг тагида қаппайиб турган бомба аниқ билиниб турарди. Яна бироз кутиб туришим керак эди. Бир неча дақиқадан кейин Роскиннинг ўлжаси Леопольд зинадан тушиб келди ва фойеда ўтирди. Ҳозир ишга киришимиз учун энг қулай фурсат юзага келганди. Тезлик билан бориб Леопольднинг хонасига кирдим. Ўзим билан олиб олган гранатани бир нозик сим билан эшик ромининг тепасига боғладим. Симнинг учини эшик тутқичига шундай уладимки, агар бирор кимса эшикни ўн сантиметрдан кўпроқ очса, хона ва ушбу кирмоқчи бўлган киши ҳавога учарди!

Ишимни битказиб, дарҳол пастга тушдим ва яна сигарета чекишга тутиндим. Мен фақат Леопольд ўз хонасига қайтиб бормасидан олдин Роскин меҳмонхонага қайтиб келмасмикан деган хавотирда эдим. Агар мен ўлдиришим керак бўлган Гарри Гарин меҳмонхонага қайтиб келса, ҳамма иш расво бўларди.

Худога шукур, дуоларим мустажоб бўлди, шекилли, Леопольд у икки кимсадан илгари ўз хонасига қайтиш фикрига тушди. Унинг орқасидан юрдим. Хонасига етиб, эшик тутқичини бурамоқчи эди, дарров унга етиб олиб, огоҳлантирдим:

– Қўлингизни тортинг, жаноб Леопольд, эшикни очганингиз ҳамон нариги дунёга равона бўласиз!

Леопольд қаттиқ кўрқувга тушди ва орқасига бурилиб менга тикилди.

Мен унга юзма-юз турган ҳолда дедим:

– Қани айтинг-чи, жаноб Леопольд, агар бир киши сизни аниқ ўлимдан сақлаб қолса, мафиядан ютиб олган ўша етти юз минг доллардан қанчасини унга берардингиз?

Энди менга тўла ишонч ҳосил қилган Леопольд жавоб берди:

– Агар ҳазиллашмаётган бўлсангиз, сўзларингиз рост бўлса ва айтмоқчи, мени ўлдиришга қасд қилган кимсани менга кўрсатсангиз, сизга икки юз минг доллар бераман!

Бироз савдолашгандан кейин уч юз минг долларга келишдик. Дастлаб катта маҳорат билан гранатани эшик роми тепасидан ечиб олдим. Пешонасини совуқ тер босган Леопольд мафия агентларидан бирининг уни ўлдиришга қасд қилганини эшитгандан кейин жаҳл-газабдан бўзариб кетди:

– Лекин сиз буни қаердан билдингиз? Умуман, сиз ўзи кимсиз?

– Мен билан ишингиз бўлмасин. Мен буни тасодифан билиб қолдим. Айни пайтда мен билан гап таллашиб туришга кўп вақтингиз бор деб ўйламайман. Чунки, кўнглингиз тўқ бўлсин, ўша агент охир-оқибат ўзининг тугалланмаган ишини ниҳоясига етказди!

Леопольд менинг сўзларимни маъқуллади. Шундан кейин иккинчи режани амалга ошириш навбати етди. Леопольдни тезлик билан ўша ўзим ўлдиришим керак бўлган Гарри Гарин хонаси томон бошладим.

Сўнгра олдинроқ Роскининг хонасидан олган қуролни қўлига тутқаздим:

– Бу одам хавфли агент. Агар ишингиз ўнгидан келишини хоҳласангиз, бир оғиз ҳам ортиқча сўз айтмасдан бир ўқ билан уни ўлдирасиз!

Роса жаҳли чиққан Леопольд гапимга қўнишга мажбур бўлди ва ўзи умуман танимаган Гарри Гаринни ўлдиришга рози бўлди.

* * *

Ишлар кўнгилдагидек бажарилди. Кечқурун Леопольд меҳмонхона официанти сифатида Гарри Гарин хонаси эшигини тақиллатди. Гарри эшикни очгани ҳамон Леопольд худди бир устаси фарангдек бир ўқни тўғри унинг икки кўзи ўртасига жойлаш билан ишини тугатди. Гарри ўзининг қўл бомбасини ишлатишга ҳам улгурмади. Кейин мен Роскининг қуролини у ерга ташладим-да, Леопольдни ўзимнинг хонамга яширдим.

Бир неча дақиқадан кейин Роскин меҳмонхонага кириб келганда уни қўлга олиш учун етарли далилларга эга эдик. Жасаднинг бош томон тепасида ётган унинг қуролидан ҳам ишончлироқ яна қандай далил бўлиши мумкин?

Шундан кейин мен Леопольд билан меҳмонхонадан чиқдим. У менга уч юз минг доллар пулни бераётди, сўз қотди:

– Биласизми дўстим, ишлар муваффақиятли якун топди. Аммо, тўғриси айтсам, сизнинг баъзи ишларингиз менда шубҳа уйғотди. Бу билан сўзимдан қайтмоқчи эмасман. Сиз ҳақиқатан ҳам менинг ҳаётимни сақлаб қолдингиз. Лекин... лекин хатти-ҳаракатларингизда мен тушунишим қийин бўлган баъзи нарсалар бор эди.

Пулларни сумкамга жойлаб, аэропорт томон йўлга тушишга ҳозирланарканман, дедим:

– Ташвишланманг, дўстим. Устаси фарангларнинг ишларини тушунмаган киши ёлғиз сиз эмассиз!

*Инглизчадан
Шерали АВЕЗМЕТОВ таржимаси*

Жером К.ЖЕРОМ Англия

ЖОН ИНГЕРФИЛД Биринчи қисм

Агар сиз ер ости темир йўлида Уайтчепл Роуд(Шарқий станция)га етиб борсангиз ва ўша жойдан йўлга чиқадиган ва Коммершл Роуд бўйлаб юрадиган, олдида катта флакшток турадиган ёки қачондир турган, тагида кекса аёл чўчқа оёқларининг ҳар бирини бир ярим пенсдан сотиб ўтирадиган ёки қачондир ўтирган Жорж қаҳвахонасининг ёнидан ўтиб кетувчи сариқ трамвай вагонларидан бирига ўтирсангиз, йўлни темир йўл аркаси қиялаб кесиб ўтган жойга етмасдан тушиб, ўнгга — дарёга олиб чиқадиган тор ва сершовқин кўчага буриласиз, сўнг яна ўнгга — бир бурчагида қовоқхона (ҳаммаси бутунлай одатий),

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бошқасида эса олибсотарларнинг денгиз маҳсулотлари сақланидиган омбор бўлган янада торроқ кўчага қайриласиз. У ерда катталарнинг ниҳоятда дағал ва кўпол кийимлари шамолда лоп-лоп қилади. Шунда сиз чор атрофини маъюслик ва гуж-гуж уйлар ўраб олган қаровсиз мозорга кирмоқчи бўласиз. Абадий очиқ эшиклари олдида ҳаёт қайнаб ётса-да, кичик, эски уйлар жуда ғариб кўринади. Улар ўзлари ва қадимги черков орасидаги узлуксиз гумбур-гумбур овозлардан чарчагандек туюлади. Балки, кўп йиллар мобайнида ўша ерда туриш, ўлимнинг сўнгсиз сукунатини, ҳаётнинг сержаҳл овозларини тинглаш уларнинг қулоғида бемаъниларча жаранглаб тургандир.

Дарё томондаги тўсиқлар оша тикилиб, сиз қурум босган черковнинг сояси остидаги худи шундай айвонда (агар бу ерга қуёш тушиб, ҳар доим қоронғу бўладиган бу мамлакатдаги соя бирозгина суриладиган бўлса) бир вақтлар оқ ва тўғри бўлган, ҳозир эса вақт ўтиши билан хиралашиб, қийшайиб қолган ниҳоятда баланд ва ингичка қабртошни кўрасиз. Майдон қаршисидаги дарвозадан ўтиб бориб кўрганингиздай, бу тошга ўйма нақш ишланган.

Вақт ва ифлослик ҳукмини ўтказган бу нақшда ерда ётган одам танаси билан бирга унга эгилиб турган бошқа бир одам ҳам акс эттирилган, бироз нарида учинчи қабртош турибди. Аммо у шу қадар ноаниқки, уни фариштадан тортиб, оддий устунгача ўхшатиш мумкин.

Нақшнинг тагида мен бу ҳикоянинг сарлавҳаси учун фойдаланган (аллақачон ярми ўчиб кетган) сўзлар бор.

Агар сиз якшанба кўни эрталаб ридо ёпинган кам сонли, эски урфдаги одамларни зах босган деворлар орасида бўладиган ибодатга чорловчи дарз кетган қўнғироқнинг шовқини янграйдиган жойда айланиб юрсангиз ҳамда шундай кўнлари ҳар бири мис тугмали, узун ва жигарранг қамзул кийиб, синган тўсиқларнинг олдидаги пастаккина тош устида ўтирган чоллар билан гурунглашсангиз, мен каби бу ҳикояни тинглашингиз мумкин бўлади. Менинг эшитганимга шу қадар кўп вақт бўлганки, қачонлигини эслолмайман ҳам.

Аммо сиз ортиқча ташвишга тушиб қолмаслигингиз ёки буни айтиб берадиган чоллар сизни барча тафсилотлар билан чарчатиб қўймаслиги ва ҳикояга бўлган қизиқишингиз сўнмасдан туриб, ортиқ бу воқеларнинг айтилишини истамай қолмаслигингиз учун уни сизга ўзим ҳикоя қилмоқчиман.

Аммо мен уни менинг ўзимга айтиб беришганидек баён этолмайман, чунки мен учун бу шунчаки афсона, ўзим эшитган, ёдда сақлаб қоладиган ва пул учун айтиладиган эртақ, холос, улар учун эса бу шундай нарсага айланганки, бу нарсани уларнинг ҳаёт газламаларига қўшиб тўқиладиган ўриш ипга қиёслаш мумкин. Ҳикояда айтилган юзларни мен оломон орасида кўриб қолиб, кейин қайрилиб қидирмаганман, уларга кўча шовқини остида гапирилган овозларни, уларнинг нафис нутқида янграган, ҳаёт ва ўлимнинг теран мусиқасини титратган овозларни эшитмаганман ва менинг айтганларимни уларникига тенглаштириш — бир ғийбатчининг сафсатасини кўкраги юрак зарбининг барча оғирлигини ҳис этган одамнинг ҳикоясига таққослаш деганидир.

* * *

Хасис ва совуққонлар тоифасидан бўлган Жон Ингерфилд Лавандер — Верф Лаймхаус ёғ-мой заводининг хўжайини. Қайдномаларининг нигоҳи ўз ортидаги юз йилликларнинг қуюқ тумани ичига кириб борган бу наслнинг биринчи вакили узун сочлари ва денгиз офтобида қорайган

юзларидан осонгина таниб олиш мумкин бўлган ва дўстлари томонидан турлича — Инге ёки Юнгер деб чақириладиган инсон бўлган. Бу ерга у ёввойи Шимолий денгиз атрофларидан келиб қолган. Тарих унинг бир кичик, ёвуз тўда билан хилват Нортумбириянинг қирғоғига тушгани ва ўзига тегишли бўлган бойликни орқалаганча, узоқ уфқларга термулиб тургани ҳақида ҳикоя қилади. Ўша мулк ўз вақтидаги пулга, чамаси, қирқ стюкка баҳоланадиган икки дастали жанговар ойболтадан иборат эди. Аммо ишбилармон одам кичик маблағдан ҳам катта фойдалар ундириши мумкин экан. Биз одатланган суст услуб билан жуда оз вақтда Ингенинг қўш дастали ойболтаси кенг майдонларга ва кейинчалик кўпайишда давом этишдаги тезлиги ҳозирги замон чорвадорларининг тушларига ҳам кирмайдиган кўп бошли қорамолларга айланди. Афтидан, Ингенинг авлодларига муваффақиятларга эришиш ва мулкни кўпайтириш борасидаги даҳолик ажодларидан мерос қолган кўринади. Улар пул топишни биладиганлар уруғи. Улар ҳаммавақт, ҳамма нарсадан бемалол пул топишади. Улар пул учун уришишади, пул учун турмуш қуришади, пул учун яшашади ва пул учун ўлишга ҳам тайёрлар.

Европа бозорларида кучли билак ва совуққон мия энг бозори чаққон ва қимматбаҳо товарга айланган кунларда ҳар бир Ингерфилд («Инге»га ўхшаб Йоркшир ерларида узун томир ёйиб улгурган ёки бузуқ йўлга кириб кетган) пулнинг аскарига айланишди ва кучли билаклари ва совуққон миясини энг кўп пул тўловчи харидорга таклиф қилишди.

Улар ўз баҳолари учун тортишишди ва эришган баҳоларини эҳтиёт қилишди; аммо нарх белгилангач, улар ўз қарашларига биноан садоқатли ва вафодор бўлиш учун курашишди, гарчи бу қарашлар уларни ер билан бир қилиб ташласа ҳам.

Кейин дунёнинг асосий бойлиги жасур қўллар тутиб олиши учун денгиз кенгликларига улоқтирилган ҳамда Ингерфилдларнинг томирларида қария Норс Ровенинг мудроқ руҳи кўзгалган, қулоқларида шу пайтгача ҳеч қачон эшитилмаган ёввойи денгиз қўшигининг авжи жаранглаган ва уларнинг кемалар ясаб, Испан денгизлари бўйлаб сузиб, ўз одатларига кўра, кўшлаб бойликларни эгаллаган кунлар бўлиб ўтди.

Кейинчалик тамаддун ўрнатила бошлаб, ҳаёт ўйинига қатъий қоидалар киритилгач ва тинчликпарвар услубларнинг куч ишлатишдан фойдалироқ эканлигини исботлаш ваъда қилинган, Ингерфилдлар савдогарга ҳамда салобатли кўриниш ва фаровон ҳаётнинг харидорига айланишди, уларнинг орзулари авлоддан-авлодга шу тарзда ўтиб, эгаллаган касблари турлича бўлса-да, бир хил натижага олиб келаверди.

Балки, улар жуда қатъиятли ва шафқатсиз одамлар уруғи бўлиб туйилишаётгандир, аммо уларнинг адолат ҳақидаги тушунчалари сал бошқачароқ. Улар эр, ота ва хўжайин сифатида яхши ном қозонишган, аммо бир нарса уларни севишдан-да ортиқроқ ҳурмат кўрсатишдан тўхтатолмайди.

Улар ўзларининг қарзини охириги фартингигача ундириб оладиган, ўзлари ҳам олган қарзларни қайтаришга эътиборсиз қарамайдиган одамлар эди, ўз шахсий бурчлари ва мажбуриятларини адо этишда улар онда-сонда буюк одамларга хос бўлган қаҳрамонлик ҳам кўрсатишган.

Тарих қайсидир капитан Ингерфилднинг Вест-Индиядан қандай қилиб беҳисоб хазиналар билан қайтгани, бунга қандай эришгани ҳақида ҳикоя қилади, балки уларнинг ичида энг мақбули очиқ денгиздаги қирол фрегати билан тўқнашувга жиддий эътибор қаратмагани ҳақидагиси бўлса керак. Қирол фрегатининг капитани

дарға Ингерфилдга хушмуомалалик билан илтимос қилиб, қиролнинг дўстларига бирор ҳаракати ёки бошқа нарсаси билан ўзини ёмон кўрсатиб қўйган ва қонун бўйича дарҳол дорга осилиши керак бўлган кема экипажининг бир аъзосини зудлик билан топширишни сўраб, хат жўнатади.

Капитан Ингерфилд ҳам қирол фрегатининг капитанига хушмуомалалик билан жавоб қайтаради, яъни у (капитан Ингерфилд) бажонидил кемасидаги жамоанинг ҳар қандай осийшга лойиқ аъзосини осийшини, аммо денгизлар худосидан бошқа ҳеч ким, на Англия қироли, на бошқаси унга таъсир ўтказма олмаслигини айтади.

Қирол фрегати капитани бунга жавобан айтадики, нобакор кимса ҳозироқ топширилмаса, у бир дунё надомат билан Ингерфилд ва унинг кемасини Атлантика тубига жўнатиб юборишга мажбур бўларкан. Капитан Ингерфилднинг жавоби эса бундай бўлади: «Мен бир одамимни беришимдан аввал у айтган ишини қилсин». Ва у улкан фрегатга шундай шиддат билан ҳужум қиладики, уч соатдан кейин фрегатнинг капитани қайтадан музокара ўтказса, яхши бўлишини англаб қолади ва кейинги мактубини жўнатади. Унда капитан Ингерфилднинг жасурлиги ва маҳоратини тан олиб, етарли даражада ҳимоя қила олган шаъни ва обрўсини сақлаган ҳолда урушнинг арзимаган сабабини унутишни ва хазинаси билан қочиб қолишни таклиф қилади.

— Капитанингга айтиб қўй, — бақиради жанг қилиш учун ҳатто пулдан ҳам азизроқ нарсалар борлигини тўшуниб қолган Ингерфилд. — Ҳозиргина қорнига хазина тўлдирган Ёввойи ғоз денгиздан учиб ўтди, агар худо хоҳласа, яна шундай бўлади, аммо кемадаги бошлиқ ва йигитлар бирга сузишади, бирга жанг қилишади ва бирга ўлишади.

Шундан сўнг қирол фрегати ҳар қачонгидан кўра шиддат билан ўт оча бошлайди ва ахири ўз пўписасини ҳақиқатга айлантиришга муваффақ бўлади. Ёввойи ғоз ўзининг сўнгги овини якунлаб, тумшуги ва мағрур байроқлари билан сувга шўнғиб, кема саҳнида қолган барча эркаклари билан чўкиб кетади; ҳанузгача бошлиқ ва денгизчилар Атлантиканинг тубида ёнма-ён ётишибди, улар ўз хазиналарининг устида қўриқчилик қилишмоқда.

Гарчи улар муҳаббатга эришишдан кўра, пулга эришишга кўпроқ интиладиган одамлар бўлишса-да, яқинлари ва туғишганларини қучишдан кўра, совуқ олтинни қучишни яхши кўришса-да, мазкур воқеа Ингерфилдларнинг шафқатсиз ва очкўз инсонлар эмаслигини исботловчи далил бўла олади. Уларнинг юракларига мардона олижаноблик уруғлари сепилган, аммо улардаги шуҳратпарастликнинг унумсиз ери озукани қизғанади.

Бу ҳикоянинг қаҳрамони Жон Ингерфилд ўз сулоласининг ҳақиқий вакили. У ёғ ва мойни қайта ишлаш бизнеси унчалик ёқимли иш бўлмаса-да, ниҳоятда дорамадли соҳалардан бири эканлигини англаб етган. У кунлар Жорж III қироллик қилган ва Лондон тез фурсатда тунлари чарогон шаҳарга айланган пайтлар эди. Ёғ-мой ва шу каби маҳсулотларга бўлган талаб кундан-кун орта бошлайди ва ёш Жон Ингерфилд тўлиб-тошиб оқадиган дарё ва сокин далалар ўртасида жойлашган Лаймхаус яқинидаги гуллаб-яшнаётган жойда катта завод ва омборхона қуради, ўз атрофига кўп одамларни тўплайди, юракдан берилиб меҳнат қилади ва улкан муваффақиятларга эришади.

У ёшлик йилларидан қаттиқ меҳнат қилади ва мол-дунё йиғади, уларни унумли сарфлаб, яна йиғинади. Ўрта ёшларга етганида у бадавлат эркакка айланиб улгурган бўлади. Унинг ҳаётида энг муҳим нарса бу пул

тўплаш, у эса буни уддалайди, унинг корхонаси мустаҳкам оёққа туриб олади ва бироз назоратга муҳтож бўлиб ўсишда давом этади. Бу пайт унинг ҳаётдаги иккинчи даражали масала — оила қуриш ва уй-жойли бўлиш ҳақида ўйлайдиган вақти. Ингерфилдлар ҳар доим яхши фуқаролар, муносиб оила бошлиқлари, сахий мезбонлар, дўстлар ва қўшнилари орасида алоҳида ҳурматга сазовор бўлган инсонлар бўлиб келишган.

Жон Ингерфилд идорасининг устида жойлашган ораста ва ҳашамдор жиҳозланган емакхонасидаги қаттиқ, баланд суйанчиқли стулида ўтириб, қадаҳдаги шаробдан оз-оздан ҳўплаб, ўзи билан ўзи маслаҳатлашади.

У уйланадиган қиз қандай бўлиши керак?

Жон бадавлат ва кўп нарсага қурби етадиган одам. Қиз ёш ва келишган ҳамда Жон унинг учун замонавий Блумсберидан — ёғ ва мойларнинг ҳиди ва тўзонидан узоқ бўлган жойдан оладиган данғиллама уйнинг чиройига мос бўлиши керак. У хушфёъл ва олийжаноб фазилатлар билан тарбияланган, Жоннинг меҳмонларига яхши муомала қиладиган, эрининг ҳурматини жойга қўядиган ва унга ишонадиган бўлиши лозим, энг муҳими — шажара дарахтининг етарлича сояси билан жамиятнинг кўзидан Лавандер Верфни яширадиган яхши оиладан бўлиши керак.

Қизга боғлиқ бошқа нарсалар ҳақида у кўпам ташвишланмайди. У, албатта, диёнатли ва рисоладагидек аёллар каби ўртача тақводор бўлгани маъқул. Бундан ташқари, унинг табиати юмшоқ ва кўнгилчан бўлгани тузук, аммо Жонга алоқадор ишларда бу унчалик муҳим эмас, умуман, Ингерфилдлар хотинларини ўз измига соладиган эрлар тоифасига киришмайди.

У хаёлида қизнинг қандай бўлишини ҳал қилгач, унинг ким бўлиши ҳақида ўзи билан баҳслаша бошлайди. Унинг ижтимоий давраси торроқ. У хаёлан ўзи таниган ҳар бир бўйи етган қизни бирма-бир чиғириқдан ўтказиб кўради. Уларнинг баъзилари чиройли, баъзилари одобли, баъзилари эса бой, аммо уларнинг ҳеч бири у орзу қилган қизга яқинлашолмайди.

У бу масалани онгида ҳар доим сақлаб туради ва бўш вақтларида буни мулоҳаза қиладди. У столдаги дастурхоннинг ички томонига шу мақсадда қистириб қўйган қоғозига эсига тушганларнинг исмларини ёзиб қўяди. Хотирасида тиклай олганларининг барчаси йиғилганида Жон уларни алифбо тартибида жойлаштириб чиқади. Рўйхатга танқидий руҳ билан ёндошганида, ҳар бир номзодга қарши ишора топа олади. Охир-оқибат ўша аёлни бегоналар орасидан излаш кераклигини тушуниб этади.

Унинг дўсти, аниқроғи, ҳамма нарсага қизиқадиган ижтимоий пашшаларга айланиб кетганлардан мактабдош тенгқур таниши бор, ўша пашшалар ҳар доим визиллаганча ҳар қандай хослар даврасига бемалол кириб боради, аммо улар на бирор ноёб фазилати, на бойлиги ва на фавқулудда туғма қобилияти билан ажралиб туришади, биргина ажабланарли томони «бу иблисларнинг у ерга қандай қилиб кириб қолган»и. Бир куни кечқурун ўша одамни тасодифан учратиб қолиб, унинг қўлидан ушлаб, уйига чойга таклиф қиладди.

Ўртада шароб ва ёнғоқдан бошқа ҳеч зог қолмаганда Жон Ингерфилд қаттиқ ёнғоқни бармоқлари орасида ўйнаганича:

— Вилл, мен уйланишга қарор қилдим, — дейди босиқлик билан.

— Ажойиб фикр, тўғриси, буни эшитиб, жуда хурсанд бўлдим, — жавоб беради Вилл хабардан кўра ўзи яхши кўриб, симираётган нафис таъмли мадерага кўпроқ қизиқиш билдириб. — Ким экан у қиз?

— Ҳали билмайман, — жавоб беради Жон Ингерфилд.

Оғайниси унга стакан устидан айёрона қарайди, дўсти ундан хурсанд бўлишни кутяптими ёки ҳамдардлик билдиришними, билолмайди.

— Менбоп битга-яримтасини топсанг дегандим.

Вилл Каткарт стаканни столга қўйиб, мезбонга тикилиб қарайди.

— Агар сенга ёрдам бера олсам, хурсанд бўлардим, Жек, — дудуқланиб қолади у ташвишли оҳангда, — чин сўзим, хурсанд бўлардим, аммо сенга тавсия этишим мумкин бўлган бирорта аёлни танимайман, чин сўзим, танимайман.

— Сен уларнинг қўпчилигини кузатишинг керак ва менга тавсия этишинг мумкин бўлганини топишингга ишонаман.

— Албатта, кузатаман, қадрдоним Жек, — жавоб беради Вилл бироз енгил тин олиб. — Олдин ҳеч қачон улар ҳақида бу маънода ўйламагандим. Ишонавер, мен сенга мос келадиган қизни албатта учратаман. Уни кўз остимга олиб, сенга кўрсатаман.

— Агар шундай қилсанг, мен сендан миннатдор бўлардим, — дейди хотиржамлик билан Жон Ингерфилд, — миннатдор қилиш, ўйлашимча, сенинг навбатинг, Вилл. Эсингда бўлса, мен сени миннатдор қилгандим.

— Мен буни ҳеч қачон унутмайман, — минғирлайди Вилл ўзини бироз ноқулай сезиб. — Бу сенинг фавқулодда олийжаноблигинг эди. Сен мени хонавайрон бўлишдан сақлаб қолгансан, Жек. Мен бу яхшилигингни ўла-ўлғунимча унутмайман, чин сўзим, унутмайман.

— Бунча узоқ вақт безовта бўлишнинг ҳожати йўқ, — эътироз билдиради Жон Ингерфилд қимтилган лаблари билан билинар-билинемас шубҳали жилмайиб. — Вексель муҳлати келаси ойнинг охирида тугайди. Сен қарзни тўлаб қўй-да, бу фикрни хаёлингдан чиқариб ташла.

Вилл ўзини столга ноқулай ўтириб қолгандай, мадера таъмини йўқотган ҳис этади. У қисқа ва асабий кулади.

— Жин урсин, — дейди у, — бунча тез? Санани бутунлай унутибман.

— Яхшиям буни сенга эслатганим, — дейди Жон энди очиқ чеҳра билан табассум қилиб.

Вилл ўтирган жойида типирчилай бошлайди.

— Биласанми, қадрдоним Жек, — дейди у, — муддатни бир ёки икки ойга узайтирсак, дегандим — бу, албатта, жуда ноқулай, аммо мен бу йил пулдан жуда қийналиб қолдим. Ростдан ҳам, мен ўз қарздорларимдан пулни ололмаяман.

— Бу, албатта ростдан ҳам жуда ноқулай, — жавоб беради дўсти, — чунки мен ҳақиқатан ҳам муддатни узайтириш имкониятига эга эмасман.

Вилл унга кўрқув билан тикилиб қолади.

— Аммо менда пул бўлмаса, нима қилай?

Жон Ингерфилд елка қисади.

— Қадрдоним Жек, наҳотки, мени қамоққа тикишни ўйлаётган бўлсанг?

— Нега ўйламаслигим керак? Одатда олган қарзларини тўлолмаганлар ўша ёққа кетишади.

Вилл Каткартнинг ваҳимаси баттар ортади.

— Аммо бизнинг дўстлигимиз-чи, — бақриб юборади у, — бизнинг...

— Қадрдоним Вилл, — унинг сўзини бўлади Жон, — Менинг уч юз фунт қарз оладиган ва уни қайтариб беришга ҳаракат қилмайдиган бир қанча дўстларим бор. Сен, албатта, уларга ўхшамассан?

— Кел, битим тузамиз, — давом этади у. — Менга хотин топасан ва уйланадиган куним мен сенга ўша тўловномани қайтариб жўнатаман, балки қўшимчасига бир жуфт юзталиқ ҳам бериб юборарман. Агар келаси ойнинг охиригача мени ўзимга муносиб ва Жон Ингерфилднинг хоними бўлишга рози қиз билан таништирмасанг, қайта тиклаш таклифини бекор қиламан.

Жон Ингерфилд ўз қадаҳига тўлдириб шароб қуяди ва ўз одатига хилоф равишда ичимликдан таътиб кўрмасдан пойабзалининг тўқасига тикилиб ўтирган дўсти томонига шишани меҳмондўстларча суриб қуяди.

— Жиддий айтаяпсанми? — сўрайди у, ниҳоят.

— Мутлақо жиддий, — жавоб беради ҳамсуҳбати. — Мен уйланмоқчиман. Менинг хотиним аслзода ва яхши тарбия кўрган бўлиши керак. У яхши оиладан — заводимни ёпиб кетадиган хонадондан бўлиши лозим. У ёш, чиройли ва назокатли бўлиши зарур. Мен мутлақо бизнес одамиман. Мен ҳаётимнинг ижтимоий бўлимини бошқара оладиган аёлни хоҳлайман. Ўзим танийдиган аёллар орасида бунақаси йўқ. Мен сенга мурожаат қилдим, чунки сенинг бундай қизни қидириб топадиган одамлар билан яқин эканлигини биламан.

— Талаб қилинаётган барча шартларга жавоб берадиган қизни кўндиришнинг ўзи бўлмайди, — дейди Вилл истехзо билан.

— Шундайини топа оласан ва албатта, топ, — дейди Жон Ингерфилд.

Кечга яқин дўстиникидан чиққан Вилл Каткерт ўйчан ва ташвишли ҳолатда жўнаб кетади, Жон Ингерфилд эса хаёлга берилганча бандаргоҳда у ёқдан-бу ёққа юради, шу топда ёғ ва мой ҳидининг нақадар ширин эканини ҳис этади, ой нурида товланаётган бочкалар уюмини кўриб роҳатланади.

Олти ҳафта ўтади. Еттинчи ҳафтанинг биринчи куни Жон катта пўлат сандиқнинг ичидан Вилл Каткертнинг тилхатини олади ва уни шошилиш бажарилиши лозим бўлган ишларга мўлжалланган стол олдидаги кичикроқ қутига солиб қуяди. Икки кундан сўнг Вилл Каткерт шилимшиқ босиб кетган ҳовлини кесиб ўтиб, ҳисобхона орқали дўстининг хонасига кириб келади ва эшикни ёпади.

У тантанавор қиёфада намоён бўлади ва қайғуга ботган Жоннинг орқасига шапалоқ тортиб юборади.

— Мен уни топдим, — қичқариб дейди у. — Жуда қийин бўлди, мен сенга айтсам, шубҳали кўринган қари беваларни суриштириш, ишончли хизматкорларни пора билан оғдириб олиш, бу оиланинг дўстларидан ахборотлар олиш... Жин урсин, булардан кейин мен Зоти Олийларининг бутун қўшинига бош жосус сифатида герцог хизматига ўтсам ҳам бўлади.

— Қизнинг ўзи қалай? — сўрайди Жон ёзишда давом этганча.

— Гап йўқ! Қадрдоним Жек, сен уни кўрган заҳотинг бош ва қулоқларингача муҳаббатга гарқ бўласан. Балки, бироз совуқроқдир, аммо мутлақо сенбоп.

— Яхши оиладанми? — сўрайди Жон ёзиб тугатган хатини имзолаб, буклар экан.

— Шу қадар яхшики, мен дастлаб у ҳақда ўйлаш фойдасизмикан, деб қўрққандим. Аммо у фаросатли қиз, у ҳақда ҳар хил миш-мишлар йўқ ва оиласи черков сичқонидек камбағал. Ростдан ҳам яхши, тўғриси айтсам, биз энг яқин дўстларга айландик ва у менга бой ва бепарво йигитга турмушга чиқмоқчи эканини очиқ айтди.

— Гапларинг чакки эмас, — дея фикр билдиради куёв бўлмиш ўзига хос қуруқ табассум билан, — Қачон уни кўриш бахтига муяссар бўламан?

— Бугун кечкурун мен билан Гарденга борсанг, — жавоб қайтаради униси, — у Хетерингтон хонимнинг ложасида бўлади ва мен сизларни таништираман.

Шундай қилиб, ўша кеч Жон Ингерфилд Ковент Гарден театрига боради, унинг томирларидаги қон бироз тезлашиб кетади, аммо бу докларга ёғ сотиб олгани борганидан ортиқ эмас. У товарни уйнинг қарама-қарши томонидан туриб, яширинча кузатади ва уни ёқтириб қолади, унга ўзини таништиради ва янада яхшироқ синашиб, кўпроқ ёқтириб қолади, уйига таклиф қилади, тез-тез бўлиб турадиган ташрифларда товарнинг нодирлиги, фойдалилиги ва сифатлилиги равшанлашади.

Агар Жон Ингерфилд хотинидан ижтимоий чиройли машинани талаб қилганида, шубҳасиз, ундан ўз орзусидагини топмаган бўларди. Бахтсиз, аммо энг обрўли баронетлардан бири Сэр Гарри Синглтоннинг (айтишларича, унинг обрўси оиласидан ташқарида юқориқ эмиш) ягона қизи Анна Синглтон латофатли ва яхши тарбия кўрган қиз экан.

Ўша қизнинг Ренолдс ишлаган ва ҳанузгача шаҳардаги қадимги заллардан бирининг девори тепасига ўйиб ишланган сувратида гоятда келишган ва ақлли чеҳра тасвирланган, аммо ўша чеҳра бир вақтнинг ўзида шу қадар совуқ ва бераҳм эди. Бу ярми ҳорғин, ярми эса дунёни мазах қилаётган аёлнинг чеҳраси. Оиланинг сиёҳлари ўчиб, қоғозлари сарғайиб кетган эски мактубида суврат ҳақидаги танқидларни ўқиш мумкин. Ёзувчининг эътироз билдиришича, агар сувратдаги тасвир қизга ўхшайдиган бўлса, демак у қиз болалик давридан буён ақл бовар қилмас даражада ўзгариб кетибди, чунки улар қизнинг қувноқ ва ёқимли қиёфасини яхши эслашади.

Қиз ҳақида гап кетганида шуни айтиш мумкинки, унинг кейинги ҳаётини билганларнинг айтишича, юзидаги аввалги ифода унга охирикўбат яна қайтган, шунинг учун уни яхши эслайдиганлар кўзларини катгароқ очиб қарашганида, сувратдаги чиройли, мазах қилиб турган хонимнинг олдиларидаги уялиб турган қиз эканлигига ишонмай қолишади.

Аммо Жон Ингерфилднинг галати никоҳдан ўтиши вақтида Анна Синглтон сэр Жошуанинг сувратида тасвирлангандек қиз эканига амин бўлади ва уни янада кўпроқ яхши кўриб қолади.

У уйланаётиб ўзида ҳеч қандай ортиқча эҳтиросни ҳис этмайди ва қизнинг ҳам шундай йўл тутгани ишни анча осонлаштиради. У қизга битим таклиф қилади ва қиз рози бўлади. Жон қизнинг никоҳ масаласига муносабати аёллик масъулиятидан иборат эканлигини тушунади ва қадрлайди. Жуда ёш қизлар мияларини романтик хаёллар билан тўлдириб олишади. Яхшиямки, уларнинг бахтига Анна бу хаёллардан холи бўлиб чиқади.

— Бизники соғлом ақлга асосланган ҳолда ичтерламадан голиб чекамиз, — дейди Жон Ингерфилд.

— Тажриба муваффақиятли чиқади, деб умид қиламиз, — жавоб беради Анна Синглтон.

Иккинчи қисм

Афсуски, тажриба муваффақиятли чиқмайди. Худо яратган қонунларда соғлом ақл эмас, эркакнинг аёл учун пул сарфлаши, аёлнинг ўша тўлов учун ўзини эркакка бахшида этиши кўрсатилган.

Соғлом ақл бу — никоҳ шартномасидаги ҳуқуқий таклиф дегани эмас. Ҳаётларини бир-бири билан боғлаётган эркак ва аёлнинг ҳамёнида фақатгина «соғлом фикр» бўлса, уйга келишганида қониқарсиз битим тузганларини билиб қолишса, нолишга ҳақлари йўқ. Жон Ингерфилд Анна Синглтондан ўзига хотин бўлишни сўраганида қизга нисбатан ҳашаматли, қулай уйни сотиб олаётган вақтдагидан ортиқ муҳаббатни ҳис этмади ва ўша вақтда риёкорлик ҳам қилмаганди. Агар шундай қилганида қиз унга ишонмаган бўларди. Йигирма иккита ёз ва қишни кўрган Анна Синглтон кўп нарсани тушуниб етганди, муҳаббатнинг ҳаёт осмонида шунчаки учар юлдуз эканини яхши билади ва бу дунёнинг ҳақиқий йўл кўрсатувчи юлдузи олтин эканлигини ҳам.

Анна Синглтон ўз муҳаббат қиссасига эга эди ва уни кўнглининг энг чуқур ерига кўмиб қўйганди. Ўша қиссанинг руҳини қабрдан кўтарилиб кетишдан сақлаш учун ўзидан олдинги ва кейинги кўплаб аёллар каби унинг устига бепарволик ва нафрат тошларини уйиб ташлаганди. Бир вақтлар Анна Синглтон хаёлий ҳикояларга бериларди. Бу ҳикоялар тепаликлар сингари кўҳна, балки улардан ҳам қадимийроқ бўлиши мумкин, аммо унинг учун бу бутунлай янги ва жуда ғаройиб эди. Бундай ҳикоялар ҳар доимгидек жуда оддий нарсаларни ўз ичига оларди: ёш йигит ва қиз, аҳду паймонлар, бадавлат талабгорлар, золим ота-оналар ва бутун дунёга қарши туришга арзийдиган муҳаббат.

Бир куни бу тушлар юртига бедорлик мамлакатидан заиф ва ночор руҳда ёзилган мактуб келди: «Менинг сени, фақат сени севишимни биласан», деган сўзлар ёзилган эди ўша хатда, «қалбим ўла-ўлгунимча сеники бўлиб қолади. Аммо отам мени пул бермайман деб кўрқитяпти, биласан, менинг қарзларимдан бошқа нарсам йўқ. Баъзилар уни жуда гўзал дейишяпти, аммо қандай қилиб сен турганда бошқасини ўйлай оламан? Оҳ, нима учун пулнинг бизни таҳқирлаши учун дунёга келишига руҳсат берилган?»... Мактуб шу тарздаги кўплаб жавобсиз саволлар, тақдирни, фалакни ва умуман ҳамма нарсаларни кескин қоралаш ҳамда ўз дарду ҳасратини баён этиш билан тўлдирилган эди.

Анна Синглтон мактубни узоқ ўқиди. Ўқиб бўлганидан сўнг, баъзи жойларини қайта ўқиди, ўрнидан туриб, қоғозни ғижимлади ва кулганича оловга ташлаб юборди, қоғоз зумда аланга олиб, қулга айланди, қиз ҳаёти ҳам қулга айланганини ҳис этди, у яраланган юракни даволаш мумкинлигини билмасди.

Қачонки Жон Ингерфилд ундан хотин бўлишни сўраб келганида ва унга муҳаббат ҳақида бир сўз демасдан, фақат пулдан гапирганида, Анна ниҳоят ишонса бўладиган чинакам овозни тинглаётганини англайди. Ҳаётга бўлган озгина муҳаббат ҳали уни бутунлай ташлаб кетмаганди. Дангиллама уйнинг бой бекаси бўлиш, меҳмоннавозликлар уюштириш, сирли қашшоқликни намойишкорона дабдабага алмаштириш жуда ёқимли, албатта. Бу нарсалар унга айнан ўзи истаган тарзда таклиф этилди. Агар бунга муҳаббат ҳам қўшилганида, у эвазига ҳеч нарса қайтаролмаслигини билган ҳолда, ундан воз кечган бўларди.

Аммо аёл муҳаббатни бирор нарсадан топиб, унга меҳр кўрсатишни истамайдиган бўлса, ўзи ҳам унга эга бўлолмайди. Блумсберидаги дангиллама уйнинг муҳити унинг юрагини кундан-кун совутиб юборади. Меҳмонлар уни вақтинчалик бир неча соат илитгандай бўларди-ю, улар кетгач, юрак олдингидан баттарроқ музлаб қолади.

Дастлаб Анна эрига нисбатан бепарво бўлишга уринади, аммо бирга яшаётган тирик мавжудотлар бир-бирига бепарво бўлишолмайди. Ҳатто бир тасмадаги икки ит ҳам бири бошқасини ўйлашга мажбур. Эркак

ва аёл бир-бирини ё севиши, ё нафратланиши, ё ёқтириши, ёки ёмон кўриши керак, уларни боғлаб турган ришта ё таранг тортилган, ёки салқи бўлади.

Икки томонлама розиликка асосланган уларнинг никоҳ занжири ишонч рухсат берган муносабатдек эркин тарзда боғланганди, бунинг оқибатида аёлнинг эрига нисбатан бўлган нафрати хушфёъллигининг чегараларидан чиқа олмайди.

Синглтонлар ҳам ўзларининг виждон кодексларига эга эканлиги учун Анна шартномадаги ўз мажбуриятларини виждонан адо этади. Унинг чиройи, одоби, жозибadorлиги, таъсири эрининг хизматига — унинг орзулари йўлида илгарилаб боришига бахшида этилади. Тескари ёпилиб қолган эшикларни унинг учун очади. Жоннинг ёнидан масхаралаб ўтиб кетадиган жамият унинг столига ўтиради. Эрининг тилаклари ва хурсандчиликлари Аннаникига айланади. У ҳамма нарсада хотинлик бурчидан келиб чиқиб, эрига ён беради, унга яхши кўринишга ҳаракат қилади, эрининг камдан-кам эркалашларига жимгина чидайди. Барибир унинг ҳаракатлари савдо шартномасининг шартларини бажариш деб баҳоланади.

Эри шартномадаги виждонли ишбилармон ролини шундай бажарадики, агарда ўзи сахийлик қилмаса, хотинининг хурсандчилигини кўриш унга хушнудлик олиб келмайди. Жон хотинига нисбатан эътиборли ва ҳурматли бўлади ҳамда ноодатий самимийликдан кам бўлмаган ўзгармас хушмуомалалик билан муносабат ўрнатади. Хотинининг барча айтганларини бажо келтиради, билдирган норозилигини инобатга олади. Кўринишидан унинг хотинига муносабати зулмкорона бўлса-да, Жон унинг сиқилмаслиги учун ҳатто керагидан ортиқроқ гамхўрлик кўрсатарди.

Вақти-вақти билан Жон бироз жиддийлашиб, уйланиб нимага эришгани ҳақида ўзига савол бериб қолади, бу ижтимоий ҳаётда унинг бўш вақтларида фойдаланадиган энг қизиқарли ўйини, охир-оқибат ўзини чақирилмаган меҳмонлар орасида тургандек сезади, ҳашаматли ва ялтироқ хоналарда ҳам, идоранинг тепасида ҳам бахтиёр бўла олмаслигини англаб етади.

У хотинига нисбатан биргина яқинлик туйғусини ўзида шакллантирганди, ўша туйғу — марҳаматли нафрат эди. Эркак ва аёл ўртасида тенглик бўлмаса, ўзаро ҳурмат ҳам бўлмайди. Анна бутунлай ўзгача инсон. Жон унга бошлиқ сифатида юқоридан ёки тобе сифатида пастдан қараши лозим. Қачонки Жон Ингерфилд муҳаббатнинг каттароқ ёки кичикроқ қолипини ясаганида, муҳаббат унинг учун нотаниш туйғуга айланарди.

Хотинининг чиройидан, жозибadorлигидан ва одобидан у ҳатто ўз мақсадлари йўлида фойдаланади, шу билан бирга улардан заифликнинг куроли сифатида нафратланади.

Шунинг учун Жон Ингерфилд ва унинг хотини Анна катта, совуқ саройнинг бошқа-бошқа чеккаларида ўтиришади, униси ҳам, буниси ҳам бир-бирини яқинроқ билишни истамайди.

Жон ҳеч қачон хотинига иши ҳақида гапирмайди, Анна эса ҳеч қачон сўрамайди. Ишдан бўш озгина вақтини мазмунли ўтказиш учун у баджаҳл ва талабчан бўлиб қолади, қўл остидаги одамларга кескинроқ муносабатда бўлади, раҳмсизроқ қарз берувчига, очкўзроқ олибсотарга айланади, умуман, атрофидаги ҳар бир кишига зуғум ўтказади, янада бойиш учун саросимага тушганча интилади, у ўзига кундан-кун толиқтирийдиган ва зерикарли туюла бошлайдиган бундай ўйинларга янада кўпроқ пул сарфлайди.

Бандаргоҳлардаги унга қарашли бочкаларининг уюми янада катталашади ва кўпаяди; ифлос дарёдаги унинг кемалари ва баржалари карвон мисол тизилиб сузади; атрофидаги ёғ босган қозонларнинг қайнаши, жирканч кимсаларнинг мўр-малахдек ёпирилиб келиши, ёғ ва мой аралашмасининг олтинга айланиши уни қарахт ҳолга солиб қўяди.

Ёз арафасидаги кунларнинг бирида Узоқ Шарқдаги уясида бир жирканч нарса ғарбга томон учиб ўтади. Лаймхаус тепасида муаллақ туриб, унинг гавжумлигини ва ифлослигини кўради, сассиқ ҳиднинг мазасини сезиб, ўша жойга ёпирилади.

Бу балонинг номи — Ичтерлама. У дастлаб ўша ерда сездирмасдан бекиниб туради, жойлашган еридаги ёғли ва битмас-туганмас овқатлардан семириб кетганидан бекинишнинг иложи қолмайди, Кейин сурбетларча бадбашара афтини чиқаради ва кўркувнинг оқиши юзи кўча ва хиёбонлардан бақирганча чолиб ўтади, ўзини Жон Ингерфилднинг идорасига уради ва ўз эртагини айтади. Жон Ингерфилд ўйга чўмиб, бироз ўтиради. Кейин отига миниб, уйи томон тезлик билан чоптириб кетади. Даҳлизда ташқарига чиқиб кетаётган Аннани кўриб қолади ва уни тўхтатади.

— Менга яқинлашманг, — дейди Жон хотиржам оҳангда. — Лаймхаусда Ичтерлама касали тарқалган, айтишларича, уни бир одам бошқа бировга ўзи касалланмасдан туриб ҳам юқтириши мумкин экан. Бир неча кунга Лондондан кетганингиз маъқул. Отангизникига боринг. Ҳаммаси хайрли ўтиб кетгач, мен сизни олиб келаман.

Жон хотинини анча узоқдан четлаб ўтади ва юқорига — хизматкори билан гаплашиб оладиган жойга кўтарилади. Кейин пастга тушади, яна отига миниб, жўнаб кетади. Озгина фурсат ўтгандан кейин Анна Жоннинг хонасига кўтарилади. Жоннинг одами хона ўртасида чўккалаганча жомадонни тахлаётган бўлади.

— Буни қаёққа олиб кетяпсиз? — сўрайди Анна.

— Бандаргоҳга, хоним, — жавоб беради хизматкор. — Жаноб Ингерфилд у ерда бир ёки икки кун турмоқчи.

Шундан сўнг Анна катта, ҳеч ким йўқ меҳмонхонада ўтириб, ўйга чўмади.

Жон Ингерфилд Лаймхаусга қайтиб, бу ердан узоқда бўлган қисқа вақтида мусибатнинг янада кучайганини англайди. Ваҳима ва жоҳилликдан куч олган, қашшоқлик ва ифлосликдан тўйинган мусибат даҳалар аро олов янглиғ тарқалиб кетади. У узоқ вақт яширин тутайди, бир кунда эса нақ элликта жойдан отилиб чиқади. Бундай ҳодисадан бирор кўча ёки бирор сарой четда қолмайди. Жоннинг ўндан ортиқ ишчиси ётиб қолади. Сўнгги соатларда яна икки киши иш жойида ҳушидан кетиб йиқилади. Саросима мисли кўрилмаган даражага етиб боради. Эркаклар ва аёллар кийимларини йиртиб қарашади, агар холли баданларида доғ ёки тошма пайдо бўлганини кўриб қолишса, касал бўлганини билиб ёки ўзларича тасаввур қилиб, кўчага ярим яланғоч ҳолда бақирганича югуриб чиқиб кетишади. Икки эркак тор йўлакда дуч келиб қолса, иккови ҳам бир-бирига яқин келишдан кўрқиб, орқасига қараб қочади. Эгилганча оёғини қашлаётган боланинг ҳаракати — бу теварак-атрофда оддий шароитда ажабланишга арзийдиган ҳолат ҳисобланмайди. Бир зумда хонада саросималик зоҳир бўлиб, ўзларининг қочишга интилишлари натижасида заифни топтаб ўтишади.

Касалликка қарши ташкилий курашлар яратилмаган пайтлар. Лондон-товнда меҳрибон юраклар ва ҳожатбарор қўллар бор, аммо

улар ҳали ҳозиргидек, шиддатли душманга бирлашиб қарши чиқадиган кучга эга эмас. Касалхоналар, ижтимоий таъминот ташкилотлари кўп, аммо улар асосан Ситида, шаҳар оқсоқоллари томонидан шаҳарнинг камбағал фуқаролари ва гилдия аъзолари учунгина ёрдам пули жорий этилган. Бир нечта ёмон жиҳозланган бепул касалхоналар аллақачон тўлиб бўлган. Овлоқда қаровсиз қолган Лаймхаус ҳеч қаерга қарашли бўлмай, ҳеч кимдан ёрдам ололмай қолади, у ўзи учун ўзи курашиши керак бўлади.

Жон Ингерфилд кексаларни чақиради ва уларнинг ёрдами билан қўрқувдан эсини йўқотган одамларида умид ва ишонч уйғотишга ҳаракат қилиб кўради. Идорасининг зинасида турганича унинг гапларини ҳадик билан эшитаётганларга мурожаат қилади, ваҳиманинг хавфлилиги ҳамда хотиржамлик ва жасурликнинг зарурлиги ҳақида гапирди.

— Биз бу нарсага тик қарашимиз ва у билан эркакка ўхшаб курашишимиз керак, — бақиради у кўпгина жанг майдонларида ва довулли денгизларда муваффақиятли хизмат қилган Ингерфилдларга хос маъноли ва шиддатли овозда, — бу ерда қўрқоқ худбинлар ва қўёнюррак умидсизлар бўлмаслиги керак. Агар биз ўлимга маҳкум бўлсак, ўламиз; аммо худонинг марҳамати билан тирик қолишга ҳаракат қиламиз. Нима бўлганда ҳам биз жипслашамиз, бир-биримизга ёрдам берамиз. Мен сизлар билан шу ерда қоламан ва сиз учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Биронта ҳам одам кўмаксиз қолмайди.

Жон Ингерфилднинг қўнғироқдек овози узоқларга таралиб, тин олгач, унинг орқасидан қатъият ва ишонч билан айтилган ёқимли сўзлар парвоз қилади:

— Мен ҳам сиз билан бирга бўлиш ва эримга ёрдам бериш учун келдим. Мен дардингизни енгиллаштиришни ва даволашни бўйнимга олмоқчиман, ўйлашимча, сизга фойдам тегади. Эрим ва мен сизларнинг қайғунгиздан ташвишдамиз. Мен сизнинг жасур ва бардошли бўлмоқчи эканингизни биламан. Биз ҳамма имкониятни ишга соламиз ва умидни сўндирмаймиз.

Жон бўш ҳавони кўришга умидвор бўлиб, орқасига қайрилади ва миясидаги чалқашликдан ажабланади. Анна қўлларини эрининг қўлларига қўяди ва уларнинг кўзлари тўқнашади, икки инсон бир-бирини ҳаётида биринчи маротаба кўриб тургандек ўзаро тикилиб қарашади.

Улар бир сўз айтишмайди. Сўз айтишга фурсат йўқ. Зудлик билан бажариладиган бир дунё юмуш бор, Анна буни меҳнатнинг шодлигига жуда чанқоқ аёллик ҳисси билан тушуниб етади. Жон хотинининг саросимада қолган оломон орасида чаққон ва хотиржам ҳаракат қилишини, саволга тутишини, юпатишини, мулойимлик билан буйруқ беришини кўриб, унинг шу ерда қолишига, одамлар учун ўз ҳаётини хавф остига қўйишига рухсат бериш керакмидан деган хаёлга боради, кейин эса яна ўйлаб қолади, қандай қилиб бунинг олдини олиш мумкин? Шу лаҳза ичида Жон Анна унинг шахсий мулки эмаслигини, ўзи ва хотини бир бошлиқдан буйруқ олувчи икки қўл эканини, улар биргаликда ишлаши, бир-бирларига ёрдам бериши, бири иккинчисининг ҳаракатига халақит қилмаслиги лозимлигини англаб етади.

Жон буларнинг ҳаммасини тушуниб етмагунича фикр унга янги ва ғалати туюлади. Жон ўзини сеҳрли эртақдаги минг маротаба ёнгинасидан эътиборсиз ўтиб кетадиган дарахтларнинг ўйлаши ва

гапира олишини тўсатдан билиб қолган ёш боладек ҳис этади. Биринчи марта Аннанинг кулоғига машаққат ва хавф-хатар ҳақида шивирлайди. Анна эса хотиржам жавоб беради: «Улар менинг ҳам одамларим, Жон, бу ишга мен ҳам масъулман», шундан сўнг Жон унинг ўз йўлини ўзи танлашига рухсат беради.

Аннада касални даволаш борасида ҳақиқий аёлларга хос савқи табиий бор ва ундаги ўткир зеҳн маҳоратини янада юксалтиради. Одамлар яшаётган бир-иккита қаровсиз кулбага назар ташлаб, агар унинг беморлари ётиб даволанадиган бўлса, уларни ўз уйларидан узоқда парваришlash кераклигини тушунади ва завод бандоргоҳи орқасидаги кенг идора — узун ва баланд хонани вақтинчалик касалхонага айлантиришни мақсад қилиб қўяди. У танлаб олинган етти ёки саккизта энг ишончли аёлнинг ёрдами билан хонани ўз мақсади учун тайёрлашга киришади. Уларга кўрсатган ҳурмати туфайли ҳисоб-китоб дафтарларини шеърый вазнлардек, товар тўловнамаларини оддий кўча балладаларидек қабул қилади. Кекса клерклар эсанкираганча тикилиб туришади, ҳамма нарсанинг охири яқин эканини, борлиқ коинотга тез орада сингиб кетишини ўзларича тасаввур қилишади ҳамда такасалтангликлари фош бўлгунича ўзларини шаккокона ишлар қилишга ундаб, ўз ибодатхоналарини бузишга ёрдамлашишади.

Аннанинг буйруқлари жуда ширинсўзлик билан айтилади, унга энг чиройли табассумлар ҳамроҳ бўлади, шунга қарамай, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳеч кимнинг ҳаёлига уларни бажармаслик фикри келмайди.

Жон — қаттиққўл, талабчан, ўн тўққиз йил олдин Тейлор савдо мактабини ташлаб кетганидан бери бирор марта ҳам хижолатли илтимосдан ортиқ амрона мурожаат эшитмаган бообрў Жон ўзини дорифуруш дўконининг йўлида шошаётганини билиб қолиб, дабдурустдан табиат қонунларига тескари бораётганини англайди, бир лаҳза қадамларини секинлаштириб, ўзича нега, нима учун бундай қилаётганига ҳайрон бўлади, бу нарсани қилиш ва зудлик билан қайтиб келиш унга буюрилганини тушуниб этади ва ким унга буйруқ беришга ботинолганига ажабланади ва буйруқ берган Анна эканини эслайди, нималарни қилишини билмасдан, шошиб йўлида давом этади. Унинг «зудлик билан қайтиб келиши» тез фурсатда бажарилгани учун мақталади ва ўзидан мамнунликни ҳис этади; Жон ўша ерга етиб борганида нима айтиш тушунтирилган йўриқнома билан яна бошқа жойга жўнатилади. У жўнаб кетади (чунки аста-секин буйруқ қабул қилишга ўрганиб қолаётган эди-да). Ярим йўлда уни ваҳима босади, гапларни ёдлаб олганига тўла ишонч ҳосил қилиш учун уни бошдан-оёқ ўзича такрорлаб кўрмоқчи бўлади ва бутунлай унутиб қўйганига амин бўлади. Унинг жаҳли чиқиб, бетоқатланиб тўхтайди, қайси бири унинг учун хавфсиз бўлишини ўйлаб қолади — унга қайси бири маъқул? Йўриқномани ўзича ўйлаб топганими ёки қалтис имкониятларни тарозидан тортиб кўрганими? Қандай йўл тутса, билиб олиши мумкинлигини чамалайди. Тўсатдан, уни кескин ажаблантирган ва ишини енгиллаштирган ҳолда унга айтилган ҳар бир сўз эсига тушади ва яна эсидан чиқиб кетмаслиги учун йўлда кета туриб, бир бошидан замзама қилишга шошилади.

Бир неча ярд юргандан кейин фавқулудда ҳодисалардан бири ўша кўчага етмасдан ёки ундан биров ўтгандан кейин содир бўлади: Жон Ингерфилд кулиб юборади.

Жон Ингерфилд Левендер Верфдаги Креек Лайндан ўтганидан сўнг ерга қараб, ўзича тўнғиллагани, йўлнинг ўртасида тўхтаб кулиб юборгани ва бир кичкина бола уни кўриб, эшитиб қолиб, гаройиб

янгиликдан суюнчи олиш учун уйига югургани ва ёлгон гапиргани учун онасидан яхшилаб шапалоқ еяжаги ҳақида ўлгунича гапириб юради.

Ўшанда Анна кун бўйи қахрамонларча ишлайди ва Жон унга ёрдам беради, аҳён-аҳёнда дам олишга ундайди. Тунга яқин Анна кичик касалхонани тайёр ҳолга келтиради ва учта каравотни жойлаштиради, нимаики қўлидан келса, барчасини қилгач, у Жон билан юқорига, идора устида жойлашган эски хонасига қўтарилади.

Жон Аннани ичкарига бироз ҳадиксираб бошлаб киради, чунки Блумсберидаги уй олдида бу ер жуда ночор ва юпун кўринарди-да. Жон хотинини камин ёнидаги столга ўтқазади ва ундан бемалол дам олишни имлтимос қилади, кейин эса ақли ҳеч қачон тўлмайдиган, кўрқувдан кундан-кун эсини йўқотаётган уй хизматчисига овқат келтиришда ёрдамлашади.

Аннанинг кўзлари Жоннинг хона ичидаги ҳаракатларини таъқиб қилади. Эҳтимол, бу ерда Жон ҳаётининг ҳақиқий қисмини ўтказгандир; киборларнинг нотаниш даврасидан кўра, ўз вужудида кўпроқ бўлгандир; балки оддийгина муҳит унга улкан афзаллик бўлиб кўринаётган бўлиши мумкин; аммо Анна қандай қилиб шу пайтгача Жоннинг қадди-қомати расо, келишган эркак эканини пайқамганидан ажабланади. У умуман қари кўринмайди. Ёки бу хира нур сочиб турган чироқнинг ҳийласимикан? У худди ёш йигитга ўхшайди. Аммо нима учун у ёш кўринмаслиги керак, ахир у бор-йўғи энди ўттиз олтига тўлди-ку. Ўттиз олти ёш эркак кишининг гуллаган пайти ҳисобланади. Анна нима учун ҳар доим уни қаримсиқ одам сифатида кўрганидан ажабланади.

Катта камин устида Жоннинг аждодларидан бири — ўз одамларидан бирини беришдан кўра, қирол фрегати билан жанг қилишни афзал билган қатъиятли Капитан Ингерфилднинг сурати осиелик. Анна кўзини ўлик юздан олиб, тиригига қаратади ва улар ўртасидаги яққол ўхшашликни пайқайди. У кўзларини ярим юмиб, баджаҳл кекса капитаннинг исёнкор хатни иргитаётганини кўради ва ўша капитаннинг юзи унга бир неча соат олдин «Сиз билан шу ерда қолишга ва сиз учун қўлимдан келган ҳамма ишни қилишга қарор қилдим, бирорта одамим кўмаксиз қолмайди», деган одамнинг юзи бўлиб туюлади.

Жон Аннага стул олиб келади ва шамлардан таралаётган нур энди унинг ўзининг устига тушади. Анна яна бир марта унинг юзига — кучли, жиддий, чиройли, олижаноб инсонга айлана оладиган юзига ўгринча назар ташлайди. Анна бу чеҳра кимгадир ҳеч меҳр билан боққанмикан, деб ўйга толади. Тўсатдан фикрда қаттиқ оғриқни ҳис этади; у фикрни ноилож тарқатиб юборади; юмшоқлик бу нарсага қанчалик мос бўлмасин, эрининг юзига тикилиб, синчковликдан холи оддий меҳрибонликни кўрмоқчи бўлганини ўйлайди, бу қачондир юз бериши мумкинлигидан ҳаяжонланади.

Анна ўз хаёлларидан қачонки, Жон унга кулимсираб, кечки овқат тайёр эканлигини айтгандагина уйғонади ва улар бир-бирларига қарама-қарши ўтиришади, орага ноқулай жимлик чўкади.

Кундан-кун уларнинг иши оғирлашиб боради, кундан-кун душман кучайиб, ёвузлашиб, ҳар жабҳада устун кела бошлайди, кундан-кун Жон ва унинг хотини Анна душманга қарши ёнма-ён курашиб, бир-бирларига тобора қаттиқроқ суяниб қолишади. Ҳаётнинг жанг майдонида жипслашиш зарурати яққол намоён бўлади. Анна буни қачонки ҳорғинлик ортиб кетганида яхши ҳис этади, ёнига қараб, Жонни кўради; бу нарсани талотўплар орасида қолганида яхши ҳис

этади; унинг овозида кучли мусиқани илғайди.

Жон эса саросима ва мотам орасида у ёқдан-бу ёққа юраётган Аннанинг гўзал қоматини кузатади; унинг муқаддас иш билан банд бўлган, тез ҳаракат қиладиган чиройли қўлларини, теран, дилга яқин, нафисликнинг ёруғи ва соясида ўзгарувчан кўзларини кузатади; унинг ёқимли, аниқ овозини, шодон кулгусини, юпатишини, эҳтиёткорлик билан буюришини, юмшоқлик билан илтимос қилишини тинглайди, миясида аёллар, айниқса бир аёл ҳақида ғалати, янги фикрлар ўрмалаётганини ҳис этади.

У бир куни эски сандиқни кавлаётиб, рангли расмлар билан безалган Инжил ҳикоялари китобини топиб олади. У узоқ йиллар олдинги Якшанбанинг кечки пайтини эслаганича, меҳр билан китобнинг бироз титилган саҳифаларини очади. Бир расмда қўплаб фаришталар тасвирланган бўлади, Жон сувратларга бироз тикилиб қолади; у ёш фаришталар гуруҳидаги бир фариштанинг юз тузилиши хийла совуқлигини ва қайсидир жиҳати билан Аннани эслашиб юборишини пайқайди. Жон унга узоқ тикилиб қолади. Шу лаҳза тўсатдан миясига бир фикр келади, шундай аёлнинг мулойим оёқларидан эгилиб ўпиш қандай яхши! Сўнг ўз фикридан худди ёш боладай уялиб қизариб кетади.

Инсоний азобларнинг заминида инсоний бахт ва муҳаббатнинг гуллари бўй кўрсатади ва ўша гуллардан инсоний оғриқлар учун чексиз надомат уруғлари тўкилади, Худо барча нарсани уларнинг интиҳоси учун яратган.

Анна ҳақидаги ўйлардан Жоннинг юзи юмшоқлашиб, қўли мулойимлашиб боради, Жонни ўйлаган сари қизнинг юраги ҳаприқиб, теранлашиб, тўлишиб боради. Омборхонадаги яроқли хоналарнинг ҳар бири палатага айлантирилади ва ҳамма учун бепул кичик касалхона очилади, Жон ва Анна бутун дунёни ўз одамлари деб ўйлашаётганди, гўё. Устига бочкалар ортилган кемалар Вулвич ва Грейвсенд томон йўл олиб, кўздан ғойиб бўларди, уларни қаердадир йўлдан суриб ташлашарди, гарчи ёғ, мой ва олтинлар бир зумда борлиққа сочилиб кетса-да, танг аҳволдаги биродарига инсоний ёрдам бериш керак бўлган пайтда фурсатни бой бериб бўларканми!

Кунлик машаққатларни улар идора устида жойлашган эски, ғариб емакхонада ёнма-ён ўтириб хотиржам қарши олишади. Четдан қараган одамга бундай учун зерикарли туюлиши мумкин; улар учун бир-бирларидан тортиниш бегона, сўзни тежаш — ноўрин гапириб қўйишдан қўрқиш, ичга ютилган фикрнинг босимини ҳис қилиш ҳам бегона.

Бир куни кечқурун Жон ҳеч қандай зарурат бўлмаса-да, Аннанинг овозини эшитиш учун айлана пироглардан гап очади, уларни жуда яхши тайёрлайдиган кекса уй хизматчисини эслайди ва Аннанинг пирог пишириш санъатини эсдан чиқармаганига қизиқади.

Анна титроқ овозда, гарчи, айлана пирог қалтис мавзу бўлса-да, уни қўлбола усулда бошлаб пишира олишини айтади. Ҳар доим истеъдодни авлоддан авлодга ўтувчи фавқулодда ноёб ҳодиса деб билган Жон Аннанинг иқтидорига одоб билан шубҳа билдиради, хушмуомалалик билан Аннага ўйлаётган нарсаси ёгли патир эканини айтади. Анна аччиқланиб, кесатиқни инкор қилади, айлана пирог ва ёгли ноннинг фарқини жуда яхши билишини, агар Жон унинг ёнида бўлиб, керакли нарсаларни олиб бериб турадиган бўлса, маҳоратини ошхонада пирог пишириб исботлаши мумкинлигини айтади.

Жон таклифга рози бўлади ва Аннани йўлга бошлайди, титроқ ва қўпол бир қўли шамни юқорида тутайди, иккинчиси эса йўл кўрсатади. Соат ўндан ўтган, кекса уй хизматчиси ухлаб ётибди. Зинапоя ҳар

гичирлаганида улар тўхтаб, хизматчи уйғониб кетдимикан, деб қулоқ солишади, ҳаммаси тинч эканига ишонч ҳосил қилгач, яна оёқ учида олға юришади, ўзларини кулгудан зўрға тўхтатиб, зиқна кампир, уларни бу ерда кўриб қолса, нима дейишлари кераклигини тусмоллашади.

Улар ошхонага етиб олишда Жоннинг ўз уйи жўғрофиясини яхши билишидан кўра, хайрихоҳ мушукнинг кўмагига кўпроқ таянишади; Анна ўт ёқиб, столни тартибга келтиради. У Жондан қандай мақсадда фойдаланиши мумкин, унинг ҳамроҳ бўлиши Аннага нима учун керак, Анна мабодо иши текширилса, ҳаммасини батафсил тушунтириш қийин бўлади, деб ўйлаган бўлиши мумкин. Жоннинг Анна учун «нарсаларни топиб бериши»га келсак, у ниманинг қаерда туриши ҳақида озгина бўлсин, тасаввурга ҳам эга эмас, Худо уни зеҳндан ҳам қисган. Анна ун олиб келишни буюради, Жон эса уни ошхона столининг тортмасидан эринмасдан қидиради, ўқлогига юбориб, эрида тасаввур ҳосил бўлиши учун унга ўқлогининг кўринишини тасвирлайди, Жон узоқ йўқ бўлиб кетади-да, бир вақт мис таёқчани кўтариб келади. Анна унинг устидан мириқиб кулади; аммо тўғриси айтганда, ўзига ўзи аҳмоқ бўлиб кўринади, қўлларини унга ботирганида, овқат пиширишга киришишдан олдин энгларини шимариб олмагани эсига тушади.

Анна қўлларини Жонга узатади, аввал биринчисини, кейин иккинчисини ва эридан ширинсўзлик билан энгларини шимариб қўйишни сўрайди. Жон жуда ҳам суст ва қўпол, аммо Анна ўта бардошли. Йигит оққа беланган билаклардаги қора энгларни аста-аста шимаради. Жон елкасигача яланғочланган бу билакларни қимматбаҳо тошлар товланиб турганида юз марталаб кўрган, аммо ҳеч қачон ҳозиргидек фаройиб жозибадорликни илғамаган эди. У ўзи учун ёқимли бўлган юмушни бажараётганида қалтироқ қўли хотинига тегиб кетиб, уни хафа қилиб қўйишдан кўрққанидан қўлларини бўйнига чирмаб туришни истайди.

Анна эрига миннатдорлик билдиради, унга шунча кўп безовталиқ келтиргани учун кечирим сўрайди, эри маънисиз гулдираб, жавоб берган бўлади ва анқайиб жим турганча, уни кузата бошлайди.

Афтидан, Аннага овқат пишириш учун бир қўлнинг ўзи етарли бўлса керак, биттаси эса стол устида — Жоннинг қўли ёнида ишсиз туради, Анна ишга берилиб кетганидан бунга деярли эътибор бермайди. Нимадир бўлиб, Жонда ички туғён пайдо бўлади, жиддий, совуққон ва ишбилармон Жон бу нарсаларни китобдан ўқиб билиб ололмасди, аммо у бир лаҳзада етти букилиб тиз чўқади, унга беланган қўлни ўпиб, бағрига босади, Шунда Аннанинг қўллари унинг бўйнидан кучоқлайди ва лаблар бир-бирига рўбарў келади, ўрталаридаги кўринмас девор нари сурилади, муҳаббатларининг теран сувлари кўшилиб оқади.

Шу бўса билан улар ҳеч ким таъқиб этмайдиган янги ҳаётга киришади. Кимнингдир ўйлашича, бу ҳаёт ўзни унутишнинг фаройиб гўзаллиги билан, ўзаро садоқатнинг ҳаддан ортиқ ширинлиги билан тўла бўлиши керак, балки ҳаётнинг тумани қуюқлашмасдан узоқ вақт қолиши шунчаки бир хаёлдир.

Уларнинг ўша вақтдаги сукунат овозида гаплашишганини кўпчилик нигоҳларнинг сирлашуви сифатида эшлашади. Ўша кунларда уларнинг юзларидан нур ёғилгандек, овозларида ҳаддан ортиқ нафислик зоҳир бўлгандек туюлади.

Улар ҳеч қачон тин олишмас, гўёки ҳеч қачон чарчамайдигандай

кўринишади. Улар туну кун бироз гангиб қолган дунё ичра у ёқдан-бу ёққа югуришади, саломатлик ва хотиражамлик учун йиртқичлар олдидан сездирмасдан ўтиб кетаётган ўлжа каби жони чиққунча курашишади, одамлар бошларини кўтариб, эркин нафас олишади.

Бир куни кечқурун одатдагидан бироз кўпроқ айланиб юрган Жон қўл-оёқларига ҳорғинлик ўрмалаётганини сезади ва уйга жон ҳолатда етиб келади. Кеча туну билан мижжа қоқмаган Анна ҳозир ухлар ва безовта қилишларини истамасди, Жон емакхонага ўтиб, камин олдидаги юмшоқ ўриндиққа ўтиради. Хона ниҳоятда совуқ. У тарашаларни қалайди, аммо улардан айтарли иссиқлик чиқмайди. У столини олов рўпарасига суради ва энгашиброқ ўтиради, оёқларини каминга қўйиб, қўлларини олдинга чўзади; титроқ эса ҳамон давом этади.

Хонани оқшом қоронғулиги тўлдиради. У вақтнинг қандай қилиб шундай тез ўтиб кетганидан лоқайд ажабланади. Бироздан сўнг ўзига таниш бўлган овозни эшитади, овоз секин ва бир оҳангда гапирар, унга жуда таниш бўлса-да, унинг кимга тегишли эканлигини билолмайди, У бошини қайириб қаролмас, аммо алаҳсираганча унга қулоқ солади. Гап ёғ устида борарди: бир юз тўқсон тўрт ёғ бочканинг бирини иккинчисига жойлаштириш керак. Бунинг иложи йўқ, ўксиб шикоят қилади овоз. Улар бир-бирининг ичига сиғмайди. Бочкаларни итариб қўзғатиш яхши эмас. Қара, улар яна сочилиб кетяпти.

Овоз тобора зардали тус оларди. Эҳ, бунинг иложсиз эканини кўра туриб, нега ўжарлик қилишади? Уларнинг ҳаммаси ақлдан озганми?

Бирдан у овозни таниб қолиб, ўрнидан сакраб туради ва ёввойиларча уни қидира бошлайди, унинг қаерда эканини аниқлашга ҳаракат қилади. У қаттиқ бир кучаниб, хаёлдан чиқиб кетаётган фикрни тутишга интилади ва тутиб олади. У шу лаҳзада ўзининг хонадан қочиб кетаётганини ва зинопояга тушганига ишонч ҳосил қилади.

У даҳлизда туриб, қулоқ солади; уй жим-жит. У зинанинг олдигача боради, ошхонага қараб йўл олади ва секингина уй хизматчисини чақиради, хизматчи ҳар зинапояга кўтарилганида ҳансираб ва инқиллаб кела бошлайди. Кампирдан сал нарида туриб, Аннанинг қаердалигини шивирлаб сўрайди. Аёл Аннанинг касалхонада эканини айтади.

«Унга айтинг, мени тўсатдан иш бўйича чақириб қолишди», дейди у паст овозда тез гапириб. «Бир неча кун бу ердан узоқда бўламан. Унга айтинг, бу ердан кетиб, тўппа-тўғри уйга қайтсин. Улар ҳозир Аннасиз ҳам эплай олишади. Унга айтинг, тезроқ уйга қайтсин. Мен у билан ўша ёқда учрашаман».

У эшик томонга қараб қўзғалади, аммо тўхтаб яна ўгирилади.

«Унга айтинг, унинг бу ерда бир соатдан ортиқ қолмаслигини илтмос қиламан ва ўтиниб сўрайман. Ҳозир уни ушлаб турадиган ҳеч нарса қолмади. Ҳаммаси тугади: Унга айтинг, бугун тунда уйга бориши шарт. Унга айтинг, агар мени севса, бу ерни тезроқ ташлаб кетсин».

Аёл унинг асабийлашишидан бироз хижолат бўлади ва ваъда бериб, зинадан пастга тушади. Жон стулдан ўзи иргитиб юборган шляпасини ва ёмғирпўшини қолади ва даҳлиз томонга бурилади. У шундай қилган заҳоти эшик очилиб, Анна кириб келади.

Жон ўзини орқага, панага олади, деворга қисилиб қолади. Анна уни кулиб чақиради, жавоб бермагач эса ташвишланган қўйи:

«Жон, Жон, азизим, Ўзингизмасмисиз? Бу ерда эмасмисиз?» — дейди.

У нафасини ичига ютиб, қоронғи бурчакка қисилиб олади, Анна эса ўзини хира ёруғликда адашган хаёл қилади ва Жоннинг

ёнгинасидан ўтиб кетиб, юқорига кўтарилади.

Шундан сўнг Жон секин эшик томон интилади, ўзини ташқарига олиб, эшикни ёпади.

Бироздан сўнг кекса уй хизматчиси юқорига аранг кўтарилиб, Аннага Жоннинг гапларини етказди. Бутунлай ҳайратда қолган Анна бечора кампирни қаттиқ сўроқ қилади, аммо қўшимча бирор нарса билолмайди. Бу қанақаси? У қандай юмуш эканини, ўн ҳафтадан буён Жонни бир оғиз сўз айтмасдан, бир марта ўпмасдан уни ташлаб кетишга мажбур қилди? Шунда тўсатдан Анна бир неча дақиқа олдин юз берган воқеани — Жонни кўргандай бўлганини, эрини чақиргани, у эса жавоб бермаганини эслайди ва бу нарса унинг юрагига қаттиқ ботади.

У ечаётган шляпа боғичини қайта боғлаб, пастга тушади ва ёмғирли кўчага чиқади.

У шошганича яқин атрофда турадиган ягона шифокор — барваста, ҳаракатлари кўпол, даҳшатли икки ой давомида асосий суянчиқ ва кўллаб-қувватловчига айланган одамнинг уйига йўл олади. Доктор уни хиёлатли ҳолатда даҳлизда учратади ва бирданига ўзининг уринишлари бефойда эканини тушунади. Жоннинг қаердалигини у қаердан билсин? Ким айтди унга Жонни касал деб, шундай барзанги бақувват ва басавлат йигитни-я? Анна ҳам жуда қаттиқ ишлаб, мияси чарчаган. У тезда уйга қайтиши ёки касал бўлиб, ётиб олиши керак. Касал бўлиш эҳтимоли Жондан кўра, унда кўпроқ.

Докторнинг хонада у ёқдан-бу ёққа юриб гапиришдан тўхташини кутаётган Анна унинг қўй-қўй деганига эътибор бермай, эҳтиёткорлик билан дейди: «Агар менга айтмасангиз, мен буларнинг ҳаммасини бошқа бировдан билиб олишимга тўғри келади». Кейин аёлнинг зийрак нигоҳлари унинг лаҳзалик иккиланишини илғайди ва жажжи кўлларини докторнинг дағал панжаларига қўяди, юракдан севган аёлнинг ҳаракатлари билан сир сақлашга ваъда берилган ҳамма нарсани суғуриб олади.

Доктор уни хонадан чиқиб кетаётганида тўхтатади. «Унинг олдида ҳозир кирманг», дейди у, «У сиздан хавотир олади. Эртагача кутинг».

Шундан қилиб, Жон ҳисобсиз ёғ бочкаларини санаб ётганида Анна ўзини охириги «чора» санаб унинг ёнига чўкади.

Жон кўпинча алаҳсираб, унинг исмини айтади ва Анна унинг безовта кўлларидан ушлаб тураркан ва у тинчланиб, ухлаб қолади.

Ҳар кун эрталаб доктор келади ва Жонни кўздан кечиради, бир қанча саволлар сўраб, талай сийқаси чиққан кўрсатмалар беради, аммо биронта жўяли фикр айтмайди. Шунчаки Аннани алдашга беҳуда уринади.

Қоронғи хонада кунлар имиллаб ўтади. Анна Жоннинг озгин кўллари янада озгинлашиб бораётганини, ичига ботган кўзлари янада катталашиб бораётганини, ҳамон ўша фараҳли сокинлик турғун бўлиб қолганини кўради.

Соат бирга яқин Жон уйқудан уйғонади ва барчасини аниқ эслайди.

У Аннага ярим миннатдорлик, ярим гина билан қарайди.

«Анна, нега бу ердасан», дейди у секин ва вазмин оҳангда. «Сенга гапларимни айтишмадим?».

Анна жавоб ўрнига маъноли кўзларини унга тикади.

«Мени шу ерга, ўлимга ташлаб кетмоқчимидингиз?», дейди Анна заиф табассум билан.

Анна бошини Жонга яқинроқ олиб боради, қизнинг майин сочлари унинг юзларини силайди.

«Бизнинг ҳаётимиз битта, азизим, — шивирлайди Анна. — Мен

сизсиз яшай олмасдим. Худога ҳам аён бу. Биз доим бирга бўламиз».

У Жонни ўпади, эрининг бошини кўкрагига қўйиб, болалардек эркалаб, юмшоққина уриб қўяди, Жон эса нимжон қўллари билан уни кучоқлайди.

Бироздан сўнг Анна уни кучоқлаб турган қўлларнинг совий бошлаганини сезади ва Жонни авайлаб тўшакка ётқизади, эрининг кўзларига сўнгги марта қарайди, кейин уларни ёпиб қўяди.

Ишчилар Жон билан ҳар доим бирга бўлиш учун уни қабристонга кўмишга рухсат сўрашади, Анна ҳам рози бўлади, Улар зарур нарсаларни ўз қўллари билан тайёрлашади, ишни ғамгинлик билан бажаришади, ёқтирмаганликлари учун эмас, ўзларининг бошига шу иш тушиши мумкинлигини ўйлаб. Улар Жонни черковнинг кириб чиқиладиган айвонига ётқизишади, улар Жонга жуда яқин келишади, уларнинг орасида кимдир тошга усталик билан нақш чекади.

Нақшнинг тепасига олижаноб Самаритианнинг биродарлик таъзими тасвирланган бўлади ва тагидан «Жон Ингерфилд хотирасига» деган сўзларни ёзади.

Шундан сўнг у Инжилдан бирор мисра қўймоқчи бўлади, аммо дағал муомалали доктор шундай дейди: «Ҳар эҳтимолга қарши, яна битта исм ёзиш учун жой қолдирганинг маъқул».

Тош шундайлигича, тугалланмасдан қолиб кетади, аммо кўп эмас, бир неча ҳафтадан кейиноқ унга: «ва унинг хотини Аннанинг» деган сўзлар қўшиб қўйилади.

*Инглиз тилидан
Элбек ЖУМАНОВ таржимаси*

Бакир ЧҲПОНЗОДА

Бу севги юракка шуълалар солур

Шеърлар

ОНАМ

Шом чўкади зилдек оғир, кўк қораяр,
Қизил, қора булутлар ўтиб борар.
Панжарадан тоғларни сайр этаман,
Тоғлар оша ўз юртимга етаман.
Унда ҳозир, биламан, шом тушган яна,
“Омон бўлсин” деб зикр этар шўрлик онам.
Сажда қилур, ўкинур, Қуръон ўқир,
Қўлларини кўкка чўзиб ёлворур, кўз ёш тўкур.
“Бакирим” деб, “Арслоним, кўрар кўзим!
Қаерларда юрибсан сен, маъсум кўзим?
Йўқса, қайси бир раҳмсиз ўлдирдим?
Ёш умрингни аччиқ еллар сўлдирдим?
Менинг бошим, жигарим, қалбим, фақирим,
Нури дийдам, бор ҳаётим, Саид Бакирим.
Кун кўрмадим, ўнганмадим, Қодир Эгам!
Сен хазинам, инжум эдинг, ғариб болам.
Ўпиб, силаб-сийпаб, ёлғиз ишонганим,
Юлдузлардан, ёт кўзлардан қизгонганим...”
Она кўнглим бунча нозик, бунча нафис,
Ўз фарзандинг бўлмаса-да, этасан ҳис.
Тунлар турфа тушлар кўрар, чўчиб турар,
Фарзанди деб минг бор ўлиб, минг тирилар.

Крим-татарчадан
Усмон
ҚҲЧҚОР
таржималари

Кримтатар халқининг улкан тилшунос олими, истеъдодли шоири Бакир Чўпонзода 1893 йилнинг 15 майда Симферополь уездининг Қорасувбозор қишлоғида туғилган. 1909 – 1914 йилларда Истамбулдаги турк лицейида тил ва адабиётдан билим олиш билан бирга араб ва француз тилларини ўрганади. Ватанига қайтгач, Одессага боради. Биринчи жаҳон уруши бошланганлиги туфайли у Одессада ҳарбий хизматга олинади ва Австрия-Венгрия фронтига юборилади. Бироқ у асир тушади ва олти йил Венгрияда яшайди. Бу даврда у Будапешт университетининг тарих-филология факультетига ўқишга кириб бир неча тилларни ўрганади.

1920 йилда Истамбул орқали Кримга қайтиб келади. Бироқ бу ерда узоқ турмай, 1925 йилда Бокуга кўчиб боради. Янги (лотин) алифбосига ўтиш муносабати билан Бакир Чўпонзода Ўзбекистонга келиб, бир қанча шаҳарларда маърузалар ўқийди. Қатагонлар домига тушиб қолган Бакир Чўпонзода 1937 йилда кўрбон бўлди.

Ундан туркшуносликка оид кўплаб мақолалар, дарсликлар, қўлланмалар ва ажойиб шеърлар мерос бўлиб қолди.

Чақиради тонгда кўшнисини дарҳол,
 Тушин айтар, таъбир сўрар, очирар фол.
 Шом чўкади зилдек оғир, кўк қораяр,
 Юрагимга турфа ўйлар соя солар...
 Зулматлардан мен қўрқмайман, юртга учиб
 Боражакман, онажоним ўпиб, қучиб,
 Оёғига йиқиламан, дейман: “Кечир!”
 Нечун мени ёрлақамас Тангри ахир?
 Кўпдан бери тушларимга онам кирар,
 Бошим силаб, кўзларимдан ўпиб турар.
 Йиғлар онам шум тақдирни қарғаб, аё,
 Тушин эслаб, Тангрисига айтар сано...

БИЛМАЙИН

Баҳор келсин, чечак очсин ҳар ерда,
 Ёмғир ёғсин, яшин тушсин қирларга,
 Мен йиғлайин, эшитмайин, билмайин...

Рафта қизлар сузилишиб турсинлар,
 Зол кампирлар миш-миш қилиб юрсинлар,
 Мен суқ билан термулайин, билмайин...

Қора кўзинг кўзгум бўлсин, боқай мен,
 Сочларингга мунглуғ чечак тақай мен,
 Қучай сени севганимни билмайин...

Англаса бас қишлоғимнинг дилбари,
 Мени кўрсин юмилса-да кўзлари,
 Севсин мени, мен бу ишқни билмайин...

Ўлим чақса отабини кўзимга,
 Оҳ йўғрилмай на тилим, на сўзимга,
 Ҳолсиз-ҳолсиз ўлганимни билмайин...

БИР ИЗН БЕРИНГИЗ!..

Бир изн берингиз, юртимга қайтай!
 Юртимга қайтибон дардимни айтай!

Мағрибдан қайтайин қанотим очиб,
 Кўнглимга музлардан оташлар сочиб...

Наслимда на мирза, на бор битта бой,
 Отам бир чўпондир, онам — бир опой...

Бир изн берингиз, ҳайқириб кирай,
 Қримда, Кошғарда ўкириб юрай...

Бир бўрон ясай тинч Тотор чўлида,
 Муллаю фақирнинг ғамсиз кўнглида...

Бир изн истайман юртим сари, ҳай,
Саройда йўлидан озганга боқай...

Юзлари қип-қизил, гардани йўгон
Боёнлар, эртангиз не бўлур — аён...

Ўлимнинг тусига кирар туслари,
Буришиб кетади ёғлиқ юзлари...

Бир изн берингиз, кўзларида ёш,
Юраги совиган, эгиб юрган бош —

Қишлоқликка айтай ўзин тилида,
Мен узиб берайин илм гулидан...

Шуълаланиб кетсин бу хира кўзи,
Арслонга айлансин, нур сочсин сўзи.

Бир изн истайман, ҳайқириб кирай,
Қримда, Кошғарда “Юртим!” деб юрай...

КЕКСА ДУНАЙ

Кун ботар, қоронғи...
Қип-қизил тоғ бағри...
Шафақлар мисли май,
Кекса Дунай, кекса Дунай!...

Кўк булут, юлдуз йўқ...
Уй иссиқ, қалб совуқ...
Дўст йўқ, ёр йўқ, найлай...
Кекса Дунай, кекса Дунай!...

Сиримни билдирма,
Ёвларни кулдирма,
Тоторман, қўлда най,
Кекса Дунай, кекса Дунай!...

Сас келур узоқдан,
Қримдан, қипчоқдан,
Нечун ҳам мен йиғлай,
Кекса Дунай, кекса Дунай?...

Ичию таши кенг —
Мозорим қайда денг,
Айт, мен қайда сўнай,
Кекса Дунай, кекса Дунай...

Кемалар кўзғолур,
Бурилиб йўл олур,
Қримга кетдик, ҳай,
Кекса Дунай, кекса Дунай...

Қримга қарама,
 Ҳол-аҳвол сўрама,
 Қурирсан йил ўтмай,
 Кекса Дунай, кекса Дунай.

Бизни деб йиғлама,
 Бағрингни тиглама,
 Умид мўл, ғам талай,
 Кекса Дунай, кекса Дунай...

МИНГ ТЎҚҚИЗ ЮЗ ЎН ТЎҚҚИЗ

Ҳаво совуқ, кўк булут, ёғар ёмғир...
 Панжарамни аччиқ еллар қоқар оғир...

Янги йилни кутмоқдаман ёлғиз қолиб,
 Ўтган йилдан ҳар ишимга ҳисоб олиб...

Ўтган йил ҳам ўнг келмасдан қолиб кетди,
 У ҳам мени пушаймонга солиб кетди...

Мен бу йилнинг кори-борин айтолмасман,
 Ўйларимни сўзда баён этолмасман...

Йўқдир менинг янги йилим, йўқ зиёси,
 Бизнинг дунё бу — башарнинг зол дунёси.

Қорин гами — ёлғизгина ғуссам менинг,
 Эгнимда жун хирқа, қўлда ҳассам менинг.

Узун бир йил, сўнгги куни унинг — мозор...
 Янги йил йўқ бизга, чунки бизлар — тотор...

ТУМАН

Сарбаланд тоғларнинг тепаси туман,
 Буюк фарзандларнинг турбаси туман,
 Кутмаган кунларнинг нафаси туман,
 Оғир курашларнинг қон саси туман.

Эгилиб термулар, бағрингга кирар,
 Жилмаяр, ўпишар, кучоғин керар,
 Йўлидан қайтмагай ҳамда йўл берар,
 Билимдон, ўқиган йигитдир туман.

Буюк денгизлардан сув эмиб ширин,
 Доим юксакларга тикар чодирин,
 Ҳеч кимса билмагай туманнинг сирин,
 Озоддир, сархушдир, сарбастдир туман.

Гоҳида ёмғирдир, гоҳо қор-қиров,
 Гоҳ музга айланар, гоҳо ўт-олов,
 Бирров ўчоқ ёқар, сўндираар бирров,
 Ўйноқи, шошқалоқ гўдақдир туман.

Айланур тоғ бошин, чўлга етмагай,
 Кўз очиб дунёга назар этмагай,
 Бир шамол кўзғалиб ҳайдаб кетмагай,
 Тоғларга илашиб қолгандир туман.

Юзи бор, кўзию қоши йўқ Шарқнинг,
 Дарди бор, тўккали ёши йўқ Шарқнинг,
 Тили бор, сўзлашга доши йўқ Шарқнинг,
 Чўллари, кўллари, эллари туман.

Мағриб шамоллари, қибла бўрони
 Жўшмаса тирилмас Чини, Эрони,
 Яшармас чўллари, кўчмас карвони,
 Эссин ғарб шамоли, ёғсин бу туман.

ОНА ТИЛИМ

Сени мен Қримда, Қозонда топдим,
 Юрагим жўш урган замонда топдим...

Ёт элда мунғайиб ғариб юрганда,
 Умидлар, ўйлардан ҳориб юрганда,

Бўйнингга осилдим дардларим айтиб,
 Бир гўзал сўзингдан ўзимга қайтиб...

Кўшигинг бўлмаса, маънинг бўлмаса,
 “Юрт” деган сўзингдан юрак тўлмаса,

Оҳ, қандай юардим ғурбат элларда,
 Нотаниш, бегона, ёт бу йўлларда?...

Билмасман туркми ё тоторми отинг,
 Ширинсан, Тангридан инъомдир тотинг.

Турк ҳам сен, тотор ҳам сенинг сўзларинг,
 Иккиси икки жуфт мунгли кўзларинг...

Вена қаршисида, Қозоқ ичинда
 Баробар куйладик Ҳинда ҳам Чинда...

Ёв ҳам севиб қолар англаса сени,
 Юраги эригай тингласа сени...

Истайман – мен сени ҳар ёнда кўрсам,
 Инжу кўшиқлару достонда кўрсам...

Қушлар, қашқирларга сени ўргатсам,
 Уксизлар қалбида нур бўлиб ётсанг...

Жомега, меҳробга, саройга кирсанг,
 Денгизлар, чўлларда ўзинг барқ урсанг...

Сен билан душманга ёрликлар битсам,
Сен билан кўнгилдан кўнгилга етсам...

Қабримда малаклар ҳол-сўроқ қилса,
Азройил тилимни минг бора тилса,

“Ўз она тилимда сўрагин!” дерман,
Ўз она тилимда куйлаб ўларман...

Кўнглимга қайғулар бурув солганда,
Халқимнинг юлдузи чангда қолганда,

Она тил... бошқаси хаёлга келмас,
Бу буюк сирдирким — душманлар билмас.

УМИД

Ерлар муз, оғочлар қорайиб турар,
Бир совуқ ел эсар, қорларни сулар.

Хувиллаган чўллар рангсиз ва туссиз,
Чўпонлар кўз тикар, бу чўллар изсиз...

Хаёлга толасан — келгайми баҳор,
Чўлларда ҳаёт йўқ, эримайди қор...

Лекин биламанки, бир қуёш чиқса,
Булутлар ёприлиб, чақмоқлар чақса...

Музлар эриб битар, яшнагай ўтлар,
Булбуллар чаҳ-чаҳлаб баҳорни кутлар...

Яшинлар қарсиллаб кўкдан тушадир,
Гилямдек яшнагай қир ила адир...

Бу кунлар ўтади чиқса бир қуёш,
Баҳорлар келади тўйга бўлиб бош.

* * *

Менинг ҳам қалбимда қиш бордир бу кун...
Юрагим муз қотган, қайғули, маҳзун...

Эртамда шуъла йўқ, осмоним — булут...
Ҳар кунни кўнглим дер: “Унутгин! Унут!”

Бир севги келади — биламан магар,
Умрим шаън, янгидан юлдузим чақнар...

Бу севги юракка шуълалар солур,
Жўшадир туйғулар, қайғум йўқолур...

БИР САРОЙ ҚУРАЖАКМАН!...

Бир сарой қуражакман! Хон бўлмагай ичинда,
Кул, чўри, очлик, хўрлик, қон бўлмагай ичинда...

Тошин ёт эллардан келтирмасман ҳеч,
Етар ўз юртимда қуйилган кирпич...

Гарчи юксак бўлмаса-да кошонаси,
Мустаҳқаму ёруғ бўлгай ҳар хонаси...

Деразаси катта бўлгай, нурлар киргай,
Эшиклари шуълаларга очиқ тургай...

Қибла ели кириб тургай бу саройга,
У қарашли бўлмагай ҳеч фалон бойга...

Бир Сарой қуражакман, хон бўлмагай ичинда,
Кул, чўри, очлик, хўрлик, қон бўлмагай ичинда...

Тозалайман юртимнинг бул вайронини,
Шаҳид кетган мардлар устихонини...

Улардан мен ажиб лойлар қоражакман,
Қабрлардан суяк сўраб боражакман...

Шу зайлда тиклангайдир тўрт девори,
Чашмалари, чечаклари, зўр виқори...

Топтамагин эзгу ерни, сен энди тур,
Солгин сарой, ўз бетимсол давлатинг қур...

Бир сарой қуражакман, тош бўлмагай ичинда,
Суяк, эту жон бўлгай, ёш бўлмагай ичинда,
Оч бўлмагай ичинда...

ОЛИС ТОҒЛАР

Сиз ҳам мени ўйламайсизми?
Ёниқ куйлар куйлайсизми?
Чет-четларда йиғлайсизми?

Қўкка қадар етган тоғлар,
Йиғлабон зикр этган тоғлар.

Яна сиздан мард отлиқлар кечарми,
Жилғангиздан қона-қона ичарми,
Замон сизга юрагини очарми?

Парига қўноқ тоғлар,
Мардларга ётоқ тоғлар.

Қанча отлар бағрингизда кўмилди,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қора кўзлар ўр-қирларда юмилди,
Оғир кунда дил умидга йўғрилди,

Ол, яшил, сурма тоғлар,
Йигитга турба тоғлар.

Ёт элларга тушдим, сиздан айрилдим,
На яйрадим, на яшнадим, охир сўлдим,
На севилдим, на-да севдим, ғамга тўлдим,

Туққаним, кўзим тоғлар,
Тупроғим, ўзим тоғлар.

Ўса-ўса осмонларга етармисиз?
Булутларни оппоқ қалпоқ этармисиз?
Келсам, менинг кўлларимдан тутармисиз,

Баридан буюк тоғлар,
Юраги куюк тоғлар...

Сиз юксаксиз, шукуҳ берган Тангри ўзи,
Бағрингизда неъматлар мўл, кўю кўзи,
Ёт элларда хор бўлмасин ўғил-қизи,

Оқ, яшил, қора тоғлар,
Жигари пора тоғлар.

Сиз йўқсангиз мен ҳам ғамга тўлар эдим,
Қоянгизда мен сарғайиб сўлар эдим,
Хилватнишин бир пучмоқда қолар эдим,

Ўнгарган, ўнган тоғлар,
Қайнаган, тўнган тоғлар.

ДУНАЙ ТОШАР

Дунай тошар, жўш уриб кўпиради,
Асов тошқин қирғоғин ўпиради.

Долғаланар, шовулар, тўлқин отар!...
Тошни суриб, кўприкларни бузиб кетар...

Одамлар бир четда турар қути ўчиб,
“Дунайга не бўлди ўзи?...” дерлар чўчиб...

Олтмиш йилким, у бундаин тошгани йўқ,
Пишқирганча қирғоғидан ошгани йўқ...

Ўз истагин ҳар нарсадан муҳим кўрган,
Сенинг гўзал мавжларингдан кулиб юрган —

Худбинлар бор — англамаслар сени зинҳор,
Билмайдилар — оғушингда не сирлар бор...

Сен-чи, бугун шиддат билан тошмоқдасан,
Кўпикланиб қирғоғингдан ошмоқдасан...

Ростин айтай, менинг ҳам бир тошгим келар!...
Шу бир йиллик тўсиқлардан ошгим келар!...

Кошки мен ҳам сендай шиддат олиб оқсам!...
Инсонликнинг ғовларини йиқсам, ёқсам!...

Кўнглим ўксик — менинг халқим кичик бир кўл,
Дарёларга етказсайдим топиб бир йўл!...

Сўнг чекинсам ғарқ бўлганча кўз ёшимга!...
Майли, нелар битсалар қабр тошимга!...

Мендан қолган бу тупроқда оқса бир сой,
Янги Одам, янги Ҳавво қурса сарой!...

Янги майса, янги гуллар унса шоён,
Яралсайди янги бир халқ, янги инсон!...

Сен ҳам буни эшитиб шод боқар эдинг,
Ўзанингда сокин ва тинч оқар эдинг!...

Сувларингда ғамгин юзим чайдимми, бас,
Дунай, менинг йиғлашларим бекор эмас!...

ҚОРОНҒИ, СОВУҚ...

Қоронғи, совуқ...
Оташ йўқ, нур йўқ...
Мозорлар йиқиқ, мозорлар йиқиқ...

Булутлар кечар,
Тоғдан сув ичар,
Бир сассиз кеча, бир сассиз кеча...

Тинмайин асло
Шовулар дарё,
Хотиримда жо, хотиримда жо...

Тоғлар пурвиқор,
Устида муз, қор,
Остинда мозор, остинда мозор...

Бўлса бир юлдуз,
Севикли бир қиз,
Фотима, Сундус; Фотима, Сундус...

Ё гўдак бўлсам,
Қайғули онам
Тўшагим солар, тўшагим солар...

Совқотдим, онам —
 Устим ёпмас ҳам,
 Мен шўрлик пурғам, мен шўрлик пурғам...

БОБОМГА

Аскар бўлдик, сурилдик,
 Ёт элларда қирилдик,
 Эскиликни ташлангиз,
 Ўқитмоқни бошлангиз!
 Келсин, ҳолим сўрасин,
 Битсин юрак яраси, битсин юрак яраси...

Ёт қизчалар куйлашар,
 Юртларини ўйлашар,
 Эскиликни ташлангиз,
 Ўқитмоқни бошлангиз,
 Бир тоторча куй сасин
 Дўст-душманлар тингласин, дўст-душманлар тингласин...

Сўқишамиз ёв билан,
 Курашамиз тов¹ билан,
 Эскиликни ташлангиз,
 Ўқитмоқни бошлангиз,
 Имдод бўлиб етишсин,
 Бахтнинг шуъласи тушсин, бахтнинг шуъласи тушсин...

Бахт кўп қайсар, енгилмас,
 Ёлвормас у, эгилмас,
 Эскиликни ташлангиз,
 Ўқитмоқни бошлангиз.
 Қайсар бахтни тутайлик,
 Зиндонларга отайлик, зиндонларга отайлик...

Ҳой қалдирғоч, митти қуш,
 Бизнинг юртга бориб туш...
 Бобомга сен шуни айт,
 Жавобини олиб қайт, жавобини олиб қайт!...

¹ Т о в — тоғ.

Болеслав ПРУС

Фиръавн

Тарихий роман

ИККИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БОБ

Бубаст шаҳри ёнида Хатор илоҳасининг маҳобатли эҳроми бор эди. Пини (март-апрель) ойининг тенгкунлигидаги соат ўнда, Сири-ус юлдузи уфққа ёнбошлаганида эҳром дарвозалари олдида, афтидан, узоқдан келган икки коҳин тўхтади. Уларга бир зиёратчи ҳам эргашган эди. Зиёратчи ялангоёқ бўлиб, бошига хок сепилган, юзига дағал мато лахтаги ёпиб олган эди.

Тун оқариб турса ҳам қолган икки йўловчининг шакли-шамойилини кўриб бўлмас эди. Илоҳанинг икки ҳайкали эҳром эшигини кўриқлаб, мурувватли кўзлари билан Хату вилоятини ўлат, қурғоқчилик ва жанубий шамоллардан муҳофаза қилиб турарди.

Зиёратчи бироз дам олгач, бағрини ерга бериб, узоқ ибодат қилди. Кейин ўрнидан туриб, тумоғини қўлига олганича дарвозани қоқди. Ҳовли бўйлаб кучли овоз жаранглади ва эҳромнинг қалин деворларидан акс садо бериб бугдойзорлар, сўнгра деҳқонларнинг лойсувоқ кулбалари, Нилнинг қумушранг сувлари узра таралганида безовта қушларнинг қичқириқлари янграб кетди.

Ниҳоят, дарвоза ортида шарпа эшитилиб, кимдир савол берди:

—Бизни уйғотаётган ким?

—Маъбуднинг қули Рамсес,—жавоб қилди зиёратчи.

—Нега келдинг?

—Донишлик ёғдусини излаб.

—Бунга сенинг ҳуқуқинг борми?

—Кичик бўлса ҳам диний мартаба олганман, эҳромда ўтадиган маросимларда машғала тутиб тураман.

Дарвоза ланг очилди. Остонада оқ либосдаги коҳин пайдо бўлди. У қўлини узатиб аста, дона-дона қилиб деди:

—Кир. Бу остонани ҳатлаб ўтаётганингда маъбудлар қалбингга сокинлик ато этсин ва сомеъ туриб қилган дуоларинг ижобат бўлсин.

Русчадан
Абдулла КОМИЛ
таржимаси

Болеслав ПРУС (1847-1912)нинг асли исми Александр Головацкий бўлиб, у поляк адабиётининг йирик намоёндаси эди. XIX асрда бошқа сафдошлари қаторида мумтоз реализм руҳида ижод қилди. Дастлаб газеталарда фелъетон ва хикоялар билан қатнашиб юрган Прус 1885 йили «Форпост» («Истеҳком») қиссасини ёзди. Ундан кейин йирик асарлари дунё юзини кўрди. 1895 йилда ўн бир ой ичида ёзиб тугатилган «Фиръавн» асари жаҳон китобсеварлари томонидан чанқоқлик билан кутиб олинди. Асар воқеаси қадимги Мисрда, ёш фиръавн Рамсес XIII ва коҳинлар гуруҳи ўртасидаги кураш ҳақида боради. Мазкур асарнинг Биринчи китоби журналимизнинг 2010 йил 1-3-сонларида эълон қилинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

43

Зиёратчи унинг оёқларига юкинди, коҳин эса обиднинг боши узра сирли ишоралар қилиб пичирлади:

— Ҳозирда мавжуд, ўтган ва келадиганлар... ҳамма нарсани яратган, нафас ато этадиган, кўринмас дунёни тўлдирган ва абадий барҳаёт бўлганлар номидан...

Дарвоза ёпилгач, коҳин Рамсеснинг қўлидан тутиб, улкан устунлар орасидан унга аталган хонага бошлади. Хонақоҳ оддийгина бўлиб, унинг ичини жинчиरोқ ёритиб турарди. Тошдан ясалган тўшама устига бир кучоқ хашак ташланган. Бурчакда сув тўлдирилган кўза ва унинг ёнига арпа нон қўйилган эди.

— Бу хонада ҳокимларнинг меҳмондорчилигидан дам оладиган бўлдим!—деди Рамсес қувониб.

— Абадийлик ҳақида ўйла! — сўз қотди коҳин хонадан чиқар экан.

Бу жавоб шаҳзодага нохуш таъсир этди. Оч бўлишига қарамай нон ҳам емади, сув ҳам ичмади. У хашак устига ўтириб, йўлда яра-чақа бўлган оёқларига қараганча ўйга толди: — «Бу ерга нега келдим?.. Нега ўз мартабаларимдан ихтиёрий воз кечдим?..»

Ялангоч деворлар унга коҳинлар мактабида кечган болалик йилларини эслатди. Қанчалар калтакланган эди ўшанда! У ҳозир ҳам саволларига «абадийлик ҳақида ўйла», деб жавоб берувчи бағритош коҳинларга нисбатан аввалги қўрқув ва нафратини ҳис этди.

Бир неча ой давом этган сершовқин ҳаётдан сўнг шундай сукунатга тушиб, валиаҳд саройини ёлғизлик ва узлатга алмаштириб, зиёфатлар, аёллар ва базмдан воз кечиб совуқ тош девор ичида биқиниб ўтирса-я?..

— Ақлдан оздим! Мен ақлдан оздим! — такрорлади Рамсес.

У эҳромни ҳозироқ тарк этишга тайёр эди. Бироқ «дарвозани очмасалар керак» деган фикр уни тўхтатди. Оёқларининг кирлиги, сочидан тўкилаётган гард-ғубор, дарбадарларнинг жанда кийими — ҳаммаси унинг нафратини келтирди. Оҳ, агар ёнида қиличи бўлганида! Бироқ шу кийимда, шундай жойда қилични ишга сола олармиди?

Рамсес енгиб бўлмас қўрқувни ҳис этди ва хушёр тортди. Эҳромдаги илоҳлар одамзодга шундай туйғуларни юборадик, бу туйғулар донишлик илмини эгаллашига мадад беради.

«Бироқ мен мулкдорман, фиръавннинг ворисиман, — ўйлади у, — Менга бу жойда ким ҳам тега олади?»

Рамсес ўрнидан туриб, хонақоҳдан чиқди. У ўзини устунлар билан ўралган ҳовлида кўрди. Юлдузлар чарақлар, ҳовлининг бир томонида улкан ҳайкаллар, иккинчи тарафида эҳромнинг очиқ дарвозаси кўриниб турарди.

Уша томонга одимлади. Қоронғи бўлганлигидан узоқда худди учаётган юлдузлардек милтираган чироқлар кўринди. Диққат билан қараб, йўлак ва шуълалар ўртасидаги бўртиқлари қоронғиликка сингиб кетган сонсиз устунни кўрди. Ичкарироқда — ўзидан бир неча қадам наридаги шуълалар оғушида илоҳа ҳайкалининг оёқлари, тиззаларига қўйган қўллари кўринди.

Тўсатдан шарпа эшитилди. Четроқда жуфт-жуфт бўлиб, жўрликда қироат қилаётган одамлар қиёфаси кўзга ташланди. Бу илоҳа ҳайкалига таъзим қилиш учун келган коҳинларнинг тунги ибодати эди. Улар икки овозда куйлардилар.

Биринчи жўровоз: «Осмонни ва ерни ёритиб, турли жонзотларни унинг орасига жойлаган менман».

Иккинчи жўровоз: «Сувни яратиб, тоширган, барча мавжудларнинг отаси буқага она юборган менман».

Биринчи жўровоз: «Осмонни ва унинг баландлиги сирларини яратиб, ичига маъбудлар жонини жо қилган менман».

Иккинчи жўровоз: «Кўзларини очганда ҳаммаёқ ёришган, юмганида зулматга чуллаган менман».

Биринчи жўровоз: «Нилнинг сувлари унинг амри билан оқади...»

Иккинчи жўровоз: «Лекин маъбудлар унинг исмини билмайдилар».¹

Дастлаб унча тиниқ бўлмаган овозлар тобора баландлаб, ҳар бир сўз аниқ эшитила бошлади. Жамоат узоқлашгани сайин овозлар устунлар орасига сингиб, охири тинди.

«Хартугул бу одамлар еб-ичибгина қолмай, балки бойлик ҳам ортирадилар, — ўйлади Рамсес. — Улар тунлари маъбудларга чиндан ҳам ибодат қиладилар. Лекин бу устунлар нима учун қўйилган?»

Шаҳзода вилоятларнинг чегараларида бундай ҳайкалларни кўп марта кўрган. Уларни кўшни вилоятлар аҳолиси лойга белар, бегона ҳудудларнинг лашкарлари камон ҳамда палахмонлардан ўққа тутардилар. Агар маъбудлар шунақанги муносабатларга чидар эканлар, унда тантанавор юришлару дуолар кор қилмаса керак.

«Дарвоқе, маъбудларни ким кўрган?» — ўзига савол берди у.

Салобатли эҳромлар, уларнинг сон-саноксиз устунлари, ҳайкаллари қаршисида ёниб турган оловлар — буларнинг ҳаммаси Рамсеснинг эътиборини тортарди. Ана шу сирли қоронғиликнинг ичкарисини кўриш истагида олға қараб юрди.

Бирдан кимнингдир қўли унинг энсасига теккандай бўлди... Ортига қаради... ҳеч ким йўқ.. У юришда давом этди.

Бу гал иккита қўл унинг бошидан ушлади. Учинчи катта қўл эса елкаларига қўйилди...

— Бу ерда ким бор? — бақирди шаҳзода ва устунлар панасига йўналди, бироқ қоқилиб кетиб, йиқилишига оз қолди — кимдир оёқларидан ушлаб қолди.

У яна кўрқиб кетди. Бу сафарги кўрқув хонақоҳдагидан кучлироқ эди. У ақлдан озган кишидек югурар, гўё атайлаб йўлини тўсаётган устунларга туртиларди. Чор тарафни зулмат қоплаган эди.

— О, муқаддас илоҳа, ўзинг сақла! — пичирлади у.

У шу жойда тўхтади. Бир неча қадам нарида эҳромнинг юлдузлар мўралаб турган дарвозаси кўринди. Атрофга қаради: улкан устунлар орасидан ўтган нур Хатор илоҳасининг тиззаларини ёритиб турарди. Шаҳзода ўз хонақоҳига ҳаяжон ва титроқ билан кирди. Юраги туюққа илинган қушдек типирчиларди. Узоқ йиллардан бери биринчи марта ерга юз тубан ётиб, мурувват ва мағфират сўраб дуо қилди.

— Илтижоларинг қабул бўлмай! — деган ёқимли овоз эшитилди.

Рамсес дарҳол бошини кўтарди, аммо хонақоҳда ҳеч ким йўқ эди. Шунда у бутун вужуди билан дуо қила бошлади ва бошини саждагоҳга қўйганича қўлларини хочсимон ёзиб, ухлаб қолди.

Эртасига у бошқа одам бўлиб уйғонди: маъбудлар ҳукмини англади, мағфират қилинишига ишонч пайдо бўлди.

Шундан кейинги узундан-узоқ кунларда ҳам астойдил ҳаракат ва эътиқод билан ибодат қилди. Сочларини тарашлаб қирдиришга рози бўлди, эгнига қоҳинлар либосини кийиб, хонақоҳ ичида узоқ дуолар ўқиди ва кунига тўрт маҳалдан қуйи рутбали қоҳинлар жамоасида сараҳбор қўшиқ куйлади. Аввалги айш-ишратга тўла ҳаётига нисбатан кўнглида нафрат уйғонди, бетартиб ёшлардан, келгиндилар-

¹ Асл манбалардан олинган.

дан ўрганган кайфу сафо қусурлари ҳақида даҳшат билан ўйлади. Агар ўша вақтларда унга тахт ёки қоҳинлик рутбаси таклиф этилганида, қайси бирини танлашни билмаган бўларди.

Бир куни эҳромнинг бош қоҳини шаҳзодани чақириб, бу ерга фақат ибодат учунгина эмас, балки донишлик сирларидан воқиф бўлиш учун ҳам келганини тушунтирди, тақводорона ҳаёт тарзини ихтиёр этгани ва шу билан дунё ташвишларидан қутилганини алқаб, эҳромда мавжуд бўлган мактаблар билан танишишни буюрди.

Ўзида қизиқишдан кўра итоаткорлик устун келган Рамсес ўқиш ва ёзишни ўргатадиган синфлар жойлашган ҳовлига йўл олди.

Мактаб каттагина танобийдан иборат бўлиб, томдаги туйнуқлар орқали ёритиларди. Бўйра устида бир неча яланғоч болалар қўлларида мум тахтачаларни ушлаб ўтирардилар. Деворлардан бири ганч билан сувалган бўлиб, унинг ёнида турган муаллим рангли бўрлар билан белгилар чизар эди.

Шаҳзода хонага кирганида ўқувчилар (барчаси деярли ўзи билан тенг) юз тубан тушиб, таъзим бажо келтирдилар. Ўқитувчи шаҳзодага таъзим қилиб, фаннинг олий мақсадлари ҳақидаги эслатмани болаларга ўқиб бериш учун дарсни тўхтатди.

— Дўстларим, — деди у, — фанга юраги чопмаган одам жисмоний меҳнат билан шугулланиб, нигоҳига зўр бериши зарур бўлади. Аммо ким ўқишни афзал билиб, унга юракдан берилса, ўзи хоҳлаган раҳбарликка, саройдаги турли лавозимларга эришади. Буни ёдда тутинглар! Саводи йўқ одамларнинг аянчли ҳаётига назар солинг. Темирчи қурумга беланади, қодоқ қўллари билан куну тун ишлайди. Тоштарош қорнини тўйғазиш илинжида бармоқларини чақа қилиб, қонатади. Устунларнинг бўртиқ жойидаги нилуфар шакли туширилган сувоқларни шамол учуриб кетади. Тўқувчининг тиззалари доимо букик бўлади. Куролсоз устанинг умри йўлда ўтади. Уйига кеч бориб, эрталаб ишга шошилади. Деворларга сурат солувчи бўёқчининг бармоқлари доим ранг чапланган бўлади, вақтини эса бемаъни одамлар билан ўтказиши. Чопар эса бола-чақаси билан хайрлашаётганида васиятлар ёзади. Чунки у йўлда ваҳший ҳайвонларга ем бўлиши ёки осиелик кўчманчиларга дуч келиши мумкин. Сизларни турли ҳунар эгаларининг қисмати билан таништирдимки, зеро сизлар энг асосий ҳунар бўлган хат-савод санъатини яхши кўриб қоласизлар. Энди эса унинг афзалликларини кўрсатиб ўтаман. Хат бошқа барча санъатлардан афзалроқ. Кимки хат санъатини болаликдан эгалласа, ҳурмат топади, унга буюк хизматлар топширилади. Мактабда ўқиш тоққа чиқиш каби машаққатли, лекин у сизларга абадий асқотади. Фан сирларини ўрганишга ва уни севишга шошилинг. Хаттот мартабаси — олий мартаба: давоти ва китоби шодлик ва бойлик олиб келади.¹

Миср ўқувчилари қарийб уч минг йилдан бери тинглаб келаётган фан ҳақидаги мақтов сўзларидан сўнг ўқитувчи қўлига кичик бўрни олиб, ганч деворга ҳарфлар ёза бошлади. Ҳар бир ҳарф бир неча белгилардан таркиб топарди. Қушнинг кўзи ёки қалам учи А ҳарфини, қўй ёки гултувак — Б, тик турган одам ёки моки — К, илон — Р, ўтирган одам ёки юлдузлар — С ҳарфлари орқали акс эттириларди. Белгиларнинг кўплиги эса ўқиш ва ёзишга ўрганишни мураккаб-лаштирарди.

Рамсес эшитишдан чарчар, фақат ўқитувчи толиблардан бирини

¹ Асл манбалардан олинган.

ўқиш ёки ҳарф чизишга мажбур қилганида, хатолари учун уни хивчин билан савалаганида жонланар эди.

Муаллим ва ўқувчилар билан хайрлашган валиаҳд ер ўлчовчилар мактабига ўтди. У ерда болаларни далалар харитасини чизишга ўргатишар эди. Бундай чизмалар кўпинча тўғри бурчаклар бўлиб, иккита таёқ ва бурчакжазвар билан чизиларди. Бу бўлимда ўқиш ва ёзишдан мураккаброқ бўлган рақамлар ўргатиларди. Соддагина арифметик амаллар олий босқич дастури ҳисобланиб, зўлдирчалар ёрдамида бажарилар эди.

Бу жараёнлар Рамсесни зериктирди. Бир неча кун ўтиб эса табиблар мактабига борди.

Табиблар мактаби айна пайтда шифохона ҳам эди. Унинг ҳовлиси салқин боғдан иборат бўлиб, хушбўй майсалар гуркираб турарди. Беморлар тоза ҳаво ва қуёш нури остида осма ўриндиқларда ётиб кун ўтказардилар.

Рамсес бу жойга айна муолажалар пайтида кириб борди. Бир неча мижоз оқин сувда чўмилар, бирига хушбўй малҳам суртишса, бошқасига дуд солишарди. Айримларини эса нигоҳлар ва қўллар ҳаракати таъсирида ухлатишарди. Кимдир қайрилган оёғини жойига келтираётганида инқиллар эди.

Коҳин оғир бемор аёлга исфинжонга қўйилган дорини тутиб такрорлади: «Кирлашган юрагимдаги, аъзоларимдаги дардни қувиб чиқар, эй мўъжизакор дори!»¹

Шаҳзода бош табибнинг қузатувида гиёҳлар, асал, зайтун мойи, илон ва калтакесак териси, ҳайвон суяклари ёғидан шифобахш малҳам тайёрланаётган дорихонага кирди.

Рамсес кўриниш берганида ҳам коҳин тайёрлаётган дорисидан кўз узмади. Қандайдир моддаларни ўлчаб, ишқалар экан, дуо ўқиди:

— «Исидани даволаган, Исидани даволаган, Горни даволаган... О Исида, буюк сеҳргар, менга шифо ато эт! Ёмон ва ёвуз касалликлардан, илоҳлар ва илоҳаларнинг қаҳридан халос эт... О Шанагат, Энегатенинг ўғли! Эрукате! Крауарушагате! Папарука папарака папарура...»

— У нималар деяпти? — сўради валиаҳд.

— Бу — сир, — жавоб берди табиб, бармоғини лаблари устига қўяр экан.

Улар бўш ҳовлига чиқишгач, Рамсес бош табибга мурожаат қилди:

— Менга айт-чи, муқаддас ота, табиблик санъати нималардан иборату нималарга асосланади? Эшитишимча, касаллик — ёвуз руҳ, уни одам ичига киришга очлик мажбур қилади ва у ўзига боп луқма қидиради: бир ёвуз руҳ асал тановул қилади, бошқаси зайтун мойи, учинчиси ҳайвонлар айирган нарсага ўч бўлади. Шунинг учун табиб беморга қайси руҳ кириб олганини, кейин эса беморни қийнаб қўймаслик учун, руҳга қанақа овқат беришни билиши лозим.

Коҳин ўйланиб туриб, жавоб қилди:

— Касаллик нима, у қандай қилиб одам танасига кириб олади — буни айтолмайман. Рамсес, сен гуноҳлардан фориг бўлганинг учун ҳам биз нимага асосланиб дори тайёрлашимизни айтаман. Одамнинг жигари оғриётганини тасаввур қилгин. Биз коҳинлар шуни биламизки, жигар Пенетер Дэва (Венера сайёраси) таъсири остида бўлади ва хасталикни даволаш шу юлдузга боғлиқ. Шу ўринда иккита таълимот бор: бирининг таъкидлашича, жигари касал одамга Пенетер Дэва юлдузи таъсири остида бўлган ҳамма нарсаларни бериш керак. Хусусан,

¹ Асл манбалардан олинган.

асал, ишқорланган кумуш кукуни, гуллар, айниқса, хушбўй вербена, ўтлоқда ўсадиган тинчлантирувчи гул қайнатмаси, кантер ва тананинг турли қисмларидан; иккинчисининг фикрича, жигар хасталигида юқоридагиларга қарама-қарши бўлган воситалар, яъни Пенетер Дэва таъсиридан ташқарида бўлган симоб, зумрад ва қоратош, ёнғоқ, шунга қўшимча бақа ва бойўғлининг турли қисмларидан олиб, талқон ҳолида берилади. Бироқ бу ҳали ҳаммаси эмас. Даволаш жараёнида кун, ой, куннинг вақти ҳам аҳамиятга эга. Зеро, ҳар бир кун ва соат турли юлдузлар таъсирида бўлади. Улар дориларнинг қувватини ошириши ёки камайтириши мумкин. Ниҳоят, қайси юлдуз, осмон буржининг қайси белгиси беморга ижобий таъсир қилишини эслаб қолиш лозим. Табиб шуларни эътиборга олгандагина дорини хатосиз буюриши мумкин.

— Демак, эҳромга келувчи ҳамма беморларни даволайсизлар, шундайми?

Коҳин бош чайқаб, рад жавобини билдирди.

— Йўқ, — деди у, — инсон онги шуларнинг барчаси билан ҳисоблашганида ҳам осонгина адашиши мумкин. Яна энг ёмони, ҳасадли руҳлар, бошқа эҳромларнинг даҳолари ўзларининг шон-шуҳратларини қизганиб, табибга халақит беради, дорининг кучини кесиб қўяди. Шу туфайли пировард натижаси ҳар хил: бир бемор дарддан тамомила халос бўлса, бошқаси сал тузалади, учинчиси аввалги ҳолатига келади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, беморнинг касали бадтар кучаяди ёки у ўлади... Маъбудларнинг иродаси шундай!..

Рамсес диққат билан тинглади, лекин кўп нарсаларни билмаслигини кўнглидан ўтказди. Эҳромга келишининг сабабини эслаб, бош табибдан сўради:

— Сизлар, улуғ зотлар, фиръавн хазинасининг сирларини менга айтиб беришга чоғлангандингиз. Мен шоҳид бўлган нарсаларнинг бунга алоқаси борми?

— Ҳеч қанақа алоқаси йўқ, — жавоб берди табиб, — биз давлат ишлари ҳақида ҳеч нарса билмаймиз. Лекин авлиё Пентуэр келгач, кўзимизни очади. У — буюк донишманд.

Рамсес табиб билан хайрлашиб, яна бошқа жойларни кўришга ошиқди.

ИККИНЧИ БОБ

Хатор ибодатхонаси Пентуэрни юксак эҳтиром билан кутиб олди. Қуйи табақа коҳинлари машҳур меҳмонга ярим соатли йўлга чиқиб пешвоз келишди. Қуйи Мисрнинг бетакрор гўшаларидан олий коҳинлар, муқаддас пайғамбарлар, илоҳларнинг ўғиллари бу донишманднинг сўзларини эшитмоқ учун келгандилар. Бир неча кундан кейин улуғ коҳин Мефрес ва пайғамбар Ментесуфис ҳам етиб келишди.

Пентуэрга кўрсатилган иззат-икром унинг ҳарбий вазира маслаҳатчиси ва коҳинлар олий ҳайъатининг ёш аъзоси бўлгани учунгина эмас, балки бутун Миср бўйлаб шон-шуҳрат қозонгани учун ҳам эди. Илоҳлар унга бошқа одамлардан кўпроқ хотира, сўзамоллик ва энг муҳими, мўъжизакор башоратчилик иқтидорини ҳам берган эдилар. У ҳар бир тадбирида моддийликнинг бошқалардан яширин бўлган қирраларини топар ва ҳаммага тушунарли тилда баён этишни билар эди.

Пентуэрнинг Хатор ибодатхонасида байрам ўтказишини эшитган ҳокимлар, фиръавн амалдорлари бу камтарин коҳиннинг сўзларини эшитишга мунтазир эдилар.

Пентуэрни кутиб олишга пешвоз чиққан диний мулозимлар унинг сарой аравасида ёки саккиз нафар куллар кўтариб юрадиган тахтиравонда келади, деб ўйлардилар. Бироқ озгин зоҳиднинг мода эшакда ялангпой, яктак кийиб, бир ўзи келаётгани ва одамларга тавозе билан муносабатда бўлаётганини кўриб ҳайратдан ёқа ушладилар.

Ибодатхонага олиб кирганларида у илоҳага қурбонлик қилди ва дарҳол тантаналар ўтказиладиган жойни кўргани кетди.

Шундан кейин уни ҳеч ким кўрмади, лекин эҳромда ва унга яқин бўлган ҳовлиларда одатдагидан бошқачароқ жонланиш бошланди. Қимматбаҳо буюмлар, дон, кийим-кечак ташиб келтира бошладилар, бир неча юзлаб деҳқон ҳамда хизматкорларни жам қилдилар. Пентуэр улар билан маросимга ажратилган ҳовлига қамалиб олиб, тайёргарлик ишлари ила машғул бўлди. Саккиз кунлик меҳнатдан сўнг олий қоҳинга ҳамма нарса тахт қилинганини маълум қилди.

Шу кунларда Рамсес хонақоҳда ёлғиз қолиб, ибодат ва рўздорликка берилди. Ниҳоят, бир гал кундуз соат учда саккиз нафар қоҳин унинг олдида келиб, тантаная таклиф этди.

Эҳромга кираверишда шаҳзодани катта қоҳинлар кутиб олдилар ва у билан бирга Хатор маъбудасининг улкан ҳайкали олдида исириқ тутатдилар. Кейин ёнбошдаги узун ва пастак йўлакдан юриб борганларида олов ёниб турарди. Олов устидаги қозонда қайнаётган қатрон ҳиди анқир эди. Қозондан наридаги тўшама тўйнуғидан бировнинг аламли фарёди ва лаънати эшитилар эди.

— У нима? — сўради Рамсес, ўзини кузатиб келаётган қоҳинлардан бирига юзланиб.

Сўралувчи ҳеч нима деб жавоб бермади. Бироқ бу ерда ҳозир бўлганларнинг юзида ҳаяжон ва кўрқув зоҳир эди.

Шу пайт қоҳин Мефрес қозондаги қатрондан катта қошиқ билан олиб хитоб қилди:

— Муқаддас сирни ошкор қилганлар ҳалок бўлсин!

Шу сўзларни айтиб у тўшама тирқишидан эриган қатронни қуйиб юборди. Тўшама остидан нола эшитилди.

— Жасадинг қуртларга ем бўлсин! — деди Мефрес қайноқ қатронни тирқишдан қуяр экан.

— Кўппаклар! Қашқирлар! — овоз келди ер остидан.

— Юрагинг оловда ёниб, кулинг саҳрога сепилсин! — деди кейинги қоҳин, қатрон қуйишни давом эттириб.

— Эй маъбудлар! Шунчалар ҳам бедодлик бўладими! — садо келди ер остидан.

— Жинойт ва шармандалик билан таҳқирланган руҳинг бахтиёр одамлар яшаётган жойларда тентираб юрсин! — такрорлади учинчи қоҳин ва қошиқдаги суюқликни тўкди.

— Ер ютсин сенларни! Шафқат қилинлар! Бўғилиб кетяпман, ахир...

Қатрон қуйиш навбати Рамсесга келганида ер остидан овоз тиниб қолди.

— Маъбудлар хиёнат қилганларни шундай жазолайдилар! — деди эҳромнинг олий қоҳини Рамсесга қараб.

Рамсес тўхтаб, унга ўқрайиб қаради. Гўё у нафратга тўла сўзлар айтиб, жаллодлар йигинини ҳозироқ ташлаб чиқиб кетадигандай эди. Бироқ маъбудлар қаҳридан кўрқиб, бошқалар ортидан юрди. Мағрур тахт вориси фиръавнлар таъзим қиладиган ҳукуматнинг қандай эканини энди ҳис этди. У мутаассир бўлиб, бу ердан тезроқ қочиб кетгиси, тахтдан ҳам воз кечгиси келди... Лекин индамади ва дуо қиладиган қоҳинлар ўртасида юришда давом этди.

«Маъбудларнинг малайларига ёқмаган одамларнинг қаёққа ғойиб бўлишларини энди билдим», — ўйлади у.

Бироқ бу фикр вужудини эгаллаган даҳшатни камайтирмади.

Тор ва тутунга тўла йўлакдан ўтар экан, маросим аҳли яна қияликдаги очиқ ҳавога чиқиб қолди. Пастда эса уч томонини бир қаватли бинолар ўраб турган катта ҳовли бор эди. Коҳинлар тўхтаган шу жойда доира шаклидаги бешта майдонча бўлиб, улар орқали ҳовли атрофини айланиш ва пастга — ҳовлига тушиш мумкин эди.

Ҳовлида ҳеч зот кўринмасди, лекин бинолардан қандайдир одамлар мўралаб туришарди.

Бу йиғинда мавқе жиҳатидан баланд бўлган олий коҳин Мефрес валиаҳдни Пентуэрга топширди. Йўлакда ҳалигина содир этилган даҳшатли воқеадан кейин зоҳиднинг сокин юзи валиаҳдни ҳайратлантирди. Нимадир дейиш зарур бўлгани учун у Пентуэрга мурожаат қилди:

— Менимча, сени қаердадир кўргандайман, ҳазрат ота.

— Ўтган йили Пи-Баилос яқинидаги ҳарбий машқларда. Мен ўшанда олий ҳазрат Херихорнинг ёнида турган эдим, — жавоб берди коҳин.

Пентуэрнинг жарангдор, сокин овози Рамсесни лол қолдирди. Унинг назарида бу овозни қаердадир эшитгандай туюлди... Лекин қачон ва қаерда? Коҳин унинг кўнглида ёқимли таассурот уйғотди. Лекин қани энди қайноқ қатрон қуйилган одамнинг дард тўла овозини унутиб бўлса!

— Бошланглар! — эълон қилди олий коҳин Мефрес.

Пентуэр томошагоҳ олдидаги майдонга чиқиб чапак чалди. Бир қаватли айвондан чолғу асбоблари ушлаган раққосалар ва Хатор маъбудасининг кичикроқ ҳайкалини кўтарган коҳинлар учиб чиққандай бўлдилар. Мусиқачилар олдинда, улар кетидан маросим рақсларга тушган раққосалар, охирида эса исирик тутунига беланган ҳайкални кўтарганлар ўтишди. Намойишчилар бутун ҳовлини айланиб чиқди ва бир неча қадам ўтгач тўхтаб, дуоларини илоҳлар ижобат қилишини, инжинсларни майдондан қувиб чиқаришини илтижо қилдилар.

Намойишчилар айвонга қайтганларида Пентуэр олдинга чиқди. Юқори мартабали коҳинлар уни ўраб олдилар. Коҳинлар йиғирма ёки ўттиз киши чамасида эдилар.

— Олий зот фиръавннинг амри билан, — гап бошлади Пентуэр, — ва юқори даражадаги коҳинлар бошқарувининг ризолиги билан фақатгина илоҳлар, ибодатхоналар ҳамда мамлакат ҳукмбардорларининг билишига изн берилган Миср давлати ҳаётининг айрим тафсилотларини баён этишимиз лозим. Биламанки, хос оталар, сизларнинг хоҳлаган бирингиз ёш шаҳзодага буни яхшироқ тушунтиришингиз мумкин. Зеро, сизлар донишмандсизлар ва Мут илоҳаси сизларнинг тилингиз билан гапиради. Мадомики, бу вазифа мен нота-вон шогирдга юкланган экан, сизларнинг раҳнамолигингиз ва қузатувингизда бу ишни бошлашга ижозат бергайсизлар.

Шу сўзлари билан коҳинларни юқори даражада кўргани учун саф орасида пичирлашлар эшитилди. Пентуэр валиаҳдга мурожаат қилиб деди:

— Мана, бир неча ойдирки, сен — маъбуднинг қули Рамсес — муқаддас фиръавн даромадларининг камайиб бораётгани ҳақидаги саволингга саҳрода сўқмоқ излаган йўловчидек жавоб излайсан. Ҳокимлардан суриштирдинг. Улар ҳаммасини айтган бўлсалар ҳам, оддий инсоний тафаккурга эга бу зотларнинг жавобларига қониқмадинг. Кейин улуг мирзаларга мурожаат қилдинг. Лекин улар ҳам бу саволга тўрға илинган қушдай ўралашиб қолдилар. Чунки бу одамлар

мирзалар мактабида маълумот олган бўлсалар-да, кучоғи етмаган нарсаларга ақллари ҳам етмайди. Ниҳоят, пойинтар-сойинтар жавоблардан ҳориб, ҳокимларнинг ерларига назар ташлаб ҳам ҳеч нарсани кўрмадилар. Зеро, шундай нарсалар борки, улар олдида одамлар тошдек жим турадилар. Агар илоҳий нур тушганида ҳатто тошлар ҳам бу ҳақда айтган бўларди. Шу тариқа ердаги ақл ва кучлар сени алдаганларидан сўнг маъбудларга мурожаат қилдинг. Бошингга кул сочган ҳолда ушбу эҳромга тавба қилиб келиб қилган дуоларинг, лаззатлардан воз кечишинг эвазига танангни тозалаб, руҳингни барқарор қилдинг. Маъбудлар, айниқса қудратли илоҳа Хатор илтижоларингни эшитдилар ва юрагингга жойлаб олишинг учун менинг тилим билан жавоб берадилар...

«Ҳокимлар ва мирзалардан сўраганимни у қаердан билдийкин? — ўйлади Рамсес, Пентуэрнинг гапларини тинглар экан... — Дарвоқе, унга Мефрес ва Ментесуфислар айтишган. Хуллас, нима бўлганда ҳам улар ҳамма нарсани биладилар».

— Тингла, — давом этди Пентуэр. — Шу ерда ҳозир бўлган эҳром оғаларининг рухсати билан сени тўрт юз йил олдин муборак ўн тўққизинчи Фива сулоласи бошқарган Миср қандай бўлганидан воқиф этаман.

Ўша сулоланинг биринчи фиръавни Ра-Мен-Пехута-Рамсес мамлакатни бошқаришни қабул қилганида давлат хазинасида дон, чорва, пиво, терилар, қимматбаҳо тошлар ва темир-терсақлар ҳамда бошқа турли буюмлардан тушган даромад юз ўттиз минг талант миқдоридан бўлган. Агар шу молларни олтинга айирбош қиладиган одамлар бўлганида ҳар йили фиръавн юз ўттиз уч мин¹ олтинга эга бўлар эди. Бир аскар елкасида йигирма олти мин юк кўтара олишини ҳисобга олсак, бунча олтинни бирор жойга олиб бориш учун беш минггача аскар керак бўлар эди.

Қоҳинлар ҳайратомуз оҳангда пичирлашди. Рамсес эса ҳалигина ертўлада қийноққа солинган одамни ҳам унутди.

— Энди-чи, — давом этди Пентуэр, — ерларимиздан олинаётган барча маҳсулотлардан тушган йиллик даромад атиги тўқсон саккиз мин талантга тенг келади ва унинг учун олтин олинадиган бўлса, уни ташишга тўрт минг аскар кифоя қилади.

— Давлат даромади қисқарганини биламан, — гапни бўлди Рамсес, — лекин қанчага?

— Сабр қил, маъбуднинг хизматкори, — жавоб берди Пентуэр. — Фақатгина подшоҳнинг даромади қисқариб қолмади. Мисрнинг ўн тўққизинчи сулоласи даврида қурол кўтарган одамлар сони бир юз саксон мингга етган эди. Агар маъбудларнинг амри билан ўша вақтдаги жангчилар узум донасидай келадиган тошларга айланиб қолганларида эди...

— Бўлиши мумкин эмас, — пичирлади Рамсес.

— Маъбудлар ҳамма нарсага қодир, — қатъий гапирди олий қоҳин Мефрес.

— Агар, айтайлик, ҳар бир жангчи ерга бир дондан тош қўйганида, қаранглар, улуғлар, — бу тошлар мана шунчагина жойни эгаллар эди... — Пентуэр ерда ётган қизғиш рангдаги бурчакчизғични кўрсатди. — Шу шакл ичига Рамсес Биринчи давридаги барча жангчилар ташлаган тошлар жойлашган бўлар эди. Бу шакл узунасига тўққиз ва энига беш қадам чамасида, холос. Шакл ичидаги қизғиш

¹ М и н — ўлчов бирлиги.

ранг — ўша вақтдаги мисрликлар танасининг ранги. Зероки, бизнинг лашкарларимиз фақат мисрликлардан иборат эди...

Коҳинлар орасида яна шивир-шивир бошланди.

Валиаҳд қовоғини уйди: бу сўзлар гўё унинг келгинди аскарларни ёқтирганига таънадай туюлди.

— Энди эса, — давом этди Пентуэр, — бир юз йигирма мингли қўшин ерга тош ташласа мана шунча жойни эгаллайди... қаранглар, муҳтарам зотлар.

Биринчи тўртбурчак ёнида эни анча катта, узунлиги камроқ тўртбурчак ётар эди. У турли рангдаги чизиқлардан иборат эди.

— Бу шаклнинг эни беш қадам, узунаси эса атиги олти қадам. Шундай қилиб, давлат аскарларининг каттагина қисмини — аввалгига қараганда тўртдан уч қисмини йўқотди.

— Аскарлардан кўра давлатга сенинг донишлигинг муҳимроқ, эй пайғамбар, — гап қистирди Мефрес.

Петуэр овоз келган томонга таъзим қилиб, гапида давом этди.

— Мана бу янги шаклни агар фиръавн қўшини деб билсак, унда, азизлар, ерлик мисрликларни англлатувчи қизил ранг билан бирга яна учта чизиқчалар бор: қора, сариқ ва оқ. Улар ҳабашлар, осиеликлар, ливияликлар ва юнонларни англатади. Улар ҳаммаси бўлиб ўттиз мингга яқин. Бироқ улар мисрлик элик минг аскардан ҳам қимматга тушади.

— Келгинди қўшинлардан тезроқ қутулиш керак, — нолиди Мефрес, — улар қимматга тушишдан ташқари ҳеч вақога ярамайдилар, халқимизни даҳрийлик ва итоатсизликка ўргатишяпти. Ҳозирнинг ўзида кўплаб мисрликлар коҳинлар олдида юзтубан ётмайдилар... Қолаверса, айримлари эҳромлар ва сағаналарни тўнамоқдалар... Шунинг учун ёлланганлар йўқолсин! — қизишиб такрорлади Мефрес. — Улар мамлакатга фақат зарар келтиришяпти, қўшнилар эса бизни фақат душманликни ўйлашади, деб шубҳаланишяпти...

— Йўқолсин ёлланганлар! Исёнкор гайридинларни ҳайдаб юбориш керак, — маъқуллади коҳинлар.

— Йиллар ўтиб, Рамсес, сен тахтга ўтирасан, — давом этди Мефрес, — шунда сен маъбудлар ва давлат олдидаги бу муқаддас бурчингни бажарасан.

— Уни бажар!.. Даҳрийлардан халқингни халос эт! — хитоб қилди коҳинлар.

Рамсес бошини ҳам қилганча индамади. Томирларида кўпирган қон юрагига урилди. Назарида ер оёқлари остидан қочиб кетаётгандай эди.

Қўшиннинг энг соз қисмини ҳайдаб юбориш? Аслида лашкарларни икки бараварга кўпайтириб, ёлланма қисмларни чорак баравар ошироқчи эди-ку?

«Улар менга шафқатсизлик қилишяпти?», — ўйлади у.

— Давом эт, самонинг элчиси! — деди Мефрес, Пентуэрга мурожаат қилиб.

— Мен сизларга, улуғлар, шуни айтаманки, — гапида давом этди Пентуэр, — Миср икки ҳолатдан азият чекапти: фиръавннинг даромади қисқарди, қўшин сони эса кўпайди.

— Қўшин нима бўпти!.. — ғудурлади олий коҳин, калондимоғлик билан қўлини силтаб.

— Энди эса маъбудларнинг марҳамати ва сизларнинг ижозатингиз билан нега шундай ҳолат юз бергани ва нега кейин ҳам давом этаверишини кўрсатаман.

Валиаҳд бошини кўтариб, гапирувчига қаради. У ертўлада азобланган одамни аллақачон унутган эди.

Пентуэр саҳнанинг тўғрисиغا бир неча қадам босди. Унга диний мулозимлар эргашдилар.

— Мана бу кенг учбурчак бўлиб тугаётган жойдаги чизиқларни кўяпсизми? Чизиқларнинг ҳар икки томонидан оҳактош, увоқ ва донатошлар, уларнинг ортида қумлик чўзилиб кетган. Ўртасида бир неча ирмоқларга бўлинган сув оқими акс этган.

— Бу — Нил! Бу — Миср! — хитоб қилди қоҳинлар.

— Қаранглар, — деди Мефрес, овозини баландлатиб, — мана, мен енгимни шимардим. Тирсакдан кафт томон борган мана бу икки пайни кўряпсизларми? Ахир бу Ганч тоғига қараб бораётган, то Фаюмгача чўзилган Нилнинг ирмоқлари эмасми? Энди билагимнинг орқа томонига қаранг. Ундан ўтган томирлар муқаддас дарёни эсла-тиб, Мемфис ортида тармоқларга бўлинади. Бармоқларим-чи, улар денгизга қуйиладиган Нил ўзанларига ўхшамаяптими?

— Улуғ ҳақиқат! — хитоб қилди қоҳинлар ўзларининг қўлларига қараб.

— Сизларга шуни айтмоқчиманки, — давом этди илҳомланган қоҳин, — Миср — бу Осирис¹ юлдузининг қўли. Унинг илоҳий тирсаги Фивага тиралган, бармоқлари денгизга тегиб турибди, Нил эса унинг томирлари. Шундан кейин ҳам мамлакатимизни маъбуд ярлақганига ҳайрон бўлишимиз мумкинми?

— Шубҳасиз, — пичирлашди қоҳинлар, — Миср — Сириус юлдузи қўлининг изи.

— Сириуснинг еттита бармоғи борми? — гапга аралашди валиаҳд, — ахир Нил дарёси денгизга еттита ўзан билан қуйилади-ку.

Ўртага жимлик чўкди. Уни Рамсесга кинояли мурожаат қилган Мефрес бузди.

— Наҳотки, — деди қоҳин, — Осирис хоҳлаганида унинг еттита бармоғи бўлиши мумкин эмас эди, йигитча?

— Тўғри-да, — унинг ёнини олишди қоҳинлар.

— Давом эт, шавкатли Пентуэр, — орага суқилди Ментесуфис.

— Сизлар ҳақсизлар, улуғлар, — давом этди Пентуэр, — ўзанларга бўлиниб кетган бу оқим Нилнинг тимсоли, тош ва қумлар ўртасидаги майсаранг чизиқлар Юқори Миср, сув ирмоқлари кесиб ўтган учбурчак эса мамлакатнинг бепоён ва бой қисми бўлган Қуйи Мисрдир. Шундай қилиб, Мисрда ўн еттинчи сулола подшоҳлик қилганида Нил пойидан то денгизгача беш юз минг ўлчам ер бўлган. Ва ҳар ўлчам ерда ўн олти кишидан — эркалар, аёллар, болалар яшаган. Бироқ кейинги тўрт юз йил ичида Мисрнинг унумдор ерлари авлоддан авлодга камайиб борди.

Нотиқ ишора қилган эди, бино ичидан ўн бешга яқин ёш қоҳинлар югуриб чиқиб, майсаларнинг айрим қисмларини қум билан кўма бошладилар.

— Авлоддан авлодга, — давом этди қоҳин, — унумдор ерлар камайиб борди. Унинг тор чизиқлари бадтар торайди. Ҳозир, — шу ерда нотик овозини баландлатди, — мамлакатимиз беш юз минг ўлчам ердан фойдаланаяпти... Бошқача айтганда, икки сулола подшоҳлик қилган даврда Миср икки миллионга яқин одамни боқадиган еридан айрилди!

Йиғилганлар орасида яна норозилик оҳангидаги шивирлашлар бошланди.

¹ Айрим шарқ манбаларида у Ширьо юлдузи ҳам деб аталади. (Тарж.)

— Бир вақтлар бугдой ва арпа ўсган, подалар ўтлаган бу далалар қайга кетганини биласанми, эй маъбуднинг қули Рамсес? Тўғри, уларни қум босганини биласан. Лекин нега шундай бўлганини сенга айтишганми? Чунки деҳқонлар етишмай қолди, улар аввалги замонларда эртадан то қаро кечгача пақир ва омочлар ёрдамида саҳро билан олишганлар. Маъбуднинг ана шу ишчилари нега етишмаётганини биласанми? Улар қаёққа гумдон бўлишди? Уларни мамлакатдан чиқиб кетишга нима мажбур қилди? Бунга Миср ташқарисидаги урушлар сабаб бўлди. Қўшинларимиз душманларни енгиб, фирьявнларимиз ҳамто Евфрот соҳилларида ўзларининг шавкатли номларини абадийлаштирдилар. Деҳқонларимиз эса юк ортилган ҳайвонлар каби уларнинг ортидан сув ва бошқа ашёларни орқалаб бориб, йўлда мингминглаб қурбонлар берилди. Оқибатда ғарбий қумликлар ана шу суяклардан ўч олиш учун ерларимизни ютиб юборди. Энди Мисрнинг қоратупроқли ерларини қабрдан кавлаб олиш учун бир неча авлодларнинг машаққатли меҳнати талаб этилади.

— Диққат билан кулоқ солинглар! — хитоб қилди Мефрес, — қайсидир маъбуд унинг тили билан гапиряпти. Ҳа, бизнинг шонли урушларимиз Миср учун қабр бўлган эди.

Рамсес фикрларини йиғиб ололмас, гўё унинг бошига қум тоғлари ёпирилгандай эди.

— Жуда катта меҳнатлар эвазига Мисрни ердан кавлаб олишимиз, урушлар ютиб юборган аввалги бойликларимизни қайтариб олиш зарурлигини айтиб ўтдим.

У саҳна бўйлаб яна бир неча қадам ташлаганида тингловчилар ҳам унга эргашишди. Гарчи ҳамма билса ҳам, Миср бино бўлгандан бери ҳеч қим мамлакат фожеасини бунчалар аниқ таърифламаган эди.

— Ўн тўққизинчи сулола даврида Мисрда саккиз миллион аҳоли бор эди. Агар ўша пайтларда ҳар бир одам — хоҳ у аёл, кекса, бола бўлсин — мана шу майдончага биттадан ловия ташлаганида мана бундай шакл пайдо бўлур эди..., — у ҳовлидаги ловия солинган икки қаторли саккизта катта тўртбурчакни кўрсатди.

— Ҳар бир шаклнинг узунлиги олтмиш, эни эса ўттиз қадамдан иборат. Кўриб турганингиздек, олий зотлар, ўша вақтдаги аҳоли ерли мисрликлардан иборат эканлигини билиш мумкин. Шакллар бир хил ловиялар билан тўлдирилган. Энди эса — қаранглар!

У олға юриб, тўртбурчак шаклларнинг бошқа гуруҳига эътиборни тортди.

— Мана бу шакл ҳам аввалгисидек кўндалангига ўттиз қадамдан иборат, узунасига эса қирқ қадам. Хўш, нима учун шундай? Шунинг учунки, унда олтига тўртбурчак бор. Шуни ҳам эътиборга олинки, аввалги шакл фақат қизил ловиядан иборат эрса, кейинги қисмидагиси эса қора, сариқ ва оқ доналардан иборат. Зероки, ғарбий кўшинларда ҳам, халқ орасида ҳам бегона юртлилар кўпайиб кетган: қоралар — ҳабашлар, сариқлар — шомликлар ва финикияликлар, оқлар — юнонлар ва ливияликлар...

У гапини давом эттира олмади. Маъруза тинглаётган коҳинлар уни қуча бошлаганларида Мефреснинг кўзларига ёш сизиб чиқди.

— Ҳозиргача бундай пайғамбар бўлмаган! — деган хитоблар янгради.

— Ақл бовар қилмайди, шунча мисолни ишлаб чиқишга қачон улгурди экан! — ҳайратланди Хатор ибодатхонасининг энг кучли математиги.

— Оталар, — деди Пентуэр, — менинг хизматларимни ошириб юборманглар! Бизнинг эҳромларимизда авваллари давлат хўжалиги-

ни шу тахлитда акс эттирганлар. Мен фақат кейинги авлодлар унутиб қўйган нарсани қайта тикладим, холос.

— Ҳисоблар-чи? — сўради математик.

— Ҳисоблар барча вилоятлар ва ибодатхоналарда ҳамма вақт олиб борилган, — жавоб қилди Пентуэр. — Умумий яқунлар эса подшоҳ саройида сақланади.

— Шакллар-чи? — гапдан қолмади математик.

— Шакллар — далаларимиз, уларни танобчиларимиз мактаб жараёнидан бошлаб чизадилар.

— Бу одамнинг қайси фазилатига ҳайрон бўласан: ақлигами, камтарлигигами? — деди Мефрес. — О, бизда шундай одам бор экан, демак маъбудлар бизни унутмабдилар.

Шу пайт минорадаги кузатувчи тўпланганларни ибодатга чорлади.

— Изҳорларимизни кечқурун яқунлаймиз, — деди Пентуэр. — Ҳозир атиги бир неча сўз айтмоқчиман. Бу кўрғазмага қанча дон кетганини сўрашингиз мумкин бўлар. Ерга ташланган ҳар бир дон ҳар йили ўз хожасига ҳосил берадиган деҳқон сингари одамлар ҳам ҳар йили хазинага солиқ тўлайдилар. Агар қайсидир вилоятда, авваллари бўлганидек, икки миллион дона ловия кам экилса, ер эгалари анчагина кам ҳосил ва даромад оладилар. Агар аҳоли икки миллионга камайса, давлатга тушадиган солиқлар оқими ҳам пасаяди.

Бу гапларни диққат билан эшитиб турган Рамсес индамай нари кетди.

УЧИНЧИ БОБ

Кечқурун валиаҳд ва коҳинлар эҳром ҳовлисига қайтганларида юзлаб машғалалар атрофни кундуз каби ёритиб турарди.

Мефреснинг ишораси билан яна мусиқачилар, раққосалар ва сизир бошли Хатор илоҳасининг ҳайкалини кўтариб олган кичик коҳинлар намоиши пайдо бўлди. Инс-жинсларни ҳайдаб бўлганларидан сўнг Пентуэр нутқини давом эттирди.

— Ҳали кўрганингиздек, муқаддас зотлар, ўн тўққизинчи сулоладан буён бизда юз минг ўлчам ер йўқ бўлган, икки миллион одам камайган. Нима учун давлат даромади ўттиз икки минг талантга камайгани шу билан изоҳланишидан хабаримиз бор. Бироқ бу Миср фожиасининг бошланиши, холос. Гўё онҳазратларига қўшимча тўқсон саккиз минг талант келаётганга ўхшайди. Аммо фиръавн шунча даромад олар экан, деб ўйламанг. Мисол учун олий зот Херихор Қуён музофотида очишга муяссар бўлган нарсани айтишим мумкин. Ўн тўққизинчи сулола даврида у ерда йигирма минг одам яшаб, йилига уч юз эллик талант солиқ тўлаган. Ҳозир у ерда салкам ўн беш минг одам яшайди ва улар икки юз етмиш талант тўлайдилар, холос. Шу билан бирга фиръавн икки юз етмиш талант ўрнига бор-йўғи етмиш талант олади. Мартабали Херихор «Нега?» — деб сўради. Суриштирув шунини аниқладики, ўн бешинчи сулола даврида бу музофотда юз нафар амалдор йилига минг дирҳамдан маош олганлар. Ҳозир, гарчи аҳоли камайган бўлса-да, икки юздан ортиқ амалдор йилига икки минг беш юз дирҳамдан оладилар. Мулкдор Херихор бошқа музофотларда аҳвол қандайлигини билмайди, бироқ шуниси аниқки, фиръавн хазинаси ҳар йили тўқсон саккиз минг талант ўрнига атиги етмиш тўрт минг олади.

— Яхшиси, эллик минг талант деб қўяқол, ҳазрат ота, — унинг гапини тўғрилади Рамсес.

— Кейинроқ буни ҳам тушунтираман, — деди коҳин. — Ҳар ҳолда шуни эслаб қолгинки, шаҳзода, фиръавн хазинасидан ўн тўққизинчи сулола даврида ўн минг талант сарфланган бўлса, эндиликда йигирма тўрт минг талант пул сарфланмоқда.

Коҳинлар ўртасида жимлик ҳукм сурди. Давлат ишларида кўпчилигининг қариндош-уруғлари ишлаб, каттагина мукофотларга сазовор бўлар эдилар.

Бироқ Пентуэр бўш келмади.

— Энди, валиаҳд, — давом этди у, — амалдорлар билан халқ ҳаётининг аввали ва ҳозирини таққослайман.

— Бунинг учун вақт сарфлашнинг ҳожати йўқдир. Чунки буни ҳамма кўриб турибди, — пичирлади коҳинлар.

— Мен ҳозир билмоғим керак, — қатъий деди Рамсес.

Пичир-пичирлар тўхтади.

Пентуэр саҳна зиналаридан босиб, ҳовлига тушди. Унинг ортидан валиаҳд, олий коҳин Мефрес ва бошқалар эргашдилар. Бўйрадан узун қилиб тўсилган парда ортида тўхтаганларида Пентуэрнинг имоси билан қўлларида машъала тутган йигирмага яқин ёш коҳинлар югуриб келдилар. Иккинчи имо билан парда туширилди.

Бу ерда ҳозир бўлганлар овоз чиқариб ҳайратландилар. Уларнинг кўз ўнгиде юзга яқин одам иштирок этган жонли манзара ёритилган эди.

Манзара уч қатор бўлиб, биринчи қаторда деҳқонлар, иккинчисида амалдорлар, энг юқорисига икки бошли шер акс этган фиръавн тахти ўрнатилган эди.

— Ўн тўққизинчи сулола даврида шундай бўлган, — деди Пентуэр. — Деҳқонларга бир қаранг: омовчлари ҳўкиз ёки эшакларга қўшилган, белкурак ва кетмонлари жездан — демак, метиндек. Бўйдорлигини, кўркамлигини айтмайсизми у одамларнинг! Ҳозир ундайларни фақат онҳазратнинг тансоқчилари орасида кўриш мумкин: қўл-оёқлари пойдор, сағриси кенг, табассумга чўмган юзлар. Улар ювиниб, таранган, баданларига мой суртилган. Хотинлари овқат пишириш ёки кийим-кечак тикиш, идиш-товоқ ювиш билан банд. Болалари ўйин билан машғул ёки мактабда ўқийдилар. У вақтларда деҳқон, кўриб турганингиздек, буғдой нони, дуккакли ёрма, гўшт, балиқ, мевалар тановул қилган, мусаллас ёки пиво ичишган. Разм солинг, кўза ва қадаҳлари қандай бежирим. Эркакларнинг тумоқлари, пешбанд ва офтобпўшларини айтмайсизми. Кийимларининг ҳаммаси турфа ранг кашталар билан ҳошияланган, хотинларининг кўйлаклари ундан ҳам кўркавроқ... Сочларининг ҳафсала билан таралганига, тўғноғич, исирғалари, балдоқ ва биллакузукларига эътибор беринг! Бу зебу зийнат буюмлари жез ва рангли сирдан, баъзида, гарчи ингичка бўлса ҳам, олтидан ясалган. Энди нигоҳингизни юқорига, амалдорларга қаратинг — офтобпўшлар кийишган (ҳатто деҳқонлар ҳам байрамларда шундай кийинишган). Улар деҳқонлар сингари, яъни камтарона, лекин тўйиб овқатланишган. Фақат жиҳозлари деҳқонларникидан кўркавроқ. Баъзида улардаги ҳўққага олтин узуклар ҳам тушиб турган. Саёҳатга эшакларда ёки ҳўкизлар кўшилган араваларда чиққанлар.

Пентуэр қарсақ чалган эди, манзара ҳаракатга келди. Деҳқонлар узум тўла саватлар, арпа солинган қошлар, нўхот, буғдой солинган хумлар, шароб тўлдирилган хурмачалар, пиво, сут ва асал, катта миқдордаги ёввойи паррандалар, оқ ва рангли газламалар тахламини амалдорга узата бошладилар. Амалдорлар эса бу маҳсулотларни олар экан, бир қисмини ўзларида қолдириб, кўркам ва қимматбаҳоларини юқорига, тахт пойига узатардилар. Фиръавн салтанатининг рамзи

жойлашган майдонча бу маҳсулотлардан тепалик ҳосил қилгандай бўлди.

— Кўриб турганингиздек, ҳурматли зотлар, — деди Пентуэр, — деҳқонлар тўқ ва бой яшаган ўша замонда фуқароларнинг тўловларини онҳазратнинг хазинасига зўрға сиғдира олганлар. Ҳозир нима-лар бўлаётганига қаранглар. — Мана булар ҳозирги деҳқонлар, — яна гап бошлади Пентуэр. Унинг овозида ҳаяжон сезилди, — озгин, эглари суякларига ёпишган, ҳатто уларни касал деб ўйлаш мумкин. Кўриниши исқирт, ҳатто териларини зайтунмой билан артишни ҳам унутишган. Аммо елкалари калтак изларига тўлган. Бу жойда ҳўкизлар ҳам, эшаклар ҳам кўринмайди. Омочни деҳқонларнинг хотинлари ёки болалари тортганидан кейин иш ҳайвонларининг нима кераги бор. Ҳозирги деҳқонларнинг белкурак ва кетмонлари ёғочдан, тез ишдан чиқади ва унуми камроқ. Уларнинг эгнида ҳеч қандай кийим йўқ. Фақат аёллар бўз кўйлақларда юришади. Бобо ва момолари каштали кўйлақ кийганлари уларнинг тушига ҳам кирмайди. Фаллакорларнинг нима ейишига қаранг: арпа, қоқи балиқ, кўпинча нилуфар уруғи, гоҳида бугдой унидан чевати, холос. Улар ҳеч қачон гўшт, шароб ва пиво кўрмайдилар. Рўзгор буюмлари қайга кетган, деб сўрасиз? Сув солинадиган кўзадан бошқа ҳеч вақо йўқ. Улар яшайдиган каталақларга рўзгор буюмлари ҳам сиғмайди... Агар сизларнинг эътиборингизни яна бир нарсага қаратсам, ўпкаламанг. Ҳув анави ерда болалар қимир этмай ётишибди — улар мурдалар. Бизнинг давримизда деҳқон болалари оғир меҳнат ва очликдан кўпроқ ўлаётганини тасаввур ҳам қила олмайсиз. Бироқ улар тирик қолганлардан бахтиёрроқдирлар. Чунки назоратчидан калтак емайдилар, финикияликларга кўзичоқ сингари сотилмайдилар.

Пентуэр ҳаяжонланганидан томоғи бўғилиб қолди, бироқ озгина дам олгач, коҳинларнинг сукутга чўкканларига қарамай гапида давом этди:

— Энди эса амалдорларга қаранг: қанчалар тўлишган, юзлари қизил, бежирим кийинишган! Хотинлари тилла билакузуклар ва исиргалар тақишган, кийимининг ҳарирлигини ҳатто маликалар ҳам ҳавас қилишлари мумкин. Деҳқонда на ҳўкиз ва на эшак бўлмагани ҳолда амалдорлар отларда ёки тахтиравонларда сайр қиладилар, шароб ичганларидаям энг тозаларини ичишади.

Манзара унинг қарсагидан яна ҳаракатга тушди. Деҳқонлар амалдорларга қопланган бугдой, саватларда мева, шароб узатадилар, чорва ҳайвонлари берадилар. Амалдорлар ўз навбатида тортиқларни тахт пойига қўядилару лекин оз миқдорда. Подшоҳ қаторида энди маҳсулотлар аввалги манзарадагидек кўринмайди, лекин амалдорлар қаторига сиғмай кетади.

— Бугунги Миср мана шундай, — деди Пентуэр, — деҳқонлар қашшоқ, мирзалар бой, лекин хазина аввалгидай тўлиқ эмас. Энди бундай... Унинг ишораси билан мисли кўрилмаган ҳолат акс этди. Қандайдир қўллар фиръавн майдонидан бугдой, мева, газламаларни тортқилайдилар. Маҳсулот ҳажми анчайин камайгандан сўнг, ўша қўллар энди деҳқонларни, уларнинг хотинлари ва бола-чақаларини олиб кетадилар.

Томоша кўрувчилар номаълум ўғриларни ҳайрат билан кузатардилар. Шунда кимдир қичқириб деди:

— Финикияликлар! Улар бизни тўнашмоқчи!

— Ҳа, улуғ зотлар, — деди Пентуэр, — бу қўллар орамизга сукулиб кирган финикияликларга тегишли. Улар фиръавнлар ва мирза-

ларни тўнашмоқда. Ҳеч нарса қолмагач эса қулларга айлантирадилар.

— Лаънат бундай қашқирларга!.. Ярамасларни қувиш керак! — қичқаришди қоҳинлар, — давлатга ҳаммадан кўпроқ ана шулар зарар келтиришмоқда.

Бироқ ҳамма ҳам баравар қичқирмади.

Мажлис аҳли жим бўлгач, Пентуэр машғалаларни ҳовлининг бошқа томонига олиб ўтишни буюрди ва тингловчиларни ўша ёққа бошлади. У ерда кўрғазмага ўхшаш манзара барпо этилган эди.

— Назар солишингиз мумкин, муқаддас зотлар, — деди у. — Ўн тўққизинчи сулола даврида мана бу нарсаларни мусофирлар юрти-мизга олиб киришарди. Пунт мамлакатидан атторлик моллари, Шомдан — олтин, темир қуроллар, ҳарбий аравалар олар эдик, холос. Қолган нарсаларни Миср ўзи ишлаб чиқарар эди. Мана бу кўзаларга қаранг: шакл ва бўёқлари ранг-баранг, ўриндиқлар ўн минг олтин парчаси, сирлар, турли рангдаги ёғочлардан ясалган. Кийимларга қаранг: чоклар нақадар бежирим, матоларни айтинг — товланади! Жездан ясалган шамширлар, тўғноғич, билакузук, исирғалар! Ерга ишлов берадиган қуроллар, асбоб-ускуналар-чи! Буларнинг ҳаммаси бизда, ўн тўққизинчи сулола даврида ишланган.

У бошқа жиҳозлар ёнига келди.

— Энди қаранглар: кўзалар мўъжаз ва деярли безаксиз, курсижи-ҳозлар оддий, газламалар бир хил ва дағал. Ҳозирда ишлаб чиқарилаётган буюмларнинг бирортаси чидамлилиги, бежиримлиги билан аввалгиларга ўхшамайди. Нега?

Пентуэр яна бир неча қадам ташлади. Машғалалар унинг юзини аниқ ёритарди. Қоҳин гапида давом этди:

— Мана, сон-саноқсиз матолар: бир неча хил атторлик моллари, турли рангдаги шишалар, жиҳозлар ва идишлар, газлама, аравалар, тақинчоқлар... Буларнинг барчаси бизга Осиёдан келтириляпти, финикияликлар мирзалардаги ва фиръавн кўлидаги дон, мева, ҳайвонларни қандай усуллар билан тортиб олаётганини кўринглар. Мана шу ажнабий буюмлар билан ҳунармандларимизни гўё чигиртка майсани кемирганидек, ҳалок қилишмоқда.

Қоҳин нафасини ростлаб, давом этди:

— Финикияликларнинг подшоҳга, ҳокимларга ва мирзаларга олиб келадиган моллари ичида олтин биринчи ўринда туради. Олтин билан савдо қилиш осийликлар томонидан Мисрнинг қашшоқлаштирилаётганига яққол мисолдир. Кимки улардан бир талант олса, уч йилдан кейин уни икки талант қилиб қайтаришга мажбур. Кўпинча финикияликлар қарздорнинг юкини гўёки енгиллаштирмоқчи бўлиб, ҳар бир талант учун улардан ўттиз икки одами билан икки ўлчам ер оладилар¹. Бу ёққа қаранглар, азизлар, — давом этди у, ҳовлининг равшанроқ ёритилган томонини кўрсатиб, — ернинг бу тўртбурчаги узунасига ҳам, кўндалангига ҳам уч юз саксон қадам келади. Бу бир ўлчам дегани. Мана бу эркалар, аёллар ва болалар саккиз оилага бирлашган. Бу давр ичида уларнинг эгаси — фиръавн ёки ҳоким фойда ололмади ва муддат тугаганидан сўнг унумсиз бўлиб қолган ер ва йигирмага яқин одами қайтариб олади. Қолганлари оғир азоб-уқубатларга солингани учун ўлиб кетади!..

Тингловчилар орасида норозилик оҳанглари сезилди.

— Айтиб ўтганимдек, финикиялик қарз бадали учун икки ўлчам ерни ўттиз икки одами билан олади. Ер майдонига нисбатан одам-

¹ Бир ўлчам ҳозирги 0,12 гектарга тенг. (Тарж.)

ларнинг кўплигига эътибор беринг. Мана, товук тухумидек келадиган олтин парчаси, шу — бир талант. Тасаввур қилишда қандай пасткашликларга боради? Бу арзимас олтин парчаси ҳеч қандай қийматли сифатга эга эмас: зангламайдиган оддийгина сариқ жез, шу холос. Одамзот олтин киймайди, олтин билан очлигини ёки чанқоғини босолмайди. Агар менда эҳромдек келадиган олтин қоя бўлганида ҳам, на хурмоси, на суви йўқ, ғарбий саҳрода кўчиб юрувчи ливияликдан фарқим қолмас эди. Ана шундай кераксиз маъдан эвазига финикиялик ўттиз икки кишини боқа оладиган ерни, бунинг устига одамларни ҳам олишга қодир! Уч йил давомида у одамлар меҳнатидан фойдаланади. Ишчилар унга ер ҳайдаб, дон экиб берадилар, ҳосилни йиғиштирадилар, тегирмонда ун тортадилар, пиво, кийим-бош тайёрлайди, уйлар қуриб, жиҳозлар ясайди. Худди шу вақтларда фиръавн ёки ҳоким бу одамлар меҳнатидан уч йилга маҳрум бўлади. Ишчилар уларга бирор нарса тўламайдилар, қўшин ортидан юк ташиб юрмайдилар, балки очкўз финикияликка ишлаб берадилар. Сизларга маълум, ҳурматли жамоа, ҳозирги даврда бирор йил йўқки, у ёки бу вилоятда очликдан силласи қуриган, ишдан толган, калтакланган деҳқонларнинг қўзғолони аланга олмаган бўлса. Ана шу одамларнинг бир қисми ҳалок бўлади, бош-қалари тош конларига сургун қилинади. Аҳоли финикиялик берган бир парча олтин учун камайгандан-камайиб боради! Бундан ҳам ортиқ фожиа бўладими? Ана шундай шароитда Миср ерлари ва одамларидан ажралмасинми? Музаффар урушларимиз мамлакатимизни горат қилиб, қолмишига, финикия савдоси уни олтин билан дўппосламоқда.

Қоҳинларнинг юзларида қониқиш аломатлари зоҳир бўлди. Мирзаларга зебу зийнатлардан ҳам кўра финикияликларнинг маккорлиги ҳақидаги танбеҳларни эшитиш ёқаётган эди.

Пентуэр тин олиб, сўнгра ворисга мурожаат қилди:

— Мана бир неча ойдирки, — деди у, — сен, маъбуднинг қули Рамсес, онҳазрат подшоҳнинг даромади нега камайиб кетаётгани ҳақида сўрайсан. Илоҳларнинг донишлиги сенга нафақат хазинанинг, балки қўшиннинг ҳам камайиб кетишини исботлади ва фиръавннинг ҳар иккала қудрати бундан кейин ҳам пасайиб боради. Агар Мисрга осмон ҳукмдор юбориб, бир неча юз йиллар давомида мамлакатимизни ғарқ қилаётган оқимни тўхтатмаса, алалоқибат бу мамлакат барбод бўлади. Бизнинг еримиз ва аҳолимиз кўп бўлган даврларда фиръавн хазинаси ҳам тўла эди. Бинобарин, саҳро эгаллаб олган унумдор ерларни қайтариб олиш, халқнинг қудратини кесаётган, аҳолининг солиқ тўловини камайтираётган юкни йўқотиш лозим.

Қоҳинлар Пентуэрнинг мирза ва амалдорлар ҳақида яна гап очишдан безиллашарди.

— Сен ўз кўзларинг билан кўрдинг, шаҳзода, бошқалар ҳам кўришди — халқ тўқ, соғлом ва мамнун яшаганида подшоҳ хазинаси тўлиқ эди. Аҳоли қашшоқлашиб, аёллар ва болалар омочга қўшилганида, тирикчилиги нон ва гўшт ўрнига нилуфар уругига қолганида хазина ҳам камайди. Агар сен давлатни ўн тўққизинчи сулола урушигача бўлган даврдаги ҳолатга келтирмоқчи бўлсанг, фиръавн ва унинг амалдорлари, қўшин таркиби камчилик кўрмасин десанг, мамлакатни доимий тинчлик, халқни эса бойлик билан таъминла. Катталар яна гўшт есинлар ва каштали кийимлар кийсинлар, болалар хорлик ва оғир меҳнатдан ўлмай, яйраб яшасин ёки мактабда ўқисин-

лар. Шунингдек, Миср кўйнида илон сақлаётганимизни эсдан чиқарма.

— Халқнинг қонини сўраётган илон — бу финикияликлар!

— Уларни қувиб чиқаринг! — ҳайқирди йиғилганлар. — Мисрликлар олган қарзларини тўламаслиги, савдогарларини мамлакатга киритмаслиги, кемаларини бандаргоҳларда қабул қилмаслиги керак!

Улуғ қоҳин Мефрес кўзларида ёш билан Пентуэрга мурожаат қилиб, одамларни тинчлантирди.

— Шубҳам йўқки, — деди у, — сенинг тилинг билан илоҳа Хатор гапиряпти. Ҳеч бир одам сенчалик оқил ва доно эмас. Сенинг бошингдан гўё икки шохли нур таралаётгандай. Улуғ сўзлар айтиб, кўнглимиздаги шубҳаларни тарқатиб юборганинг учун ташақкур билдираман. Сени менга ворис қилишларини маъбудлардан сўраб дуолар қиламан!

Эҳром оғасининг дуоларига ижобат тиловчиларнинг хитоблари алламаҳалгача пасаймади. Қоҳинлар Пентуэрнинг мирзаларга дахлдор бўлган гапларни айтмай ўтганидан мамнун эдилар. Донишмандларнинг қуюшқондан чиқиб бўлса ҳам давлат ичидаги маддалаб кетган ярани кўрсатганини ҳамма маъқуллади.

Рамсес Пентуэрга миннатдорчилик ўрнига иягини унинг бўкса-сига тегизиб қўйди, холос. Бироқ буюк пайгамбарнинг маърузаси валиаҳднинг кўнглида шубҳа уйғотганига, дилига Мисрнинг бахт-саодати униб чиқадиган уруғ экилганига ҳеч ким шубҳа қилмади.

Эртаси куни қуёш чиқиши билан Пентуэр ҳеч ким билан хайрлашмай эҳромни тарк этди ва Мемфисга йўл олди.

Рамсес бир неча кун сукут сақлади. Хонақоҳида ўтирганида ёки эҳромнинг қоронғи йўлагига сайр қилганида ҳам у ўз фикрларига берилди. Вужудида чуқур ўзгаришлар рўй берди.

Аслида Пентуэр ҳеч қандай янги гап айтгани йўқ. Миср ерлари ва аҳолисининг камайиши, деҳқонларнинг қашшоқлашиши, мирзалар ва амалдорларнинг ҳаддан ошиши ва финикияликларнинг бойлик тўплашидан ҳамма ёзгириб юрар эди. Бироқ пайгамбарнинг маърузаси шаҳзоданинг ҳозиргача узуқ-юлиқ бўлган тасаввурини бир тизимга солди, сезиларли даражада шакллантирди ва айрим далилларга ойдинлик киритди.

Пентуэрнинг финикияликлар ҳақидаги сўзлари уни даҳшатга солди. Рамсес бу халқнинг мамлакатга келтираётган зарари қанчалик катта эканини ҳозиргача тушунмас эди. Уни чулғаган даҳшат Дагонга ўз ерларини одамлари билан ижарага бергани ва бу судхўр улардан солиқ ундираётганига шахсан гувоҳ бўлгани туфайли янада кучайди.

Бироқ финикиялик судхўрлар билан бўлган шахсий муносабат кутилмаган хулосага олиб келди: Рамсес финикияликлар тўғрисида ўйла-масликни хоҳларди. Кўнглида бу одамларга нисбатан нафрат уйғониши биланоқ номул таъсирида ўчиб қоларди. Ахир у маълум даражада ўшаларнинг гумаштасига айланган эди-да.

Ҳар ҳолда валиаҳд халқ билан ер майдонининг камайиб кетиши давлатга қанчалик ҳалокатли эканини яхши тушуниб олди ва ёлғиз қолиб фикр юритганида бутун эътиборини шунга қаратди.

“Агар Миср йўқотган ўша икки миллион одам ҳозир ўзимизда бўлганида, — фикрлади у, — улар ёрдамида саҳродан унумдор ерларни тортиб олибгина қолмай, балки экин майдонларини кенгайтиришнинг имкони туғилган бўлар эди. Ўшанда деҳқонларимиз финикияликлардан нажот кутмай яхшигина яшар, давлатнинг даромадлари ўсар эди. Лекин одамларни қаердан олиш мумкин?”

Бу саволга бир тасодиф жавоб топди. Бир куни эҳром боғида сайр

қилаётган Рамсес шарқий чегараларда Нитагор қўлга туширган ва Хатор эҳромига ҳады этилган қўллар тўдасига дуч келди. Уларнинг қадди-басти келишган, мисрликларга қараганда кўпроқ ишлар, яхши боқишаётганидан хатто қисматларига рози ҳам эдилар.

Уларни кўриши биланоқ янги фикр унинг онгини чақмоқдек ёритди ва ақлдан озишига сал қолди. Мисрга одамлар, кўп одам керак: юз, минг, миллион, ҳатто икки миллион. Мана, ўша одамлар! Фақат Осиёга бостириб кириш, йўлда учраганларни қўлга олиб, Мисрга жўнатиш керак, холос. Мисрлик ҳар бир деҳқоннинг ўз қули бўлмагунича урушларни тўхтатмаслик керак.

Унинг онгида оддий ва қўлами жиҳатидан катта режалар туғилди. Шу мақсад амалга оширилса давлатга ишчи кучи, деҳқонларга ёрдамчи, фиръавн хазинасига эса ҳадсиз бойлик келади.

Рамсес ўзида йўқ хурсанд эди. Бироқ эртаси куни унинг кўнглида яна иштибоҳ туғилди.

Мисрнинг қашшоқлашувига зафар келтирувчи урушлар сабаб бўлгани ҳақида Пентуэр алоҳида таъкидлаган, бу ҳақда аввалроқ Херихор ҳам айтиб ўтган эди. Шундан хулоса қилиш мумкинки, янги урушлар мамлакатнинг гуллаб-яшнашига ёрдам бермайди.

“Пентуэр ҳам, Херихор ҳам улуғ донишмандлар, — фикридан ўтказди валиаҳд. — Агар улар урушни зарарли деб ҳисобламаса ва улуғ коҳин Мефрес ҳамда бошқалар ҳам шу фикрда бўлишса, демак, уруш хавфли иш экан-да. Бу фикр тўғри бўлмаганида шунча доно ва мўътабар кишилар маъқуллашармиди”.

Валиаҳд ичидан ўксинди. Мисрни ҳалокатдан қутқаришнинг оддийгина йўлини топган эди. Лекин буни коҳинлар муқаррар равишда мамлакатни ҳалокатга олиб келади, деб ҳисоблайдилар...

Тез орада рўй берган бир воқеа валиаҳднинг коҳинларга бўлган ишончини издан чиқарди ёки, аниқроғи, унда аввалги ишончсизликни уйғотди. У қандайдир иш билан табиб ҳамроҳлигида кутубхона томон кетиб борарди. Манзилга йўл эса қоронғи йўлакдан ўтган эди. Валиаҳд жирканиб, остонадан ҳатлагиси келмади.

— Бу йўлдан юрмайман, — деди у.

— Нега? — ҳайрон бўлди ҳамроҳи.

— Йўлак охирида ертўла борлигини биласан. Унда қандайдир хонинни шафқатсизлик билан жазолашган.

— Ҳа! — эслади табиб. — Пентуэр маърузасидан олдин унинг бошига қайнатилган қатрон қўйишган ертўлами?

— Ўшанда одам ўлдиргансизлар!

Табиб жилмайди. У очикқўнгил, ҳаётдан завқ олиб яшайдиган бақалоқ эди. Рамсеснинг жаҳли чиққанидан бироз каловланиб жавоб берди:

— Ҳа, албатта, муқаддас сирларни ошкор қилмаслик керак. Биз ҳамма тантанали маросимлар олдидан бу ҳақда бўлгуси коҳинларга эслатиб турамиз.

Унинг гапи ғайритабиий туюлгани учун Рамсес табибдан очикроқ гапиришини сўради.

— Сирни ошкор эта олмайман, — жавоб берди у. — Лекин сен, ҳукмдор, бу сирни ҳеч кимга очмасанг бир воқеани айтаман.

Рамсес рози бўлгач, у гап бошлади:

— Миср коҳинларидан бири Арам давлатининг эҳромларидан бирини айланиб юриб ғариб кийинган, лекин тўйинган, эҳтимол, тақдирга тан берган бир одамни учратиб қолади. “Менга айт-чи, — дейди коҳин қувноқ камбағалга, — нега камбағал кўринасан-у, лекин эҳром

оғаси қоҳинга ўхшаб тўқсан?” У одам бўлса биров эшитмаяптимикин деган ҳадикда атрофига аланглаб жавоб берибди: “Чунки менинг овозим одамларнинг раҳмини келтиради. Бу эҳромда мени азобларга дош берувчи осий сифатида сақлашади. Одамлар ибодатга тўпланганларида мен ер остига кириб инқиллайман ва овозим борича чинқираман. Бунинг учун мени йил давомида тўйдириб боқишади, “азобланган” ҳар куним учун бир кўза пиво билан сийлайдилар”. Файридинларнинг Арам мамлакатаида шундай қилишади, — гапини яқунлади қоҳин, бармоғини лабига қўяр экан. — Шуни билгинки, ҳазрати олийлари, сен ваъда бердинг. Энди эритилган қатрон қуйганимиз ҳақида ўзинг билганча тушуниб ол.

Бу ҳикоя Рамсесни ҳаяжонга солди. Тўғри, эҳромда ўша одам ўлгунича азобланмаганлигини билиб хийла енгил тортди. Бироқ унда узоқ йиллар тўпланган шубҳалар уйғонган эди.

Рамсес қоҳинларнинг халқни алдашига шубҳа қилмаган. Қоҳинлар мактабда ўқиб юрган кезлари муқаддас Апис буқасига бағишланган намоийшни кўрган, лекин ҳар бир ўқувчи билар эдики, илоҳий ҳайвонлар қоҳинлар ҳайдаган томонга юришарди.

Ким билсин, Пентуэрнинг унга атаб қилган маърузаси ҳам ўша “Апис намоийши”га ўхшамаганмикан. Ахир рангин ловияларни сочиб қўйиш, тирик манзаралар барпо этиш унчалар қийин иш эмасда. У бундан ҳам дабдабали намоийшларни, ҳатто Сета ва Осирис юлдузларининг бир неча юз киши иштирокидаги муҳорабаларини кўрган. Нима, у намоийшлар қоҳинлар ўйлаб топган ҳийла эмасмиди? Гарчи томоша маъбудлар ўртасидаги урушни намоийш этса ҳам, улар ниқоб кийган одамлар эдилар. Осирисни акс эттирган қоҳин каркидек бақувват бўлишига қарамай ҳалок бўлар эди. У ерда қанақанги мўъжизалар кўрсатилмаган. Масалан, сув қайнаб туради, қалдироқ гумбурлайди, яшин чақнайди, ер титраб олов пуркайди... буларнинг ҳаммаси ёлғон. Нега энди Пентуэрнинг намоийши ҳақиқат бўлар экан? Валиаҳд энди уни алдаётганликларини билар эди. Ахир, эритилган қатрон қуйилган одам воқеаси лўттибозлик экан-ку. Лекин буниси муҳим эмас. Энг муҳими, ва Рамсес бир неча бор иқроп бўлгани шундаки, Херихор урушни ёқтирмайди, Мефреснинг ҳам урушга хуши йўқ. Пентуэр эса улардан бирининг ёрдамчиси ёки бошқа бирининг хайрихоҳ одами.

Шу тариқа валиаҳднинг кўнглида кураш бошланган эди. У гоҳида ҳаммасини тушунган бўлар, гоҳ эса ўйларини булут қоплагандек бўларди. Бирида кўнгли умидга тўлса, бошқа сафар ҳеч нарсага ишонмай қўярди. Нил дарёсининг сувларига ўхшаб соат сайин, кун сайин руҳи кўтарилар ёки чўкар эди.

Лекин Рамсес секин-аста бўлса-да, ўзига кела бошлади. Эҳромдан кетиш вақтигача у қатий қарорга келди.

Авалло унга Миср ерларининг одамга муҳтож экани равшан бўлди, иккинчидан, одамларни осонгина топиш йўли — Осие билан уруш қилиш. Бироқ Пентуэр урушнинг мамлакат учун ҳалокатли эканини исботлар эди. Шундай пайтларда унинг ёлғон ёки чин гапираётгани борасидаги савол кўндаланг турарди.

Қоҳиннинг рост гапиргани тўғрисидаги фикр жаҳдини чиқарар, зеро, мамлакат фаровонлигини кўтаришнинг бошқа йўли йўқ эди. Миср халқининг сафи урушсиз йил сайин камайиб, фиръавн хазинасининг қарзлари кўпайиб борарди. Буларнинг ҳаммаси бўлгуси ҳукмдорга қаттиқ панд берувчи даҳшатли ҳалокат билан тугаши мумкин.

Агар Пентуэр ёлғон гапирган бўлса-чи? Лекин нега? Афтидан, унга

буни Херихор, Мефрес ва бошқа коҳинлар уқтирган чиқади. Бироқ улар нега урушга қарши чиқишяпти, бундан уларга нима фойда? Ахир, ҳар бир уруш коҳинлар ва фиръавнга улкан бойлик келтиради-ку.

Умуман, бундай муҳим ишда коҳинлар уни алдаётган бўлишлари мумкинми? Тўғри, улар ёлгонни кўп ишлатишади, аммо бу ерда гап мамлакатнинг келгусида яшаши хусусида боряпти-ку. Уларни ҳар доим ҳам ёлгон гапиради, деб бўлмайди. Ахир улар маъбудларга хизмат қилишади ва буюк сирларни кўриқлашади. Уларнинг эҳромларида руҳлар яшайди. Бунга Рамсес биринчи куниеқ иқрор бўлди-ку. Аммо маъбудлар беҳабарларни меҳробларига яқинлаштирамай, эҳромларини қизғонар эканлар, унда нега улкан меҳроб бўлган Мисрни ҳимоя этмайдилар?

Рамсес коҳинлар нафаси теккан ибодатдан бир неча кун ўтиб, Хатор эҳромини тарк этгач, уни иккита жумбоқ қийнар эди.

Осиё билан бўладиган уруш ҳақиқатда ҳам Мисрга зарар келтира-дими?

Бу масалада коҳинлар уни, тахт ворисини алдашлари мумкинми?

ТЎРТИНЧИ БОБ

Валиаҳд Хабу вилоятининг машҳур пойтахти Бубастга бир неча зобитлар кузатувида от миниб борди.

Паони ойи ўтиб, эфини (апрель-май) ойи бошланди. Куёш Миср-га жарима палласи келаётганидан огоҳ қилиб юқорига кўтарилган эди. Саҳронинг даҳшатли шамоли бир неча марта ҳужум қилди. Одамлар ва уй ҳайвонлари иссиқнинг зўридан бир жойга тўпланиб қолишар, кулранг қумлар дарахт ва майсаларга ёпишиб, уларни нобуд қиларди.

Атиргул терими тугаб, ундан мой олиш мавсуми бошланди, дала-ларда дон ва беда ўрими қизиб кетди. Майдонларни суғориш ва улар-ни янги экинга тайёрлаш учун ҳавозалар қудуқлардан лойқа сувлар-ни тинимсиз тортиб турарди. Узум, тут ва анжир меваларини териб олиш ҳам шу вақтга тўғри келди.

Нил сувлари қайта бошлади, анҳорлар саёзланиб, атрофга қўланса ҳид тарқатарди. Бутун мамлакат устида майин чанг тўзғийди, осмон-дан эса қуёшнинг қайноқ найзалари ёғилади.

Шунга қарамай валиаҳд мамнун эди. Тавба қилиб яшаш унинг жонига теккан, базмлар, аёллар, шўх-шодон ҳаётни қўмсай бошлаган эди.

Бу ерларнинг экин майдонлари ясси бўлиб, анҳорлар билан тилинган эди. Хабу музофотида асосан мисрлик бўлмаган, бир вақтлар уни бўйсундириб, бир неча асрлар давомида бошқарган жасур гик-сосларнинг авлодлари яшардилар.

Соф мисрликлар қувиб юборилган бу голибларнинг авлодларини ёмон кўрардилар. Бўйдор бу бақувват одамлар қаддини тик тутиб юрар, юзлари голибона эди. Улар мисрликларга ўхшаб валиаҳд ва зобитлар олдида манглайини ерга текзиб салом бермас, киборларга қўрқмасдан, лекин нафратланмасдан қарардилар. Елкаларида калтак излари кўринмас, мирзалар зарбага зарба билан жавоб қайтаришларини билиб, улардан ҳайиқишарди. Бундан ташқари, гиксослар яхши аскарлар етказиб берганлари учун фиръавннинг ҳифзи-ҳимоясида эдилар.

Шаҳарга яқинлашган сайин сарой ва ибодатхоналар гўё тутун орасидан кўрингандай кўзга ташланар, шаҳар гавжумлашиб борарди. Катта йўл ва унга ёндош анҳорлар орқали ҳайвонлар, буғдой, ловия,

мевалар, мусаллас солинган хумлар, гул, нон ва ҳаёт учун зарур бўлган бошқа буюмлар ташиларди. Шаҳарга интилаётган одамлар ва буюмлар оқими одатда бўлганидек, Мемфис яқинида бўладиган катта байрамни эслатарди. Бубаст атрофида фақатгина тунлари тин оладиган бозор шовқини ҳукмрон эди. Бунинг сабаби оддий: шаҳар қадимий Ашторет ибодатхонаси билан машҳур бўлиб, бутун ғарбий Осиёдан келадиган зиёратчилар оқимини ўзига жалб этарди. Бубаст остонасида лоф бўлмаса, ўттиз мингга яқин ажнабийлар — шасу ёки араблар, финикияликлар ва бошқалар очиқ ҳавода яшардилар. Миср ҳукумати мамлакатга каттагина даромад келтирувчи зиёратчиларга хайрихоҳлик билан қарар, қоҳинлар эса бу ҳолга чидашга мажбур эдилар. Қўшни музофотлар аҳолиси эса улар билан қизгин савдо-сотик олиб борардилар.

Шаҳарга етишга бир соат қолганда тақир ерга лойдан қурилган кулбалар, чодирлар кўзга ташлана бошлади. Бубастга кириб борган сайин уйлар кўпайиб борар, уларда яшовчилар ҳам кўпроқ учрар эди. Бирлари очиқ майдонда овқат пиширса, бошқалари тинимсиз равишда мол келиб турувчи дўкон олдида уймалашишар, учинчи тоифа эса саф бўлиб ибодатхонага йўл оларди. Ҳар-ҳар жойда морбозлар, машқбозлар, раққоса ва кўзбойлоқчлар ўз санъатларини намойиш этиб, атрофига одамларни тўплар эдилар. Ана шу оломон устида жазирама иссиқ ва шовқин-сурон ҳукмрон эди.

Шаҳар дарвозаси олдида Рамсесни сарой оғалари Хабу вилояти ҳокими билан бирга кутиб олдилар. Бироқ кутиб олиш шунчалар совуқ бўлдики, бундан ҳайратга тушган валиаҳд Тутмосга шипшиди:

— Нега улар худди сирларини фош қилиб, жазолаб қўядигандай тикилишиб қолишди?

— Чунки, олампаҳоқ, кўринишингдан сен маъбудлар билан мудом ҳамнафасдайсан, — жавоб қилди ҳамроҳи.

У ҳақ эди. Зоҳидона ҳаётми ёки олий қоҳинлар билан бўлган мулоқотми, узоқ муддат фикрлар билан банд бўлганими — ҳар ҳолда Рамсесни ўзгартириб юборган эди. У озиб, териси қорайган, юз ифодаси жиддий, юриши бир маромда эди. Бир неча ҳафта ичида анча ёшга улгайиб қолгандай кўринарди.

Асосий кўчаларнинг бирида шунчалар кўп одам тўпланган эдики, миршаблар валиаҳд ва унинг аъёнларига йўл очишга киришдилар. Оломон гўё унинг ўтаётганини пайқамагандай қутламади. Чоғроқ бир сарой олдида бир тўп одам кимнидир кутарди.

Аҳолининг ўзига нисбатан бефарқлиги ҳамиятига теккан Рамсес:

— Бу ерда нима бўляпти ўзи? — дея сўради ҳокимдан.

— Бу уйда Хирам яшайди, — деди ҳоким. — У Тир бекларидан, саҳий одам. Ҳар куни эҳсон улашади. Шунинг учун ҳам бу ерда қашшоқлар доим уймалашадилар.

Валиаҳд от устида унга қайрилиб қараб, сўради:

— Улар атрофида фиръавн одамлари ҳам кўриняпти. Улар ҳам финикиялик бойдан эҳсон сўрашадими?

Ҳоким сукут сақлади. Бахтига саройга кириб қолганлари учун Рамсес Хирам тўғрисидаги саволни унутди.

Тахт вориси шарафига берилган зиёфат бир неча ҳафта давом этди. Бироқ ўтказилган базмлар файзсиз, бунинг устига кўнгилсиз воқеалар ҳам юз бериб турди.

Бир маҳал валиаҳд аёлларидан бири рақс тушаётиб йиғлаб юборди. Рамсес уни кучиб нима гаплигини сўради. Аёл аввалига жавоб бермади. Лекин жанобининг эркалашидан сўнг кўзларида ёш билан гап бошлади:

— Ҳукмдор, дугоналарим билан биз киборлар оиласиданмиз, сеники бўлганимиз учун бизларни ҳурмат қилишлари зарур...

— Албатта-да, — жавоб қилди шаҳзода.

— Аммо хазинабонинг харажатларимизни чеклаб қўйди, ҳатто чўри ёллашимизга ҳам қаршилиқ қиляпти. Уларсиз ювиниб, таранаолмай-миз, ахир.

Рамсес хазиначини чақиртириб, қаттиқ пўписа билан олийзот қизларнинг талабини бажаришга буюрди.

Хазиначи валиаҳд олдида тиз чўкиб, аёллар талаб қилган нарсаларни муҳайё қилишга сўз берди.

Бир неча кун ўтиб, сарой хизматкорлари ўзларига шароб беришмай қўйилгани ҳақида жанжал кўтардилар.

Валиаҳд уларга шароб беришларини буюрди. Бироқ эртасига қўшин таркибидаги лашкарлар берилаётган гўшт ва ноннинг камайиб кетгани устидан шикоят қилдилар.

Бу гал ҳам шаҳзода илтимосларни қондиришга топшириқ берди. Шунга қарамай тонг саҳарда дарвоза ёнидан келган баланд овозлар уни уйғотиб юборди. Рамсес нималар бўлаётганини сўраганида соқчиликда турган аскарлардан бири ишчиларнинг хизмат ҳақи талаб қилаётганини айтди.

Хазинабонни чақирди. Рамсес унга ғазаб билан пўписа қилди:

— Атайин шундай қиляпсизларми? — бақирди у. — Келган кунимдан бери шикоятларнинг кети узилмайди. Агар аҳвол шундай давом этаверса, терговчи юбориб, ўғирлигингизга чек қўяман!

Хазинабон титраган ҳолда тиз чўкиди-да, мингиллаб ёлворди:

— Ўлдир мени, жаноб! Хазинанг, омборларинг, оғилларинг бўшаган бўлса мен нима қилай?

Қанчалар жаҳли чиққан бўлмасин, валиаҳд хазинабоннинг айбдор эмаслигини тахмин қилди, кўзидан нари кетишини айтиб, Тутмосни чақирди.

— Кулоқ сол, — деди у гумаштасига, — бу ерда менинг ақлим етмаган, ўрганиб билмаган ишлар бўляпти; аскарларим ва подшоҳ хизматчилари маош олишмайди, аёлларимнинг харжларини чеклаб қўйишади. Бу ҳақда хазинабондан сўрасам, у хазинада ва подада ҳеч вақо қолмаганини рўкач қилади.

— У ростини айтди, — деди Тутмос.

Рамсес фаромуш ҳолда хонада юра бошлади.

— Ҳа, уларга баҳо беришда шошилибман, — деди у, — ғазаб кўзларимни тўсиб қўйибди. Лекин барибир, ўз саройим хизматкорларининг хафа бўлишларини хоҳламайман. Дастмойларим тамом бўлганини ҳисобга олиб, бировдан қарз кўтаришим керак. Юз талант етса керак деб ўйлайман. Сен нима дейсан? — сўради у.

— Менимча, ҳеч ким бизга юз талант қарз бермайди, — деди Тутмос бўшашиб.

Ворис унга менсимай қаради.

— Фиръавннинг ўглига шундай жавоб берадиларми?

— Мени қувиб солишинг мумкин, — деди Тутмос ғамгин оҳангда, — лекин бор гапни айтдим. Ҳозир бизга қарз берадиган одамнинг ўзи йўқ.

— Унда Дагон нимага керак? — ҳайрон бўлди ворис, — нима, у менинг саройимда эмасми? Ўлиб-нетиб қолганми?

Дагон Бубастда. Лекин у финикиялик савдогарлар билан вақтини Ашторет ибодатхонасида тавба-тазарру билан ўтказди.

— Бунақа маъбуджўйлик унинг хаёлига қаёқдан ҳам келарди? Мен

эҳромда яшаганимни кўриб судхўрнинг ҳам маъбудлар билан мулоқот қилгиси келдимикин?

Курсида ўтирган Тутмос бесаранжомланди.

— Финикияликлар ҳаяжонда, ҳатто ваҳимага тушишган, — деди у. — Эшитган хабарларидан хомуш тортиб қолишган.

— Нима ҳақида гапиряпсан?

— Кимдир гап тарқатиб, агар сен тахтга чиқсанг финикияликларни қувиб, бойликларини ҳазинага олиб қўяр эмишсан.

— Э, унғача ҳали анча бор, — деди валиаҳд истехзо билан.

— Миш-мишларга қараганда онҳазратнинг сиҳати анча пастлабди — умри узоқ бўлсин!

— Бекор гап, — гапни бўлди ҳаяжонланган шаҳзода. — Ундай бўлганда мен хабар топар эдим.

— Аммо коҳинлар яширинча ибодат қилиб, фиръавннинг соғайиб кетишини тиламоқда эканлар.

Рамсес ҳайрон бўлди.

— Бу нимаси, — хитоб қилди у, — отам оғир бетоб бўлса, коҳинлар яширин тарзда дуолар ўқисалар-у, ҳозиргача мен бундан беҳабар бўлсам.

— Айтишларича, подшоҳнинг касали бир йилга чўзилиши мумкин экан.

Рамсес қўл силтади.

— Э, сен чўпчак тинглаб, мени ҳам лақиллатасан. Яхшиси, финикияликлар ҳақида гапир, шуниси қизикроқ.

— Эшитишимча, сен эҳромда бўлган вақтингда финикияликларнинг маккорлигига амин бўлибсан ва уларни юртига қувиб юборишга онт ичибсан.

— Эҳромда? — такрорлади валиаҳд. — У ерда менинг қандай қарорга келганимни қаёқдан билишибди?

Тутмос елка қисиб, жим қолди.

— Наҳотки уларда ҳам сотқинлик бор, — пичирлади ворис. — Дагонни ҳузуримга чақир, — деди овозини чиқариб. — Бу уйдирмаларнинг ўзагини топиб, унга барҳам бермасам бўлмайди.

— Шунда яхши иш қилган бўласан, олампамоҳ, — жавоб қайтарди Тутмос, — зеро, бутун Миср ҳаяжонда. Ҳозирданоқ бировдан қарз олиб бўлмапти. Агар бу уйдирмалар томир отиб кетса, бутун савдо иши тўхтайдди. Киборларимиз ҳам қашшоқлашяпти. Бу ҳолатдан чиқишнинг йўли кўринмай қолди. Бунинг устига сарой ҳам ҳамма соҳада мухтожлик сезяпти. Яна бир ой ўтиб шундай аҳвол подшоҳ саройида ҳам бўлиши мумкин.

— Жим бўл, — унинг гапини бўлди Рамсес, — зудлик билан менга Дагонни чорла.

Тутмос кетишга шошилди. Аммо судхўр шаҳзода ҳузурига кечкурун келди. У эгнига қора ҳошияли оқ хитон¹ кийиб олган эди.

— Нима бало, ақдан озганмисизлар? — қичқирди ворис Дагоннинг аҳволини кўриб. — Ҳозир сени хурсанд қиламан! Менга зудлик билан юз талант керак. Жўнагин-да, шу ишни бажармагунча кўзимга кўринма.

Аммо судхўр юзини қўллари билан беркитиб, ўкраб йиглаб юборди.

— Бу нима қилиқ? — сўради ворис жаҳл билан.

— Жаноб, — деди Дагон тиз чўкиб, — бутун бойлигимни ол,

¹ Х и т о н — узун кўйлак.

ҳатто ҳаётимни ҳам... Лекин юз талант! Ҳозир шунча пулни қардан топаман? У Мисрда ҳам, Финикияда ҳам йўқ.

Ворис қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Кўзингни парда қоплабди, Дагон! Наҳотки сизларни қувиб чиқаришимга ишонсанг?

Судхўр унинг оёқларига иккинчи бор юкинди.

— Қайдан ҳам билай? Атиги сенинг савдогар қулинг бўлсам. Ҳаётим ва бойлигимнинг кул бўлиб соврулишига бир ой ҳам кифоя қилади.

— Гап нимадалигини тушунтирсанг-чи, ахир? — сўради сабри тузган ворис.

— Сенга нима деб айтишни ҳам билмайман. Билганимда ҳам оғзимга муҳр босилган. Ҳозир фақат ибодат билан машғул бўлиб, кўзёш тўқяпман.

“Финикияликлар ҳам ибодат қилармиканлар?” — ўйлади Рамсес.

— Агар сенга бирор ёрдам бера олмасам ҳам, — давом этди Дагон, — ҳеч бўлмаганда маслаҳат бера оламан. Бу ерда, Бубастда кекса бўлишига қарамай ақли ва жуда бой Хирам деган тирлик бек яшайди. Уни чақириб, юз талант сўра, эҳтимол у ёрдам берар.

Дагондан ҳеч нима ундира олмаган Рамсес Хирамга элчилар юборишларини айтиб, уни қўйиб юборди.

БЕШИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб Тутмос зобитлар ва сарой мулозимларидан иборат кўпсонли гуруҳ қуршовида Тир бегига учради ва уни ҳукмдор ҳузурига таклиф этди.

Чошгоҳ пайтида Хирам саккиз нафар мисрлик садақахўрлар қўтарган оддий тахтиравонда саройга кириб келди. Унга ҳар куни уйи атрофига тўпланадиган одамлар тўдаси ва таниқли финикиялик савдогарлар ҳамроҳ бўлган эдилар.

Рамсес кўзларида ақл ялтираб турган, одим ташлаши равон қарияни кўриб ҳайрон бўлди. Хирам оқ елкапўш кийган, бошини эса зарҳал чамбарак безаб турарди. У ҳукмдор олдида мағрур таъзим қилди, қўлларини унинг боши узра ёйиб, қисқа дуо қилди. Ҳозир бўлганлар бундан чуқур таъсирландилар.

Ҳукмдор уни курсига таклиф этиб, қолган одамларнинг кетаверишини айтгандан сўнг Хирам гап бошлади.

— Кеча, жанобим, хизматкоринг Дагон сенга юз талант зарур бўлиб қолганини айтди. Чопарларимни дарҳол Себни-Хетемга, Сетроэ, Буто ва бошқа шаҳарларга юбордим. У жойлардаги финикия кемаларидаги юкларни тезроқ туширишларини тайинладим ва ўйлайманки, яқин кунларда бу арзимаган пул сенинг қўлингга тегади.

— Арзимаган! — унинг гапини бўлди Рамсес истехзо билан. — Юз талант арзимаган деб ўйласанг, унда бахтли экансан, бек.

Хирам бош чайқади:

— Сенинг бобонг, абадий барҳаёт Рамсес —са-Птах, — деди у бироз сукутдан сўнг, — мени ўзига дўст тутиш шарафига муяссар этган. Шунингдек, абадий барҳаёт отангни ҳам биламан, агар изн бўлса у билан кўришмоқчиман...

— Бунга шубҳа қилишингга асос йўқ, — гапини бўлди шаҳзода.

— Шундай одамлар борки, онҳазрат ҳузурига бировларни киришиб, бошқа бирларини яқин ҳам йўлатмайди, — жавоб қилди меҳмон, — лекин улар ҳақида гапирмаган маъқул. Сен, шаҳзода, бу ишда айбли эмассан. Шу боисдан ҳам бобонгнинг ва отангнинг қадим-

ги дўсти бўлганим учун сенга бир савол беришга жазм қиламан.

— Кулоғим сенда.

— Бу нима деган гап, ахир, тахт вориси, фиръавннинг ҳукмдори бўла туриб, унинг хазинаси юз минг талант қарз бўлгани ҳолда сен юз талант қарз кўтаришга мажбурсан?

— Қарздорлар кимлар?

— Ким бўларди? Осиё халқларининг солиқларини эсдан чиқарма. Финикия сизлардан беш минг талант қарздор. Аминманки, ҳеч қандай ҳодиса юз бермаса, у қарзини қайтаради. Лекин булардан ташқари исроилликлар уч минг, фаластинликлар ва моавитлар икки мингдан, хеттлар ўттиз минг... Ҳамма моддаларни тушунавермайман, лекин умумий ҳисоб бир юз учдан бир юз беш минг талантга боради.

Рамсес лабларини қимтиди. Қотиб қолган юзи ним ғазабда эди. У кўзларини юмиб, сукутга толди.

— Шулар тўғрими? — бирдан хўрсинди Хирам, ҳукмдорга кўз қирини ташлаб. — Шулар тўғрими? Шўрлик финикия! Шўрлик Миср!

— Нималар деяпсан, ҳурматли зот? — сўради ворис қовоғини уйиб. — Нимадан нолиётганингни тушунолмаёйман.

— Саволимга жавоб бермадингми, демак, гап нима ҳақдалигини биласан, шаҳзода.

Хирам кетмоқчига ўхшаб ўрнидан турди.

— Лекин берган ваъдамни қайтариб олмайман. Мендан юз талант оласан, жанобим.

Чуқур таъзим қилиб, хайрлашишга чоғланган Хирамни ҳукмдор ўтиришга мажбур қилди.

— Мендан ниманидир яширяпсан, бек, — хафа оҳангда деди у. — Финикия ва Мисрга қандай фалокат келиши мумкинлигини тушунтириб беришингни истар эдим.

— Наҳотки, фиръавн вориси буни билмайди? — сўради Хирам журъатсиз оҳангда.

— Ҳеч нарсани билмайман. Бир ойдан ортиқроқ ибодатхонада бўлдим.

— Худди ўша жойнинг ўзида билиш мумкин эди.

— Айтасанми! — ўшқирди ҳукмдор, хонтахтани уриб. — Мен билан ҳазиллашгани ҳеч кимга изн бермайман.

— Агар бу ҳақда бировга айтмасликка қасам ичиб ваъда берсанг, шаҳзода, айтаман, гарчи сен тахт вориси бўлсанг ҳам.

— Менга ишонмаяпсанми? — ҳайрон бўлди Рамсес.

— Бу ишда ҳатто фиръавндан ҳам ваъда талаб қилган бўлардим, — кескин жавоб қайтарди Хирам.

— Эшитаман.

— Ҳозир финикияда нималар бўлаётгани сенга маълумми, шаҳзода?

— Ҳатто шуни ҳам билмайман, — деб гапни бўлди ҳукмдор.

— Бизнинг кемалар, — пичирлади Хирам, — хабар тарқалиши биланоқ аҳолини мол-мулки билан денгиз ортига — ғарбга кўчириш учун дунёнинг ҳамма бурчакларидан ватанига қайтиб келмоқдалар...

— Нега? — ҳайрон бўлди ҳукмдор.

— Чунки Ассирия бизни забт этмоқчи.

— Ақлдан озибсан, ҳурматли қария! — хитоб қилди шаҳзода. — Ассирия Финикияни қарам қилмоқчи! Бунга биз қандай қараймиз? Биз, Миср?

— Миср розилик берди.

Шаҳзоданинг миясига қон югурди.

— Иссиқ таъсирида фикрларинг чалкашиб кетибди, чол, — деди энди у хотиржамлик билан. — Розилик фақат фиръавн ва ... мен билан келишилмасдан туриб берилмаслигини унутиб қўйяпсан.

— Бунинг муаммоли жойи йўқ. Шартномани қоҳинлар тузиб бўлишди.

— Қанақа қоҳинлар? Ким билан?

— Ассар шоҳининг вакили — халдейлик олий қоҳин Бероэс билан, — деди Хирам. — Мисрдан ким қўшилганини айтолмасман, лекин, эҳтимол ҳазрат Херихор, муқаддас ота Мефрес ва пайғамбар Пентуэрлар бўлиб чиқар.

Вориснинг ранги ўчди.

— Билиб қўй, финикиялик, — деди у, — сен давлатнинг барча юқори мансабдаги одамларини хоинликда айбляяпсан.

— Янглишяпсан, шаҳзода, бу хоинлик эмас. Мисрнинг олий қоҳини ва Фиръавннинг вазири қўшни мамлакатлар билан музокара олиб бориш ҳуқуқига эга. Қолаверса, бу ишлар фиръавннинг руҳсатисиз бўлганини қаёқдан биласан?

Бундай шартнома давлатга хиёнат бўлмаса ҳам, тахт ворисини менсимаслик эканини Рамсес кўнглида тан олишга мажбур эди. Мана, қоҳинлар унга, бир йил ўтиб фиръавн бўладиган одамга нисбатан қандай муносабатдалар! Мана, Пентуэр урушни инкор этиб, Мефрес уни ёқлаётганининг сабаби.

— Шартнома қачон тузилди? Қаерда?

— Билишимча, Мемфис яқинидаги Сета ибодатхонасида, — деди Хирам. — Қайси кунлигини аниқ билмайман, лекин ўйлашимча, сен Мемфисдан чиқиб кетган кунинг.

“Эҳ, аблаҳлар, — ўйлади Рамсес, — ҳукмдорлик мансабимга шундай муносабатда бўляптиларми! Демак, улар менга давлатнинг аҳволини айтаётганларида ҳам ёлғон гапиришган! Хатор ибодатхонасидаёқ қандайдир сахий пайғамбар менга ишончсизликни уқтирган эди-я!”

Бир дақиқалик ички курашдан сўнг у овоз чиқариб деди:

— Сен ҳам исбот тақдим этмагунингча ишонмаслигим керак эканда. Ана, кўрдингми, демак бундай битимнинг бўлиши мумкин эмас, — деди Рамсес.

— Бу менга фақат бир ҳолатда...агар қоҳинлар...фиръавн ҳокимиятини кулатишни режалаштираётганларида тушунарли бўлар эди. Улар бу йўлда ҳаттоки бобонгнинг давридан бери ҳаракат қилиб келишадди.

— Нималар деяётганингни ўзинг ҳам билмайсан, — унинг гапини бўлди ҳукмдор. Бироқ унинг юраги безовталанган эди.

— Эҳтимол, мен адашаётгандирман, — жавоб берди Хирам унинг кўзларига узоқ тикилиб. — Энди тингла...

У курсисини шаҳзодага яқин сурган ҳолда пичирлаб деди:

— Агар Фиръавн Ассирияга қарши уруш эълон қилса, унга содиқ бўлган катта қўшин, тўланмай келинаётган бир юз беш минг талант ўлпон, Ниневия ва Бобилдаги яқин икки юз минг талант, қолаверса, забт этилган мамлакатлардан ҳар йили тушадиган юз минг талантга яқин маблағ унинг қўлида бўлар эди. Бундай улкан бойлик қоҳинларга гаровга қўйилган ерларни қайтариб олишга етган ва уларнинг ҳокимият ишига аралашшига тамомила чек қўйган бўларди.

Рамсеснинг кўзлари ялтираб кетди. Хирам эса давом этарди.

— Ҳозир ҳарбий қўшин Херихорга, бу дегани, қоҳинларга боғланган ва фиръавн ёлланган кучлардан бошқасига умид қила олмайди. Бунинг устига фиръавн хазинаси бўшаб қолган, ерларининг кат-

та қисми ибодатхоналар ихтиёрида. Фиръавн эса ҳеч бўлмаганда саройни ушлаб туриш учун ҳар йили янги қарз кўтариши зарур. Финикияликлар бу ерлардан кетганидан кейин сизлар фақат коҳинлардан қарз оласизлар. Шундай қилиб, ўн йилдан кейин абадий яшовчи фиръавн энг охириги мулкидан ҳам маҳрум бўлади. Кейин-чи?

Рамсеснинг манглайига тер югурди.

— Кўрдингми, муҳтарам шаҳзода, — давом этди Хирам, — коҳинлар фақат бир ҳолатда — агар фиръавн ҳокимиятини ерга уриш ва тугатишни хоҳлашгандагина Ассирия билан бу шармандали битимни қабул этган бўлардилар. Бошқачасига тахмин қилинадиган бўлса, ҳозир Миср қувватсиз ва нима бўлмасин — тинчликка муҳтож...

Рамсес сапчиб ўрнидан турди.

— Унингни ўчир! — бақирди у. — Мамлакатнинг бундай хор бўлишидан кўра содиқ хизматкорларининг хиёнатини афзал кўраман! Қандай қилиб Миср Осиёни Ассирияга бериб кўяди. Мадомики, кучсизлигини тан олиб шундай битимни имзолаётган экан, бир йилдан сўнг ўзи ғорат бўлади-ку.

Шаҳзода ҳаяжон ичра у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Хирам унга ё ҳамдардлик, ёхуд изтироб билан қаради.

Рамсес юришдан бирдан тўхтаб, деди:

— Буларнинг ҳаммаси бўҳтон! Қайсидир шумғия ишёқмас сени алдади, Хирам. Сен эса бунга лаққа ишонибсан. Агар шундай битим бўлганида у қаттиқ сир сақланар эди. Айтишингга қараганда шу нарса маълумки, тўрт коҳиндан бири нафақат Фиръавнни, балки исёнчиларни ҳам сотган бўлади.

— Ахир уларни эшитиб турган бешинчи коҳин ҳам бўлиши мумкин-ку, — деди Хирам.

— Ва сенга сирни ўша сотган, шундайми?

— Олтиннинг кучини ҳалигача пайқаманинг мени ҳайрон қилипти.

— Гарчи сен бойларнинг бойи бўлсанг ҳам бизнинг коҳинларимизда сендагидан ҳам кўпроқ олтин бор.

— Лекин мен ортиқча бир дирҳамдан ҳам воз кечмаган бўлардим. Нега энди бошқалар талантларини исроф қилар экан?

— Улар маъбудларнинг хизматкорлари, — эътироз билдирди қизиққан ворис, — улар маъбуднинг азобидан кўрқсалар керак.

Финикиялик истеҳзоли жилмайди.

— Кўпгина халқларнинг ибодатхоналарида бўлганман, — жавоб қайтарди у. — У жойларда ёғочдан, тошдан, ҳатто олтиндан ясалган кўплаб санамларни кўрдим. Аммо ҳеч қаерда маъбудларни учратмадим.

— Ширк келтирма! — ўшқирди Рамсес. — Илоҳни мен ўзим кўрдим, қўлим билан сездим ва овозини эшитдим.

— Бу воқеа қаерда бўлди?

— Хатор эҳромида, у ерга кираверишда, ўз хонақоҳимда.

— Кундузими? — сўради Хирам.

— Тунда, — деди Рамсес ва ўйланиб қолди.

— Тунда маъбудлар овозини эшитиб, қўлларини ҳис этдингми? — такрорлади финикиялик ҳар бир сўзини ҳижжалаб. — Тунда ҳар хил шарпалар кўриниши мумкин. Бу ҳолат қай тарзда бўлди?

— Кимдир бошимга, елкаларим, оёқларимга тегинди ва қасамёд-ким...

— Тсс... — унинг гапини бўлди Хирам жилмайиб, — беҳуда нарсаларга қасам ичилмайди.

У Рамсесга ақли, ўткир кўзлари билан тикилди ва йигитнинг кўнглида шубҳа уйғонаётганини сезиб, деди:

— Биласанми, олампаҳоқ, тажрибанг камлигидан уйдирма гапларнинг тўрига илингансан. Мен эса бобонг ва отангнинг дўсти бўлганман. Қачон бўлмасин, Ашторет ибодатхонасига киргин-да, лекин... — сир сақлашга сўз бер. Бир ўзинг келсанг биз билан у ерда қанақанги маъбудлар гаплашганини ва тегинганини билиб оласан.

— Бораман, — деди Рамсес ўйчанлик билан.

— Боришингдан олдин менинг эсимга сол, ҳукмдор. Сенга эҳромда айтиладиган шартли иборани ўргатаман ва сени киритиб юборишади. Фақат мени ҳам, ўзингни ҳам билдириб қўйма, — самимий жилмайиш билан қўшимча қилди финикиялик. — Баъзида маъбудлар ўз сирларини фош қилганларни кечиришади. Одамлар эса — ҳеч қачон.

У таъзим қилди. Сўнгра кўллари ва нигоҳини юқорига қаратиб дуо ўқиди.

— Иккиюзламачи! — пўписа қилди Рамсес. — Ишонмайсан-у, лекин маъбудларингга чўқинасанми?

Хирам дуосини тугатиб сўз қотди:

— Тўғри, мен Миср, Ассирия, ҳатто Финикия маъбудларига ишонмайман, лекин эҳромларда яшамайдиган ва исмлари яширин бўлган маъбудларга сизинаман.

— Бизнинг қоҳинларимиз ҳам ягона маъбудга ишонадилар, — деди Рамсес.

— Халдей қоҳинлари ҳам шундай, лекин улар ҳам, булар ҳам бизга қарши тил бириктиришган... Бу дунёда ҳақиқат йўқ, шаҳзода.

Хирам кетганидан сўнг ворис муқаддас қоғозларни ўқиш баҳонасида энг ичкари хонага беркиниб олди.

Ҳозиргина эшитган сўзлари таъсирида унинг қайноқ тасавурида янги режа пайдо бўлди.

Энг аввало у шунини тушундики, финикияликлар ва қоҳинлар ўрта-сида ҳаёт-мамонт кураши кетяпти. Нима учун? Албатта бойликка эга бўлиш учун. Хирам тўғри айтди, агар Мисрда финикияликлар қол-маса, фиръавну ҳокимлар ва қолган барча корчалонларнинг ерлари эҳромлар ихтиёрига ўтиб кетади.

Рамсес қоҳинларни ҳеч қачон ёқтирмаган. Қолаверса, Мисрнинг каттагина қисми қоҳинларниг кўлига ўтган, энг бой шаҳарлар — уларда. Экин далалари яхши ишланган, уларда яшовчи аҳоли тўкин яшайди. Эҳромларга тегишли бойликнинг ярми фиръавнни тинимсиз ташвишдан қутқариб, унинг ҳокимиятини кучайтириши мумкин. Шаҳзода бу ҳақда билар ва кўп марта алам билан гапирган ҳам эди. Бироқ Херихорнинг кўмагида мулкдор бўлгани ва Мемфис кўшинлари кўмондонлигини олганидан сўнг қоҳинлар билан муро-са қилар, уларга бўлган нафратини босар эди. Энди унинг кўнглида буларнинг бариси уйғонди. Демак, қоҳинлар нафақат Ассирия билан бўлган музокаралари ҳақида гапирмадилар, балки қанақадир Саргон элчихонаси тўғрисида уни огоҳ этмадилар...

Эҳтимол, бу масала эҳромлар ва давлатнинг улкан сири бўлиши ҳам мумкин. Унда нега осийлик халқлар тўлайдиган ўлпонлар тўғрисидаги баҳсни ундан яширишди? Юз минг талант! Ахир бу пуллар фиръавннинг молиявий ҳолатини дарҳол оёққа турғазди-ку! Нега энди улар тирлик бек ва ўша шаҳар кенгашининг битта аъзоси билан гапни ундан сир тутишди?

Бегона одамлар тахт вориси ва ҳукмдорнинг кўзини очиши қанчалар иснод!

Ундан ҳам ёмони — Пентуэр ва Мефреслар Мисрнинг уруш оч-маслигини ҳар тарафлама тушунтиришга уринганлари бўлди.

Хатор эҳромидаёқ бу нарса унга шубҳали кўринган эди. Ахир уруш давлатга юз минглаб қуллар бериши ва мамлакат фаровонлигини ошириши мумкин-ку. Бу нарса ҳозир унга Миср тўланмаган товонлар ҳақини йиғиб олиши ва янгиларини юклаши зарурдек туюлди.

Рамсес жағини тирсагига қўйиб ҳисоблади.

«Юз минг талант товонни йиғиб олишимиз зарур... Хирамнинг айтишига қараганда Бобил ва Ниневиани ўмариш икки юз минг талантга яқин маблағ олиб келади... жами, бирваракайига уч юз минг. Шунча маблағ билан узоққа чўзилган ҳар қандай урушни қопласа бўлади, фойдага эса бир неча юз минг қуллар ва босиб олинган мамлакатлардан келадиган юз минг талант қолади. Ундан кейин, — фикрини якунлади ворис, — биз қоҳинлардан бўлган қарзимизни ҳам узамиз».

Рамсесни титроқ босди. Бироқ шу заҳотиёқ миясига бир фикр келди.

«Мободо Ассирия билан бўладиган урушда Миср галаба қозонмас-чи?»

Шуни ўйлагандан кейин унинг қони қайнаб кетди.

«Нега Миср Ассирияни мажақлаб ташламас экан, ахир қўшин тепасида унинг ўзи, Рамсес, жанговар аравада бир ўзи душманни яксон қилган Буюк Рамсеснинг зурриёди турибди-ку!»

У таслим бўлишдан бошқа ҳамма нарсани тасаввур қилиши мумкин эди. Аммо ҳозирги мутлақ ҳукмдорлардан галабани тортиб ололармикин.

ОЛТИНЧИ БОБ

Хирам сўзининг устидан чиқди. Вориснинг Бубастдаги саройига ҳар кун қуллар гуруҳи, бугдой, арпа, қоқи гўшт, газлама ва шароб ортилган эшаклар карвони оқиб кела бошлади. Олтин ва қимматбаҳо тошларни финикиялик савдогарлар Хирам хизматкорларининг кузатувида олиб келишарди.

Шундай қилиб, ваъда қилинган юз минг талантни ворис беш кун ичида олди. Бунинг учун Хирам кўп фойда сўрамади — атиги тўртдан бир талант билан кифояланиб, гаров ҳам олмади. Вориснинг судда тасдиқланган тилхати билан қаноатланди.

Сарой эҳтиёжи керагича таъминланди: вориснинг учала жазмани янги либослар ва ранги-туси ҳар хил бўлган жорияларга эга бўлишди, хизматкорлар ёғли овқатларга тўйдилар, подшоҳнинг хизматкорлари тўланмай келинган иш ҳақларини олдилар, аскарларга бериладиган овқат тақсими кўпайтирилди.

Сарой аҳли хурсанд, Тутмос ва бошқа ўктам йигитларга Хирамнинг буйруғи билан финикиялик савдогарлар катта миқдорда қарз бердилар. Хабу музофотининг ҳоқими ва амалдорлари катта совгалар олдилар.

Жазирама иссиқнинг тобора кучайиб боришига қарамай зиёфат кетидан зиёфат, ишрат кетишдан ишратлар кўпайди. Ҳамманинг хурсандлигини кўрган вориснинг ўзи ҳам мамнун эди. Уни фақат бир нарса — Мефрес ва бошқа қоҳинларнинг ўзларини тутишлари безовта қиларди. Бу юқори табақали амалдорлар унга Хатор эҳромида айтган насиҳатларига қарамай Хирамдан каттагина қарз олганини таъна қилишларини ўйлади. Лекин ҳазрат оталар бу ҳақда оғиз очмас, ҳатто саройда кўринмас ҳам эдилар.

— Бу нимадан дарак беради, — деди у бир куни Тутмосга, — коҳинлар нега таъна қилишмаяпти? Ахир ҳозиргидек бой турмушни авваллари ўзимизга раво кўрмаган эдик. Эртадан кечгача мусиқа янграйди, кун чиқишидан бошлаб шароб ичамиз ва аёллар ёки кўзаларни қучоқлаб уйқуга кетамиз...

— Нега таъна қилишарди? — жавоб берди Тутмос ҳайрон бўлиб, — биз ахир Ашторетнинг шаҳридамиз. Унинг учун энг яхши ибодат — бу кайфу сафо, кутилган қурбонлиги — муҳаббат! Шундай узоқ тийишдан ва рўздорликдан кейин кўнгилхушлик қилишга ҳақинг бор.

— Улар сенга бу ҳақда ҳеч нарса дейишмадими? — сўради шаҳзода безовта бўлиб.

— Бир марта эмас. Кечагина ҳазрат Мефрес кулиб туриб, сендай ёш йигитни ибодат қилиш ёки давлат ишларини бошқаришдан кўра ўйин-кулги кўпроқ тортишини айтди.

Рамсес ўйланиб қолди. Демак, коҳинлар уни, гарчи Сарра туфайли бугун-эрта ота бўлишига қарамай, енгилтак бола, деб ҳисоблашар экан-да? Қайтага яхши! Улар билан бошқача гаплашганида кутилмаган янгилик бўлади.

Тўғри, шаҳзода ўзини айбдор ҳисобларди. Чунки Хатор ибодатхонасини тарк этганидан бери бирор кунини ҳам Хабу музофоти ишларига бағишламади. Пентуэрнинг уқтиришларидан кейин шаҳзода чиндан ҳам қониқиш ҳосил қилган ва давлат ишлари билан шуғулланишдан зериккан, деб ўйлашлари мумкин.

«Қайтага яхши! — ўйлади у. — Қайтага яхши!..»

Уни қуршаган одамлар ўртасидаги муттасил ғаламисликни сезган ёки бу кирдикорларни таҳлил қилган Рамсес фикрларини сир туттишга эрта ўргангани учун билдирмади. Унинг фикрича, Хирам билан нима ҳақда гаплашганини, миясида қандай режалар туғилганини коҳинлар билганларича йўқ. Эгаллаган мавқелари уларнинг кўзларини кўр қилиб қўйган, биз шу тариқа бошқараверамиз, деб қаноат ҳосил қиладилар.

«Маъбудлар уларнинг ақлини шунчалар хиралаштирганларки, — ўйлади Рамсес, — Хирамнинг бунчалар сахий бўлиб кетгани ҳам ақлларига келмайди. Ёки бу тирлик муғомбир уларнинг шубҳаларини ухлатиб қўйган? Қайтага яхши!.. Қайтага яхши!..»

Коҳинлар Рамсеснинг салоҳиятини баҳолашда адашганликларини ўйлаган Рамсес қониқиш ҳосил қилди. У коҳинларнинг бундан кейин ҳам янглишишларини маъқуллаб, ичида мамнун бўлди.

Дарҳақиқат, коҳинлар Рамсес ва Хирам тўғрисида янглиш фикрда эдилар. Тирлик айёр тахт вориси билан бўлаётган муносабатларидан ўзини ғурурланаётган қилиб кўрсатар, униси эса ишратга берилган ёш йигит ролини қойиллатиб ўйнар эди.

Финикияликларни Мисрдан қувиб чиқариш тўғрисидаги вориснинг фикри қатъийлигини, Рамсес ва унинг саройидагилар олган қарзларини ҳеч қачон қайтармаслигини мўлжаллаётганларига Мефрес ҳеч қачон шубҳа қилмас эди.

Шу аснода Ашторет эҳроми, унинг кенг боғи ва ҳовлилари ибодатга келганлар билан гавжум эди. Ҳар соатда бўлмаса ҳам, ҳар куни, бешафқат жазирамага қарамай, буюк илоҳага сифиниш учун узоқ Осиёдан янги-янги оломон келиб турарди. Зиёратчилар қизиқ одамлар бўлишади: чарчаган, терга ботган, губор қўнган бўлишига қарамай мусиқа чалиб, ғализ қўшиқлар куйлаб юрадилар. Кун бўйи шароб ичиб, тунлари бебошларча зино қиладилар. Бу ҳолатларни билишгина эмас, балки узоқдан ҳам сезиш мумкин эди.

Улар қўлларида катта гулдаста кўтариб юришар, бир йил давомида ўлган мушукларини мўмиёлаш ёки тикчмачоқ қилиш учун Бубаст атрофида яшовчи мурдадўзларга бериш умидида тугунларида сақлар, кейин уларни ўтмишидан ёдгорлик сифатида уйларига олиб кетишар эди.

Месор (май-июнь) ойининг бошларида Хирам Рамсесни огоҳлантириб, кечқурун финикия эҳроми Ашторетга келиши мумкинлигини маълум қилди. Қош қорайгач, калта қиличини ёнига тақиб, қалпоқли ёпинчиғини елкасига ташлади ва хизматкорлардан яширинча Хирамнинг уйи томон йўл олди.

Кекса бой уни кутаётган эди.

— Хўш, — сўради у жилмайиб, — ҳазрати олийлари, меҳробида шафқатсизлик яширинган ва бузуқлик ҳукмрон бўлган финикия эҳромига киришдан кўрқмайдиларми?

— Кўрқув? — сўради Рамсес унга истеҳзоли боқиб. — Ашторет Баал эмас, мен эса ўша маъбуднинг чўғ бўлиб турган қорнига ташланаётган гўдак эмасман.

— Сен ўша гапларга ишонасанми, ҳукмдор?

— Сизлар келтирадиган қурбонликларингиз тўғрисида унга шохид бўлган ишончли одамдан эшитганман, — деди у. — Қайбирда кўтарилган тўфонда ўнлаб кемаларингиз ҳалокатга учраган. Тирлик қоҳинлар шу заҳотиёқ қурбонлик қилганларида у жойда кемада ҳалок бўлганлар тўпланган. Яна, Баал эҳроми ёнидаги тепаликда жездан қуйилган ҳўкиз бошли ҳайкал ўтирган. Унинг қорнида чўғ товланган. Қоҳинларингиз буйруғи билан финикиялик аёллар энг чиройли гўдакларини ўша илоҳнинг оёқлари ёнига олиб келган...

— Фақат ўғил болаларни, — қўшимча қилди Хирам.

— Ҳа, фақат ўғилларни, — такрорлади Рамсес. — Қоҳинлар ҳар бир гўдакка хушбўй суюқликлар сепишган, гуллар билан безашган. Кейин ҳайкал жез қўллари билан ушлаб, чинқириб сўкинаётган гўдакларни бир-бир юта бошлаган. Бу вақтда илоҳнинг огзидан олов сачраб турган.

— Сен буларга ишонасанми?

— Такрор айтаман, бу воқеани менга ҳеч қачон ёлғон гапирмайдиган одам айтган.

— Тўғри, у сенга чиндан ҳам кўрганини айтган, — деди Хирам. — Лекин бирор онанинг йиғламагани уни ҳайрон қолдирмадимикин?

— Ҳақиқатда ҳам, ҳуда-беҳудага йиғлаб юборадиган аёлларнинг бу ҳодисага бефарқлиги лол қолдирган. Лекин буларнинг ҳаммаси халқингизга хос бўлган шафқатсизликни кўрсатади.

Кекса финикиялик бош чайқади.

— Бу воқеа қачон бўлган экан? — сўради у.

— Бир неча йил олдин.

— Нимаям дердим, — деди Хирам сўзларини бўлиб-бўлиб. — Агар қачондир Тир шаҳрига боришни ихтиёр этсанг, сенга бу маросимни кўрсатишим мумкин.

— Кўришни ҳам истамайман.

— Маросимдан сўнг биз ҳовлининг бошқа томонига ўтамиз ва сен у ерда бундан бир неча йил олдин ёқиб юборилган болаларни соғ-омон кўрасан.

— Қандай қилиб? — ажабланди Рамсес. — Улар ҳалок бўлишмаганми?

— Улар жасур денгизчилар бўлиб улғайишяпти. Сен абадий яшагур

фиръавннинг ўрнига қолганинда кемаларингни ўшалар бошқариши мумкин.

— Демак, халқни алдайсизлар, шундайми? — хохолади ворис.

— Биз ҳеч кимни алдамаймиз, — жиддий жавоб қилди тирлик. — Тушунуксиз бўлган бу маросимнинг тафсилотини сўрамаган ҳар қандай одам ўзини ўзи алдайди. Бизда шундай одат бор: камбағал оналар ўғилларини таъминлаш учун уларни давлатга қурбонликқа берадилар. Ўша қурбон болаларни ҳақиқатда ҳам ичида чўғ лангиллаб турган Баал ҳайкали ютиб юборади. Лекин бу маросим болаларни чиндан ҳам ўтда қуйдиради дегани эмас, балки улар эҳромнинг тўлақонли мулкига айланиб, оналари учун ўтда ҳалок бўлгандай кўринади. Аслида эса улар оловга эмас, энагалар ва янги оналари бағрига тушадилар. Ўз навбатида жориялар болаларни бир неча йил тарбиялаб, кейин Баал коҳинлари мактабига олиб бориб, ўқитадилар. Тарбияланувчиларнинг иқтидорлилари коҳин ёки амалдор бўлиб, иқтидори бундайроқлари денгизчиликка боради ва бойликларга эга бўладилар. Ўйлайманки, энди сен тирлик оналарнинг ўз гўдаклари қисматига куйинмаганлигига ҳайрон бўлмайсан ва Мисрда бўлгани каби, бизда боласини ўлдирган ота-онага жазо йўқлигини тушунасан.

— Аблаҳлар ҳамма жойда топилади, — деб қўйди Рамсес. — Аммо бизда болакушлар йўқ. Зероки, оналари боқа олмаган болаларни давлат ва ибодатхоналар ўз ҳимоясига олади.

Рамсес ўйланиб қолди. У бирдан Хирамни қучоқлаб, ҳаяжон билан хитоб қилди:

— Бундай даҳшатли эртакларни тинглаб, халқингизга нисбат берувчилардан яхшироқ экансизлар. Мен жуда ҳам мамнунман.

— Бизда ҳам номаъқул ишлар бор, — жавоб қилди Хирам, — лекин, агар ёнингга чақирсанг биз ҳаммамиз содиқ қулларинг бўламиз...

— Шундаймикин? — сўради шаҳзода унинг кўзларига синчковлик билан қараб.

Чол қўлини кўксига қўйди.

— Қасам ичаманки, Миср тахтининг вориси ва бўлгуси фиръавн, агар сен умумий душманимизга қарши кураш бошласанг, финикияликлар бир бўлиб сенга ёрдамга шошиладилар. Мана буни эса иккаламизнинг бугунги суҳбатимиздан хотира сифатида ол.

У қўйлагидан сирли ёзувлар битилган тумор чиқариб, дуо ўқигани ҳолда Рамсеснинг бўйнига осиб қўйди.

— Бу тумор билан, — деди Хирам, — бутун дунёни айланиб чиқсанг ва у жойларда финикияликларни учратсанг, улар сенга маслаҳати, олтини, ҳатто қиличи билан кўмак берадилар. Энди кетиш керак...

Кўёш ботганига бир неча соат бўлди. Тун ойдин эди. Кундузги чидаб бўлмас жазирама ўрнини салқин ҳаво эгаллади. Кўёш тафтида кўзларни хиралаштирувчи кулранг чангдан ҳаво тозаланди. Оч мовий осмондаги ой нурида юлдузлар сузади. Шаҳар куй ва кўшиққа, кулги ва қадаҳлар жарангига тўла улкан бинога ўхшар эди. Шаҳзода билан финикиялик кўчаларнинг яхши ёритилмаган жойларидан тез одимлаб борардилар. Ясси томлар устида кайф-сафо қилаётганлар гоҳида уларни кўриб қолар, даврага таклиф этар ёки гуллар сочардилар.

— Эй, тунги дайдилар! — бақириварди улар. — Агар сизлар тунги ҳунари кўзиган ўғрилар бўлмасангиз даврамизга келинглари. Таърифли шаробимиз ва қувноқ аёлларимиз бор!

Чин юракдан бўлган бундай таклифларга эътибор бермаган йўловчилар олға шошилишарди. Ниҳоят улар шаҳарнинг уйлари сийрак,

лекин боғларидаги дарахтлар денгиз шабадасидан Миср жанубига қараб шохлаган депарасига етиб келдилар.

— Оз қолди, — деди Хирам.

Рамсес бошини кўтариб дарахтларнинг қалин барглари орасидан тўртбурчак мовий минорани, ундан сўнг бошқа кичикроқ оқ минорани кўрди. Бу Ашторет эҳроми эди. Улар тезда боғ ичига кириб олдилар. Бу ердан ҳамма бино яққол кўзга ташланар эди. Бино бир неча қатор эди. Биринчи қаторга тўртбурчак шаклидаги айвон жойлашган бўлиб, узунаси ва энига тўрт юз қадам келарди. Тош пойдевор устига бир неча ўн метр баландликда қурилган бу бино зулмат қўйнида эди. Шарқ томондаги бўртиқ кўринишли майдончадан чап ва ўнг томонга кенг зинапоялар ўрнатилганди. Бошқа тарафларнинг ёнида ҳар бири ўнтадан бўлган миноралар қад кўтарганди. Улар оралиғидаги деворларга бештадан дераза ҳам қурилган эди.

Биринчи айвоннинг деярли ўртасини яна тўртбурчак, эни-бўйи икки юз қадам келадиган кичикроқ айвон эгаллаган эди. Баландлиги бир неча метр бўлган айвон олтинранг тусда бўлиб, унинг устига бир-бир устун қурилган иккита — кўк ва оқ рангли минорачалар бор эди.

Гўё ерга улкан қора қуббани қўйиб, унинг устига кичикроқ бўлган қизил, усти олтинранг, баландроғида мовий, энг юқорисида кумушранг тўртбурчакли айвонлар ўрнатилганга ўхшарди. Ҳар бир айвоннинг ўзига икки ёки бир қатордан нарвон қўйилган.

Нарвонлар ва эшиклар ёнида Мисрнинг катта сфинкслари ва одам каллали ассирия буқалари аралаш ҳолда турардилар.

Ворис бинога ҳавас билан қараб қолди. Унинг атрофи ўскин майсаларга бурканиб, ой нурида жозибали ялтирарди. Ибодатхона халдей усулида қурилган ва Миср эҳромларидан қаторлар тизими ҳамда тик деворлари билан фарқ қиларди. Мисрликларнинг катта бинолари девори юқорига чиққани сайин энкайтириб қуриларди.

Боғнинг турли жойларида уйчалар ва шийпонлар кўзга ташланар, ҳаммаёқ ёритилган, кўшиқ ва куй садолари янграр, дарахтлар орасида севишган жуфтларнинг соялари кўриниб қолар эди.

Боққа кирувчилар ёнига кекса қоҳин келди. У Хирам билан бир неча сўз алмашганидан кейин валиаҳдга таъзим қилганича деди:

— Марҳамат қилиб менинг ортимдан юр, жаноб.

— Сизларни маъбудлар ва подшоҳ асрасин, — қўшимча қилди Хирам, улардан нари кетар экан.

Рамсес қоҳиннинг ортидан юрди. Эҳромдан сал наридаги шийпондан қўшиқ овози келди.

— У жойда ибодат қилишяптими? — сўради шаҳзода.

— Йўқ, — деди қоҳин жирканиш оҳангида, — улар Каманинг мухлислари. Кама эса Ашторет меҳроби олдидаги оловга қараб турувчи қоҳина.

— У бугун кимни қабул қилди?

— Ҳеч кимни, ҳеч қачон, — жавоб берди йўлбошловчи саволдан гашланиб. — Агар олов қоҳинаси бокиралигини сақламаса у ўлимга маҳкум бўлади.

— Шафқатсиз қонун, — ҳайратланди валиаҳд.

— Мана бу ўриндиқда кутиб турасан, жаноб, — совуқ жавоб қилди финикиялик қоҳин. — Жез лаппакка уч марта зарб урилганидан сўнг эҳромга кириб, айвонга чиқ, ундан қизил рангда безатилган хонага ўт.

— Бир ўзимми?

— Ҳа.

Шаҳзода мойдарахт тагидаги ўриндиққа ўтириб, шийпон томондан келаётган аёл кулгусига кулоқ тутди.

— Кама... гўзал исм!.. Ўзиям ёш, бунинг устига чиройли бўлса керак. Бу аҳмоқ финикияликлар унга ўлим билан таҳдид соладилар... Эҳтимол улар шу йўл билан ўз мамлакатини ўн-ўн беш бокира қизлар билан таъминлашар.

У ўзича кулган бўлса ҳам кўнгли ёришмаган эди. Негадир севгиси қабрга остона бўлгувчи ўша ёш аёлга раҳми келди.

«Коҳина Кама ўрнида Тутмосни тасаввур қиламан: бояқиш илоҳа ҳайкали олдига битта ҳам шам ёқмай туриб ўлган бўлар эди», — ўйлади валиаҳд. Шу пайт шийпон ёнида найнинг ҳазин товуши эшитилиб, аёллар куйга жўр бўла бошладилар. Гўё улар гўдакни аллалаётгандай «А-а-а! А-а-а!» деб куйлашарди.

Най овози тинди, аёллар ҳам жим бўлди. Бирдан юнонча кўшиқ куйлаган эркакнинг ёқимли овози жаранглади:

— «Зинада либосинг ялтирар, гўё юлдузлар жимири. Булбуллар лол қолар, кўксимда ҳукрон сукунат. Гўё уни қуёшдан олдин пайдо бўладиган ним ёруғлик олқишлагандай...»

— А-а-а! А-а-а! — аёллар найга аста жўр бўлдилар.

— «Эҳромга ибодат учун борсанг чечаклар укпардай ўрайди, лабларинг устида капалак гирён, чиройинг олдида бош эгар хурмо...»

— А-а-а! А-а-а!

— «Сени кўрсам ойга қарайман, эслаш учун юзларинг тотли сокинлигини. Бекор кетар уринишларим: осмон юзингдек тиниқ эмас, ҳарорати совуқ оловдек юрагимни кул қилиб сочар...»

— А-а-а! А-а-а!

— «Гуллар ичра тўхтадим бир кун, боқсанг улар кўзларингдан оқ либос кияр, қизил олтин бўлиб товланар. Япроқлари лаҳза эслатар ҳар бир ойнинг муддатин, оёқларинг остида ўтган. Шудринг томчилари — кўзларим ёши, саҳронинг шафқатсиз шамолин ичган. Бир ишора қилсанг бўлгани, бағримга босиб олиб кетаман сени, ўзимнинг азизгина юртимга. Денгизлар қувгиндан сақлайди, севгимизни назардан яширар яшил буталар. Ошиқларга шафқатли илоҳлар бахтимизни кўриқлар шунда».

— А-а-а! А-а-а!

Рамсес кўзларини юмиб йиғлади. Нам киприқлар орасидан боғни кўрмас, фақат ойнинг шуъла денгизида сузаётган қора соялар намоён бўлар ва номаълум кишининг номаълум маъшуқага қарата айтган кўшиғи тараларди. Куйланган бу кўшиқ ҳар лаҳзада унинг қалбига кириб борди ва ниҳоят валиаҳд ўзига савол берди: кўшиқни ўзи куйламаяптимикин, ҳатто севги ҳақидаги бу кўшиқ унинг ўзи эмасмикин?

Шу дақиқада унинг мавқеи, ҳукмфармолиги, муҳим давлат масалалари — бари ойдин кечадаги севги ҳайқириғига тўла юраги олдида ҳеч нарсага арзимаё қолгандай туюлди.

Агар унга фиръавн ҳокимияти ёки ҳозир қалбини чулғаб олган кайфиятини танлаш ихтиёри берилса, албатта орзуга тўла ёлғизликни танлаган бўлар ва бу ҳолат бутун дунёни, ўзини, ҳатто вақтни ютиб юборган, кўшиқлар қанотида абадийликка учиб кетган бўлар эди.

У бирдан ҳушига келди. Кўшиқ тўхтади. Айвондаги чироқлар ўчиб, унинг оппоқ деворларидаги деразалар бирдан қорайди. Гўё бу ерда ҳеч ким, ҳеч қачон яшамагандай, ҳатто боғ ҳам бўшаб, тинчиб қолди. Ҳаттоки шамол ҳам барглари шитирлатмай қўйди.

Эҳром томондан мис баркашга урилган зарблар овози эшитилди...

— «Ә-ҳа!.. Демак бориш вақти келди!» — ўйлади шаҳзода, қаерга ва нима учун боришини яхшироқ англамай. Дарахтларнинг юқорироғида кўринган минора гўё эҳромга чоралаётгандай, ўша томон йўл олди.

У сирли майл-истаклари амалга ошаётганидан сархуш борарди. Йўлида учраган дарахтлар оралиғи торлик қилар, тезроқ минорага чиқишни истар ва ўша минорадан атрофни кузатгиси келарди. Ҳозир месор ойи экани, саҳрода ўтказилган машқларга ҳам бир йил бўлганини эслаб, у ерда яна бир марта бўлиш истагида эди. Имкони бўлса бир жуфт от қўшилган аравасига енгил сакраб чиқса-ю, дарахтлар уфқни тўсиб турмаган, ҳавоси бу ердагидек бўғиқ бўлмаган томонларга елиб кетса...

У ўзини эҳромнинг пойида ҳис этди ва зинадан кўтарила бошлади. Гўё ҳамма нарса жонсизлантирилгандай сокин эди. Фақат сал нарироқда фаввора сувининг овози эшитиларди. У зиналарга енгил қалқон ва қиличини кўйиб, гўё ой билан хайрлашаётгандай боғ томонга яна бир назар ташлади. Эҳромга кирганида унинг устида яна уч қатор бино борлигини кўрди.

Жез эшиклар очик бўлиб, икки томонида одам каллали, қанотли буқалар ҳайкаллари тизилган, уларнинг юзида мағрур сокинлик зоҳир эди.

«Булар Ассирия шоҳлари», — ўйлади Рамсес, соқол ва сочлари ўрилган ҳайкалларга қараб.

Эҳромнинг ичкараси тундай қоронғи эди. Юқоридан аллақандай тажаллий нур тушиб тургани учун илоҳа аниқ кўринарди. Рамсес унга разм солди. Қаршисида товус қанотли аёлнинг улкан ҳайкали турарди. Илоҳанинг елкасига ташланган узун бурма кўйлакнинг бари танасини беркитган, бошида учли қалпоқча, ўнг кўлида бир жуфт каптар ушлаб олган, аёлнинг гўзал юзи ва пастга қараган нигоҳида шунақанги бокиралик бор эдики, унга Рамсес лол қолди. Ахир у маъбуда қасос ва тийиқсиз шаҳвонийлик ҳомийси эди-да.

Финикия кўплаб сирларидан бирини очган эди.

«Фалати халқ булар, — ўйлади у, — қонхўр илоҳлари одамларни ютмайди, шаҳвоний ҳирсларини қондирмаклик учун бокира қоҳиналарга ҳомийлик қилади».

Бирдан унинг оёқлари устидан илонга ўхшаш нарса сирғалиб ўтди. Рамсес ўзини четга олиб, ой шуъласи тушиб турган чизикда тўхтади ва шу заҳотиёқ пичирлаган овозни эшитди.

— Рамсес! Рамсес!

Овознинг эркак ёки аёлники эканини ва қайси томондан келаётганини билиб бўлмас эди.

— Рамсес! Рамсес! — юқоридан овоз келди.

У юқорига қарагани заҳоти лабларида нилуфар гулини ҳис этди. Гулга кўл узатганида эса кимдир елкаларига тегинди.

— Рамсес! Рамсес! — энди товуш меҳроб томондан эшитилди.

Шаҳзода ўша томонга бурилганича қотиб қолди. Бир неча қадам наридаги ёруғлик тушиб турган жойда икки томчи сувдек ўзига ўхшанган келишимли йигит турарди. Ўша юзлар, кўзлар, лаблари устида ва юзларида йигитларга хос сабза урган туклар, ўша қомат, юриш ва либослар...

Рамсес ўзини ҳатто фирьявнда ҳам йўқ ойна олдида тургандай ҳис этди. Унинг қаршисида ойнадаги акси эмас, балки тирик одам турганига тезда ишонди. Шу маҳал кимдир бўйнидан ўпганини сизди. Тез ўгирилган бўлишига қарамай ҳеч ким йўқ ва адаши ҳам кўздан ғойиб бўлган эди.

— Бу ерда ким бор? Шунни билмоқчиман! — хитоб қилди Рамсес газабдан.

— Бу мен — Кама... — жавоб берди нозик овоз. Ой нури тушиб турган жойда белига зарҳал боғлама айлангириб олган ялангоч аёл кўринди. Рамсес югуриб бориб унинг қўлидан тутди. Аёл ўзини торгмади.

— Сен Камамисан?.. Йўқ. Ахир сен.. қачонлардир сени менга Дагон юборган эди, а? Фақат ўшанда сен ўзингни Ласка деб таништирган эдинг.

— Мен чиндан ҳам Ласкаман, — жавоб қилди у ишва билан.

— Қўлларимга сен тегингдингми?

— Мен.

— Қандай қилиб?

— Мана бундай қилиб, — деди аёл бўйнидан кучиб уни ўпар экан. Рамсес аёлни бағрига тортган эди, у жуссасига қараганда кутилмаган куч билан юлқинди.

— Демак, сен қоҳина Камасан? Бугун юнонистонлик йигит сен учун куйлаган экан-да? — сўради шаҳзода қўлларини маҳкам қисиб. — Ким у?

Кама менсимагандай елка қисиб:

— У эҳромда хизмат қилади, — деди.

Рамсеснинг кўзлари ёнди, бурун катаклари титради, боши эса тинмай гувилларди. Бир неча ой олдин бу аёл унда ҳеч қандай таассурот уйғотмаган, ҳозир эса ҳар қандай ақлсиз иш қилишга тайёр эди.

У юнон йигитига ҳасад қилди ва агар аёл шаҳзоданинг жазмани бўлса шу заҳотиёқ ўлимга маҳкум этилишини хаёлидан ўтказиб, чидаб бўлмас даражада афсус чекди.

— Қандайин гўзалсан, — деди у. — Қаерда яшайсан? Ҳа, билдим, ўша шийпонда... Ёнингга келсам бўладими?.. Модомики сен кўшиқчиларни қабул қилар экансан, менга ҳам йўқ демасан? Муқаддас оловни кўриқлаб турувчи қоҳина эканинг тўғрими?

— Ҳа.

— Қонунларингиз шунчалар шафқатсизки, ҳатто сени севиш мумкин эмас экан. Ахир бу таҳдид-ку... Менга истисно қиларсан, деб ўйлайман.

— У ҳолда мени бутун финикия лаънатлаб, маъбудлар қасос олишлари аниқ, — жавоб қилди у кулиб.

Рамсес уни яна бағрига тортди, бироқ қиз силтаниб, ўзини четга олди.

— Ҳазир бўл, шаҳзода, — деди у таҳдид билан, — Финикия жуда қудратли, унинг маъбудлари...

— Финикиями, сенинг маъбудларингми — нима ишим бор? Агар бошингдан бир дона тукинг тўкилса, Финикияни заҳарли илондай бўғиб ташлайман.

— Кама! Кама! — овоз эшитилди ҳайкал томондан.

У чўчиб тушди.

— Кўрдингми, мени чақирингми... Улар ҳатто сенинг шаккок сўзларингни ҳам эшитишгандир.

— Улар менинг қаҳримни эшитмасалар бўлгани!..

— Маъбудларнинг қаҳри даҳшатлироқ бўлади...

У силтаниб чиқиб, эҳромнинг қоронғулигида ғойиб бўлди. Рамсес унинг орқасидан югурар экан бирдан сакраб юборди. Ўзи билан меҳроб орасига ёлқин сачраб, унинг ўртасида мўъжизага ўхшаш шарпалар, йирик кўршапалаклар, одам юзли илонлар пайдо бўлди.

Олов бинонинг борлиқ кенглиги бўйлаб у томонга ҳаракатланаётганда Рамсес ўзини орқага ташлади. Бирдан юзига тоза ҳаво уфурди. Атрофга қараган эди, эҳромдан ташқаридалигини ҳис этди. Шу заҳотиёқ жез эшиклар унинг ортидан ёпилди. Шаҳзода кўзларини ишқаб, атрофга разм солди. Ой уфққа ёнбошлаган эди. Рамсес устун олдида ўзи қолдирган қилич ва қалқонини олиб, сархуш одам сингари пиллапоядан туша бошлади.

Ярим тунда саройга қайтганида Тутмос унинг оқарган юзлари, паришон кўзларига қараб ташвиш билан сўради:

— Қаерда эдинг, эрпатор? Маъбудларнинг ўзи асрасин! Бутун сарой ҳаяжонда. Ҳеч ким уйқуга ётмади.

— Шаҳарни айландим. Тун шундай гўзалки...

— Биласанми, Сарра сенга ўғил туғиб берди, — деди Тутмос ўздан бурун биров айтиб қўядигандай шошилиб.

— Чинданми?.. Мен саройдан кетганимда аёнлардан ҳеч бири хавотир олмасин.

— Бир ўзинг кетасанми?

— Агар ўз хоҳишим билан бирор жойга бора олмайдиган бўлсам, бу давлатдаги энг бахтсиз кул бўлар эдим, — кескин жавоб берди ҳукмдор.

У қилич ва қалқонини Тутмосга узатиб, хобгоҳга бир ўзи кирди.

Ўғлининг туғилгани тўғрисидаги хабар кеча етиб келганида унинг кўкси қувончга тўлган бўлар эди. Ҳозир у бу муждани бефарқ тарзда қабул қилди. Унинг хаёлини бугунги ажиб оқшом банд этган ва бундай ҳаяжонни умрида сираям ҳис этмаган эди.

Ҳамон ой нури унинг кўзи олдида ялтирар, юнон йигитнинг қўшиқлари қулоқлари остида жарангларди. О, бу илоҳа Ашторетнинг эҳроми!

Рамсес тонггача ухлай олмади.

ЕТТИНЧИ БОБ

Эргаси куни кеч уйғонган Рамсес ўзи ювинди. Кийиниб олгач, Тутмосни чақаришларини буюрди. Ясаниб, ўзига оро берган башанг шу заҳоти пайдо бўлди. У ворисга диққат билан эътибор бериб, унинг кайфиятига мослашмоқчи бўлди. Бироқ у Рамсеснинг юзида ҳорғинлик кўрди.

— Ўғил туғилгани ҳақида аниқ биласанми? — сўради Тутмосдан.

— Мен бу хабарни ҳазрат Мефресдан эшитдим.

— Ўхў, қачондан бери пайғамбарлар менинг оилам билан қизиқиб қолдилар?

— Сенинг измингга ўтганларидан бери, ҳукмдор.

— Шундайми? — деди ворис ва ўйланиб қолди.

У Ашторет эҳромидаги оқшомни эслаб, Хатор ибодатхонасидаги шундай кўриниш билан чоғиштирди.

«Мени у ерда ҳам, бу ерда ҳам чақаришди. Аммо биринчи эҳромдаги хонақоҳ жуда ҳам тор, деворлари қалин эди. Бу ерда эса мени чақирган одам устунлар орасига яшириниб пичирлаши мумкин. У Кама бўлиши керак. Бундан ташқари, бу бино қоронғи, хонақоҳда эса ёруғ эди».

У Тутмосга кескин мурожаат қилди:

— Бу воқеа қачон юз берди?

— Олийзот, ўғлинг туғилгани ўн кунлар олдин бўлиши керак. Онабола соғлом, аҳволлари яхши. Бола туғилиши пайтида мўътабар онанг ва муҳтарам Херихорнинг табиби Менес иштирок этган...

— Хўш, хўш... — деди шаҳзода ўйланишда давом этиб:

«Менга кимдир тегинди... ўшанда ҳам, кеча ҳам... Ўртасида фарқ борми? Менимча, бор. Ҳайтовур, нариги эҳромда мўъжиза кутмаган эдим, бу ерда эса унга тайёргарлик кўришган... Лекин бу эҳромдагилар менинг адашимни намоиш этишди. У эҳромда қандай камчиликка йўл қўйишган эдилар... жуда ақлли-да бу қоҳинлар! Менга ўхшаб олган одамни билишни хоҳлардим. У ҳайкалми ё тирик одамми? Ҳа, улар ақлли одамлар! Лекин уларнинг қайбирлари лўттибоз, бизнинг қоҳинларми ёки финикияликларми — билмайман».

— Қулоқ сол, Тутмос, — деди у баланд овозда, — эшит... Уларни олиб келиш керак. Ўғлимни кўрмоқчиман... Ниҳоят, бошқалар энди ўзларини мендан мартабалироқ кўрсатишга журъат қилолмайдилар.

— Нима, Сарра ўғли билан ҳозир келсинми?

— Агар аҳволлари яхши бўлса тезроқ келишсин. Сарой атрофида уларбоп уйлар бор. Иложи борича яқинда бошланадиган жазирама таъсир этмайдиган салқин ва тинч уй тайёрлаш керак. Келишаверсин, ўғлимни ҳаммага кўрсатаман.

У яна хаёлга берилган эди, Тутмос бундан хавотирга тушди.

«Ҳа, улар ақлли! — ўйлади Рамсес. — Қоҳинлар халқни номуссиэларча алдашларини билардим. Бечора муқаддас Апис! Намоиш пайтида деҳқонлар унинг қорнига ётиб олиб қанчалар калтаклашади. Лекин қоҳинлар мени ҳам алдашларига йўл қўймайман... Маъбудларнинг овози, кўринмас қўллар, устига қайнаб турган қатрон қуйилган одам — буларнинг ҳаммаси эртак муқаддимасига ўхшайди. Кейин ер майдонлари ва аҳолининг камайиб кетаётгани, амалдорлар ва финикияликлар ҳақидаги Пентуэр эртаклари бошланди».

— Тутмос, — деди шаҳзода.

— Қаршингда тиз чўкаман!

— Денгизбўйи шаҳарларидаги фавжларни галма-гал бу ерга тўплаш керак. Қўшинларни кўриқдан ўтказиб, уларни мукофотлагим келди.

— Биз киборлар сенга содиқ эмасмизми?

— Киборлар ва ҳарбийлар — иккаласи ҳам бир.

— Ҳокимлар ва амалдорлар-чи?

— Биласанми, Тутмос, ҳатто амалдорлар ҳам менга содиқ одамлар, — жавоб қилди Рамсес. — Гарчи бизда сотқинлар оз бўлмаса ҳам.

— Илоҳлар ҳурмати, секин, — пичирлади Тутмос ва қўшни хонага ҳадик билан қаради.

— Э-ҳа, мунча эҳтиёткор бўлиб қолдинг. Демак, сотқинларнинг орамизда борлиги сенга ҳам сир эмас?

— Ким ҳақида гапирганингни биламан, шаҳзода, — жавоб берди Тутмос. — Сен қаршиликни олдиндан ҳис этиб...

— Кимга қарши?

— Кимга бўларди? Мен фаҳмлаб юрардим... Лекин Херихор билан ярашиб, эҳромда бўлганингдан кейин...

— Эҳромда бўлсам нима қипти? Ҳамма жойда англаганим каби у ерда ҳам энг яхши ерлар, меҳнатсевар деҳқонлар, бебаҳо бойликлар фиръавнга тегишли эмаслигига ишонч ҳосил қилдим.

— Жим, жим, — пичирлади Тутмос.

— Ахир мен ҳар доим сукутдаман, тавозедаман. Ҳеч бўлмаса сенга дилимдагини айтишга ижозат бер. Дарвоқе, олий ҳайъатда ҳам Мисрнинг отамга тегишли эканини, унинг вориси ва мулкдори қанақадир тирлик бекдан талант қарз олишга мажбур бўлганимни айтишга ҳақим бор. Нима, бу шармандалик эмасми?!

— Нега энди бу ҳақда айнан бугун айтяпсан? — шивирлади Тут-

мос. — Бу хатарли гапга тезроқ барҳам бериш учунми?

— Нега? — тақрорлади Рамсес ва жимиб қолди. Кейин яна хаёлга гарқ бўлди.

«Кошкийди коҳинлар мени алдашган бўлса, — ўйлади у, — ҳозирча фақат фиръавннинг ворисиман ва ҳамма сирларни билмаслигим мумкин. Уларнинг олийзот отам билан шунақанги муносабатда бўлмасликларини ким исботлай олади? Ўттиз йилдан ортиқроқ вақтдан бери уларга чиндан ишониб келади. Мўъжизалари олдида бош эгади. Маъбудларга ҳисобсиз қурбонликлар қилади. Ҳокимият ва бойликларнинг худбин бузгунчилар қўлига ўтиши учунми? Ахир фиръавннинг бир ўзи менга ўхшаб тунлари финикияликлар эҳромларига бора олмайди. Ҳатто унинг ёлғиз ўзи киришига ҳам рухсат йўқ. Хирам айтганидек, коҳинлар фиръавн ҳокимиятини ағдармаслигига ким мени ишонтира олади... Ўзларига керак бўлганида финикияликлар рост гапириши ҳақида отам мени огоҳлантирган-ку. Улар Мисрдан қувилиб, ассирияликлар ҳукмига ўтиб кетмасликдан манфаатдор-ку. Ассирия — қутурган шерлар галаси. Улар қаердан ўтишса ёнгиндан кейинги аҳволга ўхшаб вайронлар ва мурдалар қолади».

Рамсес бирдан бошини кўтарди. Узоқдан най ва шохсурнай овози келарди.

— Бу нимаси бўлди? — сўради Тутмосдан.

— Бизда каттагина янгилик рўй берапти, — жавоб берди сарой оғаси. — Осиёликлар узоқ Бобилдан келган зиёратчини кутиб олишяпти.

— Бобилдан?.. Ким у?..

— Унинг исми Саргон...

— Саргон? — Ҳа-ҳа-ҳа!.. — қаҳқаҳ отди ворис. — У ким?

— У гўёки Ассар шоҳининг саройида каттакон амалдор эмиш. Ўзи билан ўнта фил, саҳронинг гўзал аргумоқларидан йилқи уюри, гала-гала асирлар ва қуллар олиб келган эмиш.

— Бу ерга нима учун келибди?

— Бутун Осиё ихлос қилган мўъжизавор Ашторет илоҳасига ибодат қилиш учун.

— Ҳа-ҳа-ҳа! — кулди шаҳзода, бу ҳақда Хирамнинг огоҳлантирганини эслаб. — Саргон...ҳа-ҳа-ҳа!.. Саргон Ассар шоҳининг қариндоши бўла туриб шунчалар маъбуджўйлиги туфайли узоқ сафарга чиқиб, Бубастдаги Ашторет илоҳасига ибодат қилиш учун келибдими? У Ниневияда бундан ҳам кучлироқ маъбудлар, бундан ҳам ақллироқ коҳинларни топиши мумкин эди! Ҳа-ҳа-ҳа!

Тутмос ворисга ҳайрат билан боқди.

— Сенга нима бўлди, Рамсес?

— Мана бунга мўъжиза деса бўлади, — деди ворис. — Бунақасини ҳеч қайси эҳромда учратмайсан. Ўйлаб кўргин-а, Тутмос... Сени мудом тўнаб юрган ўғрини ушламоқчи бўлганинда кўз ўнгинда, ҳам-манинг олдида тирлик одам сандигинга қўл тикса. Ҳа-ҳа-ҳа! Саргон — фаришта зиёратчи!

— Ҳеч нима тушунмаяпман, — гудурланди довдираб қолган Тутмос.

— Сен тушунадиган нарсанинг ўзи йўқ, — жавоб берди ворис. — Фақат Саргоннинг бу ерга Ашторет илоҳаси шарафига маросим ўтказгани келганини эслаб қолсанг бўлгани.

— Бу гапларинг, — аранг эшитиладиган қилиб пичирлади Тутмос, — хавфсиз эмас деб кўрқаман.

— Шунинг учун ҳам ҳеч кимга ҳеч нарса айтма.

— Ҳеч кимга айтмаслигимга кўнглинг тўқ бўлсин, лекин ўзинг

гуллаб қўймасанг бўлгани, шаҳзода! Ахир сен чақмоқдек ловиллаб кетасан.

Рамсес унинг елкасига қўлини қўйди.

— Ташвиш тортма, — деди шаҳзода унинг кўзларига тик қараб. — Сизлар ва ҳарбийлар менга содиқ қолсангиз бўлгани, ана ўшанда гаройиб воқеаларнинг гувоҳи бўласизлар... ва сизлар учун қийин давр тугайди!..

— Шуни билки, битта сўзинг учун биз ўлимга ҳам борамиз, — жавоб қилди Тутмос қўлини кўксига қўйиб.

Унинг юзи ғайриоддий тарзда жиддий тус олганидан ворис тушундики, бу эрка башангда жасур эркак сиймоси яширин, унинг ақли ва қиличига таяниш мумкин.

Шундан сўнг ворис Тутмосга ғалати гаплар айтмади, лекин содиқ дўст ва хизматкор шуни англадики, қоҳинларнинг ўзбошимчалик билан ҳал этадиган муҳим давлат ишлари Саргоннинг келиши билан боғлиқ.

Мисрнинг барча киборлари — ҳокимлар, амалдору лашкарбошилар анчадан бери ёпирилиб келаётган жиддий воқеалар ҳақида пичирлашиб гаплашардилар. Бу тўғрида сир сақлашга уларга қасам ичирган финикияликлар Ассирия билан қандайдир шартнома борлиги, натижада Финикиянинг ҳалок бўлиши, Мисрнинг эса иснод тагида қолиши ва кунларнинг бирида Ассирияга қарши туриши ҳақида сўзлар эдилар.

Амалдорлар орасида даҳшатли ҳаяжон бошланди. Бироқ ҳеч ким сир бой бермас, аксинча, ворис саройида ҳам, Қуйи Миср ҳокимлари ҳузурида ҳам ўйин-кулги тўхтамас эди. Бирор кун йўқ эдики, ўйинлар, зиёфатлар, тантанавор юришлару ёруғ машъалалар, эҳтиросли қийқириқлар бўлмаган бўлса. Фақат Бубастдагина эмас, балки бошқа шаҳарларда ҳам кўчаларда машъала кўтариб, шароб тўла кўзалар билан намоишкорона юришлар урф бўлди. Одамлар ҳатто хонадонларга кириб, уйкуда ётганларни ҳам базмга таклиф этишар эди. Мисрликларнинг бундай ишларга суяги йўқ бўлгани учун ҳамма кўнгилочарлик қиларди.

Рамсес Хатор эҳромида бўлганда қўрқув гирдобига тушган финикияликлар кунларини ибодатда ўтказишар ва бировларга қарз беришдан ўзларини тияр эдилар. Лекин ворис билан Хирам ўртасида бўлиб ўтган суҳбатдан кейин финикияликлар эҳтиёткорлик ва хавотирни унутдилар, ҳар қачонгидан сахийроқ бўлиб қолдилар.

Қуйи Мисрда олтин ва молларнинг бунчалар сероблигини, муҳими, қарз фойизининг анчагина пастлигини ҳатто кексалар ҳам эслай олмайдилар. Миср жамиятининг юқори қатламида рўй берган бу тийиқсизлик қоҳинлар табақаси эътиборидан четда қолмади. Бироқ бу ҳолатнинг ортида нима борлигига уларнинг ақллари етмас эди. Маҳаллий ишларни Херихорга мунтазам етказиб турган ҳазрат Ментесуфис вориснинг Хатор эҳромида зерикиб қолгани ва ўзидан кетиб қолгунча кўнгилхушлик қилаётгани, у билан бирга барча амалдорлар ҳам яйраётгани ҳақидаги хабарларни канда қилмади. Хос вазир эса бу хабарларга жавоб ҳам қилиб қўймади. Шаҳзоданинг базмлари унинг шахсий иши бўлиб, ҳатто фойдали, деб ҳам ҳисобларди.

Атрофдагиларнинг бундай муносабатидан Рамсес катта эркинлик билан фойдаланди. Деярли ҳар оқшом аъёнлар маст-аласт бўлганларида у саройдан яширинча ғойиб бўларди. Зобитларнинг қора бурнусига ўраниб кўчалардан тез чопиб ўтар ва Ашторет эҳромининг боғига кирар эди. Кама шийпонининг рўпарасидаги ўриндиққа ётиб,

дарахтларни пана қилар, қоҳина жазманларининг кўшиқларини тинглаб, орзуларга бериларди.

Ой тўлишаётган эди: у кундан кунга кечроқ кўринар, тунлар қоронги бўлишига қарамай, Рамсес чироқ ёруғига қараб биринчи кечада бўлгани каби юнон йигитнинг жозибадор кўшигини тингларди.

Гоҳида у Каманинг ёнига бормоқчи бўлиб ўриндиқдан турар, лекин уят деган туйғу устунлик қиларди. Ҳар бир зиёратчи кириши мумкин бўлган жойда қоҳина уйида кўриниш бериш ворисга хос эмаслигини туяр, муҳими, маст-аласт хушторлар орасида Камани кўриш ўша ойдин кечадаги манзарани хотирасидан ўчириб юборишидан қўрқар эди.

Дагон вориснинг газабини қайтариш учун Камани юборганида у масъума қиз кўринган бўлса ҳам эс-хушини йўқотиб қўймади. Аммо у, саркарда ва ворис ҳаётида биринчи марта аёл кишининг уйида ўтирганида, тун унинг қалбини суст қилганида ва бошқа эркакнинг оташин дил изҳорини эшитганида унинг юрагида қандайдир англаб бўлмас сезгига хоҳишлик, маҳзунлик ва рашк йўғрилиб кетарди.

Мободо у Камага тўлақонли эга бўлганида ҳам қиз кўнглига тездагина теккан бўлар, эҳтимолки, аёл уни ўзига тортмас эди. Аммо аёл остонасидаги ўлим хавфи, ошиқ кўшиқчи ва ниҳоят катта мартабага эга бўлган ўзининг паст кетиши — ҳаммаси унинг учун янгилик, бинобарин, жозибали эди. Шу сабабли у ўн кун давомида юзини беркитган ҳолда Ашторет эҳромининг боғига келарди.

Кунлардан бири зиёфатда кўпроқ шароб ичган бўлиб, одати бўйича саройдан яширинча чиқди. Бугун у Каманинг уйига киришга аҳд қилган эди. Майли, Каманинг хушторлари дераза ортида кўшиқ куйлайверсинлар.

Шаҳар бўйлаб жадал юрди. Бироқ эҳромнинг боғига етганида номуси уйғониб, қадамини секинлатди.

«Фиръавн вориси, — фикридан ўтказди у, — худди ўн дирҳам қарз ололмаган бечора мирзага ўхшаб аёллар ортидан югурганини ким кўрган? Уларнинг ўзлари ёнимга келишмаганми? Буниси ҳам келади».

Унинг орқага қайтгиси келди.

«Лекин Кама бундай қилолмади, — деган фикр ялт этиб ўтди, — уни ўлдиришади».

У иккиланиб тўхтади.

«Лекин қизни ким ўлдиради?.. Ҳеч нарсага ишонмайдиган Хирамми ёки ҳеч нарсани муқаддас санамайдиган Дагонми? Ҳа, бу ерда бошқа финикияликлар, юз минглаб ақидапараст ёввойи зиёратчилар кўп. Бу нодонларнинг кўз ўнгида Кама ёнимга келса, у шаккоклик қилган бўлар эди».

У хавф-хатарга қарамай, қоҳина уйи томон юра бошлади. Хоҳласа қиличини қинидан суғуриб туриб, бир нигоҳ билан бутун дунёни оёқлари остига йиқитиши мумкин. Рамсес ва хавф-хатар!..

Дарахтлар орасидан чиққан ворис қоҳина уйининг гавжумлиги ва ёруғ эканлигини кўрди. Хобхона ва айвонларда меҳмонлар кўп бўлиб, шийпон атрофида оломон кезар эди.

«Улар ким экан?» — ҳайрон бўлди ворис.

Тўпланганлар оддий халқ эмас эди. Уйдан нарироқда устига тўқим ёпилган улкан фил турарди. Филга яқин жойда яғрини кенг, оёқлари йўғон отлар ер депсинар, думлари тугилган, бошлари эса жездан ясалган зирхлар билан ҳимояланган эди.

Ярим ёввойи, бесаранжом ҳайвонлар, Рамсес шу чоққача кўрма-

ган одамлар югуриб юришарди. Уларнинг сочлари тўзгиган, соқоллари ҳаддан зиёд катта, учли қалпоқлари қулоқчинли эди. Бирининг эғнида иликларигача тушган қалин мовут кўйлак, бошқаларида нимча ва кенг қилиб тикилган чолвор, яна бирлари кўнжли этик кийган бўлиб, уларнинг ҳаммаси қилич, камон ва найзалар билан қуролланган эдилар. Бу кучли, дағал, одобсизларча хохолаб қулувчи, қўй ёғининг ҳиди келиб турган, нотаниш тилда хириллаб гапирувчи одамларни кўриб Рамсеснинг газаби кўзиди. Душманни гажиб ташлашга шай бўлган арслондай, улар ёмонлик қилмаган бўлсалар ҳам нафрат билан қаради. Уларнинг тили, буруқсиган ҳид келаётган кийими, ҳатто отлари ҳам жаҳлини чиқарди, қони қайнаб, қиличига қўл юборди. У бир ҳамла қилиб бу келгиндилар, ҳатто уларнинг отларини ҳам чопиб ташламоқчи бўлди-ю, лекин дарҳол ҳушёр тортди.

«Мени Сет сеҳрлаб қўйган», — ўйлади у.

Бошига қулоқ кийиб, белбоғ боғлаган яланғоч одам ёнидан ўтаётганида қониқиш ҳосил қилди. Чунки у мисрлик эди. Рамсес бир неча дирҳам турадиган узукни ёнидан олиб қулга узатди.

— Қулоқ сол, — сўради у, — бу одамлар кимлар?

— Ассирияликлар, — пичирлади мисрлик нафратга тўла кўзлари билан.

— Ассирияликлар? Улар бу ерда нима қилиб юришипти?

— Уларнинг хожаси Саргон муқаддас коҳина Кама билан ишрат қиляпти, булар эса уни кўриқлашяпти... Моховга чалингурлар!..

— Бўпти, кетавер!

Яланғоч одам Рамсесга чуқур таъзим қилиб, афтидан, ошхона томонга югуриб кетди.

«Демак, булар ассирияликлар!.. — ўйлади Рамсес, галати андомларни кузатар экан, тушунуқсиз тилдаги гапларга қулоқ солиб, — улар биз билан биродарлашиш ёки алдаш учун Нил соҳилларига келишган, хожаси Саргон эса Камага ҳушомад қиляпти!»

У уй томонга бурилди. Тўсатдан ёпирилган бу воқеалар таъсирида орзуга тўлган кайфияти бузилди. Олийжаноб ва юмшоқтабиат бу одам мисрнинг қадим душманларига ҳаётида биринчи марта дуч келиб, нафрати чексиз даражада ортган Рамсес эди.

Хатор эҳромиди Хирам билан суҳбатлашганидан кейин Осиё билан уруш ҳақида ўйлай бошлаган, лекин у фақатгина фикр юритиш эди, холос. Мисрга эса одамлар ва пул керак эди. Уруш эса пул топишнинг энг осон йўли бўлгани учун уни шуҳрат пиллапоясига тезда олиб чиқиши мумкин бўларди. Шу боисдан ҳам у ана шундай режа тузган эди.

Лекин айна пайтда уни бойлик ҳам, қуллар ва шуҳрат ҳам қизиқтирмас, кўнгли тубидан чексиз нафратининг овози келарди. Фиръавн ассирияликлар билан узоқ вақт уруш қилиб, ўртада ҳисобсиз қонлар тўкилган эдики, нафрат чуқур томир отгани учун ассириялик аскарларни кўрган заҳотиёқ вориснинг қўли қиличига югурди. Афтидан, ҳалок бўлган жангчиларнинг руҳлари, уқубат ва жасоратлари фиръавн зурриёдининг юрагига ўрнашиб, уни қасос олишга ундаётган эди.

Саройга қайтгач, Тутмосни чақиришларини амр қилди.

У маст эди, ворис эса газабдан титрарди.

— Ҳозир кимларни кўрганимни биласанми? — деб сўради ворис содиқ ёрдамчисидан.

— Коҳинлардан бирини кўргандирсан, — пичирлади Тутмос.

— Ассирияликларни! Эй маъбудлар! Кўнглимдан нималар ўтгани-

ни билсанг эди! Бу қанақа аблаҳ халқ! Улар гүё йиртқич ҳайвонларга ўхшайди. Бошдан-оёқ қўй терисига бурканган, улардан сасиган мой ҳиди анқийди... соқоллари, сочларини айтгин! Гапиришлари ҳам ёқимсиз!..

Рамсес хона бўйлаб ҳаяжон огушида юрарди.

— Фақат очкўз мирзаларни, иккиюзламачи ҳокимларни, маккор ва калондимоғ коҳинларни ёмон кўраман, деб ўйлардим... Яхудийларга жирканиб қарардим, финикияликлардан эҳтиёт бўлардим... Ҳозиргина ассирияликларни кўриб нафрат нималигини тушундим. Итлар йўлларида ўтган мушукларга нега ҳамла қилишларини энди билдим.

— Яхудийлар ва финикияликларга ўрганиб қолгансан, олампаноҳ. Лекин ассирияликларни биринчи кўришинг.

— Финикияликларга нима бўпти? — деди Рамсес гүё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай. — Финикияликлар, фаластинликлар, шасу, ливиялик, ҳатто ҳабашлар ҳам оиламиз аъзоларидек. Биз улардан хирож тўламагани учун ўпкалаймиз, тўласа — мукофотлаймиз. Жанг майдони ассирияликларнинг мурдаларига тўлмагунча, кесилган қўллари юз мингтага етмагунча тинчимайман...

Тутмос ҳеч қачон Рамсесни бу ҳолатда кўрмаган эди.

Давоми бор

Калими КОШОНИЙ

Фазаллар

Гул фаслию юзинг, ёр, яшартирди жаҳонни,
Ҳуснинг сани бу боққа йўлатмагай хазонни.

Тоқатларим тоқ айлаб мунча торлик қилмангиз —
Эй хушкамарлар, мунча тор боғламанг миённи.

Майса қошинг бошинда томошабин эгик зулф,
Ҳасрат ичра тамошо қилар кекса жавонни.

Мижгонинг мисли ханжар ой юзингга қадалмиш,
Қошинг отар қуёшнинг бошига бул камонни.

Найлайки, бул водийда бир раҳнамо киши йўқ,
Йўлим Хизри санарман ушбу реги равонни.

Парвонани ўлдиргай, охир қилар иши шу,
Эй шамъ, андиша айла, тўхтат оташ забонни.

Кўзларинг ошиғингнинг кўнглидин жой олибдир,
Шишасоз бирла ҳамкор этмиш бодакашонни.

Кимга қилай шикоят Калим дўст ситамидин,
Ойдан сўрамас ҳеч ким асло доди катонни¹.

* * *

Бу чаманда ғайри гул эшитмас афғоним менинг,
Қайда чақмоғинг, фалак, ёндирса — ошёним менинг.

Ул қаро зулфинг ҳадиси чиқса дилдан тилга гар,
Мисли хат янглиғ қаро қилгай тил-забоним менинг.

¹ К а т о н — суфийлар зиғирпоядан тўқиб кийишган кийим.

Абутолиб Калими КОШОНИЙ (1593, Кошон — 1651, Лохур) Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг давомчилари бўлмиш Жаҳонгир Мирзо ва Шоҳжаҳонлар саройининг маликуш-шуароси ҳисобланади. Маълумки, ғазалнависликнинг Рўдакий ва бошқалар томонидан яратилган “сабки Самарқанд”, Камол Хўжандий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар юксалтирган “сабки Эрон” ва Мирзо Бедил юксак мақомга кўтарган “сабки Ҳинду” услублари мавжуд.

Абутолиб Калими Кошоний ана шу “сабки Ҳинду” услубининг асосчиларидан бўлиб, замондошлари ва кейинги давр аҳли уни “ҳаллоқул-маонийи соний” деб аташган. Шоирдан йирик девон ва бошқа бир неча асарлар мерос қолган.

Уча олмасдан қолиб кетдим бу гулшанда, нетай,
Ҳам оёғим изидан топмаслар ошёним менинг.

Ёнимда ўлтирмадинг ҳаргиз тириклик чоғима,
Чалгайму эрган қамишинг бу устихоним менинг.

Шамъ каби боди сабонинг йўлида енгил руҳим,
Ёр висолининг насими олғуси жоним менинг.

Боғ яролиғ тўйнугин кўрмай дил ташга чиқмағай,
Ҳам дилимға бир йўли келмай дилистоним менинг.

Гулхан ниҳоли каби боғи жаҳонда ҳолма-ҳол
Ҳеч киши кўрмас баҳорим ҳамда хазоним менинг.

Бас, қаро чимматлиларни нақшин дилга жойлади,
Тан қаро қилди томирдай бу устихоним менинг.

Калимо, ёдлат шеърингни бир неча дилтошлара,
Бир забон ҳеч ҳам қилолмас шарҳи дostonим менинг.

* * *

Баски, кўздин оққиздим қонин дили харобни,
Кучди хино ол ёшдин панжасин офтобни.

Назар ташлашга тоб йўқ, узоқ қарай олмасман,
Майга ҳирси кўп ўлғай ринги тункиншаробни¹.

Баски қаро кунимдан дунё қоралиғ олмиш,
Кўршапалак кўйнида яширгандай офтобни.

Куйди умид кемаси ҳажрининг чақмоғидин,
Тушса булутга соям қуритар у саҳобни².

Дилга фириб берди ул, сабру ақл найлағай,
Карвонбоши не қилур чорасиға саробни.

Баски, бахтим шуҳрати таъларга келмиш малол,
Тақиқ биродар ўлса ўлдир кўзингда хобни.

Ҳар дам саноқли ўлғач сўнгги дамингда, эй дил,
Қадрини билғунг ул дам нолаи беҳисобни.

Силсилама-силсила, сочма-соч то белгача,
Кўлдин кўлга бергуси зулфинг бу печу тобни.

Дил ҳолиға, эй Калим, мунча йиғи на ҳожат?
Ёш тўкма мунчалар сан, шўр этмагин кабобни.

* * *

Қон қайнатдим кўзимда оҳи оташнокни,
Ювдим шу оташ била ҳар кинаи хошокни.

¹ Т у н к и н ш а р о б – тез маст қиладиган, майзада.

² С а ҳ о б – булут.

Қайдаки май бор эса гардуни дунда не гуноҳ,
Қўйнимизда тоши бор ул шишаи афлокни¹.

Осмон нодонпарасту биз ҳамма фитратбаланд,
Қандайин хаспўшлағунг сен бу гулхан идрокни.

То тароқ ривожини оина кўрдим зулф аро,
Қилди қора ранг-ла пинҳон сийнайи бечокни.

Йўл бўйи типирчилаб саркаш отлини қўйма(й)миз
То ҳарамдан келтирурга сайди ул фитрокни².

Бул гулистонда сумбул сочин силар ошифта йўқ,
Боқ чигил бу хотирим чирмабди қўлин токни.

Интихоб этдим бу иссиғу совуқ рўзгорни,
Қайноқ ёшиму сувин ул чашмаи Дурдокни.

Ашку оҳинг, эй Калим, келтурди бу олам аро,
Боқ тутинсиз ёнғину селоби бехошокни.

* * *

Лабларим очмам, зиён қилгай тил билғоним менинг,
Қўзларим юдим, ярашмас жисми урёним менинг.

Ёр тароқинг бирла зулфинг ёдга солгай жоним(н)и,
Сенсиз бу тан ичра тутмайдур паришоним менинг.

Зукколик недур, киши айбини билмаслик эрур,
Англатар билганлигим таълими нодоним менинг.

Бир-икки одим ани кўйи бошидин кетмаёқ,
Қўрқаман оққизмаса ашки пушаймоним менинг.

Бандаликни хизмати йўлиға мен лойиқ этиб,
Бўлди бул қул тамға манглайда ёзилғоним менинг.

Ғарчи хорман, иззатим билдирки, бу савдо аро
Ўзни бер манга, шудир санга берилғоним менинг.

Ғам юки остида ман ўз ичима қилсам сафар,
Шам каби охир этак этгай гирибоним менинг.

Ҳеч киши келмас хароба уйими тегросина,
Йўқлар ул вайронадин мушфиқ посбоним менинг.

Раҳмати абрин билувчи бўлмишам файзи ила,
Оқибат иш берди ул этак булғонғоним менинг.

Иситдим ўрним, Калимо, гулханининг ёнида,
Ўзгартолмайди Сулаймон тахти маконим менинг.

¹ Ш и ш а и а ф л о к – фалак шишаси.

² Ф и т р о к – овланган қушни эгарга боғлаш учун ишлатиладиган шарм тасма.

* * *

Аланга ичра гар эксам уругин меҳрибонлиқни,
Тириклик сувидин бериб этайин боғбонлиқни.

Аё дўст, санга бахш этмоқ учун илкимда бир жон бор.
Кина музди учун бергум неча душмани жонлиқни.

Жаҳон айшини ҳиноти шафақ янглиғ фанойидур,
Дило, қўлдин бериб қўйма бу ашки арғувонлиқни.

Алоқам бу ҳаётга шунчаки, келди қаршилиқ ҳам,
На чора, муфтга мен бердим у ёшлиқ — навжавонлиқни.

Ғам бу қўйлак эмас ечсанг халос бўлғули, қўрқаман —
Кўзим ёши бадиҳамдин кеткизмасму равонлиқни.

Англаб етмоқ учун аввал худбинлиқ кўзгусин тарк эт,
Нечун хуш еткурур, ёра, бу айни саргардонлиқни.

Жаҳон ҳеч ихтиёр бирла кишига дилнишин бўлмас,
Суви йўқ манзил карвонга ўтай билмас маконлиқни.

Агар уй сарви бирла ошинолиқ айласа қумри,
Арраларди қанот бирла ул сарви бўстонлиқни.

Калим, бахтимга бир хуш кун насиб этмай ўтар бўлдим,
Нечук ёд айламай энди ул аҳли шодмонлиқни.

БАҲОР ҚАСИДАСИ

Ҳаво ҳўл. Боиси — абри баҳордир.
Боқсанг, сувдай унда акси ошқордир.

Санчилмайдир қўлимга узса боғбон,
Шукрин айтиб ётур тикону хордир.

Ҳаво таъблар ила дўсту мунофиқ,
Қиличбоз шамъ, ғаним — боди баҳордир.

Насим қўйнидин ишратлар етишгай,
Ниҳол шодлик рақсидин беқарордир.

Чунон тўлмишки, созлардин соз ўлмиш,
Наштару қонтомир мизробу тордир.

Кам ўлдиму анга ташрифи Наврўз,
Гул зарби муштуми-ла шармсордир.

Замин тақвим саҳифасидай кўкиш,
Қаён кўзинг тушар унда анҳордир.

Чаман сув бирла тўлди, этагин сарв
Белгача ҳимарибдир устивордир.

Қутқу солмас олов ҳам бу фаслда,
Ёқут янглиғ ҳар чўғнинг сўйи бордир.

Тутунмас, гул оловидин келур ҳид,
Гулзор тупроғида хушбўй беғубордир.

Ғазою олам жо бўлмиш дилиннга,
Нафас чиқарганимда сийна бордир.

Жаннатга орқасин бурди-ку зоҳид,
Наҳот кўрмас бунда не қору бордур?

Замин бошдин оёқ сабза тил ўлди,
Эшит рози дилини – бешумордир.

Хоксорлик-ла оёқ изини ўпди,
Лола баргин пояндозинг солодир.

Наврўз булутларига васл ёзар, деб,
Қалам сарбозидин уммиди бордир.

Лола – май, қуйқаси остиға чўкмиш,
Ором қайдинки бу рўзғорда бордур.

Билмам майса нечун унгай бу боғда,
“Вафосизни кўрай!” деганми ёрдир.

Боғ ичра лоладин ёнгин кетибдур,
Ўт ўчирғич булутға анча қордир.

Союю салқинига сувми сочмиш,
Қафтлари ҳўл, титроқ барги чинордир.

Қизил гунча зангор сори ичинда,
Мисли соғарда ол май ошқордир.

Чунон боғбон инжа, нозик қўндирмиш
Шабнам гул барг юзида чўғ-шарордир.

Бу мавсумда шу гулшанбоғ ичинда
Зоҳид мисли қуруқ шох, ногувордир.

Ариқ бўйиға бўлмиш сазойи –
Майхўрлар жойлари чекка-канордур.

Чаман келинлари гулгин очиб юз,
Барининг бўйида ҳомила-бордур.

*Форсчадан
Жамол СИРОЖИДДИН
таржималари*

Отажон ТОҒОН

Бегона

Роман

13

Кўвшутхоннинг ҳузуридан чиққанидан кейин ҳам ҳаяжонини босолмаган Панжибой отига минса-да, от бошини қаерга буришни билмай, эгарда карахтланиб ўтириб қолди. Эгасидан «буйруқ» бўлмагач, от ўрганган одати бўйича ўзига таниш йўлдан юра бошлади.

Дунёдан беҳабар одам сингари эгар устида ўйга чўмган Панжибой бўлиб ўтган воқеа ҳақида фикр юрита бошлади: «Бу дунёнинг чалкашлиқларига ҳайрон қолади одам! Юрт тинч пайтларда ҳаммаёқни ёлғон-яшиққа тўлдирган тўхматчилар бошга бало ёғилаётган вақтда ҳам тилларини тиймас эканлар. Ахир юрт хавфсизлиги — ҳар бир фуқаронинг хавфсизлиги-ку! Кечқурун ётиб, эрталаб туриш-турмаслиги гумон бўлган вақтда арзимаган нарсалар учун ҳам бош қотириш шартми, ахир! Устига-устак, алғов-далғов замонда бўҳтонга бало борми? Ундан ҳам ёмони — эл-юртни олға етаклайдиган хонлар ҳам бу бўҳтонни ҳақиқат деб топганига нима дейсан? Тўғри, хонлар ҳам, саркардалар ҳам эл-юрт ичидан чиқади. Бироқ, раияти тийиқсиз юртнинг хони ҳам, сардори ҳам аслига тортар экан...»

Панжибой ўз ўбасига қайтиб келганда уйининг олдига боғланган оқ отни кўриб, Қораёпга мол ҳайдаб кетган чўпонини қайтиб келдимикан, деб ўйлади. Уйига яқинлашганда бунинг чўпон миниб кетган от эмаслигини билди.

Панжибойнинг эшиги олдига боғланган от Қорамуртниқи бўлиб чиқди. Унинг ўзи эса уй соясида бойнинг келишини кутиб ўтирган экан.

Уйига яқинлашган бой отининг жиловини тортишга улғурмасданоқ, Қорамурт:

— Ассалому алайкум, бой оға! — деб, унинг олдига елка учуриб пешвоз чиқди.

Қорамуртнинг баланд овозини эшитиб, уйдан югуриб чиққан узун оқ кўйлакли бир ўспирин бой отининг жиловидан тутди.

Бой алиқ олиб, қўл бериб кўришгач, рўпарасидаги шопмўйловли одамга бошдан-оёқ назар солди.

— Мен сени танимайроқ турибман, яхши йигит?

— Танимасангиз, Худо хоҳласа танишамиз-да, бой оға! — Меҳмон қора шопмўйлови тагидан оппоқ тишларини ялтилатиб илжайди. — Тўғрисини айтсам, бой оға, мен ўзим таниқли одам эмасман. Исми Отақари. Чўлда одамларнинг молини боқиб юргандим. Ўзингиз яхши

Боши ўтган сонда.

биласиз, бой оға, эгалари молларини олиб кетишди. Ишсиз қолдим. Шунда бир танишим: «Панжибойнинг хузурига бориб кўр», деб маслаҳат берди. Бирор юмуш берармикансиз, деб келавердим, бой оға.

Панжибой уни яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандай, Қорамуртга яна бошдан-оёқ назар солиб чиқди. Бундан ўзгача маъно чиқарган Қорамурт ўнғайсизланди.

– От миниб, қилич солиша олмагандан кейин, ҳозир элнинг бирор корига ярармиканман деб, сизни қора тутиб келавердим-да...

Панжибой тўғри сўзли, ишонувчан одам эди. Чўпонликни эплаб юрган одам бўлса, ундан энди, нима сабабдан отга миниб, қилич чопа олмаслигини сўрасинми? Қайтанга, «шундай деб турган экан, бирор гап бордир-да», деб қўя қолди. Бўлмаса, Қўвшутхоннинг бундан икки ҳафта олдин юртга ёйган фармони бўйича, ёш чўпон-чўлиқларгина эмас, балки ёши ўтган чўпонлар ҳам яйловдан ўбага қайтиб, эл-юрт билан бирга душманга қарши жангга тайёрланиши лозим эди. Қорамурт-ку, от минолмайдиған, қилич ўйнатолмайдиған қари чол эмас. Ўзи ҳам лафзи ҳалол йигитлардан кўринади. Панжибой:

– Бошқа пайт бўлганда, Панжибойнинг эшигидан қуруқ кетмасдинг, яхши йигит, бироқ... – деб сўз бошлади, бу Қорамуртнинг ҳафсаласини пир қилди. Аммо бой ҳали гапини тамомламаган эди, яқинлашиб келаётган яна бир отлиқни кўриб, унинг гапи бўлинди. – Ана, Ўрозменгли ҳам қайтиб келяпти!

– Ўрозменгли деганингиз ким ўзи? – қизиқсинди Қорамурт.

Ўрозменгли – Панжибойнинг бош чўпони эди. У бойнинг юртга туҳфа қилган мол-қўйларини Қораёпга ташлаб келмоқда эди.

Эшигига келган одамни меҳмон қилмай қайтаришга ўрганмаган бой бош чўпонининг қайтиб келганидан хурсанд бўлиб, қора мўйловли меҳмонни ҳам ичкарига таклиф қилди. Бу таклиф – ота-боболардан қолган яхши урф-одатлардан четга чиқмаслик учун қилинаётган ҳаракат эди. Тўғриси айтганда, ҳозир бойнинг уйида оёқ узатиб ястаниб ўтиришга ярайдиған кўрпача-гиламининг ўзи йўқ. Ёв кўлига ўлжа бўлиб тушмасин учун гилам борми, қимматбаҳо кўрпа-тўшак борми – барини хотин-қизларга кўшиб Қораёпга жўнатиб юборганди. Айни вақтда меҳмоннинг олдига чиқариб қўядиған нарсаниннг ўзи йўқ даражада. Бой уйга чорланган меҳмонлардан кечирим сўрагандай, хижолатли илжайди.

– Уйга кириб бир-икки оғиз гаплаша қолайлик девдим... Кўча-кўч билан бўлиб, ўзларингга маълум, шу...

– Э-э, бой оға, ҳозир бунинг ҳеч уяладиган ери йўқ, хотиржам ўтирадиған пайтми, ахир... – Панжибойнинг ишончини қозониш ниятида Қорамурт бош чўпондан олдин гапни илиб кетди. Унинг сўзлари бойга хуш ёқди. «Ўзинг биларқансан-а ҳаммасини!» дегандай гўлдиради. Ўрозменгли чўпон ҳам кўнглидагиларни айтиш билан Қорамуртнинг гапларини тасдиқлаган бўлди:

– Меҳмонлар билан чаққақлашиб ўтирадиған вақт эмас, бой оға. Рухсат берсангиз, мен ҳам кийим-кечагимни олсам-да, йўлга тушсам... Мол-ҳолларга бир Тойли оғаниннг ўзи қолди.

– Ўғлонлар-чи, қайтишмадимми? – сўради бой. – Икковингизгаям энди осон бўлмаса керак.

– Хабар қилинган куниёқ уларни орқага қайтардик... Айтганин-гиздай, икки одамга осон эмас экан, бироқ, начора, кўрпага қараб оёқ узатаверамиз-да.

– Бу меҳмоннинг исми Отақари экан, – Панжибой Қорамурт томон қўл силтади. – Ўзи олдин қўй боқиб юрган экан... Балки буниям ўзинг

билан олиб кетарсан? Шунча молга қараш қийин. Икковингизданам ёш кўринади бу.

Ўрозменгли чўпон Қорамуртга диққат билан тикилди. Танимади.

– Ўзингиз биласиз, бой оға, – деди у. – Албатта, икковдан кўра учов бўлганга не етсин? Маъкул десангиз, биз билан юраверади.

Суҳбат қисқа бўлди-ю, Қорамурт Панжибой сурувининг изида юрадиган уч чўпоннинг бирига айланди.

– Моллар қаерда ҳозир? – сўради Панжибой бош чўпондан.

– Чилбурчга томон жўнатганман, бой оға. Бизлар етиб боргунча, улар ҳам етиб қолар...

«Биз» деган сўз ичида мен ҳам борман деб ҳисоблаган Қорамурт тилини тийиб туролмади:

– Чилбурч бўлса, кечгача етиб борармиз, ахир?

Ўрозменгли чўпон Қорамуртга ҳайрон бўлиб қараб қолди. Бироқ индамади. Бош чўпоннинг нимага индамай қолганини бойнинг ўзи шундай билдирди:

– Чилбурчга, иним, кечгача етиб боролмайсан. Йўл узоқ. Эртага етиб борсанг ҳам катга гап.

Гапи ўтмай қолган Қорамурт яна тилини тийиб туролмади:

– Отларни қичаб ҳайдаймиз-да...

Унинг тахминий сўзи яна тасдиқ топмади. Чунки отларни қаттиқ чоптириб ҳайдаганда ҳам, барибир кечга яқин Омоншоҳ манзилига, ярим кечагина Чилбурчга етиб бориш мумкин эди.

Шу билан суҳбат якунланиб, бу мавзуга бошқа қайтилмади. Панжибой:

– У ёқларга душман оёғи етиб бормаса керак. Мабодо душман ҳидини сезгудай бўлсангиз, молларни дарҳол юқорига ҳайданглар! – деб буйруқ берди.

Ўрозменгли чўпон нимадир дейиш учун оғиз жуфтлади-ю, бироқ ўйланиб қолди, сўнг хотиржамлик билан:

– Чилбурчдан юқорида тап-тақир чўлдан бошқа ҳеч нарса йўқ, бой оға, – деди. – Бу ишимиз сал галати бўладими дейман-да...

– Нимаси галати бўлади?

– Молларни қиргинга бериб қўямизми, деб қўрқаман.

– Мен ҳам шуни ўйлаяпман, Ўрозменгли. Ўзларинг омон қолсангиз яхши эди.

Ўрозменгли, «Бой оға нима деяпти, а?» дегандай Қорамуртга қаради.

Бу гал ҳам Қорамурт бош чўпоннинг кўнглидаги гапни тополмади.

Ўрозменгли чўпон, «Моллар юқорига қараб ҳайдалса, қирилади», деган фикрини яна такрорлади. Шунда Панжибойнинг овози ғазабкор янгради:

– Менга деса қирилиб битсин! Қожорларнинг томоғидан ўтиб, белларига куч-қувват бўлгандан кўра, ўзимизнинг чўлда чириб кетганлари маъкул, тушундингларми?!

14

Бозиргон устанинг шу чоққача кўрмаган бало-офатлари қолмаган деса бўлади. Бугун эса яшаган умрини яна бир марта чамалаб чиқди-да, бало-офатлар ичида энг жирканчи – туҳмат балоси бўлса керак, деган тўхтамга келди. Аммо энди эски гапларни ковлаштириб ўтирмади. Шундай қилса, ҳаммаси аста-секин эсдан чиқиб кетади, деб ўйлади. Лекин воқеалар у ўйлагандек жўн бўлмай, уста ҳақидаги миш-мишлари гийбатлар тобора кўпайиб борарди.

Касб-корига, иззат-нафсига тил теккизишмаганда, оғизларига келганини гапириб ташлашмаганда Бозиргон уста ўзини ҳозиргидай камситилган, хўрланган деб ҳис қилмасди. Ҳунарига тил теккизган тухмат ўроқ қайраш ёки бел дасталаш билан боғлиқ бўлса-да, у ҳозиргача шу галгидай изза тортмаган эди. Ўроқ нобоп қайралса ёки бел қийшиқ дасталанса осмон узилиб, ерга тушмасди-я. Ўтмас ўроқ билан ўт ўриш – машаққат ёки қийшиқ дастали белкуракда ер ағдариш ҳам ноқулайлигини ҳамма билади. Устадан норози бўлганлар озгина гиди-биди қилади-да, йўлига кетади.

Бу сафар эса уста Бозиргоннинг ҳунарига тил текизишди! Гўёки унинг нўноқлиги – Ватанга хиёнат қилиш билан тенг бўлди-қўйди. Қорамурт томонидан тарқатилган хабарга кўра, уста Бозиргоннинг ясаган қиличлари ҳақиқий қурол эмасмиш, одамларни чалғитадиган ўйинчоқ қиличлар эмиш! Темири қиёмига етиб тобланмай, меъёрида сув берилмай ясалган бу қиличларда жангга яроқсиз киргандай бўласан эмиш!

Бундай гап-сўзлар кучайгандан-кучайди. Аслида уста Бозиргоннинг бундай галати «бевафолиги»га, эл-юртига садоқат кўрсатолмаслигига ҳам сабаблар бор: Эронда устанинг ўн саккиз ёшлардаги бир ўғли асирликда яшар эди. У эронлик сарбозлар билан биргаликда Марвга ҳам келган. Бу – Бозиргон уста қожорлар билан яқин алоқада дегани. Қожорлар енгса, уста ўғлининг такаларга йўлбошчи қилиб юборилишидан умид қилади. Энди уста тутқун бўлиб турган ва Тангри берган ёлғизгина фарзандига қарши кўтариладиган қилич ясагинми? Буни тасаввур қилиб бўладими?

Ана энди, шунақа миш-мишлар қулоғига етган одамларнинг оғзи эллик бўлиб, тухмат қозонини қайнатишлари – куракда турмайдиган гап бўляпти-да.

Ҳаётда ҳайрон қоладиган воқеалар кўп бўлади. Яхши бир одам тўғрисидаги ҳақиқатни эл-юртга ёймоқчи бўлиб қанча ҳаракат қилма, бундан ҳеч қандай натижа чиқмайди. Айтган мақтовинг айтилган жойида қолиб кетади. Бироқ, қандайдир бир одам ҳақида ёлгон-яшиқ сўз тарқатаман десанг, марҳамат, бундан осон иш йўқ. Халойиқ бу сўзнинг тухмат эканлигини билса ҳам, дарров лаққа тушиб, эл-юрт ичига ўзи тарқатади. Ажабо, кўпчилик яхши гапдан эмас, балки ёмон гаплардан лаззат олар экан-да?! Одамларга сира тушуниб бўлмайди...

Шунингдек, Қорамуртнинг Бозиргон уста тўғрисида айтган бир оғиз ёмон сўзи ҳам оғиздан-оғизга ўтиб, бирпасда чинга айланди. Нима бўлди дейсизми? Нима бўларди, мана энди айғоқчи-тил ҳам Бозиргон уста, хоин ҳам Бозиргон уста! Ҳамманинг оғзида шу гап: қожор кўшинларининг қачон Марвга ҳужум қилишини мана шу Бозиргон уста билади!

Шу зайлда ҳамма нарсани юрагига яқин олаверган бу содда одам ўзини ўзи қийнаб қўйди. Маъносиз сўздан маъно излайвериш, тухмат билан ҳақиқатни ажрата олмай, елкасидаги юк оғирлашгандан-оғирлашди.

... Устанинг диққат-эътибори устахонанинг чап томонидаги қўй-қўзига мўлжалланган сиртмоққа оғди. Уни бундан икки ҳафта олдин Емрали чўпон тез ясаб беришни буюриб кетганди. Ўзи эса уни эрта ёки индин олиб кетаман деб, ваъда берган. Бироқ у буюртмасини сўраб ҳалигача келмади.

Уста буниям ўзи ҳақида тарқалган миш-мишлар билан боғлиқ деб ўйлади. Ўзи содда, устига-устак мусичага ҳам озор бермайдиган уста ҳеч кимни хафа қилгиси келмайди. Бироқ, туяга «ҳайт», қўйга «қур-ей» дейишдан

бошқа нарсани билмайдиган аллақандай бир чўпон ҳам ўзи буюрган нарсасини сўраб келмагач... Кунда бир неча бор устанинг ёнига келиб кетадиган, гоҳ-гоҳида гўё қулоғига илинган гап-сўзларни қайта-қайта такрорлайвериш одамни қонига ташна қилиб юборадиган қўшни Аннажамол кампир ҳам икки кундан буён эшикни қоқмаяпти. Ёки у ҳам...

Ташқаридан хонага кимдир кириб келди. Бу Аннажамол кампирнинг ўн яшар набираси Ҳақназар эди. Уч кунда бир марта нон ёпадиган кампир ҳар гал Бозиргон устага илинганини ўзи қўли билан олиб келарди. Кампир ҳар гал кўрикнинг¹ ёнбошига яхшилаб ўрнашиб, гапга тушиб кетарди. Ғариботадан бошлаб Шўртепагача барча қишлоқлардаги янгиликларни бирпасда устанинг олдига ёйиб ташларди.

Бугун эса, мана, Аннажамол кампир ҳам ўзи келмай, нонни набирасидан бериб юборибди... Ана, сенга керак бўлса! Садаганг кетай, Қорамурт!..

Боланинг саломига алик олган уста унинг юзига қарамай, минғирлаб сўради:

- Момонг нимага қорасини кўрсатмаяпти, полвон?
- Момоннинг иши жуда кўп, Бозиргон бобо!
- Бу баҳонани ўзинг ўйлаб топдингми ёки момонг шундай деб айт дедими?
- Момоннинг ўзи айтди, мен ҳам айтяпман. Душман бостириб келаётган эмиш, бобо...
- Уни момонг айтмаса ҳам биламиз. Яна нима гап-сўзлар бор?
- Бошқа гап йўқ.
- Гап-сўз бўлиши керак полвон, айниқса... момонг мен ҳақимда нима деяпти?
- Ҳаммани, қожорлар тўғрисида гапирати. Бошқа гап-сўзни эшитмадим.

Бозиргон уста ўзи ҳақида қанақа гаплар борлигини билмоқчи бўлиб, болага турли-туман саволлар бериб, бошини айлантириб турди. Аммо ўзи кутган натижа чиқмади. Бунинг устига бола:

– Кўвшутхон, «чўлга сингишимиз лозим» деганмиш, – деб сўз маромини яна душман босқинига билан боғлади. – Момон қопларни тайёрляпти, гўшт қовуришни бошлади.

– Қовурдоқни кўпроқ олсин... Момонг бечора чўлда оч қолиб кетмасин тагин!

Устанинг илмоқли сўзи болага ёқмади. У қизариб, бўлиқ юзини тескари қаратди.

– Очдан ўлмаганда ҳам, чўлга кетиладиган бўлса, керак бўлиб қолади-да, Бозиргон бобо. Улуғ хон ҳам кўпроқ озиқ-овқат олинлар деганмиш.

- Сенинг момонгга шундай дебдими?
 - Момонга ҳам, бошқа кишиларга ҳам.
 - Тушунарли. Яна нима гап бор?
 - Бошқа гап йўқ. Момон сизга нон бериб юборди.
 - Уни айтмасанг ҳам билиб турибман.
 - Тескари қараб турибсиз-ку, қандай қилиб билдингиз?
 - Иссиқ ноннинг ҳиди бурнимга урилса, қандай билмай, болам-а?
- Бола қўлидаги дастурхонни ўнг чеккага қўйгач, Бозиргон уста унга қайрилди:

– Момонгга, Бозиргон бобом: «Аллоҳ баракасини берсин, деди», деб айтгин, хўпми?

¹ К ў р и к – тандирнинг бир қисми.

– Хўп.
– Тагин нима гап бор?
– Қожорлар Пўрсиқалъа деган жойга ўрнашибди. Энди бизлар томонга ҳужум қилишар эмиш.

– Бу хабаринг янгилик эмас. Қожорлар юртимизни олиш учун бостириб келдилар, Пўрсиқалъада сасиб ётмас.

Ўғлон билан устанинг ўртасига эшикка ўрнатилган матоҳ тушди. Бола кетгач: «Тилнинг туккан тугунини тил ҳам кесмайди, қилич ҳам чопмайди. Сен менга қиладиганингни қилдинг-да, Қорамурт!» деб уста ўз-ўзи билан сўзлаша бошлади.

Шу вақт ташқаридан от туёғининг товуши эшитилди. Уста яна жонланди. «Қандай хабар келтиришди экан-а?»

Номини билмаса ҳам, эшикдан кирган йигитни уста дарҳол таниди. Бу — Қўвшут хоннинг ҳузурига борганда устанинг қулоғига: «Хон келяпти!» деб шивирлаган йигит эди. Келган йигитнинг юзи хотиржам, кўриниши осуда. Демак, ҳеч қандай шум хабар йўқ. Шундай бўлса-да, уста тинчини йўқотди.

– Қандай хабар келтирдинг, полвон?

– Хабар, уста оға... — деб, йигит бир оз талмовсиради. — Мени Қўвшутхон юборди.

– Қанақа хизмат билан?

– Икки дона қилич берсин деди.

– Икки дона?

– Ҳа, шундай.

Бу хабар ҳам устага ёқмади. «Шу пайтда хонга икки дона қилич нима учун керак бўлди экан? Нега энди иккита?» Икки қилични бир-бирига уриб, уларнинг ҳақиқийлигини текширмоқчи бўлаётган Қўвшутхон устанинг кўз олдида жонланди. «Қорамурт ифлос, қиладиганингни қилдинг-ов! Гапинг хоннинг қулоғига ҳам етган бўлса...»

– Бир эмас, уч эмас, фақат икки қилич келтир, деб хон нимани назарда тутди экан, полвон?

– Бунинг сабабини ҳам билмайман, уста оға. Ўзи ҳам енгилроғини сайласин деди. Бунинг сабабини ҳам билмайман.

– Ҳа-а... — дея уста сўнгги жавобдан ҳам ўзи учун ёқимсиз маъно чиқармоқчи бўлди.

Бозиргон уста хоннинг буйруғини бажариш учун сув берилган қиличлар ичидан иккита енгилроғини танлашга киришди.

15

Шу кун — бир минг саккиз юз олтмишинчи йилнинг ўн еттинчи июлида, аср номозидан сўнг бўлиб ўтган маслаҳатни Қўвшутхон катта жанг олдидан бўладиган охирги кенгаш, деб ҳисоблади. Умуман, бу кенгаш такалар учун энг охирги кенгаш бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмасди. Ҳамза Мирзо Ҳашмат Давланинг туркманлар олдига қўйган шартларини барча билган бўлса-да, Қўвшутхон яна бир марта баён қилди.

Улуғ хон ўз сўзини шундай тамомлади:

– Биз учун кетишга йўл, киришга тешик йўқ. Бундан ташқари, ҳар «қўч!» деганга бош эгиб, қора уйни туяга юклайверадиган бўлсак, туядан тушмай яшашимизга тўғри келади...

Кимдир шу пайт:

– «Эгилган бошни қилич кесмас», деган нақл ҳам бордир, хон! — деди.

Бу луқма Қўвшутхонга ёқмади. У, кимдир биров бунга жавоб берса керак деб, атрофига назар ташлади. Ҳитирганлардан садо чиқмади. Шу сабабли хоннинг ўзи сўзлашга мажбур бўлди.

– Манглаймиз ерга теккунгача эгилиб кўрдик. Бироқ бошимизни омон сақлаймиз деб, ундан ҳам пастроққа эгилаверсак, орқамиз очиладиганга ўхшайди. Агар шундай қиладиган бўлсак, шарм-ҳаёсиз қизилбош орқамизга ўтмоқчи. Ёки «номард бўлай, соғ бўлай» деб шунга ҳам рози бўлайликми?

Луқма ташлаган одамнинг юзи қизариб кетди. Бироқ нафасини чиқармади. Унинг ичида кечган гапларни Қўвшутхоннинг ўзи баён этди.

– Охирги шартга сен ҳам рози эмаслигингни қип-қизил бўлган чеҳранг айтиб турибди, полвоним!.. Энди эгилишга йўл қолмади. Асосий мақсад – ёвга қарши туриш! Ё она заминни тарк қилиб, йўлда қирилиб кетишимиз, ёки тик туриб курашга отланишимиз шарт...

Улуғ хоннинг охирги таклифини кенгашчилар қўллаб-қувватлашди. Бироқ, унинг халқни қалъадан ташқарига чиқариб қўйиб, саваш қилиш фикри мунозарага сабаб бўлди. Қўвшутхоннинг фикрича, одамларни қалъага қамаб қўйиб уруш қилиш маъқул эмас. Унинг бу гапига жанг кўрган оқсоқоллар қарши чиқишди.

Энг аввало Шолха ботир ўз фикрини баён этди. Қўнғир баҳодирларидан бири бўлган Шолха ботир ёш бўлишига қарамай, от устида қилич солишиб, жанг қилишнинг ҳадисини олган, ўз айтганини амалга оширадиган, шунинг учун ҳам «ботир» лақабини олган чинакам паҳлавон ҳали ўттизга ҳам кирмаган, аммо ёш бўлишига қарамай, қўнғир оқсоқолларига маъқул бўлган, айтгани-айтган, дегани-деган йигит эди. Ботир бу гал ҳам фақат ўз номидан эмас, балки барча қўнғирлар томонидан туриб гапирди:

– Барибир Яратган эгам ажалга рўбарў қилмайдиган бўлса, сувсиз чўлда шаҳид бўлгандан кўра, Қораёп қалъасининг ичида ўлган яхши эмасми, хон ога? – деб сўзини тамомлади Шолха ботир.

Қўвшутхон Шолха ботирга тик қараб Ҳитирганга ўхшаса-да, теварак-атрофни ҳеч кимга сездирмай кузатиб Ҳитирарди. У ёшулли, ёши кичикларнинг бир гуруҳи Шолха ботирнинг айтганларини бош қимирлатиб тасдиқ қилаётганини кўрди. Бу ҳолат ҳам улуғ хонни ҳайрон қолдирмади. У ўзининг чўл-саҳрога чекиниш фикри кўпчиликка маъқулмаслигини олдиндан билар эди. Аммо ҳозиргача бу ҳақда Шолха ботир сингари ўз фикрини шарт-шурт айтган одам бўлмаганди.

– Қалъада қолсак ҳам бу сафар бизга оёғимизни узатиб ўлиш насиб этмайди, ботирим. Душманнинг бу галги нияти ўта хавфли. «Ўлсанг қабринг кенг бўлсин» нақлига амал қилсак яхши бўлармикин, деган фикрдаман...

Қўвшутхоннинг сўнги сўзга урғу бериб, жим қолмоғи ўзларини зўра тутиб Ҳитирганларнинг сабр косасини тўлдириб юборди...

Бундай маслаҳатларда ўз номидан бўлсин, уруғ-қабиласи номидан бўлсин, ҳар ким ўз фикрини ўртага ташлашга ҳақли эди. Бу борада биров-бирова ҳеч нима демас, қалбида нима бўлса шу фикр айтилар ва эшитиларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Чўққисоқол озғин қария йўталиб олди-да:

– Хон ога, боя сўзингизда сиз яна «Қумни қизғанамиз» дедингиз. Биз яна илон сингари қумнинг ичига кўмилиб оламизми?

– Бу борада яна қандай маслаҳатингиз бор эди? – деб, Қўвшутхон

унинг фикр-мулоҳазаларини тинглашга ўзининг тайёрлигини билдирди.

– Қожорларга ер керак бўлса, ўзимиздан ортигини берайлик бўлмаса. Бошимизни гавго-жанжалдан озод қилсак бўлди эмасми? Худого шукур, туркманнинг қуми кўп, ахир. Шунга қандай қарайсиз?

– Уни мен маъкул билмайман, оғам. Оқсоқоллар ҳам уни қўллашмайди деган фикрдаман.

– Нега, нима учун?.. «Ёмондан бошингни сотиб ол-у, қоч», деган нақл бор, ахир?

– Бундай нақл бор, аммо: «Ёмонга яқинлашма, яраси юқар», деганларини ҳам эшитганмиз. «Тўрт дарвеш бир гиламга сиғади, икки султон бир юртга сифмас», деган ҳам бор. Насриддиншоҳ кенг юртини ўзига тор ҳисобламоқда. Аслида бу – бир баҳона. Гап ана шунда...

Чўққисоқол аввалдан бўлиб ўтаётган суҳбатга диққат бермаётган эдими ёки диққат берса-да, гапнинг маъзига тушунмаётганмиди, ҳар ҳолда у энди айтганларидан қайтгандай:

– Ундай бўлса, у бизни қўрқитмоқчи бўлаётган экан-да? – деб қўйди.

– Қўрқитмоқчи бўлаётгани йўқ, оғам. Хужум қилиб келяпти. Ана шуниси ўйлантиради одамни...

Қариянинг сўнгги саволи ёш боланинг гапига ўхшарди.

– Демак, сиз шундан қўрқяпсизми?

Қўвшутхон оғир сукутга чўмди. Теварак-атрофдагилар хон бу саволга қандай жавоб қайтарар экан, деб қулоқларини динг қилишди.

Ўринсиз бўлса-да, тўсатдан хон кулиб юборди.

– Мен сизга нима деб жавоб берсам экан-а, оғам? «Хон хондан қўрқади, катта хон хотинидан қўрқади», дейдилар. Таваккалчилик – яхши одат. Бироқ қўрқмайман деб чекинмай туриш – кўзли кўрнинг ишига ўхшайди.

Чўққисоқолнинг бошқа тарафга оғиб кетган гап мавзуси яна Шолха ботир бошлаган ўша мақсадга қайтди. Ағдарма чўгирмали одам сўзлай бошлади.

– Шолха ботир айтганини биз ҳам маъқуллаймиз, хон оға. Шу қирқ ёшимнинг тенг ярмини қумда ўтказдим. Ҳозир ҳам молларга дадамни қўйиб, ҳузурингизга келганман.

Қўвшутхон қошини чимириб қўйди.

– Гапнинг пўсткалласини айт! Бўлмаса такаларнинг бу гурунги қожор бостириб келгандаям тугамайди.

– Гапнинг пўсткаллеси, хон оға, чўл-сахрони мана мен биламан. Ажалнинг устига бориб омонатни топширгандан кўра, жон оладиганнинг ўзи устимизга келаверсин. Саҳрода ҳозир энг иссиқ давр бошланди. Бу иссиқ бола-чақани омон қўймайди. Саҳро беҳад шафқатсиз. Шунча халққа ичимлик сувни қаердан оламиз? Олдимиз қиш фасли эмас-ку, ахир. Кумга кирганимиз – одамларни кўра-била ўлимга юбориш билан баравардир, хон оғам.

Қўвшутхон яна йиғилганларни кўздан кечирди. Чўпон сўзини маъқуллаганлар Шолха ботир тарафдорларидан ҳам кўп эди. Шу сабабли у темирни қизигида бос қабилида гапира бошлади.

– Ҳомийнинг газабли шапалоғи бегонанинг ширин тилидан ёқимлидир, эй такалар! Қорақум – туркманнинг газабли қариндоши, қаҳрли ҳомийсидир. Ўзидан кучи устун бўлган душман билан рўбарў бўлган туркманнинг ҳомийси ҳам, қариндоши ҳам шу қора чўл-сахро. Бизда шундан ўзга ишонадиган тирговичнинг ўзи йўқ. Туркман ўз аймоғидан ҳам, инглиздан ҳам далда кута

олмайди. Уларнинг ҳар бирининг ўз тавшиши, ўз ғами бор. Уларга туркман керак эмас. Уларга туркманнинг олтини, ери билан кенг яйлови керак. Насриддиншоҳ ҳам қўл остидан кетган ерларини туркманнинг ҳисобидан қайтариб олмоқ нияти билан юртимизга бостириб келмоқда. Билагги ҳам бизнинг билагимиздан йўғон! Шунинг учун ҳам биз Тангри берган ёлғиз паноҳимиз – чўлга юз буришимиз шарт. Мен жуда қаттиқ ўйландим, элдошлар. Етти ўлчаб, етмиш ўйлаб ушбу қарорга келдим. Агар биз Марвда қолиб ёки Қораёпга бориб, бошимизни битта қалъада жамласак, душман қора қозонни бошимизга ағдаради-қўяди. Ана унда товушимиз ҳам ташқарига чиқмай қолади. Сахрога кирсак, «ит уруши» қилишимиз, яъни душманнинг ёнида юриб, уруш қилмоқ учун имконият туғилади. Ёвуз чўл ҳам биз билан бирга душманга қарши курашади. Мабодо, энгилсак, ҳеч бўлмаганда, тирик қолган бола-чақаларимиз тақа туркманларнинг авлодини сақлаб қоладилар...

– Ахалдаги қариндошлардан қандай хабар бор? – деб, бири хоннинг сўзини охирига етказмай савол берди.

– Чопар юборганмиз, – деди хон паст овозда. – «Гадонинг кучи – тилагида, деҳқоннинг кучи – билагги»да, дейдилар, кутяпмиз...

– Тўғри қилибсиз, хон оға!

Хон бу тасдиқомуз сўзларга эътибор бермай, гапида давом этди.

– Душман учун барча кучни бир жойга йиғиш имкониятини яратсак, у бизни бутунлай тор-мор қилади. Қорақум бўлса, бизга душман билан ит-мушук ўйинини олиб боришимизга кўмак беради. Шу гал менга «ҳа» деб розилик беринглар, юртдошларим. Чўл қудрати билан, Яратган эгам йўл бериб тирик қолсак, сўнг сизлар мени парча-парча қилсангиз ҳам розиман. Аллоҳ билан чўл орқамизда тиргак бўлиб турса, иншооллоҳ, биз ғалаба қилажакмиз. Яна бир воқеани айтай. Қадим замонда Мозандарон ўрмонзоридида иккита даҳшатли аждарҳо яшаган экан. Биттасининг қирқта боши, битта қуйруғи, иккинчисининг бир боши ва қирқта қуйруғи бор экан. Бир куни ўрмонга ўт тушибди. Бояғи икки даҳшатли аждарҳо қоча бошлабди. Қирқ думли аждарҳо бошини баланд тутиб, ўт-оловдан осонлик билан ўтибди-да, думларининг ёрдами билан хавфдан қутулибди. Иккинчиси – қирқ каллали жониворнинг ўзича мустақил ҳар боши турли томонга торта бошлабди, ўт-оловдан чиқолмай, ҳалок бўлибди...

Хон бошини қўйи солиб ривоятини айтиб бўлгач, бошини кўтарди.

– Сиз ҳам менга қирқ дум тақсангиз, тақинг. Бироқ ёвни даф этгунимизча, ўзларингиз сайлаган якка бошнинг айтганини бажаринг. Маъкулми?

Яна шивир-шивир, ғала-ғовур бошланди. Бу галги жадал ва қизғин муҳокаманинг маъноси тушунарли эди.

– Маъкул!

– Сизнинг айтганингиздай бўлсин!

– Розимиз!

Шундай қилиб, улуғ хоннинг Марвдаги маслаҳатхонасида бўлиб ўтган кенгаш норозиликларсиз, ортиқча даъво-жанжалларсиз ниҳоясига етди. Бу йиғилиш ҳали-ҳануз Марвдан кетмаётган айрим ёшулли оқсоқоллар билан ўтказилган учрашув эди. Оқсоқолларнинг кўпчилиги эса аллақачон Қораёпга бориб етгандилар.

Қўвшутхоннинг ҳузуридан яхши ният билан тарқалишган одамларнинг барчаси зудлик билан йўлга отланишлари лозим эди. Бола-чақаларини жўнатиб юборган такалар эса йиғилишдан чиқибоқ

Қораёпга қараб йўлга тушдилар.

Марв душманга қолдириладиган бўлди. Қўвшутхоннинг хулосасига кўра, босиб келган кучли душман билан «ит уруши» деб ном олган чекиниш усули ёрдамида жанг қилишдан бошқа йўл йўқ эди. Душманга «ит уруши» усулни қўллайдиган бўлсанг, уч томонинг аввало очиқ кенг майдон бўлиши лозим эди.

16

Хон ҳузурига йиғилган одамлар тарқалгач, уйга кириб эгри қиличини қўлига олган Қўвшутхон ичкарига яна бирров назар ташлади. Уйдан ташқарида яшаганда керак бўладиган нарсаларнинг барчаси олиб кетилган. Эгри қиличини белига таққан хон эшикка томон юриди. Яна тўхтади. Қанча замонлардан бери оиласининг қора қозонини қайнатиб келган ўчоққа қаради. «Қаерлардан қувилиб, қаерларга улоқтирилмади бу туркман? Сен қачон тинч ётиб, бемалол турасан? Қачон эгардан тушиб, эл-юрт сонига қўшилар экансан, туркманим? Қачон саргардонликни қўйиб, қариндош билан қариндош ёки душман билан душмандек яшар экансан?.. Бу манзилга, шу ўчоқбошига яна қайтмоқ бизга насиб қилармикан?..»

Ташқарига чиққан хон чеккароқда уни кутиб турган тансоқчилар томон юрар экан, Чебшек ботир уйи ёнида чўкканча кавш қайтариб турган туяга, унинг ёнида нима қилишини билмай турган икки нафар аёлга кўзи тушди. Бу ниманинг аломати бўлди экан-а?

Ўзига томон кела бошлаган аёлни кўриб, хоннинг таажжуби ошди. Хон уни, ўзидан бирор нарсани сўраса керак, деб тахмин қилди.

Яқинлашиб келган аёл қайғули кўринса ҳам, Тангри саломини, омон-эсонлик сўрашни унутмади.

— Тинчликми, қизим? — деб саломга алик олди Қўвшутхон. — Эл-юртнинг боши аллақачон Қораёпга етди. Сизлар нега Чебшек ботирнинг ҳовлисида туя чўктириб ўтирибсизлар?!

Ёш жувон айтмоқчи бўлган хабаридан ўзи уялди шекилли, юзини четга ўгириб, оғзини қўли билан беркитди.

— Бизлар ҳам Қораёпга кетаётгандик. Мана шу қишлоққа етганимизда тўхташга мажбур бўлдик. Келинимиз иккиқат эди. Шу жойга келганимизда уни... Энди нима қилишимизни билмай қолдик. Эркак ҳамроҳимиз анови турган йигитча! — деб аёл Чебшек ботир уйининг орқа томонида ивирсиб юрган ўсмирни кўрсатди.

Йигитча озгин, аммо гавдали эди. Боши ҳам кичкина, шекилли, кийган телпаги таёққа илдирилгандай турарди. Уни кўриб Қўвшутхон:

— Номи йигит бўлса бўлди-да! — деб аёлни тинчлантирди. — Бироқ, қизим, бу ерда узоқ қолиб кетманглар. Юмушингизни битиргач, дарҳол йўлга тушинглар. Мана сизларга уй! — хон ўз уйини кўрсатди. — Ичкаридан сизлар нима зарур деб топсангизлар бемалол олиб ишлатаверинглар!

— Мен сизга шароитимизни айтдим-ку, оғам! — деб аёл хўрлиги келиб йиғламсиради. — Биз дам олиш учун тўхтамадик. Ташаккур сизга, оғам, ҳимматингиз учун.

Хон аёлнинг кўнглини қўтармоқчи бўлиб хиёл илжайди.

— Сен шошилмай ишингни битир, қизим. Йўл устида ёки чорпояда дунёга келган чақалоқнинг жони қаттиқ бўлади, дейишади. Туркман аёли йўлда ёки чорпояда бола туғилишини бугун кўраётгани йўқ, ахир!

Жувон тўлғоқ тутиб турган дугонаси ёнига тезроқ етиб боришни истаб, у ердан шошилинич кетди.

... Бир минг саккиз юз олтмишинчи йилнинг 19 июлида карнай-сурнай садолари остида биз Марвга кирдик.

Жорж Блоквил

Карнай-сурнай садолари сарбозларга бир оз кўтаринки рух бағишлаганини ҳисобга олмаганда, улкан кўшиннинг Марвга кириб келиши шу кунга қадар бўлган шивир-шивир гап-сўзли ҳаракатлардан ҳеч қандай тафовут қилмасди. Ичида биронта тирик жон бўлмаган шаҳарни қаршиликсиз эгаллаш, ноғораю карнайларни ҳар қанча қаттиқ чалган билан галаба сурурини бағишлай олмас экан. Қалъа ёки бош шаҳарнинг олиниши бу ҳали мамлакат эгалланди дегани эмас. Пойтахт босиб олингандан кейин ҳам давлатнинг мағлуб бўлмаганлиги тарихда кўп марта кузатилган. Фолиблик нуқтасини кўймоқ учун мағлуб томон енгилганлигини тан олиши, халқи эса тиз қўкиши лозим.

Бунга эътибор қилмаган шаҳзода Қора сартипнинг маслаҳати билан Техронга чопар жўнатди. Чопар Марвнинг олиниши билан фақат битта така туркманларнинг эмас, балки барча туркманларнинг Эрон давлати қўли остига ўтганлигини шоҳ Насриддинга суюнчилаш учун жанубга қараб от солди.

Жорж Блоквил Марвишоҳи жаҳон, Моргуш, Марғиани, Мерв, Марв каби номлар билан дунёга машҳур бўлган бу шаҳар тўғрисида кўп эшитган эди. Бу шаҳарда дунёда тенгсиз кутубхоналар бўлганини, номлари жаҳонга машҳур олиму фузало ва шоирларнинг ижод қилганлигини китоблардан ўқиган. Аммо у Эрон кўшинлари билан бирга бу чегарага қадам босар экан, Марвнинг ҳозирги аҳволи-ю, қожор кўшинлари ҳақида ўйлаганлари сароб бўлиб чиқди. Қани ўша баланд-баланд кўшк-айвонли, боғ кўчали, тенгсиз кутубхонали шаҳар? Қожорлар қанчадан-қанча заҳмат, қийинчиликлар чекиб, чўл-бийёбонларни босиб келиб эгаллаган бу шаҳар, шаҳар ҳам эмас, ҳарбий кўз билан қараганда, ҳатто қурилишлари ҳам ниҳоясига етмаган кичкинагина бир қалъача эди.

Қожор сарбозлари сингари машаққат тортиб, Машҳаддан Марвгача етиб келган Жорж Блоквил тарих ва асрлар силсиласини бошидан ўтказган ҳамда тош деворлар билан ўралган баланд, ҳашаматли қалъанинг ўрнида теварак-атрофи хом гиштдан қурилган, сомонсувоқ қилинган, деворлари ярим хароба кўринишдаги қалъага дуч келди. «Эронликлар балонинг уяси деб ҳисоблаган шаҳар шуми? Искандар Мақдунийнинг қудратли кўшинини тўхтатган, Антиохус Никаторни гўзаллиги билан лол қолдирган, чиройига чирой кўшиб, сўнг ўзига нисбат бериб, «мана мен қурган шаҳар!» дея мақтаниш учун Антиоҳиа номини таққан шаҳар — шу бўлди-а? Вақт ва ваҳшийлик баланд иморатларни ҳам кулга айлантирар экан! Одамлар вақтга баҳо беролмаганликлари каби, ўз ваҳшийликларининг ҳам машғум куч эканлигини билолмай ўтиб кетадилар. Инсоннинг энг чекирилмайдиган гуноҳи ҳам шу экан... Бу ерлардан Чингизхоннинг отлиқлари неча бора ўтганлар. Улар ҳам от чоптириб юрганларида бир вақт келиб қора ерга кўмилишларини хаёлларига келтиришдимикан?..»

Блоквил ҳозир ўзини қадимий тарихнинг чанг-тўзонли саҳифалари узра саёҳат қилиб юргандай сизди. Кўзини юмганда оёғи тупроқда эмас, калла чанокларию узун-калта одам суякларини оралаб-босқилаб юргандай бўлди. Аёллар ноласи, бола-чақанинг

чирқиллаб йиғлагани, қиличларнинг шарақлаб, учқун сочиб, ўт сачратиб жаранглаши, тўпларнинг ваҳшиёна гумбурлашлари қулоғида акс садо бергандай бўлди. «Тарих аталмиш китобда фақат ур-йиқитларгина ёзилиши керакмикан? Уни нозанин қизлару баҳодир йигитларнинг ширин эсдаликларидай гўзал воқеалардан иборат қилиб ёзса бўлмасмикан?..»

Қора сартипнинг ёнидаги беш-олти нафар сарбози билан ёнига келиб туриши Блоквилни яна ўтмишдан ҳозирги замонга қайтарди. У кўзини юмганида тарихнинг талотўпли воқеалари кўз олдига келган бўлса, кўзини очганида шу куннинг таҳликали манзаралари намоён бўлди. Мана шу Қора сартип ҳам тарих саҳифаларини қон билан ёзган ёвуз саркардаларнинг бири.

Марвни эгаллаганига хурсанд бўлган генерал ғалабанинг ширин таъмидан маст бўлиб:

– Хўш, жаноб, нега бунча хаёлга чўмиб қолдинг? – деди.

– Э, нега ҳам хаёлга чўмардим, генерал! Қадимий деб мақталган шаҳарни бир кезиб чиқсаммикан, деб турган эдим. Рухсат берасизми?

Французнинг бу сўзлари Қора сартипнинг руҳини кўтариб юборди. У илжайганича Блоквилнинг елкасидан қоқиб қўйди:

– Рухсат берганда қандоқ!..

Блоквил ташаккур билдириб, бош силкиди.

Узоқдан ҳамон карнай-сурнай садолари эшитилмоқда эди. Бу овоз пешиндан бўён қулоқларни қоматга келтираётганлиги боис Блоквил шовқин-сурондан қочиб, чеккароқ жойга чиқди.

– Мен ўзим ҳам бир теварак-атрофни айланиб кўрай, деб бу тарафларга чиққан эдим...

– Жуда ҳам яхши, генерал!

Мурғоб дарёси устига ташланган оёққўприқдан ўтиб, қальанинг ичкарасига кирганларида ғиштга лой қораётган бир гуруҳ сарбозларга кўзи тушган Блоквил уларнинг ишини қизиқсиниб кузатди.

– Бу менинг буйруғим! – деди Қора сартип мақтанчоқлик билан. – ғишт учун лой тайёрлашмоқда. Қальанинг иккита ташқарига чиқадиган дарвозасидан бошқа ҳамма кириш-чиқиш тешикларини ғишт уриб бекитиб ташламоқчиман!

– Туркманлар қочиб кетган бўлсалар, ташқарига чиқадиган жойларни бекитишга эндиликда не ҳожат бор?

– Туркманларга ишониб бўлмайди. Тулки нима-ю, туркман нима – бу сўзларнинг маъносини бир хил деб тушунавер. Соғ томонингдан кетса, сўл тарафингдан етиб келганини билмай қоласан.

Блоквил жилмайди. Бу жилмайишда Қора сартипнинг айтганларини тасдиқловчи маъно ҳам бор эди. Сабаби, туркманлар тулкидай айёрлик ишлатиб, устига тўп юкланган бир неча аравани ўқ-дорисию тўпчилари билан ўғирлаб кетишганидан у аллақачон хабар топган эди...

18

Чеккасига кўз етмайдиган улкан қальанинг ичида мингларча қора уй бор эди.¹ Кўчган пайтда олиб кетилган керага, увуқ, чанғароқларсиз қора уйларнинг ўрни думалоқ-думалоқ бўлиб кўриниб турарди. Шу пайт Блоквилнинг хаёлига: «Қолган қора уйлардан бирига кириб кўрсаммикан?» деган фикр келди. Қора сартип ҳам унинг бу хоҳишини англагандай, маъқуллайдигандай туюлди. Шундай бўлиб чиқди ҳам.

¹ Жорж Блоквил Марв қальасида ташлаб кетилган уйларнинг сонини кундалигида 30 мингтача бўлса керак, деб тахмин қилган.

Улар бир қора уйнинг эшигидан ичкарига кирдилар. Аслида ҳам ғарибгина фуқаронинг уйи эканлигини билдириб турган уй ичида французнинг кўзини яшнатиб юборгудай асбоб-ускуна йўқ эди. Дарҳақиқат, зарур кийим-кечак ва асбоб-ускуналар, уй жиҳозлари битта қўймай олиб кетилган уй ҳувиллаб ётарди.

Блоквил уйнинг ўртасида турган ёғоч устундан бошлаб, унинг туйнуғи, туйнуғига томон қўйилган нозик хода-увуқлар, туйнукдан осилиб турган босқир (арқон)ларгача бирма-бир синчиклаб қараб чиқди. Уни ҳайрон қолдирган нарса – туйнукдан боғлаб туширилган ип учига осиглиқ чарм мешкоб бўлди.

У уйдан чиқиб келар экан, орқасига қайрилиб яна қопга қараган эди, оёқ остида ётган ёргучоқ тошига қоқилиб кетди. Блоквил ўзини базўр тутиб қолди. Бу ерда эса чўмич, аллақандай тўрва осиглиқ турарди. Тўрва ичидан ёғ сингиб кетган, ўргимчак исларини ёдга солувчи чўмич сопи чиқиб турарди.

Улкан майдонни эгаллаб ётган қалъанинг барча бурчакларини айланиб чиқишга имкон йўқ эди. Шу сабабли генерал ва капрал қалъа ўртасидаги тепаликка чиқиб, теварак-атрофни яна бир-бир кўздан кечиришни маъқул топишди.

Тепалик устидан қалъа ичи кафтдагидай кўринарди. Блоквил – сардорлар, жарчилар мана шу тепалик устидан қалъа аҳлига мурожаат қилган бўлсалар керак, деб тахмин қилди.

Вақт пешиндан оған эди. Шу сабабли қора уйларнинг соялари ҳам узайиб, бошқа уйлар билан қўшилиб, кенг майдонда ўзига хос ваҳимали манзара ҳосил қилган. Туйнуклари кигиз билан ёпилган туркман қора уйларининг сон-саноксиз гумбазлардай кўриниши бу юрт билан нотаниш бўлган ажнабийни ҳам ҳайрон қолдирар, ҳам ваҳимага соларди. Қора сартип эса ҳамон ўзини ғолиб саркардага хос тутмоқда эди. У кўлини бошқа тарафга силкиб деди:

– Жаноб капрал, шу маҳалда анави одам нима қилипти экан?

Офтоб шуъласидан кўзини пана қилган французнинг назари ер ковлаётган одамга тушди.

– Чуқур қазияпти, шекилли...

– Ўзи ҳам туркман бўлса керак! Бизнинг одамларимиз бу ерларга келиб чуқур қазимайдилар. Ҳеч бир сарбозга, чуқур қазгин, деб буйруқ берилмаган!

Тепаликдан тушиб, ўша жойга борганларида қизиқ бир воқеага гувоҳ бўлдилар: ўттиз ёшлар атрофидаги узун бўйли, ориқ туркман йигити қора терга тушиб чуқур қазмоқда, чуқурнинг ёнида эса кўриниши кўркам, ажойиб бедов отнинг ўлиги ётарди.

Йигит яқинига келиб тўхтаган одамларни кўрмади ёки кўрса-да, эътибор бермади. У ўз иши билан машғул, келганлар қанча тикилиб турмасин, йигит чуқур қазишда давом этаверди. Ушбу воқеани ҳайрон қолиб кузатаётган Блоквил, чуқур қазийтган туркманнинг эси жойида бўлмаса керак, деб тахмин қилди. У ўлган отини кўмиш учун гўр қазийтгани тушунарли эди. Бироқ кимсасиз қалъада, жонли-жонсиз ҳамма нарсалари-ю, ит-мушугигача олиб кетилган улкан қалъада, душман ихтиёрига топширилган хавфли бир қалъада унинг якка ўзи қолиб, гўр қазийтгани қизиқ. Бундай хатти-ҳаракатни фақат жонидан кечган ёки эсидан айрилган тентаккина қилиши мумкин, холос!

Ёнига келганликларини билдириш ниятида Қора сартип ясама йўталиб қўйди. Фақат шундан сўнггина бошини хиёл кўтарган туркман уларга салом бергандай бўлди. Бироқ белига тўппонча осиб олган беш-олти нафар одам дўқ-пўписа қилиб турганига қарамай, чуқур ичидаги

туркман йигити чиқиб қочишга ҳаракат ҳам қилмади, қилаётган ишини тўхтатмади ҳам.

Ёнидаги ҳамроҳлари ўрнига ҳам Қора сартипнинг ўзи яна нимадир деб гудранди.

Чуқур қазийётган туркман йигитининг ўзини тутиши Блоквилни қалъада кўрган барча қизиқ нарсалардан ҳам баттар ҳайрон қолдирди. У Қора сартип ёнидаги тилмоч аскарнинг туркманга тезроқ савол беришини кута бошлади. Бироқ Қора сартип миқ этмагач, тилмоч ҳам овозини чиқармади.

Ишини тугатгач, туркман белкурак сопига тираниб чуқурдан чиқди, иш қуролини ерга санчиб қўйди-да, пешонасидаги терларини артди. Чуқурдан икки-уч қадам нарида ётган чопонини қўлига олди, чанг-қумларни силкитиб тозалади. Кейин у ўлик отнинг ёнига келди. От боши ёнида чўкка тушиб, пичирлаб нималарнидир ўқиди. Отининг манглайини силади. Чопонини отининг бошига ўради. Чопон сидирилиб кетмаслиги учун енгларини от бўйнидан ўтқазиб ўраб чиқди. Туркман йигити бу ҳаракатларни енгил бажарар экан, атроф-теварақдагиларга эътибор бермаса-да, бироқ охирида уларга қарашга мажбур бўлди, чунки отининг жасадини чуқурга тортиб туширмоқчи бўлганида кучи етмади. У кўмак сўрагандай ёнидаги кимсаларга қаради. Бироқ шунда ҳам овозини чиқармади.

Йигитнинг муддаосини тушунган Қора сартип навкарларига имо қилди. Уч нафар сарбоз туркманга ёрдам бериб, отни чуқурга туширишди...

Чуқурдан чиқарилган тупроқ аралаш қумни от жасади устига ташлаб, қабр тўлдирилгач, йигит яна пешона терини артди-да, турганлар томон маънос назар ташлади-да:

– Қулоғим сизларда! — деди.

Унинг нима деганига Жорж Блоквил тушунолмади қолди.

Қора сартип савол бера бошлади.

– Сен нима сабабдан қалъани тарк этган такалар билан бирга қочиб кетмадинг, туркман? Ёки жонингдан тўйдингми? Бизнинг кимлигимизни биласанми? Бола-чақанг йўқми?

Боядан бери лом-мим демай турган туркман тез-тез жавоб қайтарди:

– Сизнинг кимлигингизни яхши биламан, жонимдан ҳам тўйган эмасман, бола-чақам ҳам бор! — Туркман отини кўмган чуқур томон қўлини бигиз қилиб: — Шу сабабли кета олмадим. Жонивор касал эди. Мен ахир ҳайвон эмасман-ку, отига номардлик қиладиган... Уни ташлаб кетмоқчи ҳам бўлдим, ташлаб ҳам кетдим, аммо от жонивор ортимдан шундай мўлтираб қарадики... — йигитнинг бўғзига бир нима тиқилиб, йиғлаб юборди. У узоқ вақтгача сўзлай олмай, ютинди-да:

– Орқангга қайтдингми? — деб, тилмоч Қора сартипнинг саволини туркман тилида такрорлади.

– Шундай, хон оға, номардликнинг ярмидан қайтмоқ ҳам мардлик деб, изимга қайтдим. Тўғриси айтсам, юришга оёғим тортмади. Мен ўзимнинг номардлигимга ана шунда ишонч ҳосил қилдим. Мен йигирма олти яшар пайтимдан буён мана шу Қораёл сабабли яшаб юрган эдим. Агар Қораёлим бўлмаганда, мен бундан беш йил олдин ўлиб кетган бўлардим. У мени ўлимдан сақлаб қолган. Изимдан қувган ажалдан қутқариб олиб қочди... Шундай бўлса ҳам, мен энди... унга нисбатан хоинлик қилдим. Ўлаётган отимга эътибор бермай кетмоқчи бўлдим. Афсус, афсус, баъзан инсон ҳайвончалик ҳам садоқатли бўла олмайди...

– Манглайдан отиб кетаверсанг бўлмасмиди?

Қораёлнинг эгаси бу гапни эшитиб олдин тилмочга, сўнг Қора сартипга ажабланиб қараб қўйди.

– Туркман зарурият туфайли ўзини отиб, мардлик кўрсатиши мумкин. Бироқ отини отиб номардлик қилмайди!

Туркманнинг жавоби ўйлантириб қўйди шекилли, узоқ вақт сукут сақлаган Қора сартип галати савол берди:

– Энди биз сени отиб ўлдирсак, нима бўлади?

– Қисматдан қочиб бўлмайди, хон оға.

– Яхши, сен отинг туфайли шу ёшингда ўлишга рози экансан-да унда, а?

– Қораёл ҳайвон эмасди. У ҳақиқий бедов от эди. Чин бедов отлар инсондан ҳам мард бўлади.

– Бола-чақаларингга ачинмайсанми?

– Ачинганим билан не фойда? Ўз эли-юрти ичида уларнинг ҳам бир куни ўтар-да.

– Биз сени ўлдирмай, такаларнинг орасига қўйиб юборсак, нима дейсан?

– Қисматимдан рози бўлардим. Сиздан ҳам.

– Биз такалар билан тўқнашадиган бўлсак, сен ҳам қўлингга қилич оласанми ёки биз қилган яхшиликни унутмай эсда сақлайсанми?

– Қилинган яхшиликни унутиб бўлмайди. Лекин қўлимга қилич олмайман деб айтолмайман.

– Нима учун?

– Яхшиликни унутмоқ – номардлик бўлади, устингга душман бостириб келганда эса қиличга ёпишмаслик ҳам – мардлик эмас...

Кун ботиши билан Қора сартипнинг кўзига дунё тор кўриниб, қалъа сас-садосиз мазористонга айлангандай бўлди. У туркман йигитни ҳам асир сифатида ўзи билан олиб, қурилаётган чодирни томонга қайтишга буйруқ берди.

Тақдирга тан бериб, сарбозларнинг олдига тушиб кетаётган йигит изига қайрилиб, оқшом қоронғилигида кўздан ғойиб бўлаётган қум тепаликка сўнгги маротаба қаради. Уни кузатиб турган Жорж Блоквил бошини чайқаб қўйди ва кўнглидан «Ҳайвонни шу қадар яхши кўрган одамнинг юраги норасида бола юраги сингари пок бўлса керак!» деган ўй кечди.

19

...Улуғ Қўвшутхон!

Генерал Комаров

Одамлар сони бир юз эллик минг¹ атрофида деб ҳисобланган Марв такалари азалий ўчоқларини тарк этиб, Мурғоб дарёсининг оёқ тарафига – Қораёп томонга чекиндилар.

Қочоқларнинг энг кўп қисми Жайронтепанинг теварагида тўхтаб, юқларини от ва туялардан туширишди. Бирданига кимнинг қаерга тушгани аниқ бўлмай, така оилалари орасида англашилмовчилик кучая бошлади. Жарчилар одамларни оралаб юриб кимнингдир моли йўқолганини, яна кимдир боласини қидираётганини айтиб, қичқира

¹ 1859 йилда Марвда Қўвшутхон бошчилигида бўлган қўшма кенгашда такаларнинг 12 та уруғи борлиги, ҳар уруғда 1000 оқ уйли мавжудлиги ҳақида хабар айтилган. Ўша пайтда бутун Мурғобда ўттиз икки минг оқ уйли, яъни икки юз минг одам яшаган, деб тахмин қилиш мумкин. (Муаллиф изоҳи).

бошладилар. Ушбу ҳолат қочоқликда қадимдан келаётган турмушга хос, ўхшаш ҳаракатларнинг ҳамон давом қилиб келаётганини кўрсатар эди.

Жайронтепанинг ёнбошида кичик қабристон ҳам пайдо бўлди. Насибасига Жайронтепани кўриб, жон топшириш буюрилган оғир касаллар бу ерга келгач, омонатларини топширдилар.

«Элчилик – кўпчилик билан» деганидай, туянинг устида дунёга келиб, туянинг устида ёруғ олам билан хайрлашадиганлар ҳам бўлади. Ҳар қандай шароитда ҳам турмуш, ҳаёт ўз йўлида давом этаверади. Фарзанд кўрганлар севинадилар, қариндош-туғишганидан жудо бўлганлар мотам тутадилар. Шундай қилиб, кетганларнинг умрини келганларга тилаб, яшашда давом этаверадилар. Шу тариқа, Аллоҳ томонидан яратилган ҳаёт занжири узилмай сақланаверади. Ҳаёт деганлари – шу, бир маромда давом этадиган мунгли кўшиқ.

Авваллари чексиз-чегарасиз майдонларда, дашту далаларда ёйилиб-ёйилиб ўтирган мингларча оқ уйлининг маълум бир жойга йиғилмоғи гаройиб бир манзарани ҳосил қилган эди. Кўз назари етган кенгликлар оқ уйлар билан тўлгач, бутун олам гўё шундай кўринишдангина иборатдай таассурот қолдиради. Худди Ер билан Осмон ўртасида фақат шу туркман уйлари бордай. Ер билан кўк осмон орасида фақат шу уйларнинг борлигига ишонмасанг ҳам, дунёдаги бор машаққат, барча азобу уқубат ҳозир фақат мана шу такалар устига тушганлиги аниқ эди.

Аллақачон қурила бошланган тандирлардан, қазилган ўчоқлардан кўтарилиб, тиниқ ёз осмонида солланиб турган тутун ҳам шунчаки тутун бўлмай, ёмонликнинг бир хабари каби, кулфат нишонидай бўлиб кўринарди. Дайдиб юрган ит беихтиёр вовулласа ҳам одамлар уни ёмонликка йўядилар, бемаҳал хўроз қичқирадиган бўлса, ундан ҳам ёмон хулоса чиқарадилар. Сабаби, ҳозирги шароитда ҳамманинг диққат-эътибори ўшанга қаратилган. Уруш барча нарсага шундай қарашни тақозо этади. Чунки шу кунгача ҳали туркман уруғ-тоифаларининг ҳеч бири устига йиғирма мингдан ортиқ бўлган душман дафъатан ҳужум қилиб келмаган эди. Қўвшутхон бу галги душман босқинини Хива хони Муҳаммад Амин Иноқнинг Серахсга қилган ҳужумига қиёс этди. Қиёслади-ю, ваҳимага тушди. Муҳаммад Амин Серахсга ҳужум қилганда унинг бор-йўғи икки дона тўпи бор эди. Бу сафар эса душман қўлида ўттиз уч дона сариқ тўп уларга қарши ажал уруғини сочишга тайёр турибди. Қўвшутхоннинг мазасини қочирган, куч-ғайратини бўшаштирган – ана шу тўплар эди. Сариқ тўплар гумбурлаганда одамларнинг, айниқса, тўп товушини эшитмаганларнинг юраги зирқирайди! Шу сабабли ҳам улуғ хон ўз қавмининг даҳшатли хавф олдидан қандай дам олаётганини, қанақа шароитда кун кечираётганини билмоқ учун бу кунини эл-юрт орасида ўтказишга жазм қилди.

Офтоб тик келар экан, ўзининг ҳаддан ташқари қаттиқ қиздиришини олдиндан билдирмоқчидай, атрофни куйдира бошлади. Узоқдан қизғиш-кўнғир кумликларнинг тепаси қизариб кўриниши Қорақумнинг ичида ловуллаб ёнаётган аждарҳога ўхшаб кетарди. У ҳар сафар нафас олиб, нафас чиқарганида дунёдаги ҳарорат яна бир баҳя кўтарилгандай бўларди.

Она ариқ чеккаси ёқалаб, отини бир маромда ҳайдаб бораётган Қўвшутхоннинг ёнидаги отлиқ Калхон капала¹ эди. Улардан беш-ўн қадам орқароқда келаётганлар бўлса улуғ хоннинг тансоқчилари. Кейинги пайтларда тансоқчилар сони кўпайган. Улуғ хон бирор жойга

¹ Ка п а л а — Калхоннинг лақаби.

борадиган бўлса, улар ўнгу сўлда доимо ҳозир нозир эдилар.

Қўвшутхон қочоқлар ўртасидан ўтиб, бола-чақалардан олисда, чўлнинг энг ўртасида гуруҳ-гуруҳ бўлиб чиниқиш машқларини ўтказаётган йигитлар аҳволини кўриб қайтмоқчи эди.

Ҳар ким ўз ўй-хаёлли билан банд, ҳеч кимда сўзлашишга хоҳиш йўқ. Фақат отларнинг пишқириши, тошдай туёқлар остига тушган хас-хашакларнинг қисирлаши эшитилади, холос.

Тўсатдан тиниқ осмонда бир бўлак булут пайдо бўлди. Бироқ ҳеч ким ёмғир ёғишига ишонмади. Йилнинг бу вақтида осмондан бир томчи ёмғир ёғишини ҳеч ким кутмади ҳам.

Атайин қилгандай олд томондан етиб келган булут отлиқлар устига келганда ёмғир ёғдириб қолса бўладими! Яна қандай ёмғир денг! Мунчоқдай-мунчоқдай, томчилар саҳронинг шип-шийдон ерида ҳатто энгилгина чанг-тўзон ҳам кўтармоқда эди.

Отларнинг оёғи остидаги тупроқ ранги қорайиб, дукурлаган туёқ товушлари пасайди. Қисқагина фурсат ичида одамлар бир оламдан бошқа оламга ўтгандай бўлдилар. Ташвишдан тўлиб-тошган хон қалби бу кўринишдан ором топди, шекилли, у энди телпагини ечиб, қўлига олди. Жазирама ёз фаслида ташна қумга малҳам сепаётган бу жодули булутни шахсан ўзи кўрмоқчи бўлгандай, хон юзини осмонга тикди. Қоп-қора тутунга ўхшаш булут ўзининг сонсиз-саноқсиз томчилари билан хоннинг сочи тақир бошини, пешонасини «силай бошлади». Бироқ бу ҳолат узоққа чўзилмади. Кутилмаган жойдан пайдо бўлгани каби, ёмғир томчилари ҳам тушдаги лаззатга ўхшаб дарҳол тинди.

— Бошингизни ёмғирга тутиб, мазза қилдингизми, хон оға? — деб, Қўвшутхоннинг ички хавотирларидан беҳабар Калхон капала ҳазиломуз оҳангда гап отди.

— Инсон доимо қўли билан тутолмайдиган нарсани кўнгли билан хоҳлайди, полвон. — Улуғ хон кулимсираб гапирди. — Ёз фаслида музни истайсан. Ёзда ёққан ёмғир ҳам бошимизда бир оз ўйнасин дедик-да...

Чиройли гуллаган янтоқзор одам кўзига ниҳоятда чиройли кўринарди. Ана шу янтоқзор орқасидаги тепаликдан тушганларида узоқдан аллақандай одамлар қораси кўзга чалинди.

— Бу нима бўлди экан-а? — деб, Калхон капала яна ҳаммадан аввал сўз қотди. — От югуртиришяптими дейман. Тўй бўлаётганга ўхшайди.

— Илоё айтганинг рост бўлсин-да, Калхон! — деб, одамлар билан тезроқ учрашиш ниятида отининг жиловини силкитди хон.

Калхон капаланинг тахмини тўғри бўлиб чиқди. Бироқ у душман бостириб келаётган бир пайтда халқ от чоптириб тўй ўтказишини тушуна олмади. Аввалига, хон тўй ўтказаётганларга халақит бермай, тўйхонани узоқдан айланиб ўтса керак, деб тахмин қилган эди. Бироқ бундай бўлиб чиқмади. Қўвшутхон отнинг бошини тўғри тўйхона томонга бурди.

Тўй қочоқларнинг тўйига мутлақо ўхшамасди. Келин-қизлар ҳам сандиқларидан тўй либосларини олишибди. Қирмизи тўн, оқ телпакли йигитларнинг қадам ташлашлари ҳам чаққон-чаққон эди. Тўй қозонларидан ниҳоятда ёқимли, хуштаъм ҳид тараларди!

От устидан тўй тантанасининг кўтаринки ҳавосида шодиёна елиб-югураётган одамларга назар ташлаган Қўвшутхон:

— «Тўй билан аза бирга юради» дейилгани чин экан-да! — дея пичирлаб қўйди.

Отлиқлар тўйхонага яқинлашганларида соқоли калта кузалган, баланд бўйли бир одам йиғилганлар ичидан ажралиб, уларга қараб юра бошлади.

Кўвшутхон уни тўй эгаси бўлса керак, деб тахмин қилди. Бу одамнинг ташқи кўриниши, қадам олиши, ўзини тутишини кузатиб турган хон унинг ҳаракатларидан қувонди. Хаёлидан: «Туркманлар ичида Аллоҳ назар қилган фариштасифат одамлар ҳам бор-да!» деган фикр ўтди.

Дарҳақиқат, хон томонга келаётган инсоннинг истараси иссиққина эди. Айниқса, бугдойранг юзи, катта-катта кўзлари, ўта новча бўйи, ишонч билан шахдам қадам ташлашлари, бошқалардан кўра башанг кийингани, елкасига енгил чопон ташлагани – бари-бари ёқимли эди.

Кўвшутхон бу одамни умрида биринчи бор кўриб туриши эди. Бироқ у улуг хонни аввалдан яхши билишини биринчи сўзиданоқ маълум қилди.

– Ассалому алайкум, муҳтарам Кўвшутхон! – йиғилганлар тўйга кимнинг келганлигини билсин деган маънода ҳайқириб салом берди. Унинг йўғон овози ҳам ўзига ярашиқли эди.

Кўвшутхон унинг саломига алик олар экан, “Гўрўғлисифат бу инсон ким бўлди экан-а?” – деб ўзига-ўзи савол берди.

Гўрўғлисифат одам улуг хонга отдан туришига ҳам йўл бермай, икки қўлини юқорига кўтарди. Кўвшутхон ҳам паҳлавон келбатли, чайир, кучли бўлса-да, хушқомат инсоннинг ниҳоятда бақувват эканини отдан тушаётганда яққол сизди.

Гўрўғлисифат одам Калхон капалага ва унинг ёнидагиларга унча эътибор бермади. Унинг бутун фикри-эътибори улуг хонни отдан туриши эди. Бу хил ҳаракатлар Кўвшутхонга ёқинқирамади. «Аллоҳ ҳар қанча сахийлик қилса-да, ҳамма нарсани тўла-тўкис қилиб яратмас экан-да!» – деган ўй кечди хоннинг кўнглидан.

Калхон капала ўзи билан қўл олиб саломлашмаганлари учун тўй эгаларидан хафа бўлмади. Қийин бир паллада ўтказилаётган тўйга улуг хоннинг келиши атрофдагиларга қанчалар руҳ бағишлаганини ана шу лаҳзада аниқ сизди.

Нима бўлганда ҳам, тўй эгаси деб тахмин қилинган кишининг ўзини тутиши одатдагидай эмасди. У улуг хон отининг жиловидан тутганида, ёнидагилар ҳурматли меҳмонни отдан туриши учун шундай қиялти, деб ўйлаган эди. Бироқ, улар ўйлаган ҳодиса юз бермай, Кўвшутхон умрида кўрмаган ҳол юз берди. Соқоли калта қузалган бу хушрўй киши хон отининг жиловини маҳкам тутгач, чиройли кўзларини юмди-да, бирданига ёқимли овозини баланд кўтариб шеър ўқий бошлади:

*Сени Тангрим севар, севар Ватаним,
Сени севар Хизр исмли гўзалим!
Сен бўлмасанг боқий ердадир таним,
Сенсан менинг ор-номусим, имоним!
Йиғласанг, мен йиғлаб, кулсанг, куларман,
Йўлингда жонимдан кечиб ўларман.
Ишон, Ватан, юракда сен, бошда сен,
Кўзимнинг устида – худди қошда сен!
Билинг, эл-юрт, тупроқни биз суюйлик,
Шу тупроққа қора бошни қўяйлик.
Бугун шоир ўғлинг Ўра Ҳақназар,
Сен ҳақингда яйраб ғазаллар тузар.*

Кўвшутхон Ўра Ҳақназарни кўзи билан чамалаб чиқмоқчидай, унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

– Қандай, хон оғам?! – деди шоир айтилмаган баҳони тезроқ олиш истагида ҳовлиқиб.

– Жуда шовқин қилиб юбординг-ку, шоир оғам! Бироқ Ватан

дейилган макон шовқин-тўполон билан, сўз билангина изоҳланадиган нарса эмас, менимча. У – «мен сенинг ошиғингман!» деб айюҳаннос солганингда, дарров ишониб қўя қоладиган енгилтак аёл ҳам эмас...

Сардор сифатида ўзи мақталмай, фақат Ватаннинг васф қилиниши Қўвшут хоннинг кўнглига маъқул бўлмабди, деб ўйлаган шоир дарҳол ўз хатосини тuzатмоқчи бўлди. Унинг овози олдингидан ҳам баланд оҳангда жаранглай бошлади:

*Ассалому алайкум, хонларнинг хони!
Доим умр сургил, турганда фоний.
Сен туркманнинг янги чиққан ойисан,
Сен туркманнинг Аллоҳ берган пойисан!¹
Баракатим, ҳимматим сен, ноним сен,
Бошимизни қўшган Қўвшутхоним сен.
Туркманнинг бахтисан, орим, мадорим,
Гуруғели ёшини яша, сардорим!..*

Қўвшутхоннинг оғимтил юзи шапалоқ тушгандай қизарди. У маҳобатли, тантанавор сўзларга чидаёлмай, нима қилишини билмай қолди. Мадад истагандай теварак-атрофдагиларга қаради. Ёнида турганларнинг кўзига кўзи тушганда, олдингидан ҳам баттар уялди. Қалхон капаланинг дудоқларини пирпиратиб, елкасини хиёл учиришидан ҳам маъно чиқара олмади. Хоннинг фикрича, Қалхоннинг қиёфасида ғазал ўқиганнинг ҳам, ғазалда мақталганнинг ҳам устидан кулиб турган каби бир маъно бор эди.

Хушрўй одам ғазал ўқишда давом этаверди. Бироқ энди қаҳр-ғазаби қўзиган хон шоирнинг нима деётганини англай олмас, фақат овозинигина эшитарди, холос.

Қўвшутхон отининг жilовини тортиб, яна қўйиб юборди. Эгасининг кўнглини сезган жонивор бошини илкис кўтарган эди, соқоли калта кузалган шоир чайқалиб кетиб, сал бўлмаса йиқилиб тушаёзди. Бироқ, отнинг жilовини кўлидан чиқармади.

Қўвшутхон унга қараб турди-да:

– Сен кимсан ўзи? – деди ғазаб билан.

Ўқиган сўнги ғазалининг хонга маъқул келганлигига ишониб турган шоир дарҳол жавоб қайтарди:

– Менинг номим Ўра шоир, эй хонлар хони! Ўра Ҳақназар ҳам дейишади. Бироқ эл мени Ўра шоир деб танийди. Сизнинг номингизни эшитганимда, ўзингизни кўрганамда илҳомим жўш уради, хонлар хони!

Қўвшутхон ҳамон дарғазаб эди:

– Исминг Ўра Ҳақназар бўлса-да, ғазал ўқишинг Ҳақдан илҳом олган шоирникига ўхшамас экан!

– Нега бундай дейсиз, хонлар хони? – кутилмаган гаплардан Ўра шоир шошиб қолди.

Улуғ хон шоирнинг саволини эшитмагандай сокин, аммо дарғазаб овозда деди:

– Мадҳиягўйлигинг, ялтоқлигинг учун елканга қирқ қамчи урдириб, шеърингнинг муздини беришим керак аслида. Бироқ бугун тўй экан, бу ишни қила олмайман. Аммо сен бир нарсани яхши билиб қўй! Узингни шоир деб ҳисоблаб юрган бўлсанг-да, сен Аллоҳ назари тушган шоир эмассан. Ҳақиқий шоир ҳеч қачон йўлбошчини унинг кўзига қараб мақтамайди...

¹ П о й — улуш, ҳисса.

– Хон оға, тўғри сўз ҳурмат-эҳтиромим аломати-ку бу!

– Мақтов билан тўғри сўз бир йўлдан юрмайди!

– Ҳақиқатни айтишимиз мақтов эмас-ку, хон оға! – мадҳиягўй яна ён беришни истамеди.

– Билиб қўй, таъмагирлик мадҳиягўйликдан келиб чиқади. Ҳақиқий шоир ҳеч қачон таъмагир ҳам бўлмайдди, мадҳиягўй ҳам. Сен уялмай мени ўзимга мақтаётган бўлсанг, бу сенинг қонингда ҳақиқий шоирликдан ном-нишон йўқлигидан далолатдир!

Ўра шоир ўзини тутишга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, бўлмади. Чунки хондан олинган бугунги баҳоси унинг умр бўйи қилиб келган ҳунарининг обрўйини бир пул қилган эди.

– Сиз менга «шоир эмассан» демай, елкамга қирқ эмас, саксон қамчи урдирсангиз ҳам «уҳ» демасдим, хонлар хони. Ишонмасангиз, навкарларингизга буюринг. «Уҳ» десам, отамнинг фарзанди эмасман!..

– Бояги газалингдан сўнг уруғ-ажодларингнинг руҳини безовта қилмасанг яхши бўларди, шоир...

Хизр деб тургани хирс¹ чиқиб, кўпчиликнинг олдида шарманда бўлган шоир қандай қилса-да, ўз обрўсини ҳимоя қилмоқчи эди. У энди эл олдидаги мартабасини пастга урмаслиқ учун юрт назарида улуғ хон билан юзма-юз баҳслашмоғи лозим. Йўқса, ёмон кулгига қолишини билади. Бунинг учун шоир энди хон билан сен-менга бориб бўлса ҳам гап талашини лозим. Фақат, ана шундай шарттакилик билангина шаънига чаплаган иллатдан у ўзини поклай олиши мумкин. Масалани шундай тушунган Ўра шоир бутун имкониятини ишга солиб, хон билан мунозара қилишга жазм этди.

– Хон оға, сиз ёлғиз кишисиз. Халқ деган қудрат эса мингларча одамлардан ташкил топади. Ана, улар мени қўллаб-қувватлашмоқда. Шундай экан, хон қанчалик улуғ бўлса-да, мен унинг ўзим ҳақимдаги нотўғри фикрига ишонмайман. Минг-минг кишилардан иборат халқнинг мени яхши, деган фикрига ишонаман...

– Куфр сўзлаётган бўлсам Аллоҳ гуноҳимни ўтсин, бироқ сен ёлғон гапираяпсан, ахир, шоир!

– Энг аввало, хон оға, мен ёлғон сўз айтмайман. Ундан ташқари, қанча ёлғон айтган бўлсам, халқ мени қўллаб-қувватлаб келган.

– Аччиқ ҳақиқатни яшириб, ширин ёлғонга эргаштирмоқ ҳам халқни беҳурмат қилишдир, шоир.

– Мен сўзимнинг тўғрилигини такрорлаш учун халқ ишончидан далил ҳам келтира оламан!

– Майли, бунга ишондим дейлик, – Қўвшутхон шоирни мазах қилгандай кулимсиради. – Ўзига нафи тегадиган бўлса, шайтон ҳам Куръони каримдан далил келтира олади...

Ўра шоирнинг сўзлари улуғ хон каломидан салмоқли бўлмаса-да, хон билан теппа-тенг туриб мунозарага киришгани, ўз фикридаги қатъийлиги кўпчиликнинг унга бўлган ҳурмат-эътиборини орттирди. Ким нима деса десин-у, аммо ўзаро баҳсу мунозараларда улуғ хон билан худди мана шундай тап тортмай далил баҳслашадиганлар унчалик кўп эмас-да.

Қўвшутхон шоирга сўнги сўзини айтди:

– Мен сенга билганимни айтдим, шоир. Кўнглингга олма, бироқ бир нарсани яхши бил – ҳамма одамга ҳам шоирлик гурури берилавермайди. Шоирлик қисмати Аллоҳ томондан баъзи инсонларгагина туҳфа қилинадиган беқийёс санъат ҳисобланади. Ашрафий² танга

¹ Х и р с — ёввойи чўчқа.

² А ш р а ф и й — пул бирлиги, олтин танга.

сингари кўзга кўринмас ноёб истеъдодни бўлар-бўлмасга сарфлайвер-маслик лозим. Унинг қадр-қимматини билиб ишлатиш керак. Сен эса сарпойингни фақир инсонларга бағишламай, хоннинг устига ёпмоқчи бўляпсан!.. Хон хон бўлгани учун мақтову мадҳияга муҳтож деб ўйлайсан, шекилли. Мен сенга айтсам, мақтов-мадҳияни унга муносиб бўлмаган одамлар хоҳлашади. Агар сен мени хонликка муносиб деб ҳисобласанг, илтимос, мени кўз олдимда мақтама! Мақтовга муносиб деб, одамнинг ўзига мақташ – аслида уни камситишдир...

– Ҳақиқий сардорни унинг ўзига мақташ ҳам айбми, хон оға?!

– Тўхта шу ерда! – деб Қўвшутхон унга қўлини силкиди. – Юзига қараб мақталган сардор – бахтсиздир! Шунини эсингда маҳкам тут!..

Улуғ хоннинг сўзлари шоирни бирдан ўйга толдирди. Фикр қилар экан, у хоннинг ҳақ эканлигига ишонч ҳосил қилди. Унинг қизил юзидаги қатъийлик йўқолди. Ҳа, бу мунозара у кутганидай чиқмади. Ваҳоланки, Ўра шоир бу фурсатни кўпдан бери кутган эди. У улуғ хон билан бир марта бўлса-да, юзма-юз туриш, ғазалини унинг ўзига ўқиб бериш орзусида эди.

Кўпдан буён кутилаётган омадли фурсатлар мана энди келган бўлса-да, натижаси бошқача чиқди. Хўш, унда кўпчилик олдида улуғ хон уни бугунгидай камситиши керакмиди? Дарҳақиқат, бугун бўлган воқеа энди оғиздан-оғизга ўтиб, бутун така уруғига тарқалиши ҳам очиқ-ойдин аён бўлди. Ўра шоир энди қандай қилиб эл-юрт кўзига кўринади? Улуғ хоннинг: «Юзига қараб мақталган сардор – бахтсиздир», деган сўзлари шоирнинг қулоғида такрор-такрор жаранглади. Қаттиқ уялди. Ахир Ўра шоир қочоқлардан бири бўлса-да, сўз маъносига тушунмайдиган омийлардан эмасди.

Олдин берган танбеҳларини оз деб билганга ўхшайди, Қўвшутхон Ўра шоирга яна бир бор ўқрайиб қаради-да:

– Чегарадан ўтган бўлсам, гуноҳимдан ўтарсан, бироқ сен, шоир, ҳозир туркманнинг шаънига келишмаган ишни қилдинг, – деди. – Худди ўзингга менгзаган эркакни мақташ ҳам эр кишига ярашмайди. Сен ҳозир менга яхшилик қиламан деб, душман ишини қилганингни эсингда тут!

– Ҳақ сўзимни ноўрин кўриб, мени душманларга қўшманг, хон оға!

– Эҳтимол, бу душманлик эмасдир, аммо тирикнинг юзига айтилган маҳобатли мадҳияомуз сўзлар ўлганингда кейин қабрингга отилган тошга айланар экан, сенга шунини ўқтирмоқчиман. Яна бир гап. Етакчи бўл, шоир бўл, – лекин мадҳиягўйни ҳеч қачон халқ яхши кўрмайди. Яхши кўради деганлар хато қилади. Эл-юрт номидан асосиз сўзлаб, унинг устига гуноҳ юклама! Шундоғам бечора халқнинг устига ташланган юк оз эмас, ахир!

Ўра шоирнинг баҳайбат гавдаси кичрайиб, от калласининг орқасига яширингандай ғойиб бўлди. Қўвшутхон унинг тўйга йиғилган одамлар орасига кириб бораётганини кўрди-да: «Бечора, яна халққа суяниш учун кетдими-я?! – деди ўзига-ўзи. – Тавба, халқ деб аталмиш саховатпеша аҳлнинг бағрикенглигини, кечиримлигини қаранг-а!» Улуғ хон халқ номидан асосиз сўзлаган шахсга яна ўша халқнинг тирговуч бўлиб турганига ҳайрон бўлиб, бош чайқаб қўйди.

Шундай қилиб, изза бўлган шоир ўзига бошпана излаб, кенг саҳрога эмас, яна халқ ичига кирди. Дарҳақиқат, халқ ёмонни ҳам яширади, аччиқни ҳам ичига ютади. Халқ кечиримли ва бағрикенг. У ўзига фойдали юкни ҳам кўтаради, фойдасизни ҳам.

Ўра шоир йиғилган одамлар ичига ўзини уриши биланоқ, бели белбоғли оқсоқол кичкина гавдасига мос келмаган йўғон, важоҳатли овози билан хонга юзланиб шундай деди:

– Эй улуғ хон, бояги сўзларингиз билан сиз бизнинг кўнглимиздаги гапни ҳам айтдингиз. Энди бизнинг гуноҳимиздан ўтинг!

– Кечирадиган қандай гуноҳ қилдингиз? – дея, бу сафар хоннинг жавобидан аввал Калхон капала савол берди.

Оқсоқол олдинга бир қадам ташлади-да, паҳлавоннинг юзига тик қаради.

– Эл бошига ташвишли бир иш тушиб турган шароитда мен якка ўғлимнинг тўйини ўтказяпман. Шунинг учун кечирим сўраяпман. Чунки тўйнинг муддатини аввалроқ белгилаб қўйган эдик. Шу сабабли, хайрли ишни орқага сурмасликни маъқул билдик. Йўқса, ҳозирги шароитда тўй кўнгилга сиғармиди? «Йиғлаётганининг ёнида қулвчи бўлма», деган нақл бор, ахир! Сахетгелдижон ҳам менинг ёлғиз фарзандим. Номини Сахетгелди бўлгач, тўйнинг ҳам сахет – муддатини ўзгартирмаймиз, деб ирим қилдик, хон оға... Одам қартайса, иримчи бўлиб қолар экан, шекилли...

– Тўғри қилибсиз, оғам! – деб тўй эгаси Ўра шоир эмас, бошқа эканига чин юракдан қувонган Қўвшутхон хурсанд оҳангда яна гап қотди. – «Тўй билан аза бирга юради», деб беҳуда айтилмаган. Тўйингиз муборак бўлсин!

– Айтганингиз келсин! Тангри ярлақасин, хон оға!

– «Сайр ҳам сайр, саргардон ҳам сайр», деганларидай, мана, биз ҳам баҳона-сабаб билан тўй устига келдик, оғам. Йлоҳим тўйингиз яхши ўтсин, келиннинг қадами қутлуғ бўлсин!

Улуғ хоннинг хуш сўзларига кўнгли кўтарилган тўй эгасининг юзида хурсандчилик аломатлари пайдо бўлди.

– Кўнглим бир нави жойига тушди, хон оға... Энди отдан тушинглар! Азиз меҳмонимиз бўлинглар!

Қўвшутхон ясама йўталиб қўйди.

– Биз ҳам тўйни Хатап қалъасида тўйлаб ўрганган туркманмиз-да, оғам. Отдан тушиб ўтиришга ҳозир шароит ҳам йўқ...

– Уни-ку яхши биламиз, бироқ ўтириб тўйлашсак, яхши бўларди, хон оға!

– Биз сизнинг неvara тўйингизни бирга тўйлашамиз, оғам. Ҳозирги шароитни ўзингиз биласиз. Айбга йўйманг!

– Ундай бўлса, хон оға, мана бу тўй улушингизни олиб қўйинг! – дея оқсоқол юриб кетаётган отнинг ёнбошида йўртганча тўйни ичидан боядан бери дўппайиб турган тугунчани олиб хонга узатди.

Қўвшутхон:

– Аллоҳ янаги тўйларга ҳам етказсин! – деб, тугунчани манглайига ҳурмат билан теккизиб, Калхон капалага узатди. – Ма, ол. Юзингга сурт, паҳлавон!

– Бундан бошқа тугунчамиз ҳам йўқ эди, – деб, тўй эгаси ростини айта қолди. – Қочоқчилик-да, нима қилишни билолмай қолар экан одам шошганидан.

Кўнгли очиқ оқсоқолнинг ўзини тутишига қувонган улуғ хон жилмайди.

– Тўйдан тўпикча дейдилар, оғам. Мана шу тугунча ҳаммамизга етади. Тўйнинг баракаси шунинг ичида.

Калхон капала ҳам хоннинг ҳаракатини қайталагач, тугунчани ортдаги отлиқлардан бирига узатди.

Тўйхонанинг нариги томони узун кетган тепалик эди. Иккинчи тепаликдан ошиб, чапга бурилган ерда йигитлар жанговар машқ ўтказишаётган эди. Биринчи тепанинг нишаб жойига етишганда, ўнг томондан шовқин эшитилди. Бу қулоққа узоқдан чалинаётган хотин-халажлар товуши эди.

Қўвшутхон Калхон капаланинг юзига қараб кулимсиради.

– Узукжамол қўнғир тўполон қиялпими, дейман?

– Худди шундай.

– Қани, ботирим, бир қараб кел-чи! – деб, Қўвшутхон отлиқларнинг бошида турган йигитга имо қилди.

Топшириқ берилган йигит от бошини тепалик томон бурди. У тепалик орқасида кўздан ғойиб бўлди-ю, кўп ўтмай орқага қайтди.

– У жойга хотин-қизлар йиғилибди, хон оға. Орқа ўгириб турган эркакни танимадим.

Қўвшутхон сарбози олиб келган хабардан қаноат қилмадими ёки бошқа бирор нарса ҳақида ўйландими, отининг жilовини қўйиб юборди. Тансоқчилар ҳам, Калхон капала ҳам хоннинг изидан от суришди.

Олдинда бораётган Қўвшутхон тепаликнинг чеккасидаги саксовулзорга етиб, от жilовини тортди. Текисликда қиз-келинлар йиғилишганди. Улар улуг хоннинг саксовулзорда биқиниб, ўзларини кузатаётганидан бутунлай беҳабар эдилар.

Саксовулзордаги аёллар ичидан Қўвшутхон фақат Гулжамолнигина таниди, холос.

Аскар келин-қизларнинг бели беғбоғли, узун қўйлақларининг этаги ҳам юқорига шимарилган. Баъзиларнинг қўлида қўй жунини қирқадиган узун қайчи, баъзиларининг қўлида эса пичоқ, ўткир темир боғланган узун таёқ бор эди. Тўрт-бештасининг қўлида қилич ҳам кўринади. Уларнинг барчаси олдинда, аёл-қизлардан ажралиб турган Ортиқ эрсарининг кўрсатган жанговар ҳаракатларини қайтаришарди.

– Ортиқхон иш бошидами дейман?! – деб, Қўвшут хон ёқимли жилмайди.

– Эркак бор — ўз хотинига айтганини қилдира олмайди, эркак бор — бутун бир гуруҳ хотинга ҳукмини ўтказа олади! – деб, Калхон капала шу ерда ҳам ҳазиллашмоқчи бўлди.

– Якка бошчиликка эргашишса яхши-да! – деб, ҳазилни чин маънода тушунган Қўвшутхон отининг бошини орқасига бурди. – Биз Ортиқхонга халақит бермайлик! У бор бўлса, барча ишни яхши ўринлайди!

Хоннинг «барча ишини яхши ўринлайди» дейишининг сабаби бор эди. Бундан бир ҳафта олдин Ортиқ эрсари улуг хоннинг ёнига келиб, келин-қизларни ҳам мудофаа курашига тайёрлаб бориш лозимлиги тўғрисида мулоҳаза билдирганди. Улуг хон ўшанда унинг фикрини қўллаб-қувватлаганди. Бу тўғрида бошқа гап-сўз бўлмаган эди.

Яна анча юришгач, йигитлар жанговар машқ қилиб турган жойга етиб боришди. Бу ерда йиғилганларнинг сони ниҳоятда кўп эди. Улар дўст-биродар, гуруҳ-гуруҳга бўлинишиб, ҳар жой-ҳар жойда тўда-тўда бўлиб машқ ўтказаётганликлари учун отлиқ ва пиёда навкарлар бутун Қорақумни эгаллаганга ўхшарди. Йигитларнинг «Ё Аллоҳ!» «Баракалла!» деган қийқириқлари билан отларнинг кишнаши, қиличлар тўқнашуvidан пайдо бўлган қисқа, даҳшатли товушлар бир-бири билан қоришиб, ваҳимали бир шовқин тик осмонга ўрларди. Ушбу

кўриниш шунчаки оддий жисмоний тайёргарликни эмас, балки жон олиб, жон бераётган жанговар тўқнашувни эслатарди. Баъзан «Ё Аллоҳ!» деган жўшқин товушлар изидан димоққа қайноқ инсон қонининг ҳиди ҳам урилгандай бўларди.

Жанговар тайёргарлик ўтаётган жойга Қўвшутхон ҳамда хос навкарларнинг келганлиги аён бўлгач, машқ ўтказаётган йигитларнинг ўйини чинакам тус олди: чанг-тўзон осмонга кўтарилди, қий-чув, шовқин-сурон овозлари кучайгандан-кучайди, икки томонда от билан машққа киришган қизиққон йигитларнинг сони орта бошлади.

Улуғ хоннинг келиши билан машқ майдонидан чиққан Чебшек ботир, Шолха ботир каби беш-олти баҳодирларнинг қир тепага кўтарилиши натижасида жанговар тайёргарлик янгидан авж олди.

Кўпчилик йиғилган жойда ҳар хил кутилмаган воқеалар ҳам юз беради. Бошини қуйи солиб келаётган саман от ёшулликлар қаршисига етганда кўққисдан қулаб тушиб, думаланиб кетди. Устидаги чавандоз эса чанг-тўзон ичида, ҳеч кимнинг кўзига ташланмай қолди. Буни кузатиб турганлар йигит ё от туёғи остида қолиб ўлди ёки от босиб қолиб майиб бўлди, деган хаёлда эди. Бироқ чанг-тўзон тарқагач, от ўрнидан туриб, анча нарида тўхтаган бедовига томон югуриб бораётган йигитга кўзи тушган Қўвшутхон:

– Аллоҳ ботирни сақлади! – деб, бошини чайқаб қўйди.

– Нони бутун экан! – деб, Тоғжўк сардор ҳам ҳайрат билан бош чайқаб қўйди.

Улуғ хон машқ майдонига кечроқ келган эди. Орқа томондаги йигитларига уй-уйига бориб келмоққа ижозат берган сардорлар ҳам шу ерга келишди. Қўвшутхонга яқин ердаги навкарлар эса жанговар машқларини давом эттираверишди.

Нишонга ўқ отиш навбати ўтказилгач, қўндоғи узун қора милтиқ осган мерганлар бир чеккага ўтиб, навбатдаги жанговар машққа томошабин бўлиб туришди. Майдонга янги тушганлар эса милтиқ учидаги махсус асбобдан нишонни кўзлаб, шошилмай машқ ўтказишарди.

Жисмоний машқларнинг энг охиргиси от устида туриб душманга найза санчиш эди. Йигитларнинг кўпчилигида оғиз тўлдириб «найза» деб айтгулик бу яроғнинг ўзи йўқ эди. Булар ҳам аёл-қизлар сингари учига жун қирқадиган узун қайчи, ўткир темир маҳкамлаб боғланган таёқ кўтариб олган. Узун қайчи, ўткир темир боғланган таёқ тутган йигитлар-ку ўз йўлига, бироқ йўнилган таёқ тутиб турган жангчилар кўриниши, ҳар ҳолда оддий бир муштдан кўра дурустроқ демасанг, ташқаридан жуда кулгили кўринар эди. Шу сабабли улар билан қиёслаганда махсус темир найза кўтарган навкарларни яхши қуролланган сарбоз, деса дегулик эди.

Пиёдалар ва отликлар бўлинмай, бир гуруҳда машқ олиб боришарди. Чунки жангда отлик билан отлик, пиёда билан пиёда алоҳида-алоҳида қураш олиб бормай, аралаш кўринишда жанг қилиш ҳолатлари ҳам учрарди. Шу сабабли пиёда сарбозлар от туёқлари орасидан омон-эсон бош олиб чиқишни эплашлари лозим эди.

Чебшек ботир Қўвшутхонга мурожаат қилиб:

– Хон оға, така уруғида сомон қопга ўхшаш қоп қолдирмадик, – деди. – Уларнинг барчасини машқ майдонида илма-тешик қилиб ташладик.

– Бунинг айби йўқ, ботирим! Тешишга бошқа нишонлар ҳам топилади. Лунгидан бошқа барча кийим-кечакни ўртага қўйишга ҳам биз рози. Фақат тайёргарликни бўшаштирманглар, баҳодирларим!

Тили ўткир биттаси деди:

– Қожорларнинг лунги тақадиган жойларигача айириб қарши оламиз, худо хоҳласа!

Бу жойда кулишга сабаб бўлмаса-да, кулишга баҳона кўзлаган одамлар хоҳолаб юборишди.

Кулгидан сўнг, Қўвшутхон луқма ташланган тарафга қараб жилмайди:

– Сен сингари ботирлар душманни кўргач, лунги тақадиган жойини ҳўллаб, қайтага ўзи шарманда бўлмасин тагин!

Найза билан машқ ўтказиладиган жойда йигитлар ўн-ўн беш нафардан бўлинишиб турган экан. Ҳар бир гуруҳнинг қаршисида, тахминан ўттиз-қирқ қадам оралиқда устига юк ортилган эшак ёки туя турар эди. Устидаги қоп, юкнинг кўплигидан тагидаги молнинг қанақалигини билиб олиш жуда қийин эди. Фақат уни қулоғидангина таниса бўлади. Юкланган қоплар катта-катта бўлса-да, улар жуда енгил, ҳар улов устига буғдой, арпа сомонидан ёки ажириқ аралаш хас-хашақлардан тўлдирилган қоп ортилган эди. Айрим эшаклар устида атрофи ип билан чирмаб боғланган яланғоч тулуплар кўзга ташланарди.

Қарши томондан от чопиб келаётган йигит қўлидаги найзасини ҳайвон устидаги юкка санчиши ёки эгри қиличини ҳақиқий жангда ишлатгандай қилиб уриши лозим эди.

Қўвшутхон ва унинг ёнидаги оқсоқоллар эндигина мўйлови сабза урган йигитларнинг, анча ёши ўтиб қолган бўлса-да, ҳамон эпчиллигини йўқотмаган така туркманларнинг худди ҳақиқий душманга отилгани каби қопларга «хужум» қилишларини диққат билан кузатиб турди. Уларнинг хатти-ҳаракати, жўшқинлиги улуғ хонга маъқул бўлди. Бироқ кутилмаган жойда юзага чиққан нохуш ҳолат улуғ хоннинг кайфиятини туширди.

Нишонга найза санчиб юрган йигитлар гуруҳи машқларни тамом қилаётганларида, отини тўғри елдириб, юкли ҳайвон томонга бораётган бир йигитнинг мақсади амалга ошмади. У «Ё Аллоҳ!» деб, найзасини қопнинг ўртасига санчганида, найзанинг бир учи қаттиқ бир нарсага тегди, иккинчи учи эса йигитнинг кўкрагига ботди. Йигит шу заҳотиёқ отдан ағдарилиб тушди. Эгасиз қолган от жиловини осилтириб, чеккага чопиб кетди.

Бир гуруҳ сарбозлар йигит отдан қулаган жой томон югуришди.

Қўвшутхон билан Калхон капала ҳам у ерга келиб етишганида, йигит аллақачон жон бериб бўлган эди. Югуриб етиб келган йигитлардан бирининг тиззасига бош қўйган бу жангчининг кўзлари умрбод юмилди.

Бу ҳолатни от устида фаҳмлаб ўтирган Қўвшутхон ўз-ўзига шивирлади:

– Ёвнинг келиши ҳам, кетиши ҳам қурбонсиз бўлмайди...

21

Азиз инсонлар дунёдан ўтганда осмонни булут қопласа ёки шу уни бўрон бўлса, ушбу ҳолатни одатда одамлар табиатнинг ҳам айрилиққа нисбатан безовта бўлаётганлигига йўйишади. Бу фақат ғамгин кўнгилга тасалли бермоқ учун ўйлаб топилган бир таскиндир, балки? Ҳақиқатда эса табиат ўз бағрида вояга етган фарзандларининг бошига қандай ва қанча жабр-жафо тушмасин, барига бефарқ қарайди. Бинобарин, аччиқ билан ҳам, чучук билан ҳам унинг иши йўқ...

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Қудрати қанчалик кучли бўлмасин,

она табиат така туркманларнинг оғир шароитига ҳатто пинагиниям бузмади. Бугун эса эрта тонгдан бошига кўз кўриб қулоқ эшитмаган балолар тушиши мумкин бўлган халқ ҳолига табиатнинг ҳеч қаери оғримасди, қоши ҳам қимирламади. Қайтанга у юз бериши мумкин бўлган фожиали ҳолатга олдиндан сезиб хурсанд бўлгандай, ўз кечасини кундузга айлантирди – яна ой ботди, қуёш чиқди, қуёш ботди, ой чиқди. Гўё туркманлар чекаётган оҳу зорлар табиат учун барибирдай.

Бу сафар ҳам табиат одамларнинг шароитига кўра эмас, одамлар табиатнинг азмига кўра кўзғалишди. Марвдан Қораёпга қараб кўчган така туркманлар ҳозир аллақачон остонадан кириб, тўрга ўтишга ҳозирлик кўраётган ёв билан курашадиган одамларга сира ўхшамасдилар. Кўчиб келган жойлари вақтинчалик бир масканлигини айтмасак, ҳамма-ҳамма нарса тинчлик вақтидаги каби эди. Теварак-атрофда нималар рўй бераётган бўлмасин, турмуш ўз оқимида давом этиб, бир текисда ўтиб бормоқда.

Қораёпга безак бўлиб турган асосий қўрғон сариқ туркманларнинг алаша уруғи кадхудоси Тангрибердибек томонидан 1852 йилда бунёд этилган эди. Така туркманларнинг кўчиб келган, кўним топган асосий макони мана шу қалъа. Бироқ элат бу ерга ҳали кўчиб келишга улгурмай туриб, Қўвшутхоннинг буйруғига биноан қалъанинг шарқ ва ғарб томонларидан иккита чиқадиган жой чиқалги¹ учун ҳозирланганди. Бу усул шарқ томондан босиб келадиган душман кучи устун келгудай бўлса, қўрғондан чиқиб, саҳрога чекиниш учун қилинган усул эди. Қалъада янги қудуқлар қазилиб, озиқ-овқат келтирилди, икки ойлик захира йиғиб қўйилди.

Қораёп қалъасидан тахминан икки минг одим нарида – шарқ тарафдаги баланд тепалик Жайронтепа деб аталади. Такаларнинг яна бир улкан бўлаги Жайронтепа атрофига ҳам қўнган эди. Душман яқинлашди дегунча у ердан Тангрибердибек қалъасига кириб олиш қийин эмас.

Офтоб ботгач, ёнига уч нафар тан қўриқчисини олиб қалъадан отлик чиққан Қўвшутхон тўғри Жайронтепа томонга йўл олди. Унинг бу галги кечки сайрининг ўзига хос маъноси бор – у тун қоронғисида ўзининг кимлигини ҳеч кимга билдирмай, эл-юртнинг ҳол-аҳволини сиртдан ўзи кўрмоқчи эди. Аммо унинг бу мақсадини така оқсоқоллари маъқулламадилар, юртда тинчлик-хотиржамлик маҳали кўп вақт кўзга ташланавермайдиган хоннинг атрофида шу кунларда одам ниҳоятда кўп эди. Бундан ташқари, Марвга бостириб кирган Эрон қўшини саркардалари хуфя қотиллар ёллаб, махфий йўл билан Қўвшутхоннинг жонига қасд қилиб, катта урушни қонсиз-талафотсиз тамомлаш ниятида эканлиги ҳам така кадхудоларига маълум. Такалар орасига битта-иккита эмас, ўнларча жосуслар юборилибди, деган миш-мишлар ҳам келиб турибди. Шу сабабли, ҳушёрликни қўлдан бермайдиган такалар ҳозир ўзларини шайтондан ҳам устун қўйиб, сал нотанишроқ башарали кимсани кўришса бас, уни қожорларнинг жонсизи (жосуси) бўлмасин деб роса синчиклаб-суриштирадиган бўлиб қолишган.

Ҳаддан ташқари ҳушёр бўламан деб, кулгили ҳолатларга дучор бўлмасликка ҳам эътибор бериларди. Улуғ хон ҳам тун қоронғусида таниш-нотаниш кимсалар орасига ёлғиз бормаса яхши эди. Бироқ, начора, улуғ хон оқсоқолларнинг панд-насихатини қабул қилмади. Йўлга отланди.

Бу сафар у қирқ-эллик нафар қўриқчиси билан эмас, бор-йўғи уч нафар тансоқчи билан йўлга тушди. Тансоқчиларнинг икки нафари

¹ Ч и қ а л г и – чиқиш жойи.

юз-кўзидан дарҳол таниладиган йигитлардан эмас. Яхшиям учинчи тансоқчи — ҳамма биладиган машҳур бақироқ Калхон капала.

Бугунгидай оппоқ-ойдин кечада мол-ҳол билан шуғулланадиган туркманлар қишлоқ жойларида уйда димиқиб ўтирмай, бирор иш билан машғул бўлишади — турли ўйинлар ўйналади, эртақлар айтилади, қулоққа ёқадиган хуш суҳбатлар қилинади. Қораёпга келганларидан буён теварак-атрофнинг шарт-шароити хавфли бўлиб қолгач, қийинчиликлар ҳақида ўйлашни истамаган кишиларнинг кўпчилиги ҳозир Жайронтепа устида йиғилладиган бўлишган.

Жайронтепа деб аталган жой — устига от терлатиб чиқилладиган тепалик жой эмас. У ернинг одамлар ёки табиат томонидан бунёд этилганлиги ҳам номаълум. Майдони анчагина кенг, кучли одам таёқ улоқтирса ҳам — майдон охирига етмайди.

... Жайронтепа йўли яримлаб қолса-да, Қўвшутхон от устида ҳамон индамай ўтирибди, унинг сукутини бузишга ҳеч ким журъат эта олмади. Қолаверса, ҳамроҳларининг ҳаммасиям ўзларининг ички галаёнлари билан банд. Аммо Калхон капала бу жимжитликка чидамади.

— Хон оға, бу дейман, авшарлар ҳам душман томонни қўллаб турган бўлса, бир хили галатироқ туюлмаётими, нима дедингиз?

Қўвшутхон одатдагидай от ҳаракатига монанд аргимчоқ сингари олдинга-орқага бориб-келиб ўтирган эди, бирдан ҳаракатини тўхтатиб, сергакланди.

— «Бойнинг божаси кўп, қулнинг хўжаси», деган нақл бор, Калхон ботир! Ҳаммаям кучли одамнинг ёнида бўлгиси келади. Авшарларнинг етакчиси Юсуфхон ҳам ўшаларнинг бири-да... «Дўсти кўпнинг дўсти бўлмас», деган нақлни ҳам унутма. Балки...

Улуғ хон ўз фикрини охирига етказмади. Бу ҳолат унинг шерикларини яна олдинги ўй-хаёл дунёсига етаклаб кетди. Энди улар улуғ хоннинг «балки» деган сўзининг давомини ўша оламдан излай бошладилар: «Балки... у ёқдан-бу ёқдан йиғилган дўст-ёрлардан қожорларга наф бўлмас? Балки... сарбозларнинг ундан-бундан йиғилганлиги озгиолаликка олиб келар? Балки...»

Ёнидаги икки йигит хон сўзини маъқуллашга тортинди, шекилли, миқ этмай йўлда давом этавердилар. Яна Калхон капала сўз бошлади:

— Мадад истаб борайлик десак, бизда ҳам қўни-қўшнилар йўқ эмас, бор! Нима дедингиз, хон оға!

— Аёлинг қози бўлса, додингни кимга айтасан?! Қўшним деганингни ўзи устинга тўп судраб келаяпти-ку! Ҳозир фақат ўзинга ишонадиган вақт, ботирим!

— Ахалдан қандай хабар бор?

— Ахалдан ҳам хабар йўқ. Шу кунга қадар фақат Ялқоп сардордангина чопар келди. У ҳам Бомининг йигитларини йиғибди.

— Шунча мақтайдиганимиз Ахалдан фақат Ялқоп сардор келадиган бўлса, унда билмадим, ҳолимиз энди нима кечади?

— Шунга ҳам шукур қилайлик, ботир... “Ҳайт” демек туяга мадад.

... Қўвшутхон баландликнинг олдидаги янтоқзор текисликда икки навкар билан тўрт отни ташлаб, Калхон капала иккаласи Жайронтепага кўтарилди.

Бу ерда уч юз-тўрт юз нафарга яқин одам йиғилганди. Улуғ хон тепаликка чиққан жойда икки нафар кураш тутаётган паҳлавонга овоз бериб, бақир-чақир қилаётган одамларнинг ёнида тўхтаганда, ҳеч ким унга эътибор ҳам бермади. Кечки пайт, Жайронтепа устида эски тўнини жун белбоғ билан боғлаган, телпагини бостириб кийган улуғ хон пайдо бўлишини хаёлига келтирмаган кишилар ўзаро шовқин-сурон билан овора эдилар. Шунда Қўвшутхон ўзининг оддий

томошабин сифатида қабул қилинганидан, ҳеч кимнинг диққатини тортмаганидан ҳатто мамнун ҳам бўлди.

Кураш давом этаётган жойда «Қайир!» «Кўтариб ур!» деган айюҳаннос гап-сўздан бошқа гурунг бўлмаслигини билган улуг хон бу жойда узоқ турмади.

Қўвшутхон билан Калхон капаланинг кейинги тўхтаган жойида ҳам жуда кўп одам йиғилганди. Бу ерда кураш ҳам, бошқа бир ўйин ҳам ўйналаётгани йўқ. Оппоқ ойдинда атрофга ҳалқа бўлиб йиғилганларни гур-гур кулдираётган одам — қора қумғондай кичкинагина гавдали бир ёшулли экан.

Қўвшутхон ёшуллининг номини эшитгач, шу пайтгача юзма-юз бўлмаса-да, уни сиртдан яхши билишини эслади. Ҳақиқий номини-ку билмайди, аммо унинг «Ҳазил оға» деган лақабини эшитмаган одамнинг ўзи йўқ.

Дарҳақиқат, чўққи соқол, жуссаси кичик ёшулли гап-сўзга жуда чечан эди. Бунинг устига, у одамларнинг ўзлари чарчагунча гапираверадиган, кулдираверадиган, ўзи чарчамайдиган бир инсон экан. Кишиларга ҳазил-хузуллари билан оромбахш кайфият бағишлагани учун ҳам, унга бежиз Ҳазил оға деган лақаб берилмаган экан-да.

Кулги овозлари босилгач, Ҳазил оға яна сўзида давом этди.

— Шу десангиз, эл-юрт подшоҳи ақлсиз бўлса, вазиру вазаролари ақлли-фаросатли бўлиши лозим. Шу иккидан бири. — Ҳазил оға чеккароқда ўтирганлар ҳам эшитсин дегандай овозига куч берди. — Аллоҳ бир нарсани кам берса, бошқасини ортиқ қилиши лозим. Чунки унинг карами кенг. Шундай қилиб, бояги аҳмоқ подшоҳнинг доно, эсли-хушли вазири бор экан.

— Ўзинг аҳмоқ бўлсанг, вазирингнинг донолигидан нима фойда! — деб, гапни қиздириш учунми ёки ҳикоянинг охирига тезроқ етишни хоҳлаган бири ёшуллининг сўзини бўлди. — Арзга борганлар хузурида ўтирганида подшонинг оғзига гап ташлаш мумкин эмас-ку, ахир!

— Энди шу ерда тўхта, чирогим! — Ҳазил оға кўрсаткич бармоғини ҳаракатлангирди. — Ахир мен ўзим шу гапни айтмоқчи эдим-да.

— Шундай денг-а?

— Ҳав-во, сен шошилма-да, жиян! Бир пайт бояги аҳмоқ подшоҳнинг юртига чет эллик меҳмонлар келишибди. Меҳмонлар унинг хузурига киргунча, вазири шоҳни тахтга ўтқазиб, чотига ҳеч ким кўрмайдиган қилиб ип боғлабди-да, унинг иккинчи учини ўз бармоғи орасига олибди.

— Ҳалиги жойидан ип боғлатадиган подшо қанақа подшо ўзи?! Ваҳ-ҳа-ҳа! — деб бири чин дилдан қаҳ-қаҳ уриб юборди.

— Шунга айтсанг-чи!

— Уни нима учун боғлатган экан-а?!

Ҳазил оға кулмай, жиддийлик билан ҳоҳолаб кулаётган одамларга қараб чиқди.

— Бунинг маъносига тушунмадингизми?

— Унинг маъносини Аллоҳ билсин!

— Мен ҳам тушунмадим...

— Мен ҳам...

— Ундай бўлса сизнинг ҳолатингиз ҳам аҳмоқ подшоникидан фарқ этмас экан! — деб, бу гал энди Ҳазил оғанинг бир ўзи голибона хохолади.

Йиғилганлар сўнгги гапга қўшилишиб роса яйраб кулдилар. Берилган жавоб маъносига тушунмаганлар ҳам барча қатори кулгига қўшилишди.

Ҳазил оға кулгини тўхтатди.

— Бу ҳаракат подшо бирданига ортиқча сўз бошлаганда, жиловидан тортиб қўйиш учун қилинган эди!

– Ип боғланадиган бўлса, қулоқ бор, бармоқ бор, соқол бор... Келиб-келиб, албатта, чотнинг орасидаги нарсага ип боғлайдиларми? Ваҳ-ҳа-ҳа, ваҳ-ҳа-ҳа...

– Ё тавба!

– Астағфурулло!

– Хўш, хўш. Кейин-чи?

– Кейин нима бўлибди, эшитайлик!

– Чотнинг ораси ҳам яширин, ҳам қулай-да. Элчилар олдида қулоқ ёки соқолда ип осилиб турса – нима деган одам бўласан, эй сўз уқмаган!

Давра тутиб турганлар бу гапни эшитгач, ичакузди кулгини бошлаб юборишди.

Кўвшутхоннинг ёнига яқин турган йигит бу хил ҳазил-ҳузуллардан эгилиб-букилиб кулар экан, бир қўли билан улуг хоннинг елкасига қоқиб ҳам юборди.

Кўвшутхон ичида пичирлади: «Эй Аллоҳ! Инсон деган жонли мавжудотнинг табиатига тушуниш қийин экан-а?! Озгина фурсат бўлса, кулгини ҳам эсдан чиқаришмайди-я! Қандай яхши бу ҳолат! Бўлмаса, минғир-минғир майда гап-сўз билан овора бўлиб, остона ҳатлаб ташқарига чиқмай, икков-учовлашиб бўлиниб олсалар, нима қилардик?»

Шодиёна ғовур-ғувур кулгидан сўнг, яна Ҳазил оғага сўз бошлади:

– Шундай қилиб, халойиқ, чет эллик меҳмонлар билан музокара бошланибди...

– Хўш, хўш. Кейин-чи?..

– Ҳазил оға, сен ҳам анойи эмассан! Жуда бўлмаганда вазирнинг ёнбошида тургандирсан-а? Шундай эмасмиди?

Ҳазил оға бу саволга эътибор бермади.

– Чет элликлар билан олди-берди музокараси бошланибди. Аҳмоқ подшо доно вазир имоси билан элчига бош қимирлатибди. Шу тарзда айтилган гап-сўзларни маъқуллабдиммиш. Маъқул бўлмаган гап-сўз чиқса, бошини орқага ташлаб, тескари қимирлатар эмиш. Қолган пайтда эса у вазирнинг навбатдаги имо-ишорасини кутиб, даммини чиқармай ўтирар экан.

– Бошдан-оёқ даммини чиқармай ўтирса, ғалати бўлмайдами, Ҳазил оға?!

– Бу гал Ҳазил оғанинг ўзи кишнаган тойчоқдай нозик овоз чиқариб қийқириб кулиб юборди.

– Ақлли-эсли инсон, ўз фикри бор одам подшо этиб сайланса-да, у вазифада узоқ ўтиролмайди. Фақат атрофидагиларнинг фикрига «ҳа» деб, ўз хоҳиш-истагини кўзлаган, вазир-вuzаронинг айтганини бажарадиган подшонинг ҳам охири вой бўлади. Теварак-атрофидагиларга шоҳ эмас, бойлик керак.

– Хўш, хўш. Кейин-чи?

– Кейин, бояги подшо гап-сўз орасида ҳар сафар, имконият бўлганда, элчиларнинг бошлиғига тикилиб қарар эмиш-да: «Сизнинг юртингизда ҳам...» дер эмиш. Шундоқ дер экан-да, давомини айтмас эмиш...

– Нима учун? Бу билан бир нарса демоқчи бўлганми?

– Ҳа-да! – деб, ҳикоятининг маъносини олдиндан билмоқчи бўлган одамга юзини ўгирган Ҳазил оға бир неча марта бошини қимирлатди. – Подшо ножоиз бирор сўз айтиб қўймасин деб, у оғзини очди дегунча, бош вазир бу ёқда туриб ҳеч кимга сездирмай ипнинг учини тортар экан. Олдиндан келишилган шартга кўра ип тортилса, подшо айтадиган сўзини тўхтатиб, лом-мим демай қолар экан.

– Ана кўрдингми!

– Ол-а!

– Шундай қилиб, меҳмонлар то музокарани тугатгунча, подшоҳ вақти-вақти билан «Сизнинг юртингизда ҳам...» деган сўзни такрорлаб ўтираверибди. Унинг нима учун бундай деганига меҳмонлар ҳеч ҳам тушунолмабдилар. Фақат элчилар эмас, аҳмоқ подшонинг ақлли вазири бошқа ҳеч ким унинг нима учун сўзини охиригача айта олмаслигининг сабабини билмаган.

– Охири нима бўлибди, шунда? – деб, йиғилганлар орасида ҳали ҳам бирон нарсага тушуна олмаганларнинг бири шошилди. – Нима бўлганини айт-да, бунча чўздинг!

Ҳазил оға ҳикоятига хулоса ясади:

– Чет эллик меҳмонларни кузатиб, изига қайтган доно вазир яна подшоҳнинг ҳузурига келибди. «Меҳмонлар мендан хафа бўлмадиларми, эй вазир?» дебди подшо. «Шундай, подшоҳи олам. Сиз каби ақлли инсон билан суҳбатлашган элчилар ҳеч қачон норози бўлиб кетмас! Улар ўзларини жаҳонда энг бахтиёр инсон ҳисоблаб юртларига равона бўлдилар!» «Улар шундай деб ўз оғизлари билан айтдиларми?» «Худди шундай, подшоҳи олам. Улар бу гапни карвонлари йўлга тушгунча бир неча марта такрорладилар. Сиз бир нарсага эътибор беринг, подшоҳи олам, бахтсизлик деган воқеа яширилар, бироқ бахтиёрликни бекитиб бўлмас. Бу нарса дарров атрофга тарқалади. Чунки бу ҳолат одамзотга хос хусусият. Бу галги сизнинг сўз айтишингиздан вазиру вузаролар ҳам, менинг ўзим ҳам ниҳоятда мамнунман. Сиз орқали биз ҳам ўзимизни бахтиёр ҳисоблаймиз“.

Доно бош вазир шундай дея таърифу мақтовларни тугатгач, ҳукмроннинг ўзига савол беришга рухсат сўраб, шундай дебди:

– Подшоҳи олам! Мен сизнинг бош вазирингизман! Энг яқин сирдошингизман. Шунга кўра, шу саволимга жавоб беришингизни сўрайман.

– Сўрайвер! – дебди подшо такаббурлик билан.

– Сиз боя элчиларга қараб қайта-қайта «Сизнинг юртингизда ҳам...» деган сўзни такрорладингиз. Бу билан нима демоқчи эдингиз? – дебди бош вазир. Шунда подшо жиддий кўринишга кириб:

– Мен улардан «Сизнинг юртингизда ҳам подшоҳга ип боғлайдиларми?» деб сўрамоқчи эдим, дея жавоб берган экан...

Ҳазил оға яна бир неча сўзларни айтди. Бироқ унинг энг охириги сўзлари подшонинг айтган жавобидан сўнг пайдо бўлган кучли қаҳ-қаҳа остида қудуққа томган томчи сингари эшитилмай қолди.

Бу сафар ўзининг қаерга, нима мақсад билан келганини унутган Кўвшутхон ҳам шунақанги астойдил кулдики, у кейинги вақтда қачон бугунгидай чин юракдан кулганлигини эслай олмасди.

Анча муддатгача улкан гавдасини кулгидан тўхтатолмаган Қалхон капала ниҳоят ўзини тутгач: «Бу жойдаги гурунг ҳам тугади. Кетайлик!» деган мазмунда улуг хонга ишора қилди.

22

Техронда тузилган шартномага кўра, Жорж Блоквил Эрон қўшинларининг туркман заминида олиб борадиган ҳарбий ҳаракатларининг ҳеч бирида катнашмасликка ҳаққи бор эди. То уруш тамом бўлгунча у ўзини ўқ етадиган масофадан узоқроқда тутмоғи керак эди. Бироқ кунлардан бир куни Блоквилда қожорлар қўлига тушган тўрт нафар туркман асирини бориб кўриш истаги пайдо бўлди.

Европача қатъий ҳарбий тартиб-қоидаларга ҳамиша амал қилиб ўрганган ва ҳар бир ташлаган қадамидан эҳтиёткор бўлган француз туркман асирларини кўриш учун Қора генералдан рухсат олиш керак деган қарорга келди.

Блоквил генерал чодирини томон борар экан, Мирзо Муҳаммад Қўвом ад-Давлага туркманлар нима сабабдан «Қора генерал» деган лақаб берганликлари тўғрисида ўйланди. Туркманларнинг ўзига шундай лақаб таққанликларини ҳам илк бор генералнинг ўзи унга айтган эди. Бироқ азал-абад катта оғиз, ўзини доимо мақташларини хоҳловчи генерал бир гуруҳ сартиплар орасидан туркманларнинг фақат унга шундай баҳо беришларидан бошқача маъно чиқаргиси келарди. Нега, туркманлар уни «Қора қанжиқ», «Қора илон» деб ёки бошқа ножиоз ўхшатма билан атамасдан, «Қора генерал» деб қўя қолишган экан? Мирзо Муҳаммад Қўвом ад-Давланинг генераллиги ҳам чин, қорамағиз кўринишдалиги ҳам ҳақиқат эди. Ажабо, шунинг ўзи Мирзо Муҳаммаднинг бошқа генераллардан афзаллик томонларини кўрсатадими? Йўқ, албатта. Ахир ҳеч бўлмаганда, душманинг-ку сен учун муносиб рақиб бўлолмас экан, шундаям кишининг гашига тегадиган бошқача бир лақаб, одамни уялтириб ташлайдиган қандайдир бир ном ўйлаб топишлари керак эмасмиди, ахир?!

Бироқ Блоквилнинг тахминига кўра, бу ерда ҳақиқат Мирзо Муҳаммаднинг айтганидан бошқачароқ бўлмоғи ҳам мумкин. Гап шундаки, халқ лақаб таққанида ҳеч маҳал адашмайди. Буни Блоквил яхши билади. Халқ томонидан берилган лақаб — кишининг ички ёки ташқи дунёсига қатъий суратда мутаносиб бўлмоғи лозим! Ундай бўлса, туркманлар ўз бола-чақасини қириш учун келаётган бош душманга унинг ўзига ёқадиган қилиб лақаб таққанларининг боиси нима экан?!

Эҳ-ҳе, кейинги уч-тўрт ой давомида Мирзо Муҳаммад Қўвом ад-Давланинг ички дунёсини, тарихи-ю, яшаш тарзини бир қадар ўргана олган Блоквил генералнинг ўз юртида ҳамда ўз ҳамкасблари ўртасида қилган мунофиқликларига кўп марта гувоҳ бўлди. Шу сабабли ҳам, туркманларнинг лақаб тақишда янглишмаганликларига французнинг имони комил эди. «Қора» деган сўз кўп ҳолатларда эзгуликни англатавермайди, ахир.

Шундай ўйлар исканжасида қора генералнинг чодирига яқинлашиб қолган Блоквил тўхташга мажбур бўлди, ичкаридан эшитилган кулги аралаш шовқин генералнинг сариқ чодирини гўё осмонга кўтармоқчидай туюлди. Ичкаридагиларнинг қизгин суҳбатини бўлишни хоҳламаган француз ташқарида туриб уларнинг сўзларини эшитиб туришни ўзига маъқул билмади. У ўзини ўзи зўрлаб чодирга кирди, қақирилмай киргани учун генералдан узр сўради.

Французнинг истагини эшитган чодир эгаси ҳам унинг ёнидаги уч нафар қожор ҳарбий истагини кирган одамни менсимай яна баланд овозда, беҳаёларча хохолаб кула бошладилар.

Кўзларидан ёш оқизиб кулаётганларга кулимсираб қараган Блоквил энди уларнинг ҳолатига ҳайрон қолди.

— Жаноб капрал, кўнглингизга оғир олманг! — деди Қора генерал кулгисини босишга уринар экан, у бу билан меҳмонларнинг ҳам кўнглини овлашга ҳаракат қилаётган эди. — Сиз кирдингиз-у, кулгимиз узилиб қолди, шу сабабли, биз яна кулгини давом эттирдик.

— Тушунмадим!

— Биз ҳам ўша сиз айтган тўрт нафар асир ҳақида суҳбат-лашаётгандик.

– Катта жангга кирмай туриб бундай кулиш... қанақа бўлар экан, жаноблар? – деб, Блоквил ҳам илжайган бўлди. – Қаттиқ қулган кишининг куч-қуввати қочар эмиш...

– Эй, Аллоҳ! Худди ичкаларим узилгандай бўлди ўзиям!

Қора генерал шундай деди-ю, дарҳол ўзини тутиб олди. – Келинг, ўтиринг!.. Бу дейман, жаноб капрал, жуда иримчи одам экансиз-ку, а?

– Ирим-сиримга ҳам баъзан-баъзан ишониниш керак. «Фолга ишонма, фолсиз ҳам юрма», – деган гап бор. Ҳаётда ҳар хил кутилмаган воқеалар юз бериб туради.

– Биз ҳам турмушда бўлиши кутилган воқеаларни кўз олдимизга келтириб қуляпмиз.

Блоквил елкасини қисиб қўя қолди.

Бу гал Қора генералнинг меҳмонларидан бири сўз қайтди:

– Ёлғончи дунёда ҳар нима бўлиши мумкин. Мана, масалан, эрталаб уйдан чиқиб кетган эркак кишининг кечқурун хотини ёнига аёлга айланиб кириб борганини ҳеч эшитганмисиз?

Блоквил сўз маъносини англамагач, яна елкасини қисди.

– Тушунмадингизми?

– Тушуна олганим йўқ, – Блоквил тўғриси айтди. – Бундай ҳодисага дуч келмаганман. Бу хил нарсани ҳам эшитмаганман. Эй-, ҳа, жаноб, бу айтганларингиз, балки эртақларда учраши мумкиндири?..

– Йўқ, жаноб капрал. Фақат эртақлардагина эмас, мана, насиб этса, уни шу бугуннинг ўзида очиқ-ойдин кўрасиз!

Қора генерал француз учун жумбоқ бўлиб қолаётган бу ҳолатни яна чигаллаштириб, мужмал қилиб юборди.

– Айтгандай, асирларни кўргингиз келса, марҳамат, йўлингиз очиқ, жаноб капрал!..

Блоквил чодирдагилар билан хайрлашиб чиқиб кетди. У орқасига қайтар экан, бояги беҳаё жумбоқ кулги, ўзи тушуниб етолмаган бемаъни суҳбат туфайли Қора генералнинг ғалати башарасини ёрқинроқ кўргандай бўлди. «Кишининг ҳаётда эгаллаган даражаси билан фаросати теппа-тенг бўлмаса, шунақа бўлар экан. Катта тўқнашувга кириши керак бўлган қўшиннинг сардорлари эртанги кун ҳақида бош қотирмай, бўлар-бўлмас нарсалар устида валақлашиб, ҳиқичоқ тутганча маза-бемаза хоҳолашлари – бориб турган аҳмоқгарчилик! Ҳа, майли, ҳар юртда кулги билан оғуга сабаб бошқа-бошқа нарсалар бўлар экан-да!..

Блоквил шуларни ўйлар экан, бу кулгибозларнинг рақиблари қанақа одамлар эканлигини билишга иштиёқи янада ортди.

23

Қўлга тушган туркманларни урмай-сўкмай қийнашга киришдилар. Қийнагандан кўра, уларни ўлдириб юборсалар яхши эди, аммо уларни ўлдиришга руҳсат берилмаган. Ҳозир эса ўлимдан бошқа, қийноқнинг ҳар қандай усули бор бўлса, мана шу асирларнинг чекига тушди. Асирларнинг ҳозирча ўлдирилмай, сақлаб турилганлигининг сабаби бор – Марвга босиб кирилгандан бери ўғирлаб кетилган қоровуллар, бундан икки кун олдин рўй берган кичик тўқнашувда йўқолган аскарларни қўшиб ҳисобланса, туркманларнинг қўлида юзга яқин қожор асирлари бўлиши керак. Охир-оқибатда эса икки томон асирларни алмаштиришлари ҳам мумкин эди.

Қўлга тушган тўрт нафар туркманнинг тирик-ўликлигини билиш ҳам қийин. Тўртталасининг бошини ҳўлламай сочини олишди. Кейин

Мурғоб дарёси қирғоғидаги баланд шўрхок тепасига ўтирғизишиб, бир-бирларига қаттиқ боғлашди. Соч ҳўлланмай қирилганда шафқатсиз сартарошнинг ўтмас покиси бошда қолдирган ораси тор қонли жароҳатларга офтобнинг қайноқ нурлари тушиши натижасида пайдо бўлган азоб гўштдан ўтиб, суяккача етарди. Бу – «Бекзодалар томошаси» деб аталмиш азоб усулининг бир кўриниши эди.

Блоквил шу пайтга қадар туркманларни бамайлихотир, яқиндан кўрмаганди. Номуси паймол қилинган кекса чўпон оиласидаги бахти кулмаган Маммат ҳам, қўли кесилган Эломонжон ҳам французнинг бошқа-бошқа жойларда кўрган кишиларидан фарқ қилмаганди. Гўзал аёл деганда фақат Европанинг назокатли хонимларини тушунадиган Блоквил, унга биринчи дафъа дуч келган туркман келини Ўғилжайрондай бекаму кўст, нозанин аёлни Парижда ҳам, Техронда ҳам кўрмаганди. Ҳамза Мирзонинг қўшинига қўшилган кунидан буён бекваччаю сипоҳилардан тинглаган сўхбатларига қулоқ соладиган бўлса, туркманларнинг одамга ўхшашлигини шунчаки гапдир деб билмай, туркманларни жуда кўрқинчли тусда тасаввур қилар эди. Эрон аёллари ҳам ухламаётган болаларини ухлатмоқчи бўлганларида: «Кўзингни юм тезроқ, бўлмаса, ана туркман келиб олиб кетади», деб кўрқитишларидан Блоквилнинг ўзи ҳам хабардор эди.

Соқол-сочи ҳўлланмай чала-чулпа қиртишлаб олинган тақир калла туркманларни бир-биридан фарқлаб бўлмасди. Агар синчиклаб қаралсагина улардан бирининг кекса эканлигини, икки нафари – ўттиз ёш атрофида эканлигини, тўртинчиси эса ўн олти-ўн етти яшар йигитча эканлигини билиш мумкин, холос.

Иссиқ қуёш нури раҳм-шафқатсиз куйдирмоқда. Яланғоч асирларнинг териси офтобда куйиб, тиришиб-тиришиб кетган аъзои баданлари кўтир бўлганга ўхшаб қолганди. Ўткир қуёш нури остида ўтиришса-да, уларнинг ҳозир терламаганининг сабаби – баданларидаги намнинг қуёшда аллақачон меъёрдан озайганлиги, энди эса даҳшатли чанқов бошланганлигидан эди. Шунга қарамасдан, асирлар оҳ-воҳ қилмас, гурурларини сақлаган ҳолда ўзларини тетик тутишга уринишар, ўлимни хаёлларига ҳам келтирмасликка ҳаракат қилишарди.

Кекса асир боягина тугатган сўзларининг қанчалик ёдда қолганлигини билиш учунми, бир оз сукут сақлади. Дурустроқ ўрнашиб олиш учун қимирлаб кўрди. Унга орқам-орқа қапиштириб боғланган йигит норози оҳангда тўнғиллади:

– Кертик оға, тинчгина ўтирсангиз-чи, намунча типирлайяпсиз?

– Типирчиласам сенга нима? Ёки Марвнинг тупроғини қизғанияпсанми?

– Тупроқни қизганиб, нима, мен илонманми, сизга? Сиз ҳар қўзғалганда орқам худди яғир эшакнинг орқасига темир қозиқ тикилгандай оғриб кетяпти, ахир!

Ёшуллилардан уялиб, шу пайтгача ўзини бардам тутиб ўтирган ёш йигит, ниҳоят, бу ҳолатдан нолиб юборди:

– Бу азоблар қачон тугар экан-а?

– Чидагин, иним, чиди. Кертик оға унга далда берган бўлди.

Аҳволга чидаб бўлмасди. Қуёшнинг ўткир нури яланғоч бошга, очик баданга игнадай санчиларди гўё. Вақт пешинга яқинлашиши билан фақат осмондаги Офтоб эмас, қизиб ётган шўр ер ҳам ўз кучини кўрсата бошлади. Ердан кўтарилган ачқимтил қуруқ шўр эпкин дард устига чипқон бўлди. Асирларнинг нафас олиши баттар қийинлаша бошлади. Бўғиздан ўтиб-қайтиб турган ҳаво пиёзнинг аччиғи сингари томоқни қаттиқ қичитмоқда эди.

– Буларнинг иши «Ҳар жойнинг тулкисини ўз тозиси билан тут» деганларидай бўлди-ёв.

– Бу билан нима демоқчисиз?

– Эй, иним. Ўз еримиз иссиғи билан ўзимизни куйдирмоқчи бўляптилар...

Йигитларнинг ниҳоятда руҳи тушганлигини сезган Кертик оға, нима биландир уларнинг диққатини бошқа нарсага чалғитмоқчи бўлиб, Довон шоирдан бошлаган олдинги галга тегишли яна бир воқеани ўзлай бошлади.

– Шундай қилиб, Йўлўтандан қайтган Довон шоир Кўшкли қишлоғи ичидан ўтиб бораётганида елкасига сувқовоқни тўлдириб келаётган ёш бир келинга кўзи тушибди. Шоир ҳам, шу десанглар, узоқ йўлни пиёда босиб келаётгани учун қаттиқ чанқаган экан. Сув беришни илтимос қилибди. Келин бола ўзи йўлиққан йўловчининг Довон шоир эканлигини билиб: «Мени таърифлаб шеър ўқисангиз сув бераман. Бўлмаса бир ютум сув ҳам йўқ сизга», деб кулибди. Довон шоир рози бўлибди...

– Шунақа денг!

– Ҳа. Шунда шоир келин болага тикилибди. Келин бола қорамағиз экан.

– Ҳиндилардай экан-да!

– Суханберди пирнинг кайвониси Ўғилсафар элти сингари қоп-қора, – деб қўя қолди, Кертик оға.

– Худди устидан тушдинг¹. Нақ ўша Ўғилсафар элтидай қоп-қора нарса экан...

– Наҳотки?

– Шундай, кейин шеър айтадиган бўлибди. Сўраса, келин боланинг номи ҳам Морол эмиш. Шунда шоир дебди:

*Ҳали яхши эндидан,
Қайчи яхши синдидан.²
Ҳабаш, қора ҳиндидан,
Оқдир Моролим, Моролим!*

*Ўзи яхшидир занжидан
Қар яхшиммиш мангқадан.
Ўчоқдаги қора тангқадан³,
Оқдир Моролим, Моролим!*

Келин боланинг юзидан норозилик пайдо бўлибди-да: «Бунақа таъриф қилицингизда, томоғингизни хўлламаздан кетаверасиз, шоир оға», дебди.

– Йўғ-эй?

– Ҳа-да!

Кейин Довон оға яна шеър айта бошлабди:

*Қовун яхши мозидан⁴,
Мулла яхши қозидан,
Кучукли қора тозидан
Оқдир Моролим, Моролим.*

¹ “Топдинг” маъносида.

² С и н д и – гиламчиликда ишлатиладиган пичоқча.

³ Т а н г қ а – ўчоқда чой қайнатадиган идиш.

⁴ М о з и – ҳандалакнинг бир тури.

*Телтак яхши соядан,
Шарм яхши ҳаёдан.
Қалам ҳамда сиёҳдан
Оқдир Моролим, Моролим.*

Кертик оға оғиз очиб гапиришга қанчалик қийналмасин, иложи борича шу тариқа ёшларнинг кўнглини кўтариш учун ҳаракат қилмоқда эди.

Шўр босган тепача ёнига келиб тўхтаган ғалати одам Кертик оғанинг эътиборини тортди.

Келган одам Блоквил эди.

Бу атрофларда шу кунгача ҳеч кимга ўхшамаган ўзига хос кўринишли оқ рангли одамнинг пайдо бўлиши бандиларда озгина бўлса-да асирлик ҳиссини эсидан чиқарди. Улар Блоквилнинг бошидан-оёғигача диққат билан қарадилар.

Асирларнинг бири секин гап бошлади:

– Қожорларнинг ичида илмни сувдай ичган бир фаранг бор дейишган эди, бу шу бўлса керак?!

– Бўлмағур гапни кўйсанг-чи!

– Нега бўлмағур гап дейсан?

– Илмни сув қилиб ичган одам ҳам шу ҳолда, ёлғиздан ёлғиз, тансоқчисиз, кўриқчисиз бир ўзи кенг майдонда юрадимми?

– Илмни сув қилиб ичган бўлса, у етмиш иккита тилни билиши керак, – деб Кертиқ оға тусмоллади.

– Э, унинг туришини қаранг, кўп тилни биладиган одамга ўхшамаяпти-ку, – деди йигитларнинг бири унга ўз баҳосини берар экан.

Кертик оға ўзининг гапини маъқулламоқчи бўлди.

– Э, буни билмоқчи бўлсангиз, ундан бир нарсани сўраш керак. Етмиш икки тил билган бўлса, унга албатта тушунади.

– Кертик оға, сиз ҳам олдингиз-да гапни. Ҳай, етмиш иккита ҳам тил бўларми? Қожор денг, қозоқ денг, ўзбек денг. Санаб кўрсангиз ўн-ўн икки тилдан нарига ўтолмайсиз. Етмиш икки тилни қаердан олдингиз?

– Айтяпман-ку, сизлар унга бир нима деб кўринг. Илмни сув қилиб ичган бўлса, ҳамма тилни билади. У охун бўлиши керак.

– Нимани сўрасак экан-а ундан?

– Нимани сўраганингда нима? Бир нарса деб сўра-да қўй!

Шунда тутқунларнинг бири Блоквилга қараб:

– Эй, сариқ, сенинг отинг нима? – деди.

Ўзига бир нарса дейилганини сезган Блоквил жилмайди. Бироқ дамини чиқармади.

– Мен сенинг номингни сўраяпман.

Блоквил бунга ҳам жавоб бермади.

– Етмиш икки тугул, бир юз етмиш икки тил билган бўлсаям, бунингиз туркманчага тушунмаяпти-ку, Кертик оға.

– Нимаям дердим, битга-яримта сўзни эсидан чиқарган бўлиши мумкин, – деди тахминининг тўғри чиқмаганини ҳазм қилолмаган Кертик оға.

– Қани, форсча бир нарса деб сўрайлик-чи, нима қилар экан? Форсча биладиганинг борми ичингизда?

– Форс тилида сувга «об» дейилишини биладман.

– Ана, ана, шу, сўзни сўра! – деб, Кертик оға ёшуллилик қилди.

– Эй, сариқ одам! Об! Об!

Блоквил яна жилмайди-да, таниш сўзни эшитгач, қўлини дарё

томонга чўзиб кўрсатди:

– Об! Об!

Кертик оға бошини қимирлатди.

– Ана кўрдингизми? Форс экан. «Об» дейилган эди, дарров ҳаракатга тушди.

– Ҳаракатга тушса-да, шу одам қожорга ўхшамайди, Кертик оға.

Кертик оға яна ўзининг фикрини маъқулламоқчи бўлди.

– Э, буларинг ҳам бизники каби сариқ, арсари, човдур дегандай ўз уруғлари бўлса керак. Туркман уруғларининг барчасиям бир-бирига ўхшаб тургани йўқ-ку, ахир?!

Сўнгги сўзга тутқунлар кулимсирашди.

– Ҳай, ановини қара, бизга бунча диққат билан тикиляпти?

– Таниб қўймоқчи бўлса керак-да!

Дарҳақиқат, Блоквилнинг асирларга яқинлашиб тикка қараб туриши галати эди. Туркманлар бу сариқ одам ўзларининг ташқи кўринишини синчиклаб ўрганмоқчи эканлигидан беҳабар эдилар. Узоқ вақт тутқунларга синчиклаб назар ташлаган Блоквил: «Антропологлар туркманларни монголоид ирқига мансубдирлар, деб ёзишган. Бироқ булар бунақага ўхшамайди-ку, – деб пичирлади. Бу тўрт туркманнинг калла чаноғи тузилиши, юзларининг думалоқ эмаслиги билан улар европоид ирқига ўхшашапти-я?!»

Жануб томондан икки нафар қожор оғир бир нарсани судраб тутқунлар томонга кела бошлади. Судраб келаётганлари икки-уч кун олдин ўлдирилган бир одамнинг жасади экан. Сарбозлар жасадни тутқунларнинг юзига эпкин келиб турган томонга келтириб ташлади.

Жасаддан ниҳоятда ёқимсиз, сассиқ ҳид атрофга таралди. Бу ҳидга тирик зот тоқат қилолмасди. Бу ҳол олдинги қийинчилик олдида ўлганнинг устига тепгандай бўлди. Даҳшатли ташналик ҳам эсдан чиқди. Қаттиқ иссиқ туфайли шишиб кетган жасаддан таралган ҳид тутқунларга тоза нафас олгудай шароит қолдирмади.

Шу пайтгача ўлик кўрмаган ёш йигитчанинг ночор овози эшитилди:

– Кертик оға, кўнглим озиб кетяпти. Ўзимни жуда ёмон ҳис қиляпман.

Жасадни кўриб кайфияти шундоқ ҳам тушиб кетган Кертик оғадаям юраги озиб кетган йигитчага далда бергудай тоқат қолмаган эди. Шунда ҳам у:

– Иним, сен эркак одамсан, чидагин! – деб йигитчани тинчлан-тирмоқчи бўлди.

Дим ҳавода ўт-чўпнинг боши қимирламаса-да, сарбозлар шамол келган томонни чамалаб жасадни яна бир қадар ғарбга тараф судрашди. Бу сафар жасад йигитчанинг тўғрисига келиб қолган эди. Бошқа тутқунлар ҳам мияда санчиқ пайдо қиладиган оғир, ёқимсиз ҳидни сезишди. Ёш йигитча эса уни ҳам сезмай қолган эди. Унинг бутун тану баданини жунбушга келтирган кўркув ҳисси ҳиддан кучли эди.

Жасадга тирикликда жуда қаттиқ азоб берилгани шундоққина билиниб турарди. Унинг юзида чап қош териси деярли йўқ, сидириб олинган эди. Қон қотиб қолган юзига қараб бўлмас, жуда кўрқинчли эди. Аллақачон қуриб қолган оғизда талоққа ўхшаб, кўкариб чиқиб турган ваҳимали тил осилиб қолган. Ҳамма ёғи қон билан бўялган, шишиб кўриниши ўзгарган бурун жасад юзини даҳшатли нарсага айлантдириб юборган эди.

Йигитча кўзларини юмди. Баданига гўё нам югургандай туюлиб, пешонасида терга ўхшаш суюқлик пайдо бўлди, юраги бирданига тез-тез ура бошлади. У кўзларини ҳолсиз очганда, яна ўша олдинги

қўрқинчли манзарани кўриб, бақриб юборай деди. Кертик оғанинг «Йним, сен эркак одамсан, чидагин!» деган товуши қулоғида жаранглади. Икки нафар сарбознинг ҳалигача ёнларидан кетмаганлигини ҳис қилиб, вужудида қандайдир бир куч пайдо бўла бошлади.

Қаердандир бир жойдан бадбўй ҳидни излаб келган иккита катта яшил чивин жасаднинг манглайига қўнди. Улар жасаднинг манглайида жой таллашиб, бир-бирларини итаришгандай учиб-қўниб, мазза қилиб қон сўрар, навбатма-навбат учиб-кўтарилиб, яна жасаднинг устига қўнарди.

Жасадни олиб келганлар энди орқага қайтиб кетмоқчи бўлганларида, Блоквил ўз қўл остидаги дангаса аскарга дўқ урган зобит сингари овозини баландлатди:

– Тўхтаглар!

Навкарлар нима дейсан дегандай унга қарашди.

– Жасадни бу ердан олиб кетинглар!

Сарбозларнинг бири буйруқ берган одамга эмас, балки жасад томонга қаради.

– Олиб кетишга ҳаққимиз йўқ.

– Нима учун ҳаққингиз йўқ, экан? Бу жасадни келтиришга ҳаққингиз бор-у, четроққа чиқариб ташлашга ҳаққингиз йўқми? Бу ўтирганлар ҳам сизлардай одам, ахир?!

– Биз буйруқни бажардик, жаноб капрал.

– Бундай буйруқни сизларга ким берди?

– Баланд мартабали мингбошимиз Хуршидхон. Худди шундай қўйишимизни унинг ўзи буюрди.

Блоквил нафас ололмай қолди.

Иккинчи навкар ҳам шеригининг айтганини тасдиқлади.

– Баланд мартабали Хуршидхонга Қора генерал жасадни шундай ҳолда қўйишни буюрган. Тушундингизми энди, жаноб капрал?

Мана энди барчаси Блоквилга тушунарли бўлди.

Баланд мартабали Хуршидхоннинг бошлаган бу ўйини узоқ давом этмади. Асирларга бундан ҳам баттар бошқа бир ўйин тайёрланаётган эди.

Орқа томондан тўрт-беш нафар сарбоз пайдо бўлди. Бу жазирама офтоб тиғи остида уларнинг ҳуда-беҳуда бу ерга келмаганликларини ички бир туйғу билан сезган Кертик оға: «Йигитлар, бу ҳолимиздан ҳам бадтар бўлмасак, яхши эди», — деб шивирлади. — Аллоҳнинг ўзи паноҳида асрасин!»

Сарбозлар жасаднинг оғир, ёқимсиз ҳидидан нафас олишни иташмай, узоқроқда тўхтадилар. Уларнинг бошлиғи — новча, қорни семиз сарбоз бурнини бир қўли билан тутиб турган ҳолда манқаланиб дўқ урди:

– Жасадни йўқ этинг бу ердан!

Хуршидхоннинг кўрсатмасини бажарганлардан бири:

– Бизга жасадни шундай қўйишга буйруқ бердилар, бек оға, — деди.

Бек оғанинг овози шиддат билан даҳшатли оҳангда жаранглади:

– Ўзинг ҳам жасадга айланишни истамасанг, дарров бу ердан уни йўқот!

Даҳшатли оҳангда гапирганнинг қилиғи жиддий эканлигини тушунган сарбоз дарҳол ён берди:

– Хўп бўлади, бек оға!

Сарбозлар жасадни судраб чеккароққа олиб чиқдилар. Шундан кейингина сарбозлар бекоғаси Блоквилга диққат-эйтибор қаратди. Бироқ унинг кимлигини билмагач, нимадир дейиш учун:

– Жаноб, сиз ҳам томоша кўришга келдингизми? – деди.

Блоквил сарбознинг саволига жавоб бермади, унинг ўзи сарбозга савол бериб, уларнинг бу ерга нима мақсадда келган-ликларини билгиси келди.

– Ҳозир шунақанги бир томоша кўрсатамиз!

Бекога шундай деса-да, сарбозлар нима томоша кўрсатишлари Блоквилга яна тушунарсиз бўлиб қолди.

Олдинлари ҳам қожорларнинг кўп «томошаларига» шоҳид бўлган Блоквил воқеанинг давомини кута бошлади.

Қорни катта новча сарбоз ваҳимали қадам ташлаб, тутқунларга яқинлашиб, энг ёш асирнинг иштонига ёпишди. У қўли билан қаттиқ тортганда, йигитчанинг кенг иштони тиззасигача тушди. Буни ҳам оз кўрган сарбоз иштонни тортиб чиқарди-да, қўли билан орқасига улоқтирди. Йигитча уят жойини бекитмоқчи бўлиб ҳаракат қилди. Бироқ икки қўли ҳам орқасига маҳкам боғлиқ бўлганлиги учун буни уддалаёлмади.

Бош сарбознинг шериклари ёрдам бериш учун яқинроқ келдилар.

Сарбоз белидаги пичоғини қинидан чиқарди-да, бош бармоғи билан ўткирлигини текширди.

– Булар нима қилмоқчи бўлишяпти, Кертик оға? – деб, ёш тутқун йигит хавотирли бақирди.

Кўпни кўрган Кертик оға ҳозир бу ерда қанақа томошанинг ўтказилишига аллақачон тушунган эди. Шунинг учун ҳам йигитчанинг саволини жавобсиз қолдириб, сарбозни инсофга чақирришга ҳаракат қилди.

– Сен мусулмон бандасисан-ку, ахир, эй, хон ўғил! Бу феълингдан қайт, ёш йигитга раҳм қил! Уни омон қолдир, мени нима қилсанг, қил, майли! Мен бу фонийда кўрадиганимни кўрдим, унга тегма!

Пичоқли сарбоз қария томон истехзоли тиржайиб қаради-да:

– Сенда кесиб ташлагудай нарса қолганмикан ўзи?! – деди. – Сенинг нарсанг қармоққа чувалчанг ҳам бўлмайди-ю...

– Нарсаси йўқнинг қора калласини ҳам кесса бўлади! – дея, Кертик оға йигитчани омон қолдирмоқ учун ўз жонидан ҳам воз кечмоқчи эканлигини билдирди.

Воқеага энди тушуниб етган Блоквил жонҳолатда:

– Бундай буйруқни сизга ким берди? – деб чинқирди.

Бош сарбоз бу сафар французни ҳам аяб ўтирмади:

– Томоша қилишни истамасангиз, жаноб, бизга халақит берманг! Бизга ақл ўргатишнинг кераги йўқ. Биз ақл ўргатувчилардан жуда чарчадик!

– Унда, сиз бу ишни ўз истагингиз билан қилаётган экансиз-да? Шундайми?

– Мен ўз хоҳишим билан бундай жирканч ишларни бажармаган бўлар эдим, жаноб.

Истагининг амалга ошмаслигига кўзи етган бўлса-да, Кертик оға ҳамон уларга ялинмоқда эди.

– Калламни олинг, бироқ бу ишни қилманглар, жон оғалар! – деб, навкарларнинг мақсадига тушунган йигитча қўли пичоқли сарбозга умид билан додлаб тикилди.

– Каллангни олсақ, сен дарров ўласан. Биз эса сенинг узоқ умр кўришингни истаймиз. Аллоҳ ажал бергунча мазза қилиб яшаб юр. Биз умрингни сенга совға қилдик!

Қариянинг ёлворишидан ҳам, йигитчанинг ҳаракатларидан ҳам ҳеч қандай натижа бўлмади.

Икки нафар сарбоз йигитчанинг чотини қимирлатмай тутиб турди. Қориндор сарбоз ўткир пичоғини ишга солди. Даҳшатли фарёд теваарак-атрофни ларзага келтирди. Йигитчанинг тагидан кесиб олинган аврати уч-тўрт қадам узоқликка отилиб тушди.

Кертик оға оҳ тортиб юборди, ўзини йўқотган қария туя сингари елкалари тинимсиз титраб-қақшади, ўкинчлари беҳисоб эди.

Қариянинг оҳ-фарёди яна икки марта қайталанди.

Навбат Кертик оғанинг ўзига келди. Қариянинг тақдирга тан берганлиги энди унинг ҳис-туйғусиз ўтиришидан ҳам кўриниб турарди.

Қўли қонга бўялган бош сарбоз яна истеҳзоли тиржайди.

– Сени эса, қария, туркманларга уруғлик тарқатсин деган мақсадда омон қолдирамыз...

*Туркман тилидан
Музаффар АҲМАД ва
Машариф САФАРОВлар таржимаси.*

Давоми бор

Икки олам заҳмати

*Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Эркин Воҳидов
билан суҳбат*

— Эркин ака! Ўзбек адабиётида бадиий таржима бой тарихга, ўз анъаналарига эга. Эндиликда, глобаллашув асрида бадиий таржиманинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Бир замонлар, жаҳон адабиётининг нодир намуналарини таржима қилишда ҳам баъзи муаммолар бор эди. Мана энди ҳар қандай мураккаб асарларни таржима қилиш имконияти туғилди. Етук таржима асарлари пайдо бўлди. Айни чоғда таржимачиликнинг ўзига хос муаммолари ҳам йўқ эмас. Сизнинг назарингизда, таржимачилигимизнинг ҳозирги умумий манзараси қандай?

— Жамиятнинг, инсоннинг тафаккури ҳамиша ўсиб, ривожланиб боради. Ижодий жараёнда ҳам бу ўз аксини топади. Бизнинг тафаккур даражамиз ҳоким мафкура қобиғини ёриб чиқолмаган даврлар бўлди. Бунга шароит ҳам йўқ эди, бундай ҳолга ижодкорлар ҳам гўё кўниккандек эди. Гарчи илғор зиёлилар, ижодкорлар жаҳон адабиётининг машҳур асарларини ўқиб, улардан таъсирланиб юрган бўлсалар-да, бу асарларни таржима қилиш имконияти бўлмаган. Халқимизнинг ўзи ҳам ҳали бундай асарларни англаш даражасига етмаганди. Бизнинг авлодимиз темир деворларнинг орасида яшаган. Мана энди мустақиллик туфайли маънавиятимизда инқилоб бўлди, халқимизнинг онги ўсди. Энди илгариги одамлар эмасмиз. Бизда етмиш йил ҳоким бўлган мафкура нураб тушди. Бизга кенг йўллар очилди. Халқимизнинг онги ўсиб, Нитшени, Шопенгауэрни, Жойсни ўқиб, англаш даражасига етди. Тўғри, бу асарларни ҳамма бирдек англаб, тушуна олади деёлмайман, улар хос одамлар учун мўлжалланган. Адабиётда ҳамма учун ёзиладиган бир тоифа асарлар бўлади. Масалан, Аҳмад Яссавий асарлари ҳамма учун, аммо Навоий, Бедил асарлари маълум тоифа одамлар учун ёзилган. Бундай тоифалар илгари ҳам кам бўлган. Шу боис Бедилни тушунтириб, шарҳлаб, тафсир қилиб берувчилар пайдо бўлган.

Эндиликда етук таржима асарлари эълон қилинаётгани мустақиллигимизнинг ютуғи, янгича бадиий тафаккуримизнинг ютуғи деб ўйлайман.

— Илгари таржималар асосан рус тили орқали қилинган. Сўнгги йилларда аслиятдан қилинган қатор таржималар пайдо бўлди. Адабиётимиз хазинасини бойитган бу асарлар китобхонлар назарига тушди. Бу жараён кишини қувонтиради, албатта. Айни чоғда ҳаёт кун тартибига қўйган бошқа бир муаммо ҳақида гапирмоқчиман. Маълумки, сўнгги йилларда адабиётимизда авлодлар алмашинуви тезлашди, бирин-кетин адабиётимизнинг чинорлари ҳаётдан кўз юмдилар, жумладан, айрим устоз таржимонлар бу оламни тарк этдилар. Кузатишимча, эндиликда етук, маҳоратли таржимонла-

римиз санокли экан. Етишиб чиқаётган ёш мутаржимларда ҳозирча маҳорат, тажриба етишмайди. Таржимонда тилни билиши билан бир қаторда потенциал адиблик иқтидори ҳам бўлиши керак. Энди жаҳон адабиётининг сара намуналарини кимлар таржима қилиши керак?

— Шоирнинг, ёзувчининг кўп тил билганига нима етсин. Бир вақтнинг ўзида ҳам иқтидорли шоир бўлиш, ҳам бир қанча тилни билиш жуда ноёб ҳодиса. Бунақаси жуда камдан-кам учрайди. Тил билиш билан ижодий қобилият ўртасида доимо рақобат бўлади. Шоир — ҳиссиёт одами. Аиниқса шеърий таржимада шоир ижодини чуқур ҳис қилиб, унинг бутун руҳини китобхонга етказиш учун таржимон албатта яхши шоир бўлиши керак. Масалан, Байрон, Гёте шеъриятини ўзбек китобхонига етказиб бериш учун таржимон биринчи галда шоир бўлиши керак. Таржимон бирор шоирни таржима қилмоқчи экан, унинг руҳиятига киролмаса таржима қилолмайди. Унинг меҳнати машаққатга айланади. Бундай таржимани ўқиш ҳам машаққат бўлади. Таржимон шоирнинг руҳиятига киролса, Пушкин бўлиб, Гёте бўлиб сўзлайди. Шунда рус китобхони, немис китобхони ўз шоирларидан қанчалик завқланса, ўзбек китобхони ҳам шунчалик завқланади. Шоирнинг руҳиятига кириш эса осон эмас. Масалан, Гётенинг руҳиятига кириш, “Фауст”ни тушуниб етиш учун немис бўлиб туғилишнинг ўзи камлик қилади. Мен таржима жараёнида немис тилини ҳам ўрганишга ҳаракат қилганман. Лекин “Фауст”каби асарларни таржима қилиш учун тил билишнинг ўзи камлик қилади. Жуда катта руҳий тайёргарлик билан бир қаторда истеъдод ҳам керак бўлади.

Шеърни ёзиш таланти бор, ижод қила билиш таланти бор. Шу билан бир қаторда ижодни англаш таланти ҳам бор. Шеър қачон оммалашади? Халқнинг юрагида ана ўша англаш қобилияти бўлса оммалашади. Мен шукур қиламанки, бизнинг ўзбек халқимиз шеъриятни нозик англайди. Аниқ тафаккур қиладиганлар бор. Образли тафаккурдан йироқ одамлар ҳам бўлади. Халқимизнинг эса ҳар бир лутфида чиройли образлар учрайди. Бундай назокатдан йироқ бўлган одамлар ҳам бор. Албатта, оригинал тилни билганга нима етсин. Мен Есенинни оригиналдан таржима қилиб, ўзбекча гапиртирганман. Бу шеърлар менинг ўз шеърларимга айланиб кетган. Ёки мен гўё Есенин бўлиб гапирганман. Назаримда, бу шеърлар ҳозир ҳам суйиб ўқилади. Бу таржималар менга ўз ижодимдай азиз бўлиб қолган. “Фауст” ҳақида ҳам шундай дейишим мумкин.

Такрор айтаман, тилни билиш ҳам муҳим, аммо мен учун шоирни руҳан англаб етиш, уни ҳис қила билиш ундан-да муҳим. Бу қоида бадиий таржиманинг ҳамма турига хосдир, жумладан насрий таржимага ҳам. Образли тафаккурни англаб етиш учун руҳий тайёргарлик керак. Тилни билган одам асарнинг мазмунини етказиб бера олади, шоир одам асарнинг руҳиятини англайди. Илмий асар таржимаси учун унинг мазмунини сақлаш муҳим. Бадиий асар таржимасида эса бошқа мезонлар устувор, бунда асарнинг руҳи, образларини ҳис қилиш лозим бўлади, сўзлар остидаги маънони очиб бериш муҳим ҳисобланади.

Бир вақтлар Семён Липкин шеърларимни рус тилига таржима қилган эди. Менга ёзган хатида у камтарлик қилиб: “Мен шеърларингдаги сўзларни таржима қилдим холос, уларнинг остидаги маънони таржима қилишга қурбим етмади”, — деган эди. Ваҳоланки, у катта таржимон эди.

— **Шеърият таржимасида таржимон шоирга рақиб, наср таржимасида эса таржимон ёзувчига кул, дейишади.**

— Мен таржиманинг ҳар икки турида ҳам таржимонни муаллифга рақиб деб биламан. Хоҳ поэзия таржимаси бўлсин, хоҳ наср бўлсин, ҳар иккисида ҳам таржимон образли тафаккурга дуч келади. Бу образларни

сақлаб қолиш осон эмас. Шу боис менинг назаримда таржимон аслият муаллифи билан гўё беллашаётгандек бўлади. Бунинг учун унинг иқтидори муаллифникидан кам бўлмаслиги керак. Таржимоннинг маҳорати ҳам, фалсафаси ҳам, образли тафаккури ҳам юксак даражада бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам таржимон ҳамшира рақиб мақомида бўлади.

— **Эркин ака! Менинг фикримча, ҳар қандай мукамал таржима ҳам йиллар, замонлар ўтиши билан эскириши мумкин. Яқинда Чеховнинг ўтган аср ўрталарида чоп этилган жилдларини қайта ўқиб чиққанимда буни яққол сездим. Таржима илмида ҳар бир халқ турмушининг фақат ўзига хос хусусиятлари реалиялар дейилади. Ана ўша реалияларни таржима қилишда мутаржимлар қовун туширишган. Чехов қахрамонлари ўзбекча таржималарда бемалол аския айтишади, намоз ўқишади. Бу ҳолат ҳозирги китобхон учун кулгили, албатта. Айтинг-чи, ана ўшандай анчайин ғариб таржималарни қайта кўриб чиқиш фурсати келмадимми? Бундан ташқари, давр тақозоси билан бадиий адабиётга, таржима санъатига алоқаси кам одамлар ҳам кўл урганлар. Айни замонда таржима амалиётида ижодий мусобақа, ўзаро “куч синашиш” ҳолати ҳам кўрина бошлади. Пушкиннинг “Евгений Онегин” романини атоқли адиб Ойбек таржима қилган, ўз даврида бу катта воқеа бўлган эди. Бу романи иқтидорли шоир Мирзо Кенжабек қайта таржима қилишга журъат этди. Айни чоғда айрим таржималарнинг бир қанча вариантлари пайдо бўлди. Масалан, Бразилиялик адиб Пауло Коэлонинг “Алкимёгар” асарининг бир қанча таржималари яратилди. Бу ҳам адабиётимиз учун бир янгиликдай туюлмоқда.**

— Таржимада миллий колоритни бера билиш муҳим масала. Бизда гоҳо таржимани ўзбекчага яқинлаштираман деб юқорида Чехов асарлари мисолида айтганингиздек, оригиналга путур етказиш ҳоллари учраб туради. Бундай ҳолатларни хорижий киноларнинг ўзбекча таржималарида ҳам кўплаб учратиш мумкин.

Оригиналга хиёнатдан эҳтиёт бўлиш лозим. Бир асарнинг юзлаб таржима вариантлари бўлиши мумкин. Масалан, Рудакийнинг ўша машхур “Дунё шодликлари йиғилса бутун, Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун” деган шоҳ байтининг юзлаб таржималари бор. Ш. Шомухамедов ўзига хос йўсинда, Абдулла Шер бошқача усулда таржима қилган. Ҳар бир таржимада ўша таржимоннинг ўз нафаси бор. Бир асарни бошқа таржимон қайта ўгирса, буни олдинги таржимонга ҳурматсизлик деб қараш керак эмас.

Пушкиннинг шеърияти жуда равон, Ҳамид Олимжоннинг шеърияти ҳам шундай. Ойбек домланинг услуби эса бошқача, унда тафаккур устувор, лекин ўқилиши равон эмас. Шундай бўлса-да, Ойбекнинг таржимаси ҳам ўзига хос ижод намунаси бўлиб қолаверади. Улуғ асарларнинг таржимаси узлуксиз давом этадиган жараён. Уларга қайта-қайта мурожаат қилиниши табиий. Мен “Дон Кихот”ни қайта таржима қилишини хоҳлардим. Ҳар бир замоннинг ўз қарашлари бор. Ҳар бир авлод ўзининг таржимасини яратиши керак. Мумтоз асарларнинг улуғлиги шундаки, асрлар ўтиши билан улар ўзининг янги-янги қирралари билан ярақлаб тураверади.

— **Корней Чуковскийнинг таржима ҳақида ғаройиб бир таърифи бор: “Таржима худди хотинга ўхшайди. Тўғри бўлса чиройли эмас, чиройли бўлса тўғри эмас”. Бу таъриф бевосита таржимоннинг маҳоратига дахлдор гап. Дарҳақиқат, таржимада ҳамма муаммони охир-оқибат таржимоннинг маҳорати ҳал қилади. Ҳар қандай таржима ҳам барибир мурса дейилади. Ҳақиқатан ҳам**

таржимада аслият руҳиятини тўла-тўқис етказа билиш жуда мушкул муаммо.

— Гапни “муроса” деган сўзингиздан бошламоқчиман. Шундай адабиётлар, асарлар борки, улардаги тафаккур тарзи, халқларнинг менталитети билан бизнинг халқлар ўртасидаги фарқ ер билан осмонча. Масалан, японлар билан бизнинг халқимиз ўртасидаги фарқ шундай. Масофа олис бўлган, борди-келди қилиш имконияти чекланган. Яқин чегарадаги халқлар билан эса руҳиятимиз яқин. Европада ҳам биз билан яқин алоқада бўлган давлатлар бўлган. Масалан, Испания билан яқиндан борди-келди қилишганмиз.

Фикрлаш тарзида, тафаккурида фарқ катта бўлган адабиётларни таржима қилишда ўша сиз айтган “муроса” масаласи катта муаммо бўлиши мумкин. Таржимада меъёрини, қаловини топиб японнинг руҳиятини бера билган таржимон ўз мақсадига етган ҳисобланади. Бунга эришиш учун таржимондан катта иқтидор талаб қилинади. Масалан, мен япон шоирини ўзбекча гапиртиролмайман, бу иш кўлимдан келмайди. Бунга уринмаганман ҳам. Лекин шу ишни уддалай оладиган шоир чиқишига ишонман. Ана ўша муроса бўлади.

Энди, Корней Чуковскийнинг ўша сиз айтган таърифи ҳақида. Адабиётда бунинг истисно ҳолатлари ҳам бор, яъни ҳам тўғри, ҳам чиройли таржималар ҳам йўқ эмас.

Пушкиннинг “Прошай, свободная стихия” деган машҳур сатри бор. Бу сатрни Миртемир домла “Алвидо зўр қудрат, асов ғалаён” деб таржима қилган. Мен луғатларни титкилаб, “свободная стихия”ни таржима қилишга муносиб сўзни тополмаганман. Бу иборани таржима қилиш мумкин эмасдек туюлади. Буни қаранг энди, “стихия”ни Миртемир домла “асов ғалаён” деб таржима қилган. Бунда энди ҳам гўзаллик, ҳам аниқлик бор, ҳам тоза ўзбекча. Таржима ҳар жихатдан мукамал. Адабиётимизда таржиманинг бунақа гўзал намуналари кўп. Масалан, Чўлпоннинг таржималарида бор шундай гўзал намуналар. Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедиясини Чўлпон жуда маромига етказиб, гўзал таржима қилган. Таржимачилигимиз катта мактабга эга.

— Эркин ака! Энди бевосита ўзингизнинг таржимонлик фаолиятингиз ҳақида гаплашсак. Сиз Сергей Есенинни жуда гўзал таржима қилгансиз. Рус шоирининг шеърлари худди она тилимизда ёзилгандек равон ўқилади. Ҳозирги авлод бу таржималарнинг яратилиш тарихини билмаслиги мумкин. Ўзингиз бу таржималарингиздан қониқиш ҳосил қилганмисиз? Сир эмас, таржимага шўнғиб кетганингизда шеърларингизни соғиниб қолган айрим мухлисларингиз таржимадан кўра оригинал асарлар ёзсангиз бўлмасмиди, дея иддао ҳам қилишган.

— Сергей Есенин шеъриятини мактабда ўқиб юрган чоғларимдан, талабалик йилларимдан яхши кўрардим. Биз мактабда ўқиб юрганимизда Есенин асарлари нашр этилмаган эди. Шахсга сизиниш йиллари у тақиқланган шоирлар қаторида бўлган. Талабалик йилларимизда Есениннинг юпқагина бир китоби чиққанди. Уни ёд олган эдим. Бу шоирни яхши кўришимга сабаб шуки, у ўз юртини жуда-жуда севади. Юртининг буғдойзорлари, жавдарзорлари, ўрмонлари, деҳқонларини жўшиб-жўшиб, илҳом билан куйлаган. Назаримда, у Россиянинг ҳам кўрки, ҳам дарди бўлиб туғилган эди. Ижодида ҳам шу кўркни, шу дардни акс эттирган. Шу боис уни ёқтирганман. Есениндек шоир бўлсам, ўзбекнинг Есенини бўлсам деб орзу қилганман. Есенин кўнглимдан шундай чуқур жой олдики, кўлимга қалам олсам шоирнинг ўзи ўзбекча гапириб тургандек бўлди. Мана, ўша таржималардан бир шингил.

Мен Босфорда бўлмаганман ҳеч,
Уни сўйлаб беролмам сенга.
Лекин мовий кўзларинг ҳар кеч
Денгиз бўлиб кўринар менга.

Ёки :

Хуросонда бир дарвоза бор,
Остонаси гулга кўмилган.
Унда яшар бир парирухсор,
Хуросонда бир дарвоза бор,
Ҳайҳот, уни очолмадим ман.

— Қаранг, худди ўзбек тилида ёзилгандек, равон, оҳангдор. Де-мак, шоир ўз руҳиятига яқин шоирни таржима қилгани маъқул эканда?

— Ҳа, шундай. Мен Есенинни яйраб-яйраб таржима қилганман. Ҳар бир топилмадан қувониб, гўё осмонларда учиб юрганман.

— Есениннинг ўзбек тилидаги шеърлари таржималар эканлигини биров пайқамайди. Бунга қандай эришгансиз?

— Тўғри. Шоир Усмон Азим бир суҳбатида биз ўша таржималарни ўқиб руҳланганмиз деган эди. Бу менинг хизматим эмас, Есениннинг ўзбекка айланиб, ўзбекча гапиргани. Бизнинг авлодимиз ва биздан кейинги авлодда Есенин руҳиятининг таъсири бор. Катта авлодда бу сезилмайди. Чунки у даврда мафкура бошқача эди, дардни айтиш, куйлаш мумкин эмасди. Коммунизм қурувчиси фақат бахтли бўлиши керак, унда дард, оғриқ бўлиши керак эмас, дейиларди. Ваҳоланки, инсон муҳаббатсиз, дардсиз бўлмайди. Масалан, Навоий ижодидан дардни, муҳаббатни олиб ташланг-чи, Навоий қолармикин? Европа шоирлари ҳақида ҳам, Пушкин ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Есениннинг дарди бизни шоир қилган. Адабиётга кириб келганимизда инсонда юрагидаги дардни айтиш эҳтиёжи пайдо бўлган, аммо бунга йўл йўқ эди.

Мен Ҳамид Олимжоннинг шеърлятини жуда яхши кўраман, жуда равон шеърлят. Аммо у бахт куйчиси, Фафур Фулом, Уйғунлар – ҳаммаси бахт куйчиси эди.

Ўша кезларда мабодо Есенин шеърлярига ўхшаган шеърлар ёзсам матбуотда чиқаролмасдим. Шу ҳолат ҳам мени таржимага ундаган. Руҳиятимизга Ватан муҳаббати, Ватан дарди ошно бўлган. Юртнинг, халқнинг дардлари, оғриқлари бизнинг юрагимизда эди. Ўз юртини, халқини озод кўришни истамаган ижод соҳиби йўқ дунёда. Ана ўша озодлик туйғуси шоирни дунёга келтиради.

— Энди, “Фауст” масаласига ўтсак, Сиз Гётени рус тилидан таржима қилгансиз. Бунақада таржима соянинг сояси бўлиб қолмайдими деган муаммо юзага қалқиб чиқади. Масаланинг яна бир мураккаб жиҳати – Гётенинг, “Фауст”нинг руҳи Сизга Есениндай яқин эди дейиш ҳам қийин. Яна, Сиз бу таржимага жуда узоқ вақт сарфлагансиз.

— Есенин таржимаси билан “Фауст” таржимаси орасида ўн йилга яқин вақт ўтди. Есенинни 60-йилларда таржима қилган бўлсам, “Фауст”га 70-йилларда қўл урганман. Бу даврда менинг фикрлаш тарзимда, дунёқарашимда ҳам катта ўзгаришлар бўлган. Кўп мамлакатларни кўрдим, кўп ўқидим. Мен ўзимни такрорлаб кўйишдан жуда кўрқаман. Шунинг учун ҳам ҳаммиша янгиланиб боришга ҳаракат қиламан.

“Фауст”нинг рустилига қилинган ягона таржимаси билан чекланма-

ганман. Пастернак таржимаси орқали “Фауст”ни яхши кўриб қолганман. Бу таржимада “Фауст”нинг руҳи яхши берилган. Яна, Холодковскийнинг таржимаси бор, у ҳам жуда кучли таржима. Мактабларда ана шу таржима ўргатилади. У оригиналга жуда яқин, жуда мукамал таржима. “Фауст”нинг яна бошқа кўплаб таржималари бор. Соколовский деган ҳарбий одам, немис тили бўйича мутахассис “Фауст”ни сўзма-сўз, шарҳлари билан таржима қилиб чиққан, шу ишга умрини бағишлаган. Бу таржима инқилобдан олдин, 19-асрда нашр қилинган, менда ҳам бор. Жуда ноёб китоб. Шарҳларининг ўзи мингдан ортиқ. Шу китоб менга яхши қўлланма бўлди. Ушбу китоб кўлимга тушгандан кейин таржимага киришдим. Агар Пастернак ёки Холодковскийларнинг таржимасига асослансам, бу шунчаки механик таржима бўларди. Таржима жараёнида столимда ҳамма манбалар бор эди. Гётенинг ўзи нима, деган саволга Соколовскийда мукамал жавоб тайёр эди. Ҳамма манбаларни эринмай, бир-бирига қиёслаб чиқардим. Ана ўша ноёб манбалар менга немис тилини билишдан кўра кўпроқ ёрдам берди, шоирнинг руҳиятини англаб етишимга кўмаклашди. Акс ҳолда таржима сиз айтгандек, соянинг сояси бўлиб қолиши ҳам мумкин эди. Мен шу пайтгача бу сирни очганим йўқ, биринчи бор сизга айтяпман. Мана яқинда Акмал Саидов ҳам “Фауст”ни таҳлил қилиб, сизнинг таржимангиз ҳамма таржималардан кўра оригиналга яқинроқ деган хулосага келди. Бошқа таржимашунос олимлар ҳам шундай фикр билдиришди. Мен бу таржимани фақат ижодий иш эмас, илмий иш деб ҳам ҳисоблайман.

Агар “Фауст”нинг таржимаси жараёнида олиб борган тадқиқотларимни жам қилсам, шу ишларимнинг ўзи битта докторлик диссертациясига тенг бўларди. Энди менга докторлик даражасининг кераги йўқ.

— **Эркин ака, энди шеъринингизнинг бошқа тилларга таржимаси ҳақида ҳам фикрлашсак. Менимча, бу жуда муҳим масала. Яқинда мухлисларингиздан бири Москвадаги катта бир анжуманда қатнашиб, Сизнинг ўша “Дўст билан обод уйинг” деган машҳур газалингизни ўқиб бермоқчи эканлигини айтаркан, мендан шу газалининг рус тилидаги таржимасини топиб беринг, деб сўраб қолди. Мен бу илтимосни Сизга етказдим. Шунда Сиз асарларингизнинг бошқа тилларга, жумладан рус тилига таржимасидан қониқмаслигингизни айтдингиз. Хўш, айтинг-чи, нега энди қониқмайсиз? Бу ерда қандай муаммо бор? Наҳотки рус шоирлари орасида руҳияти Есенин каби Сизга яқин бўлган шоир топилмаган бўлса?**

— Биз рус шеъринингизни жуда эрта англаб, тушунадиган бўлганмиз. Энди, яширишнинг ҳожати йўқ, илгари бошқа қардош шоирлар ижодига андак паст назар билан қаралган. Буни энди очиқ айтаверсак бўлади. Масалан, бошқа шоирлар мен Есенин, Пушкинга берган меҳримнинг ўндан бирини ҳам бизнинг ижодимизга беролган эмас. Улар “подстрочник”, яъни сўзма-сўз таржимани шундоқ олгану шундоқ қоғозга туширган. Шеърининг руҳини, жозибасини беролмаган. Гоҳо улар шеъримни таржима қилиб, ўзимга ўқиб берсалар, мен “Дарҳол қайта ўзбекчага таржима қилиб, жойига қўйиб қўй!” дея ҳазиллашардим.

Хуллас, мен ўз асарларимнинг бошқа тилларга таржимасидан кўнглим тўлмаган. Расул Ҳамзатовнинг омади бор экан, Москвада Жаҳон адабиёти институтида ўқиб юрганида орттирган дўстлари— Н.Гребнев, Я. Козловскийлар уни юксак мақомда таржима қилиб, ижодини машҳур қилдилар.

— **Демак, мутаржим аввало меҳр билан, ихлос билан таржима қилиши керак экан-да?**

— Худди шундай! Буни кўп асрлик таржима тарихи, таржима амалиёти ҳам тасдиқлайди.

— **Рус тилида китобларингиз чиққанми?**

— Ҳа, чиққан. Москвада ҳам чоп этилган. Панченко, Налбадян каби таниқли таржимонлар анча-мунча меҳнат қилишган. Лекин натижа кўнгилдагидек бўлмаган.

— **Асарларингизни кимлар кўпроқ таржима қилган?**

— Менинг ижодимни асосан ўзимизнинг Александр Файнберг таржима қилган. Маълум даражада оригиналга яқин келадиган таржималар шу шоир қаламига мансуб. Ўзи шу ерда яшаган, у билан ўртоқ эдик. “Рухлар исёни” достонимни жуда яхши таржима қилган. Москвадаги ноширлар ҳам китобимга Файнберг таржималарини киритишган. Роберт Рождественский китобимга сўзбоши ёзган. У Файнбергни назарда тутиб, “Москвадаги таржимонларни нима қиласан? Бу ердаги таржимонлар оёғининг учида таржима қилишади. Файнберг меҳрини бериб таржима қилибди” деган эди.

Танаси бошқа дард билмас. Бегона барибир бегона, у таржимага юракдан ёндошмайди.

— **Устоз таржимон Мирзакалон Исмоилий ҳам шундай адиблардан эди. Домла рус ва жаҳон классикларининг икки юздан ортиқ асарини она тилимизга ўгирган. Таржиманинг ўз ижодига таъсири ҳақида устоз кўп гапирган.**

— Бу фикрда жон бор. Агар “Фауст”ни таржима қилмаганимда “Рухлар исёни” ёзилармиди? “Ёшлик” девонини ёзган шоир билан “Рухлар исёни”ни ёзган шоир ўртасида ҳеч бир яқинлик борми? Таржима шундай қудратга эгаки, у ижодкорни бутунлай бошқа ўзанга буриб юбориши мумкин экан. Ижодкорнинг тадрижий ривожи ўрганилса, у катта илмий ишларга мавзу бўлиши мумкин. Масалан, “Олтин девор” билан “Рухлар исёни”ни олинг. Бутунлай бошқа-бошқа олам. Агар менинг учта асарим – “Ёшлик девони”, “Олтин девор”, “Рухлар исёни” чоғиштирилса, бири-бирига мутлақо яқин келмайди. Уччаласини битта одам ёзганига ақл бовар қилмайди. Лекин буларнинг замирида ўзининг тадрижи бор, битта одамнинг қалами бор, илдизи топилса шу ҳақиқат аён бўлади.

— **Таржима қилишга ўнғай, қулай шоирлар бўлар экан. Ўзингиз эслатган Ҳамзатов шундай шоирлар сирасига киради, ижоди ҳикматнамо шеърлардан иборат. Нима демоқчи экани, хулоса – ҳаммаси аниқ, лўнда. Шунақа тоифа шоирларни бошқа тилларга, жумладан рус тилига таржима қилиш қийин эмас. Рус шоирларини оладиган бўлсак, масалан, Пушкин ғарбда унчалик машҳур эмас экан. Достоевский эса дунёда машҳур ёзувчи. Гап яна айланиб келиб таржима муаммосига тақалляпти-да. Демак, Сиз таржима қилишга ўнғай бўлмаган шоирлар тоифасига кирасизми?**

— Ижодкорда миллийлик қанчалик кучли бўлса, уни бошқа тилларга таржима қилиш шунчалик қийин бўлади. Пушкин ниҳоятда миллий шоир бўлгани учун уни таржима қилиш қийин. Ҳамзатовнинг кўп шеърлари Саъдийнинг ҳикматларига ўхшайди. Навоий ғарбда машҳур бўлмаган. Ҳофизнинг номини билишади, холос. Саъдийни ҳамма билган. “Гулистон”, “Бўстон” асарлари ҳамма ерда маълум ва машҳур бўлган. Улар кичкина ҳикоячалардан иборат, русчада притча дейилади. Улар ҳамма тилда бир хил жаранглайди.

Таржимада миллийликни бериш қийин. Худога минг қатла шукурки, бизнинг Навоий, Бобурларимиз бор, Огаҳийларимиз бор, буюк ижодкорларимиз бор. Биз уларнинг руҳида тарбияланганмиз. Улар ниҳоятда миллий, ниҳоятда ўзига хос шоирлар, шу боис уларни бошқа халқлар тушуниб етиши қийин. Бизнинг шеърятимизни англаш учун ўзбек бўлиб туғилишнинг ўзи камлик қилади. Навоийшунос олимларимизнинг ўзлари ҳам

ҳали ҳазрат ижодини тўла англаб етмаган. Миртемир домла ижодхонасида Навоий портретини панароққа қўйиб, Пушкин портретини шундоқ рўпарасига қўйиб қўйган экан. Мен бунинг сабабини сўрасам, “Э-э бўтам, мен Пушкин олдида хижолатлик эмасман, уни тўлиқ ўқиб, тушунганман, ҳазрат Навоий ҳақида бундай деёлмайман” дедилар. Қаранг, Миртемирдек аллома, атоқли шоирки Навоийни ҳали яхши билмайман деса, бошқалар ҳақида нима дейиш мумкин? Шу гапни бир даврада гапириб берувдим. У ерда бир умр Навоий ижоди билан шуғулланган олим Абдуқодир Ҳайитметов ҳам ўтирган эди. Менинг ҳалиги гапимни эшитиб, “Биз ҳам шундоқмиз. Навоий дунёсига биз ҳам ҳали чуқур кириб боролмаганмиз, ҳазрат ижодини тўла англаб етолмаганмиз”, дедилар. Шундай бўлгач, ғарб Навоийни қандоқ англаб етсин?

Маршакнинг бир ибратли гапи бор: “Шеърятни умуман таржима қилиб бўлмайди. Ҳар бир омадли ҳолат истиснодир”

Ҳозир муҳтарам Президентимиз ташаббуси билан «Ижод» фонди ташкил этилди. Ёзувчиларимиз, айниқса ёш ижодкорлар ҳар жиҳатдан рағбатлантирилмоқда. Ўзбек адибларининг асарларини жаҳон тилларида таржима қилишдек эзгу ишлар бошлаб юборилди. Олижаноб мақсад йўлида сепилган эзгулик уруғлари униб чиқиши ва яхши самаралар беришига астойдил ишонаман.

— **Эркин ака! Таржимачиликнинг ҳамма муаммоларини битта суҳбатда қамраб олиш мушкул, албатта. Атоқли адиб, устоз таржимон Мирзакалон Исмоилий таржимани икки олам заҳмати деган эди. Сиз ана ўша заҳмат ҳақида бир-икки оғиз гапириб бердингиз, холос. Насиб этса, суҳбатимиз яна давом этади. Сизнинг таржимонлик фаолиятингиз ёш мутаржимларга катта ибрат мактаби бўлиши билан бир қаторда жиддий, салмоқли илмий ишларга мавзу бўла олади. Яқин келажакда бу хайрли иш ҳам, албатта, амалга оширилади, деб умид қиламиз.**

*Шодмон ОТАБЕК
суҳбатлашди*

Лев ТОЛСТОЙ

Асосий қахрамонларим – ҳақиқат

ХАТЛАР, КУНДАЛИКЛАР

1895

Н.Н. Страховга

27-28 январь. Москва.

Қадрли Николай Николаевич!

Китоб юборганингиз учун ниҳоятда миннатдорман.¹

Сиз кўрсатган жойларни ва ишонч билан айтаманки, китобни бошдан охиригача тўла ўқиб чиқаман. Сизга жўнатилаётган корректура жуда чап-ла-ниб кетган. Марҳамат қилинг, уни шундай хунук аҳволда нашрга топшира кўрманг.² Сиздан кейин уни яна бир бор кўздан ўтказиш зарур. Гуревичга ҳам корректурани сўраб хат ёзаман. Сиз олийжаноблик қилиб, ёқмаган жойларини тагин яна бир марта кўриб, тузатиб чиқсангиз ниҳоятда миннатдор бўлардим. Бу ҳикоя менга ёқмайди. Сизнинг мулоҳазаларингизда ҳам маъқуллаш оҳангини сезмадим. Марҳамат кўрсатиб, бу ҳикоя ҳақидаги кескин фикрларингизни кўнглимга қарамасдан очиқчасига ёзиб юборинг. Қобилиятим пасайиб кетганми-йўқми, шуни билишга қизиқаман. Агар шундай бўлса, бундан заррача қайғуриб ёки ҳайратга тушиб ўтирмайман, сабаби, мен ҳозир 40 йил олдингига ўхшаб югура олмайман-ку.³

Хўп, энди хайр. Сизни ўпаман.

Л. Толстой

Бу хатни сизга менинг яқин танишим, губернаторнинг укаси Зиновьев олиб боради.⁴

Н.Н. Страховга

14 февраль. Москва.

Қадрли Николай Николаевич!

Корректурани икки марталаб қайта ўқиганингиз учун жуда-жуда миннат-

¹ Страхов ўзининг “Фалсафий очерклар” (СПб, 1895) китобини адибга юборган эди. У 25 январда ёзган хатида Толстойдан: “Сўзбошини албатта ўқишингизни сўрайман. Яна, албатта, “Тафаккурнинг бош масаласи”ни ҳам”, — деб илтимос қилган эди.

² “Хўжайин ва хизматкор” ҳикоясининг корректураси.

³ Страхов 29 январда шундай жавоб қайтаради: “Яна мен ютоқиб қайта ўқишга киришдим ва тамом қилмагунча бошимни кўтармадим. Сизнинг тасвирингизга қиёс йўқ... қобилиятингиз пасайиб қолганми? Пасайган эмас, ҳар бир мисра маҳоратингиздан нишона бериб турибди. Ғалати фикрлар миянгизга қаердан келиб қолди! Ҳар бир чизгидаги беғуборликни сақлай олганингиз одамни ҳайратга солади”.

⁴ А.А. Зиновьев Тула губернатори Н.А. Зиновьевнинг укаси. Унинг деҳқонларга қарши қўллаган шафқатсиз жазо чораларини Толстой “Худонинг салтанати ичимиздадир” рисоласида фош этган.

дорман ва сизни бундай оғир меҳнатга бошқа жалб этолмайман. Бугун тузатилган корректурани тўғридан-тўғри редакцияга жўнатдим. Китобингизни олдим ва сизга чуқур миннатдорчилик билдираман, бу гапларимда эса ҳеч қандай таъмағирлик йўқ. Сўзбошини ўқидим,¹ китобингизни авайлаб асрайман, қарз олмоқнинг бермоғи бор, деганлари учунгина эмас, яхши бўлгани учун ёзганларингиз ҳақида ёқимли фикрлар қуйилиб келмоқда; Клод Бернарға бағишланган мақолани ўқидим²; Фейербахға кўз югуртирдим³, Гегель⁴ ҳақидагини бошладим ва ярмисигача иштиёқ билан ўқидим. Шунчаки дўстлигимиз учунгина ўқиётганим йўқ, аксинча, улар мен учун ниҳоятда қизиқарли, болашим биланоқ ўзига тортиб кетади. Сўзбошидаги материализм ва эмпиризмга берилган янги, айнаи замонда содда ва аниқ таъриф менга жуда ёқди. Гегелнинг бошланиши ҳам маъқул бўлди, давомини яна кўрадим. Клод Бернардан озми-кўпми асосий фикрингизни англаб олдим, аммо 143-бетда нима демоқчи бўлганингизни тушуниш қийин.

Умуман, бу асар сизнинг энг яхши ва қизиқарли китобингиз сифатида яхши таассурот қолдирди. Хайр, сизни дўстона бағримга босаман.

Сизни севгучи Л.Т.

Мана бу варақда ёзганларимни йиртиб ташланг ва ёқиб юборинг. Сабаби, ҳикоям бошимга кўп ташвишлар ёғдирди. Уни “Шимол хабарномаси”га текинга берганим Софья Андреевнага манзур бўлмади, бунга (ҳеч қандай асосиз) Гуревичдан беҳуда раиш қилиш тутқаноғи ҳам қўшилиб кетди ва биз даҳшатли кунларни бошдан кечирдик. У ўзини ўлдириб қўйишига сал қолди, ниҳоят, мана иккинчи кун яна ҳушини йиғиштириб олди.⁵ Шундан кейин у ҳикоя танланган асарларга кириши ҳақида эълон чиқарди, шу заҳотиёқ сизга хат ёзиб, босма табоғига қанча қалам ҳақи тўланишини суриштирди. У адабиёт жамғармасига ўтказаман деб Гуревичдан қалам ҳақи беришини талаб қилди.

Сизга, эски дўстимга аҳволимни тушунишингизни ва бирон жойда икки оғиз сўз ёзиб, ҳикоя бир вақтнинг ўзида ҳам “Посредник”да, ҳам танланган асарларда эълон қилинишини айтиб ўтишингизни илтимос қиламан. Бу иш адолат юзасидан тўғри бўлади ва “Шимол хабарномаси”да босилган ҳикоядан бепул фойдаланишларга чек қўяди деб ўйлайман. Агар менга мактуб ёзадиган бўлсангиз, бу ҳақда келишиб олганимизни сездирмайдиган қилиб ёзинг.

Н.Н. Страховга

8 март. Москва.

Қадрли Николай Николаевич, сизга ўзим ва бечора хотиним номидан миннатдорчилик билдираман. Сизга ўхшаб фақат бизни эмас, Ванечкани⁶ ҳам яхши кўрган дўстлари ҳамдардлик билдиргани унга жуда катта тасалли берди. Мен учун эса бу ўлим акамнинг ўлимидан⁷ кўра кучли таъсир кўрсатди.

Бундай ўлимлар (агар марҳум бегуноҳ ва юксак маънавият эгаси сифатида катта муҳаббатга сазовор бўлса) ҳаёт маъносини тўғри англашга ёрдам беради, ҳақиқатни юзага чиқарадиган бундай кутилмаган ҳодисалар йўқотилган нарсаларнинг ўрнини қоплай олади.

Софья Андреевна мени ҳайратда қолдирди. Бу оғир мусибат таъсирида

¹ Страхов “Сўзбоши”да ўзига манзур бўлган мақолаларга қисқача тавсиф бериб, “Фалсафий тафаккур” табиатини Толстой, Фейербах, Шопенгауэр асарлари мисолида баён этган эди.

² “Клод Бернар ва тажриба усуллари” мақоласи К.Бернарнинг “Табиатга доир тажрибаларни ўрганишга кириш” китобиға бағишланган бўлиб, Страхов уни таржима қилган эди.

³ Фейербах мақоласи.

⁴ “Гегель фалсафасининг бугунги кундаги аҳамияти” (1860) мақоласи.

⁵ С.А.Толстаянинг оғир руҳий изтиробга тушиб қолиши ўғли Лёванинг узоқ давом этган хасталиғи, Ванечканинг бетоб бўлиб қолиши ҳамда “Хўжайин ва хизматкор” ҳикоясини XIV жилдга (уни С.А.Т. нашрга тайёрлаётган эди) киритилишига Толстой руҳсат бермагани сингари омидаларға боғлиқ.

⁶ Ваня Толстой қизилча касаллигидан вафот этган. Шу муносабат билан Страхов 2 мартда Толстойларға таъзия изҳор қилиб хат ёзган эди.

⁷ Н.Н.Толстой 1860 йил 20 сентябрда сил касаллигидан вафот этган.

унинг қалбидаги ажиб гўзал фазилатлар очилиб кетди. Ҳозир улар янада кенг намоён бўла бошлади. У ҳар қалай таскин топаётганидан хурсанд бўлаяпманми ёки ундаги ажойиб руҳий кўтаринкилик йўқолиб бораётганига ачинаяпманми, буни ўзим ҳам билмайман. Ўтаётган йиллар бизни тобора яқинлаштираётганига қарамай, ўлим мени ва оиламизни у билан янада жипслаштиргандай бўлди.

Мен жуда ҳолдан тойганман, шу туфайли, ортиқча ёзолмайман. Сизни дўстона бағримга босаман.

Сизни севгучи *Л.Т.*

В.Ю. Шимановский, С.Т. Губернарчук ва Д.Е. Гунькога

12 май. Москва.

Хатингизни олганимдан жуда хурсандман, агар сизларнинг истагингизни адо эта олсам янада мамнун бўлардим. Сизларни безовта қилган ҳодиса мени ҳам кўп вақтлардан бери дил-дилдан газаблантириб келади ва бу ҳақда ошкора фикр билдирилмаганим учун азоб чекаман. Сизларнинг мактубингиз бу масалада мени рағбатлантиради¹.

Т.М. Бондарёвга

19-26 август. Ясная Поляна.

Қадрли дўстим Тимофей Михайлович,

Сен қизларимга 15 июлда ёзган ва қарияларга муносиб “сиз” ўрнига “сен” деб мурожаат қилган хатингни олдим, шу пайтгача унга жавоб қайтариш учун ҳеч ким менга халақит бергани йўқ. Кўринадики, мен ҳали Худо йўлида заҳмат чекиш даражасига етмаган эканман, ҳамон арава шотисини қамчилаб бораман, улар отларга тегмайди ёки ўзим тегишини хоҳламайман.

Мен “Само элчиси”²ни олдим, агар зарур бўлса асарларим нашр этилаётган пайтда уни ҳам қўшиб юбораман.

Француз тилига таржима қилинган ва қизим орқали Минусинскака юборилган асаринг³ йўқолганидан жуда афсусланаман, янгисини эса ҳали топганимиз йўқ. Қўлимга тушиб қолса жўнатишга ҳаракат қиламан. Маърифатли халқлар яшайдиган ҳамма хорижий мамлакатларда ерлар эгаларидан қайтариб олинган ва ким бу ерда ишлаётган бўлса, унга шу киши эгалик қилади. Фақат ёввойи, маърифатсиз одамларгина ер худонинг мулки деб ҳисоблайдилар ва ерга алоқаси йўқ одамлар унга хўжайинлик қиладилар. Шунинг учун ҳам одамларга тушунтириш керакки, улар маърифат деб ҳисоблаган нарсалар аслида маърифат эмас, балки алдоқчиликдир, улар ҳамон ерга эгалик қилиб, уни сотиш ва сотиб олишда давом этар эканлар, уларнинг ёввойилар ва мажусийлар ҳамда қароқчилардан ҳеч қандай фарқи қолмайди. Мен ўлимим олдидан бу ҳақиқатни одамларга аниқ-равшан етказишни хоҳлайман. Ҳозир шу ҳақда ёзмоқдаман.

“Худонинг салтанати ичимиздадир” китобимни сенга жўнатишни истайман, аммо йўлда уни олиб қўйишлари ва йўқотиб юборишларидан қўрқаман. Бемалол олса бўлдиган манзилни кўрсатсанг, шу жойга жўнатаман. Бирон муҳим гапинг бўлса, менга ёзиб юбор. Умримиз оз қолган, тириклигимизда дилимиздаги гапларни тезроқ ва таъсирлироқ қилиб айтиб қолайлик. Сенга худо ҳамиша мададор бўлсин.

Сени севган биродаринг *Лев Толстой.*

¹ Мактуб муаллифлари — қишлоқ ўқитувчилари 22 апрелда Толстойга мурожаат қилиб, деҳқонларни шафқатсиз калтаклаб жазоланишидан норозилик билдирган ва ундан матбуот орқали ёрдам беришни сўраган эдилар. Декабрь ойида Толстой шу масалада “Шармандалик” мақоласини ёзган.

² Бондарёвнинг мақоласи. Матн сақланиб қолмаган.

³ Боандарёвнинг “Меҳнатсеварлик ва текинхўрлик ёки ер эгасининг тантанаси” асари Парижда 1890 йилда босилган.

Л. Сарраканга*26 август. Ясная Поляна.*

Марҳаматли давлатпаноҳ,
 Мен китобингизни олдим ва уни қизиқиш ҳамда мамнуният билан ўқиб
 чиқдим. Ҳикоялар ичида менга “Ҳамшира Симплициянинг мўъжизаси” эмас,
 “Миллиардер аёл” кўпроқ ёқди.¹

Китоб яхлит ҳолда яхши ёзилган, мени эслагани ва уни юборгани учун
 муаллифдан жуда миннатдорман.

Марҳаматли давлатпаноҳ, сизга бўлган катта ҳурматимни қабул қилгай-
 сиз.

*26 август, 1895 йил. Лев Толстой.***Н.Н. Страховга***5 октябрь. Ясная Поляна.*

Ёзиш тобора машаққатли бўлиб бормоқда² ва кўнглимга уриб кетди, бе-
 ҳуда қабиҳ иш, энг асосийси, ҳеч нарсага арзимайдиган текинхўр зиёлилар
 учун ёзиш виждонга хилоф, беҳуда уринишдан бошқа нарса эмас.

Бетоблигимда “Фалсафа масалалари” журналининг охиригизни сониини ўқидим.
 Ҳаммаси оқилона ва ҳаммаси қуп-қуруқ.

Хайр, сизни ўпаман.

Сизни севгучи Л.Толстой.

*Журналлар ҳақида гапиришдан фойда йўқ, ҳаммаси қуп-қуруқ, бунинг усти-
 га орсиз ва сохта.*

*Бугун бир америкалик ҳузуримга келди³ ва Америка ҳам Россиянинг ўзи, фа-
 қат мужиклар йўқ деб мени лақиллатмоқчи бўлди. Мен эса ўйлаб кетдим. Агар
 ана шу мужик бўлмаганда, аллақачон соғинч ва умидсизликдан ўлиб кетар эдим.*

Т.Л. Толстаяга*25 октябрь. Ясная Поляна.*

Сени тинимсиз ўйлайман, ҳар сонияда келиб қоласан деб йўлга қарай-
 ман, тушларимда ҳам сени кўраман, аммо шунга қарамай, хатимда қандай
 қилиб сен ҳақингда бирон оғиз сўз айтмаганимга ҳайронман.

Болаларнинг менга тошдек оғир ботаётган феъл-атвори ўзгариб қолди.
 Андрей мен билан гаплашиб, мулойим муомила қилди ва яхши одам бўлиш-
 га ваъда берди. Миша эса, мен кутгандан кўра маъқулроқ чиқди. Фалатироқ
 кўринганига қарамай, бундай меҳр-муҳаббатнинг фойдали жиҳатлари кўп.
 Айниқса, онанг билан иноқлашиб кетганимиз мени ниҳоятда қувонтиради.
 Ёзишга унчалик ҳушим келишмаяпти, аммо афсусланаётганим йўқ. “Тири-
 лиш”дан безор бўлдим. Агар Гуревични кўрсанг (ундан хат олдим)⁴ айтиб қўйгин-
 ки, биринчидан, ҳозир тайёр нарсам йўқ, буни эса, ҳали-бери тамомлай ол-

¹ Сарракан 6 августда ўз ҳикоялар тўплами билан бирга юборган мактубида шундай ёзган эди: “Ҳикояларимдан бири: “Ҳамшира Симплициянинг мўъжизаси” сиз доимо қизиқиб келаётган ижтимоий ахлоқ дунёси билан ҳамоҳанглик касб этади”. Толстойнинг жавоб мактуби француз тилида ёзилган.

² Толстой “Тирилиш” романи устида ишламоқда эди.

³ Америкаликнинг фамилияси номаълум. Толстой 6 октябрда кундалигига: Америкалик бойиб кетган ишчи — асли финландиялик, социалист, коммунист келди. Ёқимсиз киши, аммо кўп қизиқ нарсаларни гапириб берди”, — деб ёзган эди.

⁴ Гуревич 19 октябрда “Тирилиш”ни назарда тутиб: “Шундай қилинги, янги асарингизни бошқа нашрлар қаторида биз ҳам босиб чиқарайлик”, — деб ёзган эди. Аммо “Тирилиш” “Посредник”да босилган эмас.

майман; иккинчидан, у битса, “Посредник”ка беришга ваъда қилганман. Экскуль “Худо салтанати”ни қисқартиргани ёки қисқартирмоқчи бўлгани менга жуда маъқул.¹ Буни зарур деб ўйлайман...

Л.Т.

И.Б. Файнерманга

18 ноябрь. Ясная Поляна.

Иван Михайлович қўлёмангизни менга етказди.² Мен Москвага жўнамоқчиман, ортиқча юк бўлмасин деб уни сизга қайтариб юборяпман. Кейинчалик батафсил ёзаман. Иштиёқ бўлса, давом эттиришга арзийди. Таъсирли чиқиши учун қайта ишлаш, қисқартириш, тинитиш ва ҳамма нарсани сўзлаб беришга интилишдан қочиш керак. Мазмунга алоқаси йўқ жойлари кўпайиб кетгани таассуротни бузади.

Сизни севгучи Л.Т.

Л.Я. Гуревичга

Декабрь (?) Москва.

Менга таниш аёл ўз ҳикоясини ўқиб берди, унга сарлавҳа қўйилмаган, аммо у “Етим қиз” деб аташни хоҳламаяпти. Ҳикоя менга жуда ёқди, сизга жўнатишни тайинладим. У рози бўлди, шуни сизга билдириб қўймоқчиман. Муаллиф ҳақида қўшимча маълумотлар зарур бўлса, Таняга хат ёзинг. Улар жуда қадрдон.³

Аким Львовичнинг китобини танишимга берган эдим, у ўзим кутганимдек, ўқиб жуда хурсанд бўлди. Китоб учун муаллифга миннатдорчилик билдириб қўйинг.⁴

Қўлингизни дўстона сиқиб
Лев Толстой.

Л.Я. Гуревичга

8-9 декабрь. Ясная Поляна.

Қадри Любовь Яковлевна,

Кўпдан буён сизга жавоб ёзолмаганим учун кечирасиз. Мен айтадиган гапларни оғзаки етказгин деб Петербургга — Таняга ёзган эдим. Ҳозир менда ҳеч нарса йўқ — гап-сўз бўлаётган повесть эса ҳали битган эмас, мен уни бутунлай ташлаб қўйганман, ҳозирча бошқаси йўқ. Сизга бирон наф етказишни жудаям хоҳлайман, чунки журналингиз менга тобора кўпроқ маъқул келмоқда.

Сўнги № Соллогуб ва Вагнернинг тоқат қилиб бўлмайдиган ифлос, мазмунсиз нарсаларини ҳисобга олмаганда, яхши сараланган, Семёновнинг ҳикояси ажойиб.⁵ Бардам туринг, бутун қалбим билан сизга тилакдошман, фақат сўзда эмас, амалда ҳамфикр эканлигимни билдира олсам, жуда хурсанд бўлар-

¹ Толстой октябрда италян тилида босилган “Худо салтанати”ни ўқиб, “даҳшатли даражада чўзилиб кетган” деган эди. В.И.Икскуль ваъдасини бажармаган.

² И.М.Файнерман “Суд” ҳикояси қўлёмасини Толстойга юборган эди.

³ С.А.Страховичнинг “Етим қиз” ҳикояси “Шимол хабарномаси”да босилган эмас. У “Посредник”да эълон қилинган. И.Е.Репин ҳикояга расмлар чизган.

⁴ А.Волинский ўзининг “Рус танқидчилари” (СПб, 1885) китобини Толстойга юборган эди.

⁵ Гап “Шимол хабарномаси”нинг 11-сони устида кетмоқда. Толстой унда босилган Ф.Соллогубнинг “Оғир тушлар” романи ва ёзувчи Н.П.Вагнернинг “Рассом Папильоннинг туши” ҳикояси ҳақида салбий фикр билдирган, С.Т.Семёновнинг “Ҳисоб-китоб куни” ҳикоясини маъқуллаган эди.

дим. Сиз эса бутун вужудингизни журналга бахшида қилиб қўйманг, қалбингиз мингта журналдан қиммат туришини унутманг.

1896 йил

Н.Н. Страховга

Январнинг ўртаси. Ясная Поляна.

Қадрли Николай Николаевич.

... Шу кунларда Шекспир ҳақидаги қарашларимни текшириб кўриш ва унга салбий баҳо бериб, адолатсизлик қилаётган бўлсам, бунга бутунлай барҳам бериш мақсадида “Қирол Лир” ва “Ҳамлет”ни қайта кўрдим.¹ “Ҳамлет” — нақадар кўпол, ахлоқсиз ва ярамас асар. Ҳаммаси мажусийларча қасос олиш асосига қурилган, ягона мақсад — нима қилиб бўлса-да, кучли таъсирчанликка эришиш. Муаллиф таъсир кўрсатишга шу даражада маҳлиё бўлиб кетганки, ҳатто бош қаҳрамон характери яратиш ҳақида дурустроқ ўйлаб ўтирмайди ҳам; ҳамма бу иродасиз кишининг гениал тасвири деган тўхтама келган. Мен омманинг мулоҳазалари шунчалик ночорлашиб кетгани ва бу даражада ўзини ўзи алдаб келаётганини ҳозир янада аниқ ҳис қилдим...

С.Т. Семёновга

21 март. Москва.

Қадрли Сергей Терентьевич, драмангиз ҳақида ёқимсиз гаплар айтишга тўғри келганлигидан қаттиқ афсусдаман. Сўзлаб берганингизда анча яхши эди. Асосийси, бош қаҳрамон яхши чиқмаган. У жонли одамга ўхшамайди, нуқул чайналган гапларни тарғиб қилади. Бунисиям майли, тушкунликка тушманг. Ё қайта ишланг, ё янгидан ёзинг. Сизнинг вақтингиз кўп, шубҳасиз, келажакнинг олдинда. Ҳар бир қиёфанинг ўз сояси ҳам бўлиши керак, шундагина у жонли чиқади, сизда эса бу нарса йўқ. Ўқитувчида ҳам жозиба етишмайди, у ўта аҳмоқ. Хайр...²

С.Н. Толстойга

19 апрель. Москва.

Бизнинг беҳаловат, телба умримиз одатдагидек бир нав ўтиб турибди. Фақат эрталаблари, ўзим ёлғиз бўлган пайтлардагина ором оламан, бошқа вақтларда нақд чайқов бозори. Энди Тож кийиш маросимида³ ва баҳордан кейин бундан баттар бўлади. Кеча велосипедда шаҳар ташқарисига чиқдим, ер ҳайдашаётганини кўрдим, тўрғайлар сайрашини эшитдим, тупроқ нафаси димоғимга теғди. Ҳозирги ҳаётимдан кўра бошқача яшашни қўмсаб қолдим. Кеча кечқурун театрда бўлдим. Вагнернинг “Зигфрид” операсига ёзган ва ҳозир шов-шув бўлаётган янги мусиқани тингладим.⁴ Мен биринчи кўришнининг охиригача зўрага ўтирдим ва қаттиқ дарғазаб ҳолда чиқиб кетдим, ҳозир хотиржам гапира олмайман. Бу аҳмоқона нарса, ҳатто 7 ёшдан ошган болалар ҳам эшитиши номуносиб бўлган масхарабозлик, сохта дабабабозликдан бошқа нарса эмас, унда мусиқадан асар йўқ. Бир неча минг одам ўтириб,

¹ Толстой 1896 йил январь ойида “Эрмитаж” театрида қўйилган Шекспир драмаларини кўрган эди.

² Семёнов Толстойга ўзининг “Жанжал” драмасини юборган ва 6 мартдаги хатида “қаттиқ ва шафқатсиз” фикр айтишини сўраган эди.

³ Николай Шнинг тож кийиш маросими 14 майга белгиланган эди.

⁴ Татьяна Львовна 19 апрелда: “Кеча “Зигфрид”ни кўргани бордик. Дадам иккинчи саҳнагача ўтира олмасдан сўкиниб театрдан чиқиб кетди. Бу аҳвол Сергей Иванович (Танеев) билан кечқурунги суҳбат чоғида ҳам давом этди”, — деб ёзган эди. Бу спектакль таассуротлари Толстойнинг “Санъат нима?” рисоласида ҳам ўз аксини топган.

офаринбозлик қилади. Мусиқа имкониятлари ҳақидаги фикрларингга қўшиламан. Мен шу имкониятларни кенгайтираяпман, холос. Балки болалигимдан бошлаб дидим бузилиб кетгандир, лекин Вагнерга маҳлиё бўлгандан кўра Бетховенни рад этган киши мусиқани кўпроқ тушунади деб ўйлайман. Хайр.

Жон Кенвортига¹

27 июнь, Ясная Поляна.

... Энди китобингиз ҳақида. Мен уни ўқидим, сизни ёқтирганим ва ҳурмат қилганим учун бор ҳақиқатни айтаман. Китобингиз жиддий таъсир кўрсата олмайди, сабаби, биринчидан, у жуда хом. Муаллиф ўзи ёзаётганларини яхши ҳис этган ва уларни ўқувчи ҳам шундай қабул қилади деб ўйлаган, натижада ўзи ҳис этган туйғуларни ўқувчида уйғота олмаган. Бундан ташқари, унга сайқал берилмаган. Жуда кўп тасвирлар гўзал бўлса-да, ортиқча. Асар, йўналишига кўра, бадиий; бадиий асар жиддий адабий сайқал беришни талаб қилади, бу ерда эса худди ана шу нарса йўқ...

(Мактуб инглиз тилида ёзилган.)

1897 йил

Луиза Брюмерга

26 февраль. Никольская.

... Сиз орқали Бьернсонга² китобини олганим ҳақида хабар бериш имкони туғилганидан жуда миннатдорман. “Қирол”дан жуда хурсанд бўлдим (буни мутлақо самимий, ҳеч қандай расмиятсиз айтмоқдаман; мен уни бир қанча дўстларимга ўқиб бердим ва мени тўлқинлантирган гўзал жиҳатларини алоҳида таъкидладим), мени ёдга олгани учун ҳам миннатдорчилик билдираман. Замонавий ёзувчилар орасида у менга жуда ёқди. Ёзган ҳар бир асари менга катта завқ бағишлашдан ташқари янги уфқларни ҳам очиб беради.

А.А. Александровга

12 (?) август. Ясная Поляна.

Марҳаматли жаноб Анатолий Александрович,

Ф.Ф.Тишченко ўзининг “Ризқи-рўзимиз – нон” ҳикояси ҳақидаги фикрларимни ёзиб юборишни сўраяпти. Унинг илтимосини мамнуният билан бажараман. Менинг фикримча, бу ҳикоя ҳар қандай жиддий ўқувчига жуда кучли таъсир қилади. Бундан ташқари, ҳикоя жуда яхши ёзилган. Агар уни босиб чиқарсангиз олийжаноб иш қилган бўлардингиз...³

С.Т. Семёновга

9 ноябрь. Ясная Поляна.

Қимматли Сергей Терентьевич, сизга азият етказиш мен учун ниҳоятда оғир.

“Яшил қушлар ...” асарингиз яхши чиқмаган. У ҳам мазмуни, ҳам шаклига кўра қизиқарли эмас, характерлар ҳам йўқ. Асосий қаҳрамонлар бутунлай

¹ Жон Кенворти — инглиз ёзувчиси, Толстой ҳақида китоб ёзган.

² Бьернсон Бьернстjerne (1832-1910) — норвег ёзувчиси ва жамоат арбоби. Унинг илтимосига мувофиқ Л.Брюмер — Клауэнштейн Л.Толстойга хат ёзиб, Бьернсон жўнатган “Қирол” драмаси ҳақидаги фикрларини сўраган эди.

³ Тишченко 3 августдаги хатида мазкур ҳикояни “Вестник Европа” ва “Русское богатство” журналлари турли баҳоналар билан рад этишаётгани ҳақида ёзган эди. Ҳикоя Толстой ёзган сўзбоши билан “Русское обозрение” журналида (1897, 10-сон) эълон қилинган.

жозибасиз, бошқалари алмисоқдан қолган, хира типлар. Назаримда, сиз драма соҳасида ёзишга мойил эмассиз ёки ҳали бунга эрта. Сизга буларни айтиш менга азоб беради, аммо ҳақиқат ҳамма нарсдан аъло. Сизнинг кўп ҳикояларингиз — энг соддалари ва энг яхшилари — жуда ажойиб эди, аммо мана бу нарсангиз ҳар қандай танқиддан тубан. Тил жиҳатдан ҳам гариб. Аммо сиз умидсизликка тушманг, агар туйгуларингиз жўш уриб турса, ҳикоя ва қиссалар ёзинг. Ёки ёзмай қўя қолсангиз ҳам майли. Шундай қилиб яшаса ҳам бўлади. Энг муҳими, келажагингизга путур етказиб қўйманг. У ҳозир жойида. Мана бу нарсангизда ва “Рус сўзи”да чиққан асарингизда ҳам¹ туйгулар ўрнига фикрлар устунлик қилади. Мендан хафа бўлманг ва тушкунликка тушманг. Қишлоқда яхши яшайман. Москвага борганимда учрашсак, янада батафсил гаплашамиз.

Сизни севгучи *Л.Толстой*.

Кундаликлар

1889

2 январь. Москва. Янги йил кўнгилсиз бошланди... Маша билан Поша жуда хафа.² Аҳвол оғирлашиб кетди. Нур кўринмайди. Кўпинча ўлим чақиргандек бўлади...

4 январь. Москва. Кеч турдим, “Advance Tuthought”ни ўқиб, хаёлга ботдим. Чамаси, мен “дунёнинг яратилиши” ҳақида ёзишим керак эканлигини тушунганга ўхшайман, агар кучим етса, бошлаб қўйганларимни тугатиб, янгиларини ёза оламан. Сув ташиб келдим, ўтин ёрдим. Сайр қилдим. Тушлик. Миша Олсуфьев. Савдогарлар, фабрикачи Каверин, ёввойи православ ва эркинликка чиққан Фёдор Фёдорович. Кейин Машенька, синглим, Леонид Оболенский, Маша Колокольцевалар. Лесковни ўқидим. Ортиқча жойлари кўп, ҳаммаси юракдан чиқмаган.

5 январь. Москва. Ярим кеча. Миша бемор, инграйди. Поша билан очиқ-часига гаплашиб олдим. Унга меҳрим янада ортиб кетди. Чертковдан яхши мактуб олдим. Рёскин ҳақида ўқидим. Мазаси йўқ. Кеча Янжулникига бордим, у менга кўп яхши китоблар тақдим қилди ва Кеннан, анархистлар ҳамда социализм ҳақида маълумот берди. Кечқурун Готьеникида бўлдим. Уйда Кеннанни ўқидим, Петропавловский қаъласи ҳақидаги маълумотлар менда норозилик ва даҳшатли туйгулар уйғотди. Қишлоқда бўлганимда бу туйгуларнинг фойдаси тегарди; бу ерда, шаҳарда тала-тўп, Грот Зверевлар ҳамда Лопатинлар бира келишди: папирослар, тантаналар, шароб ичиш, тушлик қилиб, беҳуда сафсата сотишлар. Зверев телба-тескарилиги билан даҳшатли. Ното homini lupus³ худоси йўқ, маънавий эътиқоди йўқ — ҳаммаси бир гўр. Иккиюзламачилар ва зарарли китобхўрлардан қўрқиш керак.

7 январь. Москва. Оғирлашиб турибман, тобим келишмаяпти. Кечқурун Янжул, Стороженко, Грот, Лопатин, Мачтет. Ҳаммасидан Янжул билан Стороженко яхши — беҳуда саволлар беришмайди. Барибир оғирман. Дьяков тушлик қилди ва Чеховни ўқиди.⁴

9 январь. Москва. Эрталабдан мақола ёзаяпман,⁵ кейин Гольцевларникига бордим. У ерда Муромцевни кўрдим. Кечқурун Шарапов ва Александровлар келишди, халақит беришди. Полушин. Элен билан Маша яхши ишлашди.

10 январь. Москва. Эрта турдим ва нонуштагача “12 январь” мақоласи устида ишладим. Гольцев келди. Унга ўқиб бердим, у маъқуллади. Ёзиб битиргач, таҳририятга олиб бордим (Филосовлар элтиб қўйишди). Фалати дабда-

¹ “Новое слово”да (1896, 10-сон) чиққан “Шўр” ҳикояси назарда тутилган.

² М.Л.Толстой билан П.И.Бирюковнинг никоҳига С.А.Толстая рози бўлмаган эди.

³ Одам одамга бўри (*лот.*)

⁴ А.П.Чеховнинг “Қош қорайганда” очерклар ва ҳикоялар (СПб., 1888) китоби бўлса керак.

⁵ “12 январь — маърифат байрами” мақоласи.

бабозлик. Иккиюзламачи – китобфурушлар. Тушдан кейин Пошага хат ёздим, сайр қилдим ва қайтиб келгач, муҳаррирни учратдим. Кейин Дунаев келди. Мақолани бериб юбордим, сўнг Лёва ва Дунаев билан босмаҳонани томоша қилдик.

11 январь. Москва. Кеч турдим: тунда Ваня оғриб қолди, Соня ниҳоятда қўрқди, мен ҳам. Эрталаб Фомич мақолани маъқуллади... Ҳозир тушлик қилдим ва фойдасиз ўтган кунлар эвазига ҳам ишламоқчи бўлдим. Нималарнидир қораладим. “Мормон инжили”¹ ва “Смитнинг ҳаёти”² ни ўқиб даҳшатга тушдим. Ҳа, дин, айнан дин ёлгондан иборат асар. Эзгу ният йўлидаги ёлгон. Бундай ёлгоннинг энг учига чиққани “Смитнинг ҳаёти”дир; аммо бошқа *динлар* (айнан динлар) ҳам шундай, фақат турли даражада. Ўтган кунлар ичида, кеча бўлса керак, Пошага хат ёздим. Кеча ундан Машага яхши, самимий, беғубор мактуб келди. Андрюша билан Янжул ва Фетларникига сайр қилиб бориб келдик.

14 январь. Москва. Эрта тонг. Ўт ёқдим, ўқидим, оққа кўчирдим, Ершовнинг³ китобига сўзбоши ёзишга уриндим. Ҳафсала билан ишладим. Аммо бўш. Кўнгилдагидек чиқмади. Ўтин ёрдим. Кўчани айландим, Николай Фёдоровични⁴ учратдим ва у билан суҳбатлашдим. Худди Урусов⁵ каби унинг ҳам ҳаётдан ва китоблардан кўнгли тўлмай юради... Фетнинг аянчли юбилеи.⁶ Даҳшат!..

18 январь. Москва. Эрта туриб ўтин ёрдим. Богордскийлик молокан⁷ келди. Болохонада ўқидим. Теличевев бир жаноб билан сургунга юборилаётган мураббига ёрдам сўраб келди. Уларга ёмон муносабатда бўлдим... Унгача Шелгуновнинг мени қоралаб ёзган мақоласини⁸ ўқиб, қаттиқ гуссага ботган эдим. Мана оқибати, ёзишни ҳам ўзинг учун бирон иш қилишни ҳам йиғиштириб қўйганинг яхши...

3 февраль. Москва. Вақтли турдим, ишлашга рағбатим йўқ... Эрталабдан бери Покровскийни⁹ жумлама-жумла тузатиб чиқдим. Тушликдан кейин Семёнов билан Теличевева келди. Четков Семёновнинг ва ўзининг тарбия ҳақидаги повестини юборибди. Ҳаммаси тузук. Оғир кун бўлди. Чамаси, ҳеч кимни ранжитганим йўқ. Кеч ётдим. Тобим келишмаяпти.

4 февраль. Москва. Жуда вақтли турдим. Жуда кўп ишладим. Покровскийни битирдим. Яхши. Энди Ситинларникига бораман. Жисмоний ва маънавий жаҳатдан кайфиятим баланд. Камтарлик ва завқланиб ишлаганга нима етсин.

Қизилча билан оғриган болаларга ёрдам сўраб бир аёл келди. Эрталаб қаерга борганим ёдимда йўқ.

9 февраль. Москва. Ёмон ухладим. Кеч турдим, аммо ғайрат билан ишладим. Эрталабдан ўқидим, мудрадим, сайрга чиқдим.

“Сўз билан ҳалол муносабатда бўлиш керак” деган таъбирнинг маъноси ни тобора аниқ ҳис қилмоқдаман, яъни айтадиган гапингни иложи борича аниқ қилиб айт, ҳаммамиз, жумладан мен ҳам, ёзаётганимизга ўхшаб, муғомбирлик қилмасдан, хаспўшламасдан, бўяб-бежамасдан гапир. Бундан кейин шундай қилишга интиламан...

10 февраль. Москва. Кечроқ турдим, шунга қарамасдан қора терга ботиб ишладим... Сўзбошининг¹⁰ қораламасини битирдим. Айланишга чиқдим. Тушликдан кейин ғайрат билан таржима қилдим. О.А.Мамонова, Дунаевлар келишди. “le sens de la vie”¹¹ ни ўқидим. Унда уруш ва давлат ҳақида таъсирили

¹ Мормонлар – АҚШдаги диний мазҳаб.

² Мормонлар мазҳабига асос солган Ж.Смитнинг таржимаи ҳоли.

³ А.И.Ершов ёзган “Артиллерия офицерининг Севастополь хотиралари” китоби. Толстой унга сўзбоши ёзган эди.

⁴ Н.Ф.Фёдоров.

⁵ Л.Д.Урусов – Тула вице-губернатори.

⁶ А.А.Фет ижодий фаолиятининг 50 йиллиги муносабати билан унга “Юксак мартаба” – камергерлик унвони берилганига киноя қилинмоқда.

⁷ Христиан динидаги мазҳаблардан бири.

⁸ Н.В.Шелгунов “Рус ҳаёти манзаралари” мақоласида (“Русская мысль”, 1889 №1) Толстойнинг зулмга қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги қарашларини танқид қилган эди.

⁹ Толстой шифокор Е.А.Покровскийнинг кичик болаларни парваришлагга бағишланган мақоласини таҳрир қилган эди.

¹⁰ А.И.Ершовнинг “Севастополь хотиралари” китобига сўзбоши.

¹¹ Э.Роднинг “Ҳаёт маъноси” (Париж, 1889) романи.

саҳифалар бор. Энди ҳаёт оқимиға ўзимни топшириб, хитобномалар ва романлар ёзишим, ўз фикримни баён этишим керак.

11 февраль. Москва. Эрталаб. Қора терга тушиб кетгунча ишладим, ёздим, нонушта қилдим. Мўъжизакор Родни ўқидим. Уруш, дилетантизм ҳақида ажойиб жойлари бор.

Ёзишга ҳаракат қилдим, аммо қовушмади. Изгиринда кезиб юрдим. Готеларниқига бордим...

1 апрель. Спасский. Одатдагидек барвақт (турдим). 4-қўринишни ёздим, жуда ёмон...¹ Кечқурун Урусовга комедияни ўқиб бердим, у мириқиб кулди, ҳар ҳолда чидаса бўлади. Кеч ётдим ва узоқ ухладим.

3 апрель. Спасский. Янги нарса ёзгим келди. Ҳамма режаларимни чамалаб кўриб, “Крейцер сонатаси”да тўхтадим. “Тэма” устида ишлай олмайман...²

4 апрель. Спасский. Барвақт турдим. “Крейцер сонатаси”ни қайта кўра бошладим. Тушдан кейин шоссе бўйлаб кездим. Узоқ.

5 апрель. Еттида турдим. “Крейцер сонатаси”ни узоқ ёздим, ёмон чиқмади...

6 апрель. ...Эрта уйғондим. Анча вақт ёзолмай турдим, сўнгра яна “Крейцер сонатаси”ни қоралашга киришдим. Тушдан кейин Урусовга ўқиб бердим. Оёғим бироз оғрияпти. Урусовга жуда ёқди. Ҳақиқатдан ҳам янги ва кучли. Ҳеч қаерга чиқмадим. Герасим касал...

8 апрель. Москва. Москвада яшасам-да, хаёлим бошқа ёқда. Жуда эрта турдим, йиғиштирдим, Урусов билан хайрлашдим ва йўлга чиқдим. Бекатда ва йўл-йўлакай хушёрлик жамиятини тарғиб қилиб бордим.

9 апрель. Москва. 6 да турдим. Асабларим бироз толиққан, хатларни тартибга солдим, кўздан кечирдим. Қатлга ҳукм қилинган аскар ҳақидаги лавҳани ўқидим.³

У ёмон ёзилган, аммо соддагина тасвирланган манзаралар даҳшатли: машишатбоз полковник, буйруқ бераётган ҳамда маҳқумнинг кўзини боғлаётган офицерлар, хотинлар, оломон, маросимда қатнашаётган руҳоний ва садақа улашаётган одамларнинг хатти-ҳаракатлари жонли чизилган.

11 апрель. Москва. 7 да турдим. Йиғиштирдим ва санъат ҳақидаги мақолага ўтирдим. Ҳафсалам унчалик келишмай турганига қарамай нималарнидир қораладим, аниқлаштирдим ва жой-жойга қўйдим. Руҳоний Элпидиндан даъватлар битилган хат олдим. Озмидовниқига бордим. Тушкунлик. Унинг ақли қосир, аммо яхши одам. Дарёда эримай ётган музлардек ҳамон шухратпарастлиги йўқолмаган. Уйда йиғирма бешта одам вақтихушлик қилишди. Таомлар, шароб. Ёқимтой Дьяков ва ҳамиша алданувчи бечора Фет.

У ахлоқсизлик нима эканини билмайман деб ишонтирмоқчи бўлганида мен бироз қизишиб кетдим. Подшоҳнинг қўлини ўпади, Полонский лента тақиб юради. Ифлослик. Ўзларини авлиёлардек тутадилар, аммо ҳеч қандай зарурат бўлмаса ҳам калит ва лента тақиб олиб, (ҳукмдорнинг) қўлини ўпиб юрадилар.⁴ Кечқурун ҳеч нарса қилмадим. Эрта ётдим. Соня яхши, мулойим.

13 апрель. Москва. Еттида турдим. Яна санъат ҳақидаги мақолага уриндим. Чалғиб кетмасам-да, тугата олмадим. Энг муҳими, иштаҳам жойида. Шекерларни⁵ ўқидим. Доим ўйлайман, аммо масалалар масалалигича қолаверади. Нонуштага бораман. До’анинг ваъзлар рисоласини олдим. Ўзича яхши, аммо сийқаси чиққан китобчалар...

15 апрель. Москва. 7 да турдим. Ёзгим келмади. Роёунинг романини⁶ ўқидим — мудроқ босди, кечаги ҳодисаларни ёздим. Нонуштага бораман.

18 апрель. Москва. 9 да турдим. Санъат ҳақидаги мақолани тузата бошла-

¹ “Маърифат мевалари” драмаси.

² “Тирилиш” романи бўлса керак.

³ 1866 йилда Толстой офицерни ургани учун жазога тортилган аскар Василий Шабунинни судда ҳимоя қилган эди. Шабунин қатл этилган. Собиқ юнкер Н.П.Овсянников қатл манзарасини тасвирловчи ҳикоя ёзиб, қўлёзмани Толстойга юборган эди. 1908 йилда Толстой ҳам “Ҳукм қилинган аскарни эслаб” мақоласини ёзган.

⁴ А.А. Фетга камерьгерлик унвони берилганига ишора. Камерьгерлар махсус калит осилган мундир кийишарди. Я.П.Полонский 1-даражали Анна ордени билан “мукофотланган” бўлиб, у елқадан ўтказилган энли лентага тақилар эди.

⁵ Шекерлар — АҚШдаги мазҳаб.

⁶ Андре Пойининг “Замонавий севгининг бемаънилиги” романи (Париж, 1889).

дим, яхши кетаяпти, аммо Толстаяни¹ кўришга бораман. Тая бирга борди. У билан яхши суҳбатлашдик.

... Танеев² халақит берди. Унга мақолани ўқиб бердим. У мутлақо саводсиз одам, ҳозир эскириб кетган, ўттиз йил олдинги эстетик қарашларни ўзлаштириб олиб, инсониятнинг энг сўнги доно фикрлари билан ҳамнафас яшайман деган тасаввурда юради. У шундай фикрлайди: ҳиссий туйғу — яхши. Христианлик — католикларга хос ақида ва одатлар бўлгани учун телбалиқдир. Юнонча қарашлар — олий тафаккур в.ҳ. Горбунов келди.

У билан гаплашолмадим. Танеев жонимга тегди. Горбунов кетди.

19 апрель. Москва. Кеч, 9 да турдим. Горбунов билан суҳбатлашдим, уни кузатгач, санъат ҳақида ёзишга беҳуда уриниб ўтирганимдан кейин аввал Раҳманов билан талабалигида тутинган онасиникига, ундан кейин болалар касалхонасига бордик.

... Ормуст (Хурмуз) ва Ариман (Ахраман) ҳақида (тўқилган) ажойиб қиссани ўқидим.³ Оламда янги дунёқараш ва ҳаракатлар етилаётганга ўхшайди. Улар гўё мени даврага қўшилишимни ва бу ҳақда эълон беришимни кутишаётгандек туюлади. Мен эса шундай ишлар учун атайлаб яратилган кўнги-роққа ўхшайман...

25 апрель. Москва. Кеч турдим. Санъат ҳақида бинойидек ёздим. Поша келди. Унга сабр қил деб маслаҳат бердим. У хафа бўлди... Янжул ва музейга китоблар олиб бордим. Уйда ўзимизникиларни кутишмоқда. Серёжанинг тўйи ҳақида миш-мишлар кўзгалиб қолди. Ҳаммаси телбалиқ, арзимайдиган, самимиятдан узоқ нарсалар.

2 май. Москва. 6 да турдим, йўлга осонгина ва шодон тайёргарлик кўрдим, аммо хурсандчилик сезмадим. 10 да Попов келди ва биз застава ёнидан кетдик. Сировогача келдик, Подольска етишимизга тўрт чақирим қолди, шу ерда тунадик.⁴ Йўлда чой ичдик. Эри ичади, хотини ишлайди, саккиз яшар қиз пол ювади ва папирос тайёрлаб, ҳар ҳафтада бир сўмга сотади. Менинг олдимда ойна учун йигирма тийин беришди. Попов билан йўл юриш яхши ва енгил.

5 май. Йўлда (Богучарово қишлоғида?). Ҳамма жойда шаробнинг касофати: “Майпараст”ни⁵ ўқидик. Воронежлик кампир арақхўр кишидан китоб сотиб олди. Даҳшатли совуқ. Чидамсиз ўсимликлар яхлаб қолган. Даҳа бошлигиникига кирмадик — рўпарасида дам олдик, кейин трактирга бордик. Отанинг қизлари бор. Мен китоб бердим. Богородисда ётиб қолдик, Тулагача 34 чақирим бор. Одам кўп эди: кекса ва ёш аскар, аёллар, ўспирин чилангарлар. Мен уруш ҳақида гапирдим. Тушуниб тингладилар. Яхши ухладим. Олга юрдик.

6 май. Йўлда. Ўн олти чақиримни бардам босиб ўтдик. Сердюковқадаги трактирда овқатландик, мен ичкиликбозлик ҳақида ваъз айтдим. Трактирчи хушмуомала қария экан, хотини ва ўгли бор. Чапани черков котиби май ичиб, ўқиб ўтирди ва менинг “Хушёр бўл” китобим учун 5 тийин берди. Касодга учраган старшина ҳам биз билан кетди. Тулага етиб келдик. Свербевникига кирдик. Бироз тортинчоқ, лекин кўнгилчан одам. Раевскийларникига бордим, бадий академиядан келган ўспиринларни учратдим...

14 май. Протасово (ва Ясная Поляна). Жуда вақтли турдим, ўрмонда сайр қилдим. Илюша ҳақидаги фикрларимни ёздим. Унинг ҳақида ҳам дуо ўқидим ва кун бўйи у билан юзма-юз гаплашишга ҳаракат қилдим, имкон бўлмади. Онда-сонда гапириб кўрдим, оғир бўлди. Ва энг ёмони, у гаплашишни ҳам, эшитишни ҳам хоҳламайди. Успенскийни ўқишга киришдим. Фақат “Ўз иши билан”га чидаса бўлади, бошқалари жуда ёмон.⁶

Кейин ўтлоқда сидоровлик болаларга “Одамлар нима билан тирик”ни ўқиб бердим. Жуда яхши бўлди.

¹ А.А.Толстая Москвада тўхтаб ўтган эди.

² Танеев С.И. (1856-1915) — пианиночи ва бастакор. Толстой уни ёқтирмаган.

³ А.И.Аполловнинг “Посредник” учун мўлжалланган қўлёзмаси.

⁴ Толстой ва Е.И.Попов Ясная Полянага пиёда йўлга чиққан эдилар.

⁵ Толстойнинг “Биринчи майпараст” драмаси.

⁶ Толстой Н.В.Успенскийнинг “Асарлари”ни (Москва, 1883) ўқиган эди.

16 май. Ясная Поляна. Ёмон ухладим. 8 да турдим. Яна санъат гилдирагида айландим. Шубҳасиз у ўта муҳим, сирли ҳодисадир...

17 май. Ясная Поляна. Эрта турдим. Тонгда “Крейцер сонатаси”ни қайта ўқидим ва тузатдим. Ҳеч қаерга бормадим. Тушликдан кейин Таяна билан отда сайр қилмоқчи бўлдик. Момақалдироқ халақит берди. Буткевич Анатолий қайлиги билан келди. У билан яхши гаплашдик...

18 май. Ясная Поляна. Кеч турдим. Горбунов шу ерда. Уни кўрганимдан хурсандман. Кейин “Крейцер сонатаси”нинг ахлоқий софликка бағишланган ўринларини ёздим — ёмон чиқмади. Козловкалик мужиклар китоб учун келишди...

10 июнь. Ясная Поляна. “ber das leben”да танқид қилишганидан хабар топдим. Ёқимли. “Крейцер сонатаси”ни ёздим ва ўтин ёрдим.

24 июнь. Ясная Поляна. Эрта турдим, сайр қилдим, Тимирязевнинг Страхов ҳақидаги мақоласини ўқидим. У ҳақ эмас, аммо барибир ундан хулоса чиқармасдан ўтказиб юбориш даҳшатли ва аянчлидир. Сўнг “Крейцер сонатаси” устида ишладим. Озгина силжиди. Мудроқ босди. Ҳозир 3. Энди давомини ёзаман.

30 июнь. Ясная Поляна. 7 да турдим. Яхши ухладим. Пичан ўримига одам ёлладим ва сандироқлаб юрдим. Туш пайти. Нималарнидир қоралаш керак. Унутдим.

Кун бўйи ҳар хил ярамас нарсаларни ва яна “Looking back word”ни¹ ўқидим. Жуда яхши нарса; таржима қилиш керак.

2 июль. Ясная Поляна. Сал-пал яхшиман. Гапгудлар² кетишди. Мен қишлоққа пичан ўргани бордим. Қўлим қовушмаяпти, сочиб юбораяман. “Крейцер сонатаси”ни ёздим. Ёмон эмас. Ҳаммасини тузатиб чиқдим. Қисса битди ҳисоб. Фақат туғиш тақиқланганини асосий ўринга чиқариш керак. Болалардан ажралиш уни тубанлик даражасига олиб борган. Яна онанинг худбинлиги ҳақида. Онанинг ўзини қурбон қилиши оғир меҳнатга уриниш каби яхши ҳам, ёмон ҳам эмас. Униси ҳам, буниси ҳам онгли муҳаббатга таянсагина яхши бўлади. Ўзи учун меҳнат қилиш ва фақат болаларини деб ўзини фидо этиш — ярашмаган иш. Эрта ётдим.

4 июль. Ясная Поляна. 6 да турдим. Пичан ўрдим, ҳозир 12 ярим, толиқдим. Эрталаб ва кеча кечқурун “Крейцер сонатаси” ҳақида кўп ўйлаб, аниқ бир тўхтамга келдим. Соня кўчириб ёзмоқда, у ҳаяжонда, кеча кечқурун болаларидан бегонасираб, кўнгли қолган ёш жувон, ҳиссиёти баланд эркак ҳақида гапирди. У ноҳақ эди, чунки ўзини оқлашга уринди, ҳақиқатни тушуниш ва айтиш учун аввало тавба қилиш зарур. Кўпдан бери миямдан чиқмай келаётган қиссадаги асосий драма ҳозир калламда пишиб етилди. Эркак ундаги ҳиссиётларни тарбиялади. Докторлар бола туғишни тақиқладилар. У тўйиб кетган, асаблари таранг, санъат уни йўлдан оздирган. Бадном бўлишдан бош-қа чора йўқ. Эркак уни ўлдиришдан аввал уни шу қўйга солганини, ундан наф-ратланиб, адоват билан қараб, жонидан тўйдириб юборганини билиши керак эди...

7 июль. Ясная Поляна. Чарчаб, толиқиб қолганимга қарамай бугун ҳам 6 да туриб пичан ўрдим, 7 да нонуштага келдим...

“Крейцер сонатаси” ҳақида ўйладим: 1. Хотинининг кайфияти — икки қиёфадаги аёл. 2. Йўлдан урувчи созанда йўлдан уришни ўз бурчим деб ҳисоблайди. Бунинг устига: фоҳишахонага боришим керакми, касал юқтириш ҳеч гап эмас...

16 июль. Ясная Поляна. ... Эрталаб юрагим қаттиқ оғриди. Чўмилишга бордим. “Крейцер сонатаси”ни қўлимга олиб кўрдим, иш юришмади. Уйқум қочиб кетди: тинимсиз ўйладим. Нима қилишим керак? Кўнглим тўлмапти...

18 июль. Ясная Поляна. Кеч турдим. Санъатга доир қораламаларимни ўқидим, бошлаб қўйганларимни кўздан кечирдим, сўнг “Крейцер сонатаси”ни қўлга олдим. Унисини ҳам, бунисини ҳам давом эттира олмадим...

Кун бўйи пичан ўрдим, тушликка келдим. Жуда чарчадим. Маша менга ачиниб, йўқлаб келди.

¹ Эдвард Белламининг “Юз йилдан кейин” романи.

² Америкалик ёзувчи, Толстой асарининг таржимони Изабелла Хэпгуд Ясная Полянага онаси билан меҳмонга келишган эди.

24 июль. *Ясная Поляна*. ...Страховичлар қайтиб келишиб ишимга халақит беришди. “Крейцер сонатаси”ни қўлга олган эдим.

Хаёлимдан ўтди: мен “Крейцер сонатаси”ни, ҳатто “Санъат ҳақида”ни ёзаяпман, униси ҳам, буниси ҳам салбий, ёвуз; ҳолбуки, эзгу нарсалар ёзишни хоҳлайман...

Кундузи ухладим. “Крейцер сонатаси” устида ишладим. Қоралаб битирдим. Севги ва ҳамдардлик бўлса, ҳаммасини тубдан ўзгартириб юбориш қийин эмаслигини тушундим.

27 июль. *Ясная Поляна*. Бир оз “Крейцер сонатаси”ни ёздим. Кўзиқорин тергани бордим, кеч қайтдим. Тушликдан кейин газеталарни ўқидим...

28 июль. *Ясная Поляна*. 8 да турдим, чўмилишга бордим, нонуштагача “Крейцер сонатаси”ни ёздим, энди уйқу босаяпти, роса ишлагим келяпти. Кўзиқорин теришга бордим. Қандайдир сокин хотиржамлик. Жуда яхши. Бахт туйғуси. Фақат озгина нимадир етишмаяпти. Кечқурун Таня билан шахмат ўйнадим. Кечаси ёмон ухладим, туш кўрдим, билиб турибман, тушимда одамларга муҳаббат билан қараш лозим деб ўйладим, ана шу меҳр-муҳаббатдан чекинган ҳар хил ҳолатларим тушимда намоён бўлди ва ўзимни тўғри йўлга солдим. Бу мени чексиз қувонтирди: демак, мен ана шуларни аниқ ҳис қиламан ва ҳаётга тадбиқ этаман. Аслида шундай яшаяпман-ку.

30 июль. *Ясная Поляна*. ... Брюллов¹: “Суратга ишлов бераётиб, сал-пал ўзгартирдим, у бутунлай бошқача бўлиб кетди, — деган эди, санъатда ана шу “сал-пал” да гап кўп, худди шундай адолат юзасидан айтиш мумкинки, айнан ана шу “сал-пал” бор жойда чинакам ҳаёт бошланади. Бошқа кунларга қараганда бугун “Крейцер сонатаси” устида роҳатланиб ишладим. Кейин Осипнинг олдига пичан ўришга бордим. 5 гача ишладим. Тушлик қилдим, кўзим илиниб қолди. Ҳозир 9, уйғондим, ёзмоқдаман. Соня мени уйғотди. У билан хушламайроқ гаплашдим...

1 август. *Ясная Поляна*. Кеч турдим, чўмилгани бордим. “Крейцер сонатаси”ни бир оз қораладим. Уйда комедияга ҳам уриниб кўрдим, аммо нафратланиб кетдим, виждоним йўл қўймади. Тобим келишмаяпти. Ёмгир. Ташқарига чиқмадим... Ҳамон санъат ҳақида ўйлайман ва у ҳақда ўқийман...

Алёхинларникида тинтув ўтказилгани, мен ёзган нарсаларнинг ҳаммасини ва хатларни олиб кетишгани ҳақида мактуб олдим.

9 август. *Ясная Поляна*. Урусов ва Лёвани кузатдик. Жуда мажолсизман... Афлотуннинг санъат ҳақидаги мулоҳазаларини ўқидим ва санъат ҳақида ўйладим. Афлотун гўзаллик ва эзуликни бирлаштиради — бу нотўғри. “Республика”да шоирларни ахлоқли ва ахлоқсизга ажратиб, уларни инкор этади. Шу вақтда ҳам, худди ҳозиргидек, шоирлар Афлотундан паст даражада турганлар ва эрмак бўлганлар. Санъат ҳақидаги фикрларимда нимадир етишмаётганини ҳис қилдим ва уни топишимга ишондим...

10 август. *Ясная Поляна*. Эрталаб ўқидим. Тушда кўш ҳайдагани бордим ва қош қорайгунча ер ҳайдадим. Жуда чарчадим.

11 август. *Ясная Поляна*. ... Кун бўйи ҳеч нарса қилмадим. Кўзиқорин тергани бордим, “Крейцер сонатаси” ва санъат ҳақида ўйладим. “Крейцер сонатаси”га жон бераётган кишининг видолашув чоғидаги алаҳсираши ва у ўлдирганига ишонмаётганлиги лавҳасини киритиш зарур...

31 август. *Ясная Поляна*. Жуда кеч турдим, фикрларим тарқоқ — Эртелни ўқидим. Ёмон эмас. Аммо эскирган, кераксиз. Тушликдан кейин этик тикдим. Козловкага бордим. Кечқурун “Крейцер сонатаси”ни ўқиб бердим. Ҳамма кўтаринки руҳда.

21 сентябрь. *Ясная Поляна*. Ўқидим ва озгина ёздим. Тубдан қайта ишлаш керак деган қатъий қарорга келдим, қотилликнинг ҳожати йўқ.² В. ҳамда грумантлик мужик билан ўтин арралашга кетдик...

18 октябрь. *Ясная Поляна*. “Крейцер сонатаси”ни ҳамон тузатмоқдаман, ҳаммаси қиссанинг фойдасига...

¹ Брюллов К.П. (1799-1852) — машҳур рус rassоми.

² Гап “Крейцер сонатаси” ҳақида кетмоқда.

21 октябрь. Ясная Поляна. ... “Крейцер сонатаси”нинг охирги қисмини катта ҳафсала билан беш соат қайта ишладим. Ёмон чиқмади.

31 октябрь. Ясная Поляна. ... Кеча Чисковдан узун мактуб олдим. У “Крейцер сонатаси”ни тўғри танқид қилган, унинг маслаҳатларига кўра, тузатмоқчи бўлдим, аммо ҳафсалам келишмади.

7 ноябрь. Ясная Поляна. “Обломов”ни қайта ўқидим. Нақадар қашшоқ! “Крейцер сонатаси”ни маъқулловчи хабарлар келиб турибди, хурсандман. Аммо бу яхши эмас.

Бугун Тулада ҳаётнинг барча шовқин-суронлари, телбаликлар ва ифлосликлар ичида кезиб юриб, худди аввалгиларга ўхшаб оламдаги телба-тескариликлардан норози бўлиб, умидсизликка тушавермаслик керак деган фикрга келдим. Буларнинг ҳаммаси эътиқодсизлик оқибатидир. Ҳозир имоним жуда мустаҳкам. Мен буларнинг ҳаммаси битта қозонда қайнаб пишишини ёки пишгандан кейин аралашиб ачиб кетишини яхши биламан. Шундай экан, нимани хоҳлайман ўзи? Ҳаракат қилмасликними? Одамлар йўлдан озмаслиги ва азоб чекмаслигиними? Шунинг ўзи ҳаётдаги хатоларни англаш ва тузатиш воситаларидан бири эмасми? Бировлар ўзини ўзи тузатади, бошқалар иккинчисини, учинчисини: ҳамма хоҳлайдими-йўқми, худонинг хоҳишини бажаради. Ана шунга ишониб яшаш қандай яхши. Шундай ёзаётганимга қарамай, кўпинча шубҳа остида қоламан — Э, ҳаддимдан ошиб кетмаяпманми, кўнгилчанликка берилиб насроийларча *cant'a*¹ сафсата сотаётганим йўқми? Шундан хавотирланаман. Шўр қилиб, куйдириб юборишдан ёмони йўқ. Брюллов айтган “сал-пал” айнан мана шу ерда...

30 ноябрь. Ясная Поляна. ... Тушликдан кейин шахмат ўйнадим... Ҳаммаси яхши кетаётган эди, аммо Соняга Магдендан мактуб келиб қолди. Вогюе “Крейцер сонатаси”ни таржима қилишга рухсат сўрабди. Мен рози бўлмадим...

5 декабрь. Ясная Поляна. Сал-пал яхшиман. Сайр қилдим. Домашкиларникида бўлдим, у бечора ҳам тузалиб қолибди. Кейин “Крейцер сонатаси”га ўтирдим ва тушликкача яна тузатиб ёздим. Тушликдан кейин ҳам. Фақат озгина этикдўзлик қилдим. Юрьев тўпламига беришга қарор қилдим. У Маша билан Тулага борди. Жуда кам ухлади.

6 декабрь. Ясная Поляна. 7 да турдим ва шу заҳотиёқ ишга киришдим, нонуштадан олдин айланиб келдим ва яна тушга қадар ёзиб ўтирдим. “Крейцер сонатаси”ни қайта кўрдим, чизиб ташладим, тузатдим. У ниҳоятда жонимга тегди. Кони айтган ҳикоя тобора бутун фикру зикримни эгаллаб бормоқда.² Умуман, икки кундан бери илҳомланиб юрибман. Нима чиқади — билмайман. Сирасини айтганда, уйқусиз тунлардан кейин ҳар доим бўлганидек, эртага, шубҳасиз, шаштимдан тушиб қолсам керак. Лесевич ва Гольцевни³ ўқидим. Нақадар аянчли саёз сафсата!..

10 декабрь. Ясная Поляна. Кеча Эртель ва Гайдебуровдан “Крейцер сонатаси”ни ўтказишмагани ҳақида хат олдим. Бундан хурсандман. Яна Ганзеннинг таржималарини⁴ ҳамда Бондаревнинг мен ҳақимда “Paris illustre”да босилган мақоласини олдим. Фикримни остин-устин қилиб кўрсатишлари мени доим ҳайратлантиради. У қисқа ва аниқ баён этиши лозим эди, жумладан: Мен нималарни ўйлаётганимни; 1)ҳукумат, ҳарбийлар, ҳокимликлар ўтказиётган зўравонликларга иштирок этмаслик; 2)Жинсий майллардан ўзини тийиш; 3) Гийёҳванд моддалар, ичимлик, тамакидан сақланиш, 4)Иш. Эзмалик қилмасдан, ихчам ва лўнда айтиш. Яна Чертковдан хат. Аполловнинг ўз аҳдидан қайтгани ҳақидаги мактуб.⁵ Энди азоб чекадиган бўлди!

12 декабрь. Ясная Поляна. Яна эски дардлар кўзияпти. Янги америка журналинини ўқиб, дард билан олишмаяпман — чидаса бўлади. Булигин билан Бабиков келди. Булигин ҳали анча мўрт. Кеча Алексей Митрофанович менинг

¹ Мунофиқона (ингл.)

² “Тирилиш” романи. Асарнинг ёзилишига машҳур ҳуқуқшунос А.Ф.Кони сўзлаб берган бир ҳикоя туртки берган эди.

³ “Русская мысль”да (1889, 10-сон) босилган В.В.Лесевичнинг “Илмий фалсафа нима?” мақоласи ва В.А.Гольцевнинг Ж.М.Гюйо китобига тақризи.

⁴ Даниялик П.Г.Ганзен Толстой асарлари таржимасини юборган эди.

⁵ Руҳоний Аполлов мансабдан воз кечиш ҳақидаги аризасини қайтариб олган эди.

комедиямни¹ кўкка кўтариб мақтади. Буни эшлашнинг ўзи мени хижолатга солади.

13, 14, 15, 16, 17 декабрь. Ясная Поляна. Беш кундан бери ҳеч нарса ёзмадим, бирон иш қилмадим. Фақат ўқиб, оғриққа чидаб ётдим. Комедияни тузатишга уриндим, 1-кўринишнинг ўртасида ишни тўхтатдим... Сувориндан “Крейцер сонатаси” ҳақида ёқимли, Хохловдан эса ўгилларининг ўлими учун менга таъна ёғдирувчи оғир мактуб олдим. Илмга ва Кони қиссасига доир маълумотларни танлаш қийин бўлмоқда. Тезроқ ёзишни ва буларни қувонч билан эслаб юришни хоҳлайман. Чертков билан Эртелдан хат.

17 декабрь. Бугун яхшиман. Эрталаб ёзгим келди, аммо иш юришмагани учун этик тикишга ўтирдим. Тушликка Давидов, Раевскийлар келишди. Лёва уч кун олдин келган эди. У овдан қайтиб, этикларини ечишни дастёрга буюргани ва буни удалай олмаяпсан деб уни сўкканини кўриб туриш менга оғир бўлди.

1891 йил

25 январь. Ёзганларимга бугунги нигоҳ билан қараб, de longue haleine² роман ёзиш қанчалик яхши деган хаёлга бордим. Унда амалга ошира олмаганим учун мени қийнаб юрган барча режаларимни умумлаштириб ифодалаган бўлармидим?..³

26 январь. Агар эртага катта бадий асар ёзишга киришсам ўзимни жуда бахтиёр санар эдим. Мен роман ёза бошласам, ундан бир маъно чиқади. Дастлабки романларимни онгсиз ижод маҳсули деб ҳисоблайман. “Анна Керанина”-дан бошлаб ўн йилдан ошдики, мен парчалаш, бўлиб ташлаш, таҳлил қилиш билан овораман; ҳозир булар нима эканини, ҳамма нарсани аралаштириб юбориб, яна қайтадан яшаш ва қориштиришни биламан. Танграм, мадад бер!

11 февраль. Яна 5 кун ўтди. Бугун ўн биринчи. Кеча фан ва санъат ҳақида ёздим. Секин кетаяпти, аммо ҳаммаси аниқ. Қувватим йўқ. Шу кунлар ичида газеталарда мени сўкиб ёзилган мақолалар босилди.

“Сўнгги сўз”⁴ ҳақида Суворин (ёзибди). Берлинда қўйилган “Маърифат мевалари” ҳақидаги мақолада мени илм-фан душманига чиқаришибди. Бекетов ҳам шундай фикрда.⁵ Ва кеча soup de grasse⁶ — бундан баттар — мен моҳиятини англамаган эканман (бундан хурсанд бўлдим!), “Open court” Бутс ва мен ҳақимда булар гирт иккиюзламачи — бошқа гапни гапириб, амалда тескарисини қилади; камбағалларга бериш керак дейди, ўзи эса шунга ўхшаш насиҳатларни сотиб, шуҳратини оширади, деб ёзишибди. Хотинимни мисол қилиб кўрсатишибди. Гўё Одам Атога ўхшаб, хотиним беради, мен ейман. Менга ёмон ботди, ҳозир ёзар эканман, янада оғир...

17 февраль. Монтенни ва Эртелни ўқидим.⁷ Биринчиси эскирган, иккинчиси ёмон.

9 март. Ясная Поляна. Оз бўлса-да уч кун тинимсиз ёздим, аммо яхши чиқди, олға кетаяпти. Тўртинчи бобни битираман...

Бугун бизнинг барча бадий асарларимиз маъжусийликдан иборат деб ўйладим (мен шеър ҳақида гапираяпман) — ҳамма эркагу аёл қаҳрамонлар чиройли, жисмонан ёқимли. Гўзаллик биринчи ўринда. Шунинг ўзи яхлит катта асарга мазмун бўла олади.

Бугун эрталаб ёзган асарларимни босиб чиқариш ҳуқуқини ҳаммага бериш ҳақида бир қарорга келганимни қийналиб бўлса-да, Соняга айтдим. У қаттиқ хафа бўлганини кўрдим. Кейин олдига кирганимда, ачкикустидан қиза-

¹ “Маърифат мевалари” комедияси.

² Узундан-узун; сўзма-сўз: чуқур нафас. (фр.)

³ Адибнинг 1889 йилда бошлаб, 1899 йилда тугатган “Тирилиш” романи шундай асар бўлиб қолди.

⁴ А.С.Суворин “Кичкина мактуб” фельетонида “Крейцер сонатаси”га ёзилган “Сўнгги сўз”ни танқид қилган эди (Новое время, 5 февраль 1891 й.).

⁵ Бекетовнинг “Фан ва табиатшунослик” мақоласи (“Философия ва психология масалалари” 1891, 5-китоб).

⁶ Сўнгги зарба (фр.)

⁷ Монтеннинг “Тажрибалар” асари ва Эртелнинг “Навбат” романи.

риб-бўзариб мени телба деб эълон қилмоқчи эканини айтди. Уни тинчлантиришга уриндим ва ўзимни ёмон ҳис қилиб, ҳаяжонланиб чиқиб кетдим. Тушдан кейин у олдимга келиб, менга қарши ҳеч қандай эътирози йўқлигини айтди ва мени ўпиб, йиглаб юборди. Жуда, жуда хурсанд бўлдим. Ўзинг мадад бер, тангрим...

17 март. Ясная Поляна. “Review of reviews” да “Николай даррабоз” босилди. Шу кунларда бутунлай руҳий тушкунликдаман. Ҳеч нарса ёзмадим. Соня Москвада бўлиб, бугун қайтди. Хат ва Ballou билан ёзишмаларим чиққан “Арена”ни олдим. Жуда яхши...¹

27 март. Ясная Поляна. Озгина ёзим. Илгарилариман, равшанлашмоқда, аммо жуда секин. Кеча Соня Илья билан ярашди. Маша бетоб. Учга яқинлашиб қолди. Мен эса ҳамон 70-йиллардаги кичик қайдларимни — табиат манзараларини ўқиб ўтирибман. Жуда яхши. Эрталаб сайр қилиб юриб “Онамнинг мактублари” ҳақида ўйладим. Ҳаммаси тиниқлашди. Нима бўлишини билмайман. Газета ва журналлар мени газаблантиради. Уларни ўқишни мутлақо хоҳламайман. Ёвузликка қарши куч ишлатмаслик ҳақидаги мақола учун бир оз қораламалар қилдим.

9 апрель. Ясная Поляна. Айтарли гап йўқ. Соня ҳамон Петербургда, унинг бундай сафарлари менга баъзан малол келади,² аммо бугун кечаси уйғониб кетиб, хаёлга толдим ва қайғуга батдим, сўнг булар яхшилик аломати, мен учун яна бир синов деб ўзимга тасалли бердим... Кўнглим хотиржам бўлди, энгиллашдим ва тинч ухладим...

18 апрель. Ясная Поляна. Соня уч кун аввал келди. Подшоҳ ҳузурида ялиниб-ёлворгани ва менинг қўлёзмаларимни ўғирлаб кетишади деб уни ишонтирмоқчи бўлгани менга ёқмади...³

“Онамнинг мактублари”ни кейинги куни қайта ишладим, сўнгра яна бошқа вақтга қолдирдим. Мақолам билан қаттиқ банд бўлдим, аммо бахтга қарши тагин 3 ва 4-бобларни қайта ишладим...

2 май. Ясная Поляна. Ўн кунгача ёзмадим. Ҳозир эса, бугунги кунни ҳисобга олмаганда, ҳар куни тинимсиз ёзаяпман. Эндиликда 3-4-бобларни тугатдим, уларни 5-6-бобларга қўшиб юбордим. Тобора тиниқлашиб бормоқда. Лёва университетни ташлаб кетмоқчи, унга ачинаман. Таня Москвага кетди. Илья шу ерда. Орамизда совуқчилик борлиги мени қийнайди. Кеча Давидов етимхона назоратчиси ва Львов билан келди. Орлов жўнатган жаноб Костерев шарафига йиғин бўлди. Бу жанобга мен керак эмасман, менга ҳам унинг кераги йўқ. Ўртада муҳаббат бўлмаса, жуда оғир. Соня касал. Мен ибодат қиляпман. “Ethics of diet”ни⁴ ўқияпман, гўзал, яна Афлотуннинг “Les lous”ини⁵ ҳам ўқидим. Митрофанов яхши хат келди, жавоб ёзиш керак. Никифоров ва Диллондан ҳам. Раҳмановга жавоб ёзиш лозим. Рўздорлар учун мақолалар билан бирга “Ethics of diet” ниҳоятда фойдали, у мечкайликдан қутулишга ёрдам беради.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

¹ “Арена” журналида (1890 йил, 1 декабрь, 13-сон) “Насронийлик таълимоти ва қаршилиқ кўрсатмаслик ҳақида граф Лев Толстой билан Адина Баллнинг қарашлари. Эълон қилинган мактублар” босилган.

² С.А.Толстая “Крейцер сонатаси”ни Толстой асарларининг XIII жилдига киритишга рухсат олиш учун Петербургга борган эди. У Александр III қабулига киришга муваффақ бўлади ва асарни нашр этишга ижозат олади.

³ С.А.Толстой тақиқланган асари нашр этилгани учун Толстой эмас, маслакдошлари айбдор, улар бу асарларни унинг иродасига қарши олиб кетиб, тарқатишади, деб айтган эди.

⁴ Х.Уильямснинг “Овқатланиш этикаси” китоби.

⁵ Афлотуннинг диалоглардан иборат “Қонунлар” асари.

«Бобурнома» — озарбайжон тилида

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари олти асрга яқин вақтки, жаҳон тарихчилари, адабиётшунослари ҳамда бошқа турли фан соҳаси олимларининг диққатини ўзига қаратиб келмоқда. Бобур бу асарида Шарқнинг уч минтақаси — Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон тарихи ҳақида ўта қимматли маълумот қолдирган. Шунингдек, бу асар муаллифининг шоҳ ва шоирлигидан ташқари, улкан тарихчи, этнограф, ўлкашунос, биолог, географ, диншунос олим сифатида ҳам шухрат қозонишига асос берган. Бобур шариат аҳкомларини мукаммал билган ва бу борада ҳам рисола ёзган. Араб алифбосининг мураккаблиги, ўрганишга оғирлиги боис, янги “Хатти Бобурий» алифбосини яратган. Давлатчиликда вақт меъёрларини қайта ишлаб чиққан, солиқ тизимига тартиб берган ва яна қанчадан-қанча янги ислохотларни амалга оширган. Борган ерини обод қилган, боғ-роғлар барпо этган, Мовароуннаҳр цивилизациясини Шарқда кенг ёйган.

Бобурнинг бунчалик донг таратиши энг аввало “Бобурнома” туфайлидир. Асар даставвал “Вақойеъ”, кейинчалик “Вақоеъномаи подшоҳи”, “Табақоти Бобурий”, “Тузуки Бобурий”, “Воқеанома”, “Бобур подшоҳнинг таржимаи ҳоли”, “Бобурийа”, “Бобур мемуарлари” ва бошқа яна ўнга яқин номлар билан машҳур бўлган. Асарнинг бунчалик кенг номланиши бутун дунё таржимонларининг бу ноёб ганжина билан қизиқишлари ва уни ўз тилларига таржима қилишлари натижасидир.

Кейинчалик бу асар билан инглиз олимлари жиддий шугулланадилар. “Бобурнома” дастлаб Лондонда 1826 йилда инглиз тарихчиси Лейден-Эрскин таржимасида амалга оширилди. Ҳаял ўтмай А. Кайзерн 1828 йилда Лейден-Эрскин таржимасидан немис тилига ағдариб, маълум қисқартиришлар билан чоп эттирди. 1827 йилда Парижда “Бобурнома”нинг француз тилидаги таржимаси Паву де Куртейл томонидан амалга оширилди. 1921 йилда Льюкас Уайт Кинг асарни аввалги инглиз тили таржимаси асосида янада тўлдириб, таҳрир этиб, изоҳлар ва қўшимчалар билан бойитиб нашр этди.

Европа олимларининг “Бобурнома” билан қизиқишлари шу билан тўхтаб қолмади. “Бобурнома”нинг таржимонлари қаторига яна Лейн Пуул, Монстюарт Эльфинсон, Эдуард Давсон, Вильямс Рашбрук, Ҳенри Эллиот, Эдуард Холден, Аннета Сусан Бевериж хоним каби шарқ тарихи, айниқса Ҳиндистон тарихини анча пухта ўрганган, ҳар жиҳатдан салмоқли асарларни ўқувчиларига ҳадя этган олимлар ҳам қўшилдилар. 1996 йили америкалик профессор Уелер Текстон ҳам бу ноёб асарни кўпгина изоҳлар, илмий хулосалар билан бойитган ҳолда нашр этди.

“Бобурнома”ни таржима қилиш ва ўз она тилларида ўқувчиларига тортиқ этиш бугунги кунларда ҳам давом этмоқда. Кейинги уч-тўрт йил давомида бу шоҳ асар япон, араб, озарбойжон тилларида ҳам эълон қилинди.

2011 йилда Озарбайжон Миллий илмлар академиясининг Фолклор институти Илмий кенгашининг қарори билан “Бобурнома”ни қадимги туркий ва русча нашрлари асосида профессор Рамиз Аскар томонидан озарбойжон тилига таржима қилиниб сўзбоши, иловалар ва изоҳлар билан нашр этилиши Озар-

байжон ўқувчилари ҳамда ўзбек бобуршунослари учун муносиб туҳфа бўлди.

Рамиз Аскар Озарбайжоннинг таниқли шоири, журналисти, ноширидир. У мумтоз адабиётга оид 30 га яқин йирик илмий асарлар муаллифи. Унинг илмий тадқиқотлари кўлами фақат озарбойжон мумтоз адабиёти билан чегараланиб қолмайди. Олим “Бобурнома” таржимасига қадар Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” достони ҳақида йирик монография, “Маҳмуд Қошгарий ва унинг “Девонул-луғатут турк” асари, Меҳри Хотуннинг шеърӣ девони, Озарбайжон адабиётига оид йирик асарлар муаллифи сифатида кенг танилган.

Рамиз Аскар “Бобурнома”нинг юқорида тилга олинган таржималари ва турли тиллардаги бошқа нашрлари ҳақида батафсил тўхталади. Жумладан, у асарнинг 1943-1946 йилларда икки жилда чоп этилган усмонли турк тилидаги нашри, Покистонда Бобурнинг авлодларидан бўлган Мирзо Насриддин Ҳайдар Кўрагонийнинг икки марта урду тилида чиқарган нусхаси, Рашид Ахтар Надвий урду тилига таржима қилган нашрнинг унча тўлиқ эмаслиги ҳақида мулоҳаза юритади. Япон олими Эйжи Манонинг япон тилига қилган таржимаси ва узоқ йиллик меҳнатлари самараси сифатида майдонга келган танқидий матни хусусида ҳам қизиқарли фикрлар билдиради.

Озарбайжонлик таржимон ўзбек олимларининг Бобур ижоди ва “Бобурнома”ни ўрганишга доир илмий тадқиқотлари ҳақида тўла маълумот бергани ибратли фазилатдир.

Рамиз Аскар “Бобурнома” таржимасининг кириш сўзига озарбайжон ўқувчиси учун Бобурнинг таржимаи ҳолига оид тарихий маълумотларни қизиқарли баён қилиб беради. Унинг айниқса, Бобур асарлари таржималарига хос хусусиятлар, уларнинг бир-биридан фарқи, қайси таржима тўлиғу қайси бири қисқартирилган ҳолда нашр этилганлиги ҳақидаги кенг мулоҳазалари озарбайжон ўқувчиларининг бу борадаги маълумотини оширишга катта кўмак беради.

Таржимон ва тадқиқотчи Рамиз Аскар Бобурнинг ҳаёти ва ижодига оид турли тилларда яратилган бадиий асарлар, илмий тадқиқотларга тўхталар экан, бу қомусий олимнинг номи жаҳонда қанчалик шухрат қозонганига алоҳида ургу беради. Жумладан, у адибнинг “Аруз рисоласи”, “Мубаййин”, “Волидия”, “Хатти Бобурий” ҳамда шеърӣ асарлари жанрларининг ранг-баранглиги борасида ҳам маълумотлар беради, уларнинг фақат туркий адабиётда эмас, умуман шарқ адабиётдаги ўрнини белгилашга интилади.

Рамиз Аскар “Бобурнома”нинг бош қаҳрамони муаллифнинг ўзи ҳақида мароқ билан гапирди. У асардаги энг нодир лавҳаларга ўқувчилар диққатини тортиб, уларга алоҳида шарҳлар беради.

“Бобурнома”нинг озарбайжонлик ўқувчилари Рамиз Аскар таржимаси орқали, эҳтимол биринчи марта, Бобурнинг ижоди билан кенгроқ ошно бўлганлиги аниқ. Шунинг назарга тулган таржимон ўзи меҳр қўйган бу адибнинг шахсияти ва ижодига оид имкон қадар кенгроқ маълумот беришга ҳаракат қилади. Буни кириш мақоладаги мукамал шарҳлардан ҳам билиш мумкин.

Шубҳасиз, озарбайжон тилида нашр этилган бу китоб Озарбайжон халқи ва адабиётшуносларининг ўзбек адабиётига, жумладан, Бобур ижодига бўлган юксак меҳри намунасидир. Айниқса, Рамиз Аскарнинг асар охирида “Бобурнома”даги энг диққатга молик жойларни ажратиб, алоҳида парчалар билан иловада қилгани, асар бадииятига боғлиқ 500 га яқин сўзга изоҳ берганлигини табриклаш керак.

Рамиз Аскар “Бобурнома”ни озарбойжон тилига таржима қилиш орқали бу қомусий асар уфқини янада кенгайтди ва бобуршуносликка катта ҳисса қўшди. Таржимоннинг машаққатли меҳнати Ўзбекистон илм аҳли томонидан муносиб тақдирланди. 2011 йили Андижон шаҳрида ўтган Халқаро илмий-амалий анжуманда муаллиф мазкур таржимаси учун Халқаро Бобур мукофоти совринига сазовор бўлди.

*Ҳасан ҚУДРАТИЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори, профессор,
Халқаро Бобур мукофоти совриндори*

Сомерсет МОЭМ

Романнавис ёхуд савдогар

*XXX. Бикон-стрит, Бостон,
минг тўққиз юз йигирма
тўртинчи йилнинг йигирма
учинчи сентябри*

Муҳтарам мистер Моэм,
Умид қиламанки, Сиз ўзингизга мутлақо нотаниш бўлган ўқувчингизнинг хатини андишасизликка йўймайсиз ва Сизда менинг бермоқчи бўлган саволларимга жавоб қилишингиз учун бир неча дақиқа вақт топилади. Сизнинг ўта бандлигингизни билган ҳолда, агарда мен қаттиқ зарурат сезмаганимда, Сизга маслаҳат учун мурожаат қилиб ўтирмаган бўлардим. Гап шундаки, менинг ўғлим Гарварддан кетиб, ўзини адабиётга бағишламоқчи. У романнавислик билан шуғулланмоқчи, агарда Сиз бир-икки оғиз маслаҳат бериб, бу ишга қандоқ киришиш йўллари айтсангиз, мен ўта мамнун бўлардим. Мен унинг учун ҳамма ишни қилишга тайёрман. Сизга самимият билан

Франсис Ван Берен Хейл.

*Готэм меҳмонхонаси,
Нью-Йорк 26 сент., 1924,*

Муҳтарама миссис Хейл,
Ўғлингизга беш йил давомида йилига минг доллардан беринг-да, йўқол, қорангни кўрмайин, денг.
Сизга камоли ҳурмат билан

У.С. Моэм.

Уилям Сомерсет МОЭМ 1874 йилда Парижда дунёга келади. Бўлажак ёзувчи ўн ёшида ота-онасидан айрилади. Шундан сўнг ёш Сомерсет руҳоний амакисининг қарамоғида қолади. У Париждан Англияга келади ва маълум муддат ўтгач, таҳсил олиш мақсадида Германияга отланади.

Адибнинг “Ламбетлик Лиза” деган биринчи романи 1896 йилда нашр этилади. Шундан сўнг ёзувчининг “Инсоний ҳасратлар юки”, “Ой ва сариқ чақа”, “Пишириқлар ва пиво”, “Устара дами” сингари романлари ва ўнлаб ҳикоялари эълон қилинади ва улар XX аср инглиз реалистик насрининг ноёб дурдоналари сифатида эътироф этилади.

Журнализмизнинг аввалги сонларида унинг “Ой ва сариқ чақа”, “Нотаниш одам Парижда” номли романлари ва кундаликлари, суҳбат ва интервьюлари чоп этилган эди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу мактублар ҳам ёзувчи ижодий дунёсини янада тўлароқ англашга хизмат қилади, бадиий ижод остонасида турган ҳаваскорлар учун ўзига хос мактаб вазифасини ўтайди, деб ўйлаймиз. Адиб 1965 йил тўқсон бир ёшида вафот этади.

*XXX. Бикон-стрит, Бостон,
минг тўққиз юз йиғирма
тўртинчи йилнинг
ўттизинчи сентябри*

Муҳтарам мистер Моэм,

Сизнинг жавобингиз мени қаттиқ саросимага солиб қўйди. Мен сизга бекорчиликдан мурожаат қилмагандим ва илтимосимга шундай жавоб қиласиз деб сира ўйламагандим. Мен Сизнинг бу жавобингизни кўрслик-қўполлик деб айтишга ботинмайман, бироқ ўйлайманки, бунга ўзингиз ҳам қўшиласиз, адабиёт оламида катта мавқега эга бўлган адиб учун бу ўта бетакаллуфликдир. Сизни безовта қилганлигимдан хижолатдаман.

Сизга самимий фикрларини билдириб қолувчи

Франсис Ван Берен Хейл.

*Готэм меҳмонхонаси,
Нью-Йорк, 2 октябрь, 1924*

Муҳтарам миссис Хейл,

Менинг жавобим Сизни қониқтирмаганидан жуда афсусдаман. Мен Сизга худ-писандлик билан қараш ниятидан йироқдаман ва Сизга мутлақо жиддий жавоб қилдимки, Сиз буни мендан ўзингиз илтимос қилгандингиз ва ўйлашимча, мен Сизга тўғри ва зарур маслаҳатни бердим. Сизнинг ўғлингиз Гарвардни ташлаб кетмоқчи экан, ўз-ўзидан маълумки, адабиёт соҳасида бир қадар сабоқларни олган. Менинг назаримда, ёзувчи бўлишга аҳд қилган одамга бу жуда мақбул ҳолатдир. Сизнинг хатингиздан англаганимга кўра, ўғлингиз ҳар жиҳатдан бадас-тур муҳитда ўсган ва уни, шубҳасиз, тўқис жамиятдаги ҳаёт кутиб турибди. Бу синф одамлари адабиётда алоҳида эътирофга сазовор эмаслар, ҳатто айтишим мумкинки, бу муҳит вакилларига тааллуқли бўлмаган кўплаб ёзувчилар уларга нисбатан нафрат туйғуларини изҳор этадилар ва бу борада улар мутлақо ҳақдирлар. Бироқ ҳар нима бўлганда ҳам бу синф яшаб турибди (гарчи мен яқинда Нью-Йоркда кўрган пьесаларим ва ўқиган романларимда бунга бир қадар шубҳа билдирилса ҳам), ва ёзувчига уларнинг феъл-атвори, урф-одатларини билиш зиён қилмайди. Балки ўғлингиз бу тоифа вакиллари ўз китобларида тасвирлашни хоҳлаб қолар. Мен агар ҳаёт Парк-авенюдаги ҳашаматли уйлардаги қараганда мўъжаз тамадихоналарда мазмундорроқ, юк машинаси ҳайдовчиси қалби зодагонлар қалбидан кўра нозик туйғуларга бойроқ, десам сира хато қилмаган бўламан. Модомики ҳаётда зодагонлар ҳам, Парк-авеню ҳам мавжуд экан, инсонга хос ҳамма нарса менга ёт эмас, деган фикрдаги ёзувчи тўғри мулоҳаза қилган бўлади.

Бироқ гап бунда эмас.

Менинг англашимча, Сизнинг ўғлингиз ташвищу ғам нималигини билмай яшаган ва ўйлайманки, ҳали ёш бўлгани учун бой ҳаётий тажрибага ҳам эга эмас. Керакли тажрибани орттиришининг энг тўғри йўли бу — менинг маслаҳатимга амал қилмоқликдир. Бир йилга минг долларни ҳамёнига солар экан, ўғлингиз оч қолмайди, агар саргузаштлар ишқибози бўлса (менингча, у ёзувчи бўлишни истабди-ми, кўпроқ шунга мойил), у ҳолда у ҳемирсиз қолади ва қорнини тўйғизиш учун ҳар қандай иш билан шуғулланишга мажбур бўлади. Бу ёмон мактаб эмас. Шунча пулга бутун дунёни айланиб чиқиши мумкин ва шу тахлит у турфа хил одамларга рўбарў бўлади, улар билан яқиндан танишади. Албатта, унга эъзозли, иззат-икромли ҳаёт пешвоз чиқмайди. Бироқ, муҳими, Сиз ўғлингизга, йўқол, қорангни кўрмайин, дер экансиз, Сиз унга бу сийқа иборани кенгроқ тушуниши лозим эканини уқтиришингиз зарур бўлади. Агар кучли характерга эга бўлса, Сизнинг хоҳишингизни рўёбга чиқариш учун, тезда турли йўллар ва омиллар топади, беш йил

давомида ёзувчи учун ўта қимматли бўлган тажрибани орттиради ва одамларни танийди. Агар бу давр мобайнида у ёзишни ўрганмаса, Сизнинг ушбу хулоса билан юпанишингизга тўғри келади: демак, унда энг муҳим нарса — Сизнинг куюнчак-лигингизу менинг маслаҳатларимга бакор келадиган истеъдод йўқлиги маълум бўлади.

Чин дилдан ҳурмат билан

У.С. Моэм.

*XXX. Бикон-стрит, Бостон,
минг тўққиз юз йигирма
тўртинчи йилнинг
бешинчи декабри*

Муҳтарам мистер Моэм,

Агар андишасизлик қилиб сизни ранжитган бўлсам, мени кечиринг, ахир Сизнинг биринчи хатингиздаги гапни ақлимга сиғдиролмадим. Энди кўриб турибманки, нопсандлик ҳам, ҳазил ҳам қилмаган экансиз. Лекин барибир Сиз билан келиша олмайман. Менинчга, ёзувчи ўз ҳаёт тарзини албатта ўзгартириши шарт эмас, қолаверса, бу скрипкачи сочини узун қилиб ўстириши керак дегандай бир гап.

Миссис Остен ўзининг ажойиб романларини ўзи мансуб бўлган олий табақа муҳитини тарк этмай ёзган, шунингдек, ўз романлари баҳосини ундан кам кўрмайдиган, биз билан Сиз биладиган Генри Жеймс ҳам Англияю Америкадагилар сингари, менинг билишимга кўра, ўзи туғилган зодагонлар доирасидан четлашмаган. Мен миссис Уортонни¹ бир неча йил давомида яқиндан билиш шарафига мушарраф бўлганман ва у ҳам Францияда гарчи узоқ яшамаган бўлса-да, у билан қилган мулоқатларим шундан шаҳодат берадики, у ҳар жиҳатдан — юриш-туришию муомаласида ўзининг леди мақомида қолган эди. Бинобарин, булар шуни тасдиқлайдики, истеъдодли ёзувчи, Сиз менинг ўғлимга тавсия этаётганингиздек, терс йўлга тушмасдан ҳам яхши китоб ёзиши мумкин.

Бироқ мен, номаъқул саволни бермаётиманми, деган хавотирдаман. Агар айтиш жоиз бўлса, мен Сиздан роман ёзишнинг сирлари борасида тузук-куруқ маслаҳат олмоқчи эдим. Бу бошловчи ёзувчи учун энг зарур йўриқки, бу борада бирон-бир маслаҳатингизни аямасангиз, мен ҳам, ўғлим ҳам Сиздан бениҳоя миннатдор бўлган бўлур эдик.

Самимият билан

Франсис Ван Берен Хейл.

*Готэм меҳмонхонаси
Нью-Йорк 10 окт. 1924.*

Муҳтарама миссис Хейл,

Сизга нима жавоб қилишни билмай бошим қотган, чунки сўнгги ўн етти йил давомида мен тўрттагина роман ёздим ва ўзимни етук ёзувчи эмас, ҳаваскор деб биламан. Ишончим комилки, менадан тажрибалироқ одам топилади ва у Сизнинг ўғлингизга бу мураккаб соҳада қандай йўл тутмоқлик ҳақида, албатта, жўялироқ маслаҳат беради. Менинг фойдам тегиши мумкинлиги борасидаги бирдан-бир чорам шуки, бу — ўз тажрибамни ўртоқлашишдир. Ҳаммасидан тааж-жубли жиҳати — менда бу борада бирон-бир тайёр тавсия йўқ. Менинг ўйлашимча, ҳар бир роман тамомила ўзгача услубда ёзилиши керак, шу боисдан ҳар бир янги асар — мен учун ўзига хос тажриба, синовдир. Янги мавзу янги талқинни, ўзгача муносабатни, ҳатто ўзгача услубни тақозо этади. Мен билган ягона ўзгар-

¹ У о р т о н Э д и т (1862-1937) — америкалик адиба, ёзиш услуби билан Генри Жеймсга яқин туради; ўз асарларида буржуазия жамаиётида эстетик ва ахлоқий қадриятлар завоқ топганлигини акс эттирган.

мас қонуният ушбу гапни таъкидлайди: ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз танлаган йўлингдан чекинма. Бундан бир неча йил муқаддам кенг тарқалган — роман ҳар қандай нуқтаи назарни ифодалаш ва ҳар қандай гоёни ҳимоя қилиш учун энг қулай омилдир деган фикр адабиётга озмунча зиён етказмади. Бинобарин, ўз олдларига панд-насиҳату жамиятни қайта қуришга чорлаш ёки адолатсизликни қоралашни мақсад қилиб қўйган ёзувчилар ўз гоёларини роман шаклида ифода қилишга интидилар. Шу тарзда беҳад-беҳисоб зерикарли китоблар дунёга келди. Мен шунга чуқур аминманки, романнивиснинг бош мақсади ўқувчига ҳузур-завқ бахш этишдан иборат бўлмоғи керак, бироқ, афсуски, бунга эришмоқлик гоётада мушкул. Агар ёзувчи қизиқарли воқеани ҳикоя қилиб берган айни чоғда ёрқин ва ҳаққоний характерлар ярата олган бўлса, у шак-шубҳасиз ўқувчи ҳурматига сазовор бўлади. Мен панду нисиҳат эҳтиёжини ҳам, яқинларимни бадном қилиш, тартибга чақириниш туйғусини ҳам сезмайман ва мабодо менга шаҳарни режалаштириш ёки Монтессори¹ тизими ҳақида ахборот зарур бўлиб қолса, мен асло уни роман саҳифаларидан ахтармайман.

Шуни ҳам таъкидламасдан ўтиб бўлмайдики, гарчи кўпгина романлар турфа мукамалликларнинг тажассумига айланган эса-да, уларни ўқиш гоётада душвор. Агар мен романнинг биринчи фазилати унинг шавқ билан ўқилишидадир десам, ўйлайманки, Сиз менга ғалати қараш қилмайсиз. Аёлнинг ақлли бўлганидан кўра кўнгилчан, мулоим бўлмоғи маъқул дейишади. Менинг ўзим қандай аёлни эътироф қилишим ҳақида ҳали тугал хулосага келган эмасман. Бироқ роман борасида айтадиган гапим тайин — ҳар жумласи жилвадор, ичи ақлга лиқ-лиқ бўлган романдан кўра шавқ билан ўқиладигани, кўнгилни қитиқлайдигани маъқулроқдир. Мен бот-бот ҳаммамиздаги роман ўқишга бўлган иштиёқнинг сирини англашга ҳаракат қиламан. Мен бу ўринда ўзимнинг хулосаларимни таъкидлаб ўтирмайман. Фақат асар муваффақиятини бешак таъмилайдиган икки-уч шартни гапириб ўтаман, холос.

Авволо, мен қисқа ёзишни ўзига ақида қилган романнависни энг оқил одам деб ўйлайман. Агар роман, лўнда қилиб айтадиган бўлсак, бир ўтиришда ўқилса, у яхши романдир ва мен ҳам бор имкониятимни ишга соламанки, токи ўқувчи менинг китобимни ҳам бош кўтармай ўқисин. Бундан ташқари, ёзувчи, менинг назаримда, шаклга кўпроқ эътиборни қаратмоғи лозим ҳамда бу борада у инглиз ва америка романнависларида учрайдиган, роман ҳамма нарсани жойлаш мумкин — қоп мисолидир, деган нотўғри тушунчадан йироқ бўлмоғи керак. Агарда бошию охири йўқ замонавий романлар шу қадар кўп бўлмаганида, яхши роман бошига, ўртасига ва охирига эга бўлиши ҳамда уларнинг ҳамма қисми бир-бирига мутаносиб бўлмоқлиги лозимлиги борасида гапирмоқлик эриш туюларди. Роман ўткир композицияни талаб қилади ва мен асар давомидаги бутун бир уйғунлик шавқидан ўқувчини маҳрум этмоқликни сира тушунмайман. Шу жиҳатга кўра, мен Сизнинг ўғлингизга Карл Ван Вехтен² нинг “Баданига гул чизган малика” романини ўқишни маслаҳат бераман. Бу асар шаклининг шундай гўзал намунасики, бу тахлитдаги романни ўқиш ҳар бир кишига ҳам ҳузур, мароқ бағишлайди. Бундан ташқари, ўғлингиз мазкур асарда чинакам характерларга ва беғубор мутотийбаларга дуч келади. Агар у бу романни диққат билан ўқиб чиқса, ўзига жуда кўп керакли ва муҳим нарсаларни олади. Зеро, ушбу асар ёзувчи учун энг қийин бўлган жанр — жозибали романларнинг ёрқин намунасидир.

Яна битта маслаҳатим — ёзганда содда ёзиш керак. Майли, у энг оддий сўзларни ишлатсин, лекин уларни табиий, жўяли қилиб жойлаштирсин. Ғалати шакллардан фойдаланадиган, жумлаларини ўта жимжимадор қилиб юборадиган муаллифлар менинг жуда гашимни келтиради. Ҳеч бир нарса жунбиш-жазавачалик тез урфдан чиқ-

¹ Монтессори Мария (1870-1950) — италиялик педагог, эркин тарбия тарафдори.

² Вехтен Карл Ван (1891-1964) — америкалик романнавис ва сценарийчи, ўзининг “Баданига гул чизилган малика” романида Америка чекка ўлкалари урф-одатларини тасвирлаган.

майди ва ҳеч бир нарса ўтган мавсумда урф бўлган иборачалик сохта жарангламайди. Мен бир романнависни биламан, у ҳаддан ташқари кўп вақтини турли-туман лугатларни қовлаштириш, кам учрайдиган сўзларни ахтариш билан ўтказди. Одам ўзига бундан-да машаққатлироқ юмушни тасаввур қилиши қийин. Мен шунга амин бўлдимки, гайриоддий, сержилва сўзлардан фойдаланувчи ёзувчилар ҳаминша ҳам бу сўзларнинг туб моҳиятини англамайдилар. Мен яна абадий оромга риҳлат қилган бошқа бир ёзувчини ҳам биламан, у “ҳар қандай ҳар қанақа”ни ёзиш ўрнига “ҳар қанақа ҳар қандай”ни ёзиб, ҳаммага танилишни жуда-жуда хоҳлаган эди. Сизнинг ўғлингиз келишмаган жумлалардан қўрқмасин, айна шу жумла энг ўрнига тушган бўлиши мумкин. Муҳими — бошқаларга тушуникли бўлишдир. Мен ўқувчига бошқотирма бериб, уни ечишга мажбур қилишга ёзувчида ҳеч қандай маънавий ҳуқуқ йўқ деб ўйлайман. Агар ёзувчи айтадиган гапни ўзи чуқур англаган бўлса, у бу гапни оддий сўзлар билан ифода қилади. Агар у жумбоқларсиз қалам тебрата олмайдиган бўлса, ўқувчига тавсия этилаётган заҳматидан ўша бошқотирмани яратиш заҳмати кам бўлмаслигига амин бўлиши керак. Замирида сийқа гап яширинган жумбоқдан кўра зерикарлироқ нарса йўқ. Тагин Сизнинг ўғлингиз мукамалликка етишиш учун равшан ва содда ёзишгина кифоя экан, дея ўйламасин: Свифт энг оддий сўзларни ишлатиб ва уларни жой-жойига қўяроқ ажойиб услубда ёзган. Яхши инглиз насри дабдабали жумлаларни тақозо этмайди, аксинча, самимий ва нозик оҳангни талаб қилади.

Хавотирдаманки, менинг фикрларим Сизга кераксиз ва бири тоғдан, бири богдан бўлиб туюлиши мумкин. Мен нимани ўйлаган бўлсам, шуни ёздим. Бу масала оддий масала эмас ва мен бу борада Сизга тугал, муфассал жавоб бердим деб ҳам айтолмайман.

Самимий эҳтиром ила

У.С. Моэм.

*XXX, Бикон-стрит, Бостон,
минг тўққиз юз йиғирма
тўртинчи йилнинг
ўттизинчи октябри*

Муҳтарам мистер Моэм,

Сиз менга киройи маслаҳат ила узун ва муфассал хат йўллаганингиздан миннатдорман, бироқ мен Сизга сўнги мактубимни ёзганимдан кейин ўғлим ўйлаб кўрди ва савдо ишлари билан шуғулланишга қарор қилди. Мен аминманки, Сиз Американи Бостонга ташриф қилмасдан тарк этмайсиз. Сиз билан танишиш мистер Хейлни ва мени бағоят мамнун этган бўларди. Менинг қабул кунларим — бутун киш давомидаги ҳар ойнинг биринчи ва учинчи чоршанбаси.

Самимият ила,

Франсис Ван Берен Хейл.

P.S. Мени “мендан тажрибалироқ” деб ёзганингиз ажаблантирди.
“Мендан кўра тажрибалироқ” десангиз тўғри бўларди.

М.МИРЗО таржимаси

Илмий ҳақиқатнинг туғилиши

Зайнобидин Абдирашидов. *“Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние”*, Ташкент, “Akademnashr”, 2011.

Тараққиётнинг асосий омили миллатнинг чин маънода ўзлигини англамоғидир. Ана шу фазилатдан маҳрум миллат инқирозга юз тутади: эрки-хуқуқини бой беради, ўзгаларга тобе бўлади. XIX юзйилликнинг иккинчи ярми Туркистон аҳлига бу борада аянчли сабоқ бергани сир эмас. Бу эса, ўз навбатида, миллатнинг ўзлигини, жаҳон цивилизациясидаги ўрнини, мавқеини англаш заруратини кун тартибига қўйди. Натижада на фақат Туркистон, балки собиқ Россия империяси мустамлакасидаги барча туркий халқларда ўзаро ҳамжиҳатликка интилиш ғояси шаклланди. Тарих тақозоси ўлароқ миллий уйғониш ҳаракати юзага келди. Бу ҳаракатнинг шаклланиш омиллари, намояндалари фаолияти, тараққиёти, тугатилиши сабаблари мутахассислар томонидан комплекс ўрганилди ва ўрганилмоқда. Бегали Қосимов, Наим Каримов, Бойбўта Дўстқораев каби олимларнинг бу йўналишдаги тадқиқотлари, айниқса, таҳсинга лойиқ. Эришилган ютуқларни эътироф этган ҳолда, таъкидлаш зарурки, бу борада ечимини кутаётган илмий муаммолар ҳам етарлича. Навқирон тадқиқотчи Зайнобидин Абдирашидовнинг монографияси ана шундай илмий муаммолар ечимига қаратилгани билан аҳамиятлидир.

Муаллиф мутахассислиги бўйича шарқшунос-арабшунос. Рус, араб, инглиз тилларини пухта эгаллаган. Миллий уйғониш ҳаракати тарихи ва адабиёти бўйича изланишларини профессор Бегали Қосимов илмий раҳбарлигида бошлади. Бир неча йил

Германияда Берлин Хумболдт университетида профессор Ингеборг Балдауф раҳбарлигида тадқиқот олиб борди. Илмий ишлари Германия, Россия, Япония, Туркия каби мамлакатларнинг нуфузли журналлари ва нашриётларида чоп этилган. Мазкур китоб унинг ана шундай илмий изланишлари самарасидир.

“Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние” монографиясининг уч муҳим ютуғини таъкидлаш керак: 1) муаллиф ўз қарашларини далиллашда асосан архив ҳужжатларига ва бирламчи манбаларга таянган. Ўзбекистон Марказий давлат архиви, Татаристон Республикаси миллий архиви, Россия империясининг Ташқи сиёсат архиви, Россия Федерацияси давлат архиви, Россия Давлат тарихий архиви материаллари ҳамда Исмоилбек Гаспринский ва жадид адиблари асарларининг қўлёзмалари шулар жумласидандир; 2) ўзбек ва жаҳон жадидшунослари илмий тадқиқотларидаги энг сўнгги ютуқлардан фойдаланган, уларга муносабат билдирган, зарур ўринларда мутахассислар билан баҳсга киришиб, ўз қарашларини далиллаган; 3) илмий муаммо тадқиқига атрофлича ёндаша билган. Баъзи тадқиқотларда фактлар ичида қолиш оқибатида муаллифнинг шахсий нуқтаи назари кўмилиб кетади. Бу асар ана шу нуқсондан холи. Муаллиф тасниф, таҳлил ва умумлашмалар чиқариш йўлидан борадики, бу ҳол фикрнинг изчиллигини, тадқиқотнинг илмий қиммати ошишини таъминла-

ган. Зеро, илмий ҳақиқат ана шу тарзда туғилади.

Монографиянинг биринчи боби XIX аср охирида Туркистонда халқ таълими ва генерал-губернаторлик маъмуриятининг ўлкадаги мактаб сиёсати масаласи тадқиқига бағишланади. Унда губернаторлик ўлка халқларини “маданийлаштириш” шиори остида олиб борган руслаштириш сиёсати хусусидаги янги фактик материаллар илмий муомалага олиб кирилади. Муаллим тўғри таъкидлаганидек, чор Русияси Туркистоннинг ер ости ва ер усти бойликларини ўзлаштириш, ташиб кетиш билан кифояланмади, айна пайтда мустамлака ўлкада нуфус жиҳатидан ҳам устунликка эришиш, ислом ақидаларини бузиш, маҳаллий халқ маънавиятини менсимаслик, тобе халқни ютиб юбориш – руслаштириш сиёсатини олиб борди. Бунинг учун XIX аср охиридан Туркистон ўлкасига юз минглаб рус мужикларини кўчириб келтирилди, бундай сиёсат шўролар даврида, айниқса, авжига чиқди. Шаҳарларнинг руслар яшайдиган кўркем қисми, вилоятларда рус посёлкалари вужудга келди, улар учун ҳамма қулайликлар яратилди.

Асарда ўлка халқларини руслаштириш сиёсатини амалга оширишда асосий таянч вазифасини бажарувчи рус-тузем мактабларининг очилиши, уларнинг моҳияти, унга рус ва маҳаллий ҳамда бошқа туркий халқлар зиёлиларининг муносабати чуқур тадқиқ этилган. Мазкур мактаблар рус миссионерларининг раҳнамоси Н.И. Ильминскийнинг Қозон ва Қрим татарларини руслаштиришга қаратилган рус-татар мактаблари тизими заминидан вужудга келди. Ильминскийнинг шахсан ўзи юборган Н.Остроумов, Н.Воскресенский, М.Мироппиев, И.Софийский сингари шогирдлари, ҳаммаслақлари бундай мактабларнинг ўта қабиҳ мақсадларини амалга оширишга зўр бердилар. Табиийки, туркий халқларнинг мутафаккирлари, илғор зиёлилари бу сиёсатнинг моҳиятини ўз вақтида англаб етдилар. Шу сабабли бундай мактабларнинг мусулмон таълим-тарбия тизимига жорий этилишига кескин қарши чиқдилар. Ш.Г.Еникеев 1908 йилда Русия давлат думаси минбаридан туриб қуйидагиларни баён қил-

ган эди: “Жаноблар! Мусулмонлар ҳозирги вақтда адолат, инсонийлик туйғулари билан Давлат думасидан талаб қиладилар: миссионерлик мактаб соҳасидан олиб ташлансин, руслаштириш тизими бекор қилинсин, мактаблар ақл-идроққа, педагогик заминга асослансин. Биз бу ўринда маориф вазирлиги томонидан мусулмонлар учун Ильминский тизими асосида ташкил қилинган мактаблар ҳақида гапиряпмиз. Бу мактаблар ҳеч қачон мусулмон аҳолисининг эътиборини ҳам, ишончини ҳам қозона олмайди, чунки улар маорифнинг туб мақсадларига хизмат қилмайди” (Мусульманские депутаты Государственной думы 1906 – 1917 гг. Уфа, “Китап”, 1998, с. 120-121).

Зайнобидин Абдирашидов анъанавий маҳаллий мактаб ва мадрасалар, уларнинг дастури, ўқитиш усуллари ҳамда бу ўқув муассасаларининг кейинги уч-тўрт аср давомида жаҳон тамаддунидан буткул узилиб қолиш сабаблари ҳақида ҳам қимматли маълумотларни келтиради. Муҳими, муаллим бундай маълумотларни шунчаки қайд этиш йўлидан бормай, теран таҳлил этишга, кичик фактлар қиёсидан ҳам катта умумлашмалар чиқаришга ҳаракат қилади.

Монографиянинг кейинги бобида И.Гаспринский ва Туркистон, Гаспринский ва губернаторлик маъмурияти, Н.Остроумов ва Гаспринский, Бухоро ҳамда Хива хонликлари ва Гаспринский, Туркистон жадидлари ва Гаспринский, Гаспринский ва Маҳмудхўжа Беҳбудий каби масалалар бирламчи манбалар асосида анча муфассал ёритилган.

XIX асрнинг сўнгги йилларидан татарларда бошланган ислохотчилик ҳаракати Русия салтанати мусулмон халқлари, шу жумладан, Туркистон ўлкаси халқлари ўртасида тез тарқалади. Бу ҳол губернаторликни қаттиқ ташвишга солади. Айниқса, Исмоилбек Гаспринскийнинг ислохотчилик фаолиятига губернаторлик маъмурияти сиёсий душманлик сифатида қаради. Бу ҳол Гаспринскийнинг 1881 йилда Симферополда нашр этилган “Русия мусулмонлиги” асарига муносабатда яққол намоён бўлди. Бор-йўғи бир ярим босма табоқдан иборат бўлган бу асар Тур-

кистон ўлкасида фаолият олиб бораётган рус православ миссионерларини даҳшатга солди. Асарда И.Гаспринский чор Русиясининг мустамлака халқларга қўллаётган ассимиляция – руслаштириш, гегемон халқнинг тобе халқларни ютиб юбориш сиёсатига қарши ҳамкорлик, тенг ҳуқуқлилиқ сиёсатини талаб қилди. Бу йўлнинг энг адолатли йўл эканига ишонарли факт ва далиллар келтирди. Орадан бир йил ўтар ўтмас, 1882 йил 30 августда “Русия мусулмонлиги” Туркистон ўқитувчилар семинариясида ўтказилган август кенгашининг асосий мавзуси сифатида муҳокама қилинди. Мавзу: “Ғайрирус мусулмонлар маорифига қандай бош қонун-қоидалар асос қилиб олиниши керак?” деб, ашаддий миссионер, семинария тарих ва география муаллими М.Миропиев маърузачи этиб белгиланди. У “Русия мусулмонлиги” асарини анча чуқур ўрганиб, мана бундай хулосага келади: “Демак, ғайрирусларимиз маорифини ташкил қилишда биринчи ва бош принцип уларни руслаштириш бўлмоғи керак. Иккинчи бош принцип мусулмонларни ислом динидан четга тортиш, бунинг учун ислом асосларини бузиш, ақидаларини назар-писанд қилмаслик бўлмоғи керак.” (Туркестанский сборник. Том 361, стр. 142).

XIX асрнинг сўнгги чорагиданоқ, айниқса, “Таржимон” газетаси нашр қилина бошлагач, ўзбек зиёллари, айниқса, янгича маърифатпарварлик намояндалари И.Гаспринский фаолияти билан яқиндан қизиқа бошлаган ва газетанинг биринчи муштарийларига айланган эдилар. Зайнобидин Абдирашидов Зокиржон Фурқат, Шарифхўжа қози Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа қози Ҳакимхўжа қозикалон ўғли, Жўрабек додхон Қаландарқори ўғли, Мирхайдар Мирбадалов, Исҳоқхон тўра Ибрат сингари ўлкада фаолият кўрсатган янгича маърифатпарварлик намояндалари фаолиятига Гаспринскийнинг муносабати, уларнинг аксарияти билан ўрнатган дўстона алоқалари ҳақида ўзбек жадидшуносларига маълум бўлмаган қимматли маълумотларни аниқлаб, улар таҳлили асосида эътиборга молик хулосалар чиқаради. Шу билан бирга, китобда

жадидчилик ҳаракатининг раҳнаомалари И.Гаспринский ва Абдурашид қози Иброҳимов (“Миръот” (“Ойна”) мажмуасининг ношири, Петербургда нашр этилган “Улфат” газетасининг муҳаррири)ларнинг мухторият масаласидаги зиддиятли қарашлари чуқур тадқиқ этилган.

Муаллифнинг аниқлашича, ўзбек жадид мутафаккирлари орасида “Таржимон” газетасида номи энг кўп тилга олинган ва унда мақолалари билан энг фаол иштирок этган шахс Маҳмудхўжа Беҳбудий бўлган. Беҳбудий Гаспринскийнинг туркий халқлар маънавиятидаги улғу хизматларини алоҳида таъкидлаб: “...Исмоилбек ҳазратлари сулс (учдан бир) асрдан зиёда айём тадрисинда миллийлар ила мусулмонларга доим дарс берди. Энди илалабад анинг афкори ва руҳи ададсиз ва ниҳоятсиз мусулмонларга дарси ирфон берар... Хулоса, Русия мусулмонлари ичинда мундай зот келгани йўқдур”, — деб ёзади (“Ойна”, 1914, 50-сон).

Дарҳақиқат, Туркистон жадидлари орасида Гаспринскийнинг обрў-эътибори ниҳоятда баланд эди. Бундай муносабат, айниқса, унинг вафотига бағишлаб битилган шеър ва мақолаларда янада ёрқинроқ намоён бўлади. Ҳатто Каримбек Камий 1898 йилдаёқ унга бағишлаб шеър ёзган ва “Таржимон” таҳририятига юборган, у шеър муаллифига миннатдорчилик билдирган, аммо ўзи ҳақидаги шеърни газетада босишни муносиб кўрмаган. Гаспринскийнинг адабий-бадий асарлари ҳам Туркистон адабиёт аҳли ижодига кучли таъсир кўрсатди. Айниқса, Сиддиқий Ажзийнинг “Анжумани арвоҳ” (“Рухлар йиғини”) дostonи, Абдурауф Фитратнинг “Темир сағанаси” фожиаси сюжетида Исмоил Гаспринскийнинг “Муколамаи салотин” (“Султонлар музокараси”) асарининг таъсирини сезиш мумкин.

Зайнобидин Абдирашидов асарида “усули савтия тадрижия” усулига асосланган “усули жадид” мактабларининг моҳияти, Туркистонга кириб келиш тарихи ва унда Исмоил Гаспринскийнинг жонбозлиги, ўлкадаги амалиётчилари, “усули қадим” ва “усули жадид” та-

рафдорлари ўртасидаги курашларни ҳам кенг ёритган.

И.Гаспринскийнинг Русия мусулмонлари мактабларини ислоҳ қилиш ва уларнинг аҳволини яхшилаш юзасидан марказий ҳукуматга бир неча бор мурожаати натижасида 1892 йилда Петербургдан Қримга В.Вашкевич бошчилигида махсус комиссия юборилади. Комиссия кўрсатмасига биноан Гаспринский мусулмон мактабларини ислоҳ қилишга оид қарашларини ҳамда талабларини баён қилади. Шундай тадбирни Туркистон ўлкасида ҳам ўтказиш учун мазкур комиссия учун тайёрланган талабнома нусхасини махсус йўлланма хати билан генерал-губернатор А.Б. Вревскийга юборади. Йўлланма хатида Гаспринский маҳаллий мактабларда ўқитиш тартиб ва усулларини соддалаштириш, бунинг учун баъзи бир илғор мадрасаларни олий даражада қайта қуриб, ислохот ўтказиш орқали “олий мадраса” ташкил этиш, она тили ва адабиёт, рус тили, рус қонунчилиги ва педагогика фанини асосли ўргатиб, маҳаллий миллат фарзандларидан замонавий ўқитувчилар тайёрлаш кераклигини таъкидлайди. Бир сўз билан айтганда, Гаспринский педагогик олий ўқув юрти ҳақидаги эзгу ниятини кун тартибига қўйган. Губернатор хатни ўрганиб, муносабат билдириш учун Гаспринскийнинг Туркистондаги асосий муҳолифлари бўлмиш Н.Остроумов ва В.Наливкинларга топширади. Шубҳасиз, улар Исмоил Гаспринскийнинг туркий халқлар истиқболига қаратилган олижаноб мақсадларини яхши тушунганлар ва бунга салбий муносабат билдирганлар. Н.Остроумов сўзларига эътибор беринг: “...Русияда рус бўлмаган халқларнинг маорифи масаласида ғайрирус татариинг эмас, маориф вазиригининг рус миллатига мансуб аъзосининг кўрсатмалари керак. Бўйсундирилган халқнинг забт этувчилар даражасига тенглашуви масаласининг бўйсундирилганларга ишониб топшириб қўйилиши ҳали тарихда бўлмаган. Бу – бемаънилик!” В.Наливкин ҳам Остроумов қарашларини қувватлаган. Шунга асосан губернатор Гаспринский хатини эътиборсиз қолдиришни маъқул кўрган.

Бу воқеа янги мактаб ғоясининг

назариётчиси ва амалиётчисини муддаосидан қайтара олмади. У Туркистон маориф тизимини тубдан ислоҳ қилиш мақсадидан чекинмади, аксинча, бу масалага аввалгидан ҳам фаолроқ киришди. Гаспринский билан ўзбек маърифатпарварлари ҳамда жадид мутафаккирлари ўртасидаги муносабатларнинг мустақамланиши ва ривожланишида унинг Бухоро амирлиги ва Туркистонга саёҳатлари муҳим ўрин тутди. Туркистон хонлари ва улар бошчилигидаги маъмурият бу улғ мутафаккирни жуда яхши билган. Бухоро амири Абдулаҳадхон ва Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Соний бир неча марта Петербург ва Москва сафарлари давомида Боғчасаройда бўладилар. 1883 йилда Гаспринскийнинг янги нашр қилина бошлаган “Таржимон” газетаси билан яқиндан танишадилар ва обуна бўлиш истагини шахсан Гаспринскийга изҳор этадилар. Шу вақтдан бошлаб, хусусан, амир Абдулаҳадхон билан самимий муносабат бошланади, у ҳақда мазкур газетада анча эътиборли мақола ҳам берилади. Газета ўқувчиларига уни маърифатли амир сифатида таништиради. Абдулаҳадхон ва Муҳаммад Раҳимхон Сонийни “Таржимон”нинг муштарийлари сифатида тақдим этади. Гаспринскийнинг амир билан биринчи шахсий учрашуви 1893 йил бошида юз беради. Амир Гаспринский билан уч марта бўлиб ўтган учрашувида ўзбек тилида мулоқотда бўлади. Мазкур учрашувда “усули жадид” мактаблари ҳақида узоқ суҳбатлашади, амир унинг туркий халқларни маърифатли қилиш йўлидаги бундай фаолиятини қўллаб-қувватлайди ва уни Бухорога таклиф қилади. Бу таклифни Гаспринский мамнуният билан қабул қилади. Кейинчалик ҳам амир Абдулаҳадхон Ялтада ўзи қурдирган такияга ҳар йили борган ва ҳар сафар Гаспринский билан учрашган, суҳбатлашган. Бу ҳақда амир Абдулаҳадхон кундаликларида ёзиб қолдирган.

Ўзигача бажарилган тадқиқотларни пухта ўрганиш баробарида муайян масалаларда мутахассислар билан баҳсга киришиш, қарашларини пухта далиллай олиш – ҳар қандай илмий ишнинг эътиборга молик фазилати. Муаллиф аксарият ўринлар-

да Гаспринский ва Туркистон муносабатларини ўрганган ғарб жадидашунослари қарашларига қарши чиқади ва ўз нуқтаи назарини фактлар асосида исботлайди. Унинг ёзишича, ғарб олимлари аксар ҳолларда фақат фактларни дастак қилиб оладилар, уларгагина асосладилар. Шундай ҳоллар бўладики, мавжуд масалани баҳолашда ўзбек миллатининг менталитети, кўз илғамайдиган вазиятлар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Баъзи тадқиқотчилар Ғарб олимларининг келтирган факт-далилларига маҳлиё бўлиб, миллий хусусиятлар билан боғлиқ жиҳатларни эътибордан соқит қиладилар. Бу ҳол илмийликка кучли салбий таъсир кўрсатади. Масалан, француз тадқиқотчиси Каррера де-Энкаус амир Абдулаҳадни “защитник абсолютно го консерватизма, консерватизма в полном смысле”, деб қаттиқ қоралайди. Чунки у Бухоро амирлигидаги вазиятни, бир томондан, генерал-губернаторликнинг, иккинчи томондан, губернаторлик қўлида кўғирчоқ бўлган мутаассибларнинг таъқиб ва таъйиқини тўлиқ тасаввур қила олган эмас. Моҳиятан, амир икки ўт орасида қолган эди.

Бухоро амирлигига нисбатан Хива хонлигида миллий уйғониш ғояларининг кенг кўлам касб этиши нисбатан бошқачароқ кечди. Хива хонлари Муҳаммад Раҳимхон Соний, Асфандиёрхон ва девонбеги Саид Исломхўжа бундай ишларга раҳнамолик қилдилар, Исмоил Гаспринский билан яқиндан алоқа ўрнатдилар, “усули жадида” мактаблари тармоғини кенгайтириб бордилар, ҳатто Исломхўжа ўз ҳисобидан бундай мактаб учун икки қаватли бино қурдирди. Гаспринский “Таржимон” газетаси учун Хивада махсус мухбир тайин этди. Асфандиёрхон ва Исломхўжа рус тилини мукаммал билган, ўзбек, татар, турк ва рус тилларидаги газеталарни мунтазам кузатиб борган сиёсий арбоб эдилар. Давлат бошқаруви ва мактаб-мадраса

ислоҳоти юқори босқичга кўтарилиб бораётган бир кезде, бундай ислоҳотларга тиш-тирноғи билан қарши турган губернаторлик маъмурияти девонбегига муҳолифатда бўлган реакцион доиралар билан ҳамкорликда “вазири акбар” Исломхўжа ва Асфандиёрхон ўртасида катта низо вужудга келтирилди. Девонбеги кундузи Хива шаҳри марказида сирли равишда ўлдирилди. Мазкур ишда фаоллик кўрсатган губернаторлик маъмурияти бу мудҳиш воқеани босди-босди қилиб юбордилар. Охир оқибатда Асфандиёрхон ҳам машъум низоларнинг қурбони бўлди. Айтиш керак, Асфандиёрхон ва девонбеги Саид Исломхўжа маърифатпарвар сифатида Ватанимиз равнақи, миллатимиз маънавияти ривожига муҳим мавқега эга.

Монография билан танишиш жараёнида айрим истак ва мулоҳазалар ҳам туғилади. Биринчидан, рус тилида ёзилган ушбу асарни талабалар ва ёш тадқиқотчилар ҳам кенг фойдаланишлари учун ўзбек тилида ҳам нашр эттириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Иккинчидан, тадқиқотнинг хусусиятидан келиб чиқиб, шахс исмлари, географик номлар, жадидачиларнинг матбуот нашрлари, хайрия жамиятлари номлари кўрсаткичи тузилиб, китоб сўнгида илова қилинса, монографиянинг илмий қиммати янада ошган бўлур эди.

Умуман, юқорида тилга олинган масалалар “Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние” китобида муфассал ва чуқур тадқиқ этилган. Таъкидлаш жоизки, бу сингари тадқиқотлар тарихда қай ишлар миллатни тараққиётнинг юксак поғоналарига олиб чиққан-у, қайси бирлари унинг таназзул гирдобига тушмоғига сабаб бўлгани хусусида мушоҳада қилишга ундайди. Шу орқали ёш авлод онгида миллий ўзликни англаш туйғусини кучайтиради, уларнинг маърифий савияси ошишига хизмат қилади.

*Улуғбек ДОЛИМОВ,
Нурбой ЖАББОРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
профессорлари*

Густав ЭМАР

Соҳибчангал

33. КИДНИНГ НАВБАТДАГИ ХИЁНАТКОРЛИГИ

Кидд капитаннинг кабинетидан чиққанидан кейин даҳлизда ушланиброқ қолди. Бунда унинг мўжаллаган бирорта нияти йўқ, балки то ҳайдаб чиқаргунларича бирорта нарсани илиб кетишни одат қилиб олган фирибгарлар сингари шунчаки тўхтаган эди.

Капитаннинг хизматкорини чақиргани Кидднинг қулоғига кирганди. Аскар эса капитан кабинетида бир неча дақиқа бўлганидан кейин у ердан қаддини анча ғоз тутганича чиқиб келди. Ташвишли кўринишидан Кидднинг боши қотди. «Капитан аскар билан нималарни гаплашганини билиб олсам яхши бўларди-да», — кўнглидан ўтказди Кидд.

Хизматчи опатослар қабиласига мансуб Исидро деган ҳинди бўлиб, жасурлик ва садоқат бобида синалган одам эди. Афсуски, ана шу довюрак, бироқ андак ҳафтафаҳсроқ бўлган аскарнинг ичкиликка жуда суяги йўқ бўлиб, бу нарса кўп марта бошига турли савдолар солганди.

Кидд ҳинди билан иноқ бўлиб, унинг ана шу заиф томонини яхши биларди. Шунинг учун лаҳзада қароқчининг хаёлига янги фикр келди.

— Узр, ошна, кетмасам бўлмайди, — деди у ҳиндига. — Муҳтарам Коспетонинг қовоқхонасида энди очилган бир шиша мескалим қолганди, уни тезроқ бориб тугатгим келяпти. Хизматда бўлганиндан сени таклиф қилмаяпман, бўлмаса икковимиз жон-жон деб баҳам кўрардик.

— Ишларимни тугатдим-ку! — ҳинди ўша заҳоти эътироз билдирди. — Кечаси эса олис сафарга чиқишим керак.

— Олис сафарга дейсанми! — деди фирибгар. — Бунинг тўғри келганини қара-я, карай! Мен ҳам йўлга тушмоқчиман. Бироқ мен тунги совуқдан мескал билан жон сақлашнинг бошқа йўлини билмаганимдан сафар олдидан шишамни бўшатмоқчийдим. Мабодо бунга ҳушинг бўлса, мескаль сенинг хизматингда.

Тўғрисини айтиш керак, буни эшитиб у хизматга отланди.

— Бу кеча сен ҳам йўлга чиқишингга бажонидил ишонаман, — жавоб қилди Исидро йўқ дегандай бош чайқаб, — бироқ менчалик узоққа бормасанг керак.

— Билмадим! Бироқ менинг йўлим сеникидан олислигига шахсан аминман. Капитан мени Ариспага юборяпти.

— Буни қара-я!... Ҳамроҳ эканмиз-ку! — деди опатос.

— Ростми? Мана буниси зўр! Унда йўлга чиқишдан олдин ичсак бўлмасмикин?

— На чора, розиман.

– Унда пайсалга солишнинг ҳожати йўқ, – фирибгар капитан икковимизни бирга кўриб қолмасин, деган хавотирда аскарни шоширди.

Икковлари ташқарига чиқишди.

Кидд дарвозада бирпасдан кейин Коспето майхонаси олдида учрашишга келишиб, ҳинди билан ажрашди. Икковлари ўша ердан тўғри йўлга чиқиш учун отларини майхона олдига олиб боришлари зарур эди.

Кидд йўлда орттирган ҳамроҳларини жойлаган майхона эгасини кўрмоқчи бўлгани учун ҳам бу найрангни ишлатганди. У комендант номидан майхоначига алыгвасилни қаттиқ кузатишни ва суд ижро-чиси нимаики қилса, барини капитанга етказиб туришни тайинлади. Майхона эгаси бу фармойишни пухта бажаришга ваъда берди. Фирибгар бундан кўнгли тўқ бўлиб, кўрадан отини олиб чиқди-да, Коспетонинг майхонаси олдида ҳинди билан учрашгани от қўйди.

Кидд бу майхонага битта кўчадан бораркан, ҳинди бошқа кўчадан чиқиб келаётганини кўриб, ҳайратга тушди. Ҳинди сафар либосида бўлиб, жўнашга тайёр эди. Шундан сўнг иккала ошна биз юқорида тасвирлаган Коспетонинг майхонасига киришди.

Фирибгар берган сўзининг устидан чиқди. У бир шиша мескалдан ташқари биринчи навли Каталония арагидан ҳам бир шиша келтиришни буюрди. Ҳинди бунчалар сахийликни кўрганидан кейин ўзини қўйворди. Қароқчи билан бир неча марта илгари роса улфатчилик қилганидан ҳозирда ундан заррача шубҳаланмас, унга тўла-тўкис ишонарди. Қолаверса, Кидд ундан ҳеч нарса сўрамасди ҳам. У ҳозирча аскарга стаканлаб кетма-кет қўйиш билан кифояланар, ўзи эса жуда кам ичарди. Иккала шиша ҳам бўшагандан кейин Кидд яна бир шиша сўради, сўнгра ҳисоб-китоб қилиб, ўрнидан тураркан:

– Буниси йўлга, – деди.

– Ажойиб фикр! – хитоб қилди хизматчи. Унинг кўзлари қўш анордай ёнар, анча-мунча ичиб қўйганидан боши ҳам пича айланарди.

Ошналар ташқарига чиқишди-да, отларига миниб, йўлга тушишди.

Шаҳардан чиқиш Киддни жуда ҳам хавотирга соларди. Чунки унда рухсатнома йўқ, қалъадан чиқиш эса унга киришдан ҳам машаққатроқ эди. Хайриятки, ҳиндининг рухсатномаси жуда жойида экан. У рухсатномасини соқчиларга кўрсатаркан, Киддга имо қилиб: «У мен билан бирга», – деди. Аскарлар бу ҳинди комендантнинг ишончли одами эканлигига кўникиб қолганларидан икковларига заррача тўсқинлик қилмай ва оқ йўл тилаб, ўтказиб юборишди.

Икковлари очиқ чўлга чиқиб олганларидан кейин Кидд енгил нафас олди-да, соддагина ҳамроҳига истеҳзоли кўз югуртирди.

– Энди биз энг яқин йўлни танлашимиз керак, – деди у.

– Бошқа йўл ҳам борми?

– Камида ўнта йўл бор! – Кидд ўйлаб-нетиб ўтирмай гапирди. – Улардан бири дель Торо асиендаси ёнидан ўтади.

– Бўлмаса биз ўша йўлдан кетамиз.

– Бошқасидан кетсак бўлмайдими?

– Нега деганда мена асиендага кетяпман.

– А!... – деб қўйди фирибгар. – Бўлмаса бунинг учун яна биттадан ичамиз-да, йўлга тўшамиз!

Кидд шундай дея шишадан ичиб сўнгра ҳамроҳига узатди. Ҳинди эса хурсандлигини яширмай ичкиликни қулқуллади.

– Бундан чиқди, сен асиендага бораётган экансан-да – гап бошлади Кидд гўё ичкиликдан мазза қилгандай тилини такиллади қўйиб.

– Бўлмаса қаёққа борардим?

- Ўша хонадон жуда ажойиб-да: хушфеъл ва меҳмон дўст.
- Унда бўлганмисан?
- Карай! Кўнглимдан ўтяпти! У ердаги бошқарувчи – энг яқин дўстим. Ўша ажойиб сенъор Парадес билан жуда зўр улфатчиликлар қилганман!
- Йўлимиз бир бўлгандан кейин мен билан бирга у ерга кирсанг бўлмайдами? Сени яхши кутиб олишларига кўзинг етадими?
- Мен бунга йўқ демайман ҳам... Сен у ерга одам олгани кетаётган бўлсанг керак: Квитовкакка аскар керак-ку.
- Ундай эмас! Дон Фернандо аллақачон кончиларини капитан ихтиёрига берган. Пеонлар эса маркизга қасрни эҳтимоли тутилган хужумдан муҳофаза қилишга ҳимоялари учун керак.
- Тўғри. Дарвоқе, буларнинг менга дахли йўқ, – деб қўйди қароқчи.
- Карай! Бировларнинг сирини билишни ўлғудай ёмон кўраман!
- Э! Менимча, бунда катта сир йўқ, – эътироз билдирди аскар. – Капитан маркизнинг яқин қариндоши, икковлари бир-бирларига тез-тез хат ёзиб туришади. Тўғрироғи, ҳозирда маркизга элтаётган хатим ҳам уларнинг оилавий ишларига тааллуқли.
- Бўлиши мумкин: мен маркизнинг ишлари жуда чатоқ, деб эшитувдим.
- Шунақа дейишяпти. Бироқ ишлари тез орада ўнгланади, деган гаплар ҳам бор.
- Карай! Илойим шундай бўлсин. Мамлакатимиздаги энг қадимий хонадонлардан бири тушкунликка учраганини кўрганингда одам ачинади. Маркизнинг саломатлиги учун! Кетадими?
- Жоним билан!
- Иккала ошна шишага ёпишишди.
- Ҳатто кўкраги денгиз тошбақасининг косасидай мустаҳкам бўлган паҳлавон келбатли опатос ҳиндиларига ўхшаб Исидрога ҳам кўп ичиш сира тўғри келмайди. Исидрода мастликнинг дастлабки аломатлари сезилиб, бу зўр чавандоз эгарда чайқала бошлади. Кўзлари дамба-дам юмилар, тили айланмасди. У кайфи ортган сари сергап бўлаверди. Кидд ҳамроҳининг кайфи ошиб бораётганини диққат билан кузатар, унинг аянчли аҳволга тўшаётганини сезиб турса ҳам бунини сездирмасди.
- Ана шунақа, ошна, – валдиради аскар. – Маркизнинг ишлари кутилганидан ҳам тезроқ ўнгланиб кетади.
- Албатта, – Кидд уни қиздирди. – Маркиздай номдор одамга пул топиш осон-да.
- Э! Гап бунда эмас. Бироқ...гарчи у-бу нарсаларни билсак ҳам индамаймиз!
- Тушунарли! Бироқ бу сир бўлса уни кавлаштириб ўтирмайман.
- Сенга бунини сир дедимми?
- Йўқ, ўзимча шундай деяпман-да,
- Жуда бекор ўйлапсан. Ҳа, сен менинг дўстимсан-ку ўзи, тўғрими?
- Шундай!
- Дўстим бўлсанг, ўртамизда сир бўлмаслиги керак.
- Шундайку-я. Бироқ айтиш мумкин бўлмаса, айтмаганинг маъқулроқ.
- Мен-а! Айтмасмишманми? Мени жим бўлишга мажбур қилмоқчимасмисан ишқилиб?
- Мен-а, Худо сақласин! Мана, бунинг исботи: сенинг соғлигингга! – фирибгар шундай дея шишага ёпишди.
- Энди унга қарши бир нарса дея олмайман! – ҳинди кулиб юбор-

ди-да, шишани оғзига қўйиб, гўё осмондаги юлдузларни санаётгандай, кўкка тикилди.

У шишадаги ичкиликнинг бари томоғидан ўтганича шундай алфозда турди.

– Ҳим! – деди у ичкилик тугаб қолганидан афсусланиб. – Жуда мазали нарса-да, қурмағур.

– Яъни қанақасига мазали экан? – деди Кидд ёлгондакам ҳайратга тушиб. – Қолмадими?

– Қолмади, – жавоб қилди ҳинди ичкиликбозлардай шишани жиддий кўздан кечириб. – Шишаларнинг бунчалар кичкиналиги алам қилади одамга, – қўшимча қилди у ва шишани ўтлар орасига улоқтириб юборди.

– Э, асти гапирма, майхоначилар ҳам бориб турган талончи!

– Ҳа, – ҳиқчоқ тута бошлаган ҳинди унинг гапига қўшилди, – талончилар....Ҳечқиси йўқ, яқинда хоҳлаганимизча ичамиз.

– Ёмон бўлмасди. Бироқ қаерда?

– Қаерда? Дель Торо асиендасида-да!

– У хонадонда дуруст одамга бир қадах мескал тутишади, албатта.

– Бир қадах дейсанми? Ҳазиллашяпсан, ошна! Бир мешда, бўлмаса бочкада деганинг яхшироқ! Наҳотки маркиз қизининг тўйида у-буларни аяйди, десанг?

– Нима дединг? Қизининг тўйида?

– Нима, осмондан тушганмисан? Ҳозир ҳамма ерда шу гап-ку.

– Энди эшитиб турибман.

– Янада яхши. Демак, бу янгиликни сенга биринчи бўлиб мен айтдим! Билиб қўй: донья Марианна сенаторга тегяпти.

Кидднинг қулоғи диккайди.

– Сенаторга? – беихтиёр такрорлади Кидд.

– Ҳайрон қоляпсанми? Ўша соҳибжамол нега сенаторга тегмас экан? Нима, менинг гапимга ишонмаяпсанми? Ўзингни жуда галати тутяпсан, ошна!

– Йўғ-е, нега энди, ишонаман.

– Ишонмай ҳам кўр-чи, ҳайвон!

Отнинг бошини қўйиб кетаётганлиги сабабли опатеснинг кайфи ошиб кетди. Бунинг устига Кидд ҳам усталик билан қиздириб борарди. Исидро даргазаблигидан кўзига ҳеч нима кўринмасди. Ҳиндилар одатда ёмон маст бўлишади, эс-хушларини йўқотиб, қутуриб кетишади, кўзларига минг хил нарсалар кўринаверади. Ичкилик ичганларидан кейин қўлларидан ҳамма нарса, ҳаттоки одам ўлдириш ҳам келади. Уларнинг бунақа ҳунарларини Кидд яхши билар ва машғум режасини тузганда буни назардан қочирмаганди. У ҳиндидан энди ўзига керакли нарсаларнинг барини билиб олганди. Мазкур хизматчи бамисоли бир лимон бўлса, Кидд унинг бор сувини сиқиб олган, энди эса пўстлогини улоқтириб юбориш қолганди, холос.

Ҳамроҳлар кетишаётган гўшада кечаси бирорта ҳам одам бўлмаслигини эслатишнинг ҳожати ҳам йўқ. Кидд шунинг учун ҳам сериш-таҳа гувоҳлардан чўчимаса ҳам бўлади.

Бунинг устига улар ҳозирда Рио Браво-дель-Нортенинг ирмоғи бўлган кичкина жилға ёқалаб боришар, унинг бўйида ўсган буталар икковларини бутунлай яшириш қўйганди.

Қароқчи бирдан отини четга буриб, мачетесини қўлга олди-да:

– Ўзинг ҳайвон, ичкиликбоз опатос! – деб ҳайқирганича шўрликнинг бошига бор кучи билан бир туширганди, у бир боғ буғдойдай чирсиллаб ерга қулади.

Оғир ярадор бўлиб, боши гувиллаб кетган ҳинди гандираклаганича ўрнидан турди-да, қиличини олиб, ҳайқирганича Киддга ташланди.

Кидд бу вақтда сергак эди. У рақибининг ҳар бир ҳаракатини кузатаркан, диққат билан унга от солиб, йиқитди. Исидро от зарбидан қимирламай ётиб қолди.

У ўлганмикин? Қароқчи ўлди деган қарорга келди. Шундай бўлса ҳам Кидд жуда эҳтиёткор одам эди. Ҳиндилар муғомбир халқ бўлишини билади. Манави опатос ҳам ўзини ўлганга солиб ётган бўлиши мумкин.

Кидд ҳиндидан бир неча одим нарида қараб турди. Шошилиб нима-ям қиларди. Орадан чорак соат ўтди. Ҳинди қимир этмасди. Қароқчи унинг қимирламай ётганига алданиб, отидан тушди-да, ўликка яқинлашди.

Шу пайт опатос бирдан ирғиб туриб, Киддга йўлбарсдай ташланди. Иккала рақиб ҳам энди ерда думалашганларича ҳайқириб ҳаёт-мамот жангини бошлаб юборишди.

Бу қисқа, бироқ даҳшатли олишув бўлди. Опатоснинг газаби қўзғаб кетганидан яраланганига қарамай, хиёнаткор шеригидан ўч олиш иштиёқи унинг бир кучига ўн куч қўшиб юборганди.

Афсуски, бу олишувда жароҳати панд бера бошлади. У борган сари кўп қон йўқотар, ҳаёти охирлаб бормоқда эди. Буни сезган ҳинди разил қотилнинг томоғига яқинлашгани сўнгги бор уринди. Бироқ Кидд эпчиллик билан ғанимининг темир кучоғидан чиқиб олди. У зумда оёққа туриб, мачетеси билан қўзғолаётган Исидронинг бошини иккига бўлиб юборди.

— Кунинг битдими, лаънати? — деди у сўнгги зарбани бераркан.

Ҳинди бир дақиқа дам ўнгига, дам сўлига чайқалиб, оёққа турди. Сўнгра қўлларини олдинга чўзганича бир қадам ташлади-да, жон талвасасида хириллаб, юз тубан тушди. Бу гал у чиндан ҳам ўлганди.

— Ҳим.. — дея гўлдиради Кидд мачетесидаги қонни кеткизиш учун бир неча марта ерга суқаркан. — Зўрға амалладим-а! Бу иблис ҳиндиларни гумдон қилиш учун уларни икки марта ўлдириш керак. Хўш, энди нима қилишим керак?

Кидд бир дақиқа ўйланиб туриб, ҳиндининг жасадини осмонга қаратди. Кейин мундирининг тугмаларини ечди, капитаннинг хатини осонгина топиб, ўзининг чўнтагига солиб қўйди. Шундан сўнг уни ечинтирди: ҳарбий кийим кези келганда керак бўлиб қолиши мумкин.

Каллакесарни иккита нарса — марҳумнинг оти билан жасади ташвишга сола бошлади. От эгаси яраланиб ерга қулаши билан ўрмонзорга қочиб кетганди. Ҳозирги тун зулматида уни қувлаш ғирт ақлсизлик бўларди. Гарчи отнинг қочиб кетгани жуда хавотирга солса ҳам Кидд бундай қилмади. Отни топиб олган одам шаҳарга элтади. У ерда шубҳа уйғонади ва биринчи галда буни Киддан кўришади. Тўғри, кечаси қалъадан чиқиб келишаётганларида соқчилардан бирортаси ҳам уни танимаганига Кидднинг кўнгли тўқ эди. Бироқ ўзининг ҳозирда қалъада йўқлиги капитанга шубҳали кўриниши турган гап. Киддни яхши билган дон Маркос уни қотилликда айблаши аниқ.

Иш чаппасига кета бошлади. Муттаҳам Кидд тadbиркор одам эди.

Унинг ўрнида бошқа одам бўлса ўликнинг бўйнига тош боғлаб, сувга ташларди. Кидд бундай қилишни хаёлига ҳам келтирмади. У бунақа оддий тadbирнинг кети чатоқ бўлишини билар, сув бунда унга ишончли кўриқчи бўлолмасди. Ким билсин, ўлик бир кунмас-бир кун сув юзига қалқиб чиққанида баданидаги жароҳатлар бу кимнинг иши эканлигини кўрсатиб қўйиши мумкин. Ҳа, Кидд бошқа, тўғри ва ўзининг назарида жуда содда бир йўл топди.

Бу разил сира тап тортмай ҳиндининг бош терисини шилиб олди, сўнгра уни катта тошга боғлаб, дарёга ташлади. Жасадни шу тариқа шилгандан кейин кўксини бут шаклида ёриб, юрагини суғуриб олдида, уни ҳам дарёга қулочкашлаб улоқтирди. Сўнгра яна шундай совуққонлик билан бир неча чирмовуқдан арқон эшди, учини Исидронинг чап оёғига боғлаб, уни яқинроқдаги дарахтга осди.

– Хўш, манави зўр бўлди, карай! – деб қўйди у ўз ишидан завқланиб. – Мен энди истаган одам билан жаннатга тушаман деб гаров ўйнасам бўлади. Жаннатга тушишим турган гап. Энди ҳатто энг уста исковучлар ҳам ҳиндилар бош кўтаришибди, деб қармоққа илинишади! Мабодо ақалли биронта одам ҳам бу ичкиликбоз апачиларнинг қурбони бўлганига шубҳаланса, отимни бошқа қўяман.

Чиндан ҳам душман жасадини бунчалар расво қилиш одати бравос ҳиндиларининг айрим қабилаларида бор эди.

Кидд бу мудҳиш қотиллик содир бўлган жойни тарк этишдан олдин ўзининг кийими ва Исидронинг ҳарбий кийимидаги қонларни яхшилаб ювди. Ҳаммасини сўнгги марта яхшилаб кўздан кечирди, бирорта ҳам ерда жиноят изи қолмаганига ишонч ҳосил қилганидан кейин ҳиндининг мундирини эгари ортига боғлаб, пахитоска ўраб чекди. Отига миниб, йўлга тушаркан, огир ва муҳим ишни амалга оширган одамдай енгил тортди.

Кидд ҳиндилар қишлоғида бўлганида тасодифан битта ҳужжат топиб олган, уни ўқиганида юраги гупуллаб уриб кетганди. Уша ҳужжат туфайли у дон Руфинони гаҳ деса қўлига қўндириши мумкин эди.

Қароқчи аввало сенаторни қидириб топишга тушди. У ерларда бўладиган гапни бемалол кўз олдига келтираркан, дон Руфинонинг ранги бўзараётганини кўргандай бўларди. Кидд ана шу манзарани тасаввур қилиб, роҳатланганидан тилини чакиллайтиб қўйди.

Шунда бирдан, бу ҳужжатнинг сенаторга алоқаси бўлмаса-чи деган гумонга тушди. Унда дон Руфино Кидд ҳақида ўзи билганларини ишга солади ва... Йўқ, яхшиси, буни ўйламаган маъқул!

Кидд сенатор билан гаплашишни кейинга сурмоқчи бўлди. У зимдан бу ишни ўрганиб, баъзи бир гапларни билиб олди ва буларни таққосларкан, дастлабки тахмини тасдиқланди. Шунга қарамай, дон Руфино билан очиқчасига олишишдан хавфсирарди. Бундан олдин чекинадиган йўлни ҳам тайёрлаб қўйиш керак эди. Бошқача қилиб айтганда, Кидд ўйлаган иғвоси чиппакка чиқадиган бўлса, сенаторни юмшатадиган бирорта бошқа тadbир ҳозирлаб қўймаса бўлмасди.

Кидд ҳиндига Ариспага бораман деди-ю, асли ўзи у ёққа сира ҳам бормоқчи эмасди. Тилига келган биринчи шаҳарнинг номини айтган-қўйганди. Бироқ капитаннинг хатини билганидан кейин Ариспага борадиган бўлиб қолди. Шўрлик аскарнинг мастликда айтганларини бир ипга тизаркан, бу хат дон Руфинога қанчалар катта аҳамият касб этишини тасаввур қилади. Хат капитан сенаторнинг кирдикорларини очиш учун нималар қилаётганини кўрсатиб берар, Кидд бунга шубҳаланмасди. У дон Руфино ана шу хизматлари учун Кидднинг ҳамма гуноҳидан ўтишини биларди. Шунинг учун у Ариспага шошилиб, у ерга тонг отарда етиб келди.

34. АШАДДИЙ ЯРАМАСЛАРНИНГ ИККИ НУСХАСИ

Ариспадагилар Киддни яхши билишарди. Шунинг учун у шаҳарга қийналмай кириб олди. Ҳали барвақт бўлганидан сенатор бунақа пайтда ухлаб ётган бўлса ҳам бордир. Кидд буни биларди, шу сабабли

сенатор ҳузурига шошилиш ўрнига ўзига таниш майхонага жўнади. Бу майхона Киддга ўхшаган фирибгарлар уймалашадиган шубҳали макон бўлиб, у ерга озроқ пул билан дурустроқ жойлашиб олса бўларди.

Майхона эгаси Киддни анча қовогини солиб қаршилади, бироқ қароқчининг қўлидаги тилла тангаларнинг жирингини эшитиб, оғзи қулоғига етгудай иршайди.

Кидд отини қўрага қўйди, уйга кириб, у ёқ-бу ёғига қарай бошлади. Кидд доимо сонсиз юрарди, бироқ энди, ҳинди билан олишувдан кейин ва тунда олис йўл босганидан ўзига қарамаса бўлмасди. Ўзига бироз оро берганидан кейин сенаторнинг уйига борса бўладиган фурсат етишини кута бошлади.

Майхона эгаси Кидд бир жойга бекорга оёқ босмайдиган одамлигини яхши билганидан атрофида парвона бўлиб, нега Ариспага келиб қолганини билиб олишга уринди. Чунки бу ердаги полициянинг Киддга тоби йўқлигидан ўзи ҳам шаҳарга онда-сонда келарди. Гарчи ҳамма шаҳарларда полициянинг бунақа тоифадаги одамларга ҳуши бўлмаса ҳам, афтидан, Киддга ола қарашига асоси бўлса ажаб эмасди. Майхоначи эса Киддан гап оламан деб роса усталлик билан қармоқ ташлаб кўрди-ю, бирон иш чиқара олмади. Кидд унинг барча саволларига мужмал шамалар, сирли илжайишлар ёки аҳмоқона кўз қисишлар билан жавоб бераверди. Бу майхоначига ўлгудай алам қилди ва кези келганда қароқчининг адабини беришга онт ичди.

Шаҳар соати тўққизга занг чалганида Кидд кўзгалди, майхоначига виқор билан бир пиастр ташлади-да, чакмонига ўралганича ташқарига чиқди.

“Бунчалар бойиб кетибди, кимни нариги дунёга жўнатганийкин?” – кўнглидан ўтказди майхоначи уни зимдан кузатаркан.

Майхоначининг бундай хаёлга бориши унинг мўътабарликда ўзидан қолишмайдиган меҳмонини жуда яхши билишидан гувоҳлик беради.

Кидд эса ўзини кузатишаётганларини пайқаганидан сенаторнинг уйи томон юрмади, аксинча, бекорчи саёқлардай лапанлаганича тескари томонга қараб кетди. Шу тариқа ярим соатдан кўпроқ шаҳар кўчаларини кезди, биров таниб қолмасин, деб гавжум кўча ва майдонларга рўбарў бўлмади. Ниҳоят, бировга сездирмай дон Руфинонинг уйига яқинлашди-да, кетидан биров кузатмаётганига ишонч ҳосил қилганидан кейин эшикдан лип этиб ичкари кирди.

– Ҳой, қаёққа! – Кидд бу овозни эшитиб қалтираб кетди. – Сизни нима жин урди? Ким керак сизга?

Кидднинг кўзи даҳлиз бўсағасида турган анча кекса кишига тушди. Эгнидаги заррин уқали либосидан унинг хизматкор эканлигини осонгина билса бўларди.

– Менга ким керак дейсизми? – қайта сўради Кидд вақтдан ютиб, хижолатдан сал ўзига келиб олиш учун.

– Ҳа, сизга ким керак? Менимча, аниқ қилиб айтдим, шекилли?

– Қарай! Жаноби олийлари сенатор дон Руфинодан бошқа менга ким ҳам керак бўларди?! Мен ҳам аниқ қилиб айтдим, билсангиз.

– Жуда соз! – хизматкор истеҳзоли қилиб гапида давом этди. – Сиз жаноби олийлари, ҳе йўқ-бе йўқ, ҳозироқ қабул қиладилар, деяпсизми?

– Нега қабул қилмас эканлар, айта қолсинлар, сеньор?

– Нега деганда турқингиз тўғри келмайди.

– Шундай деб ўйлайсизми? – сўради қароқчи кеккайиб.

– Шундай! Башарангиз айтиб турибди. Сиз кабальеродан ҳам кўра кўпроқ муттаҳамга ўхшайсиз.

– Кўпол одам экансиз, ошна. Мабодо кишини кийимига қараб баҳо берсангиз, фикрингиз балки тўғридир, бироқ ҳозир ўринсиз. Кўпинча мўътабар кабельеролар эски либосда бўлишади, қисмат ҳозирча мени шундай кўйга тушириб тургани бунақа таҳқирларни афтимга айтишингизга ҳуқуқ бермайди.

– Бўпти, бўпти, вайсайверманг! Даф бўлинг!

– Сенаторни кўрмагунимча жойимдан жилмайман. – Хизматкор хўмрайиб қараса ҳам Кидд қилт этмади.

– Шундайми! Бу ишни эплайман, деяпсизми?

– Бунга кўзим етади, – Кидд бамайлихотир жавоб қилди.

– Сизга охирги марта айтаман: йўқолинг! – деди таҳдид билан хизматкор.

– Секинроқ, ошна! Мен сенатор билан гаплашишим керак. У мени кутяпти!

– Кутяпти? Сизни-я?

– Ҳа, мени! – виқор билан жавоб қилди фирибгар. Хизматкор жирканиб елка қисди, бироқ ўйлаб турди-да, анча мулойим тортиб сўради:

– Фамилиянгиз нима?

– Буни билишингизнинг ҳожати йўқ. Мен дель Торо асиендасидан келганимни хўжангизга айтинг.

– Дель Торо асиендасидан?! Нега буни дарҳол айта қолмадингиз?

– Ўзингиз сўрамадингиз-ку, ахир. Ҳозироқ бориб хўжангизга айтинг. Шусиз ҳам анча вақтимни олдингиз.

Хизматкор индамай ичкарига кириб кетди, Кидд унинг йўқлигидан фойдаланиб, ўзини даҳлизга уриб, ўтириб олди. Ўзиям ён томондаги кўча жиғига тегиб турганди. Ҳар хил одамларнинг кўзига тушмаслик учун у минг хил важ топа оларди.

Хизматкор тезда қайтиб келди. Бу сафар у жуда бошқача оҳангда гапирди.

– Кабальеро, – деди у чуқур таъзим қилиб, – марҳамат айлаб, кетимдан юрсангиз. Жаноби олийлари сизга мунтазирлар.

– Боя сурбет эдинг, энди хушомадгўй бўлиб қолибсанми?! – деди фирибгар хизматкорга нафрат билан кўз ташлаб, – Қани, йўл бошла!

Кидд шундан кейин ҳам хижолатпазликдан, ҳам газабдан қизариб кетган хизматкорга эргашди.

Мексикада фақат катта шаҳарларни истисно қилганда одатда бир қаватли ёки жуда нари борса бир ярим қаватли уйлар қурилади. Бунақа уйлар субтропик мамлакатлардаги шаҳарларни бир неча дақиқада вайронага айлантирадиган зилзилага дош бериш учун енгил материаллардан барпо қилинади. Шунинг учун ҳам бу уйлар бир хил баландликда бўлади ва одамлар зиналардан юқори чиқиб, пастга тушиб юришмайди, бу эса, бизнингча, одамга жуда хуш келади.

Кидд сенаторнинг кабинети даҳлиздан анча ичкари ва ташқари хоналар билан ажралганини кўрганида хурсанд бўлди. Хизматкор ниҳоят битта эшикни очди-да, қароқчини олдинга ўтказди. Сенатор қовоғини очмай унинг ҳар бир ҳаракатини кузата бошлади. Кидднинг бирор-та асоси бўлмаса ўзини бунчалар мағрур тутмаслиги унга равшан эди. Ё унинг қўлига сенаторга қарши ишлатса бўладиган бирорта зўр нарса тушиб қолган, ё бирорта муҳим хабар олиб келган. Ундайига ҳам, бундайига ҳам бу одамга дурустроқ муомала қилиш керак.

Сенаторнинг юзи бирдан мулойимлашиб, каллакесарга ўхшатиб ишланган тилла чақмоқтош тутди.

– Чексинлар, муҳтарам Кидд, – деди у илжайиб. Кидд чақмоқ-

тошни қўлига олиб, уни билимдондай кўздан кечира бошлади.

– Жуда ажойиб буюм экан! – деди у. – Шундай нарсани умр бўйи орзу қиламан, афсуски, – у оғир хўрсинди, – бундай буюмлар менга ўхшаган камбагалларга аталмас экан.

– Хўш, мабодо у сизга ёққан бўлса, – деди сенатор энсаси қотганлигини яширмай, – мен уни сизга совға қилишдан мамнунман.

– Мана буни совға деса бўлади! Ишонсангиз, сенатор, бу менга сиз берганингиз учун ҳам айниқса қимматли бўлади, – Кидд пахитоскасини ёндирди-да, чақмоқтошни чўнтагига солди.

– Сиз бир иш билан келган бўлсангиз керак? – сўради сенатор бироз жимликдан кейин.

– Мен ҳамма вақт иш билан келаман, сеньор, – жавоб қилди қароқчи оғиз-бурнидан қуюқ тутун чиқариб. – Бугун сизни жудаям кўргим келди.

– Илтифотингиз учун ташаккур. Бироқ менга эмас, балки олтинга бўлган меҳрингиз мени қидиртириб қолган бўлса керак.

– Билсангиз, бу гапингиз одамни анча хафа қилади! – деди қароқчи маъюсланиб. Бироқ ўша заҳоти олатдагидай кўпол гапира кетди. – Гап бундай, дон Руфино, қартангизни очиб ташлайсиз! Ундан кейин бир-биримизга нисбатан сохта мулозаматларни йиғиштириб қўяйлик. Бўлмаса ишимиз сира ҳам битмайди.

– Менимча, бу ўғил бола гап бўлди. Гапиринг, кейин қорангизни ўчиринг!

– Миннатдорман, мана шунақа гап менга ёқади. Сизни жилла бўлмаганда энди танигандай бўляпман. Маъқул, сизга ҳозир ошкоралик қанақа бўлишидан сабоқ бераман. Сизга иш билан эмас, балки баъзи бир маълумотларни ва жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган бир хатни сотиш ниятида келганман. Хатни қандай қўлга киритганимнинг эса сизга дахли йўқ.

– Қойил! Энди савдосида келишамизми-йўқми, кўрамиз.

– Ҳа, бироқ аввало бир-биримизга нисбатан тутган мавқемизни икки оғиз сўз билан тушунтиришга ижозат берасиз. Яқиндан бери кўп нарсалар ўзгарганини сизга айтишим керак. Илгари сиздан чўчирдим, энди эса сиз мендан қўрқасиз.

– Мен-а? Сиздан қўрқаманми?

– Ҳа, сеньор, ёки мендан сиз хусусингизда баъзи бир нарсаларни биладиган одам сифатида хавфсирайсиз. Бироқ ҳозир ўтган сафардагидай жонинг қўлимда, деб қўрқитолмайсиз.

– Нимага энди, сўрасам бўладими?

– Негаки, яккама-якка турибмиз, чунки сизда қурол йўқ, менда эса бор, ниҳоят, қилт этадиган бўлсангиз, нақ итдай отиб ташлайман! Гапимни тушунган бўлсангиз керак, марҳаматли сеньор! – Кидд чакмонининг остидан иккита тўппонча чиқариб гапини тугатди. – Айтмоқчи, бунақа буюмларни ёқтирасизми?

– Чакки буюмлар эмас, – сенатор бамайлихотир жавоб қилди. – Манави ўйинчоқларга эса нима дейсиз? – қўшимча қилди у ёзув столидаги бир даста қоғоз тагидан иккита зўр тўппончани оларкан.

– Икки пуллик қақир-қуқур!

– Нимага?

– Чунки уларни ишлатишга ботинолмаймиз. – Дон Руфино кулимсиради.

– Хоҳлаганингизча кулаверинг, сенатор! Ўзингизни кутаётган кўнгилсизликларни шунчалар хушчақчақлик билан қаршилаётганингиз менга ёқади, бироқ яна айтаман: энди мен сизнинг эмас, сиз ме-

нинг қўлимдасиз! Нега деганда сизга анча-мунча зиён етказиши мумкин бўлган баъзи бир қоғозларни капитан Маркос де Нисага топшириш менинг измимда. Улар орасида тахминан шундай мазмундаги битта хат бор: «Мен, тубанда имзо чеккан одам, ўз хизматкорим Лупино Контрариасни шунда айблайманки, у мени хиёнаткорона ўлдириб, тилла қум ортилган иккита хачирим ва тангадан иборат икки минг унция олтин бойлигимни эгаллаб, мутлақо кимсасиз чўлда ташлаб кетди. Тиррик қолишимга кўзим етмай ва Худога рўбарў бўлишга ҳозирланарканман, ўша ярамасни айблайман ва илтимос қиламанки...» ва ҳоказо ва ҳоказо. Имзо чекилган... Ким имзо чекканини билгингиз келяптими? Сизга нима бўлди ўзи, сеньор? Мазангиз қочяптими? Негадир рангингиз оқариб кетди, юзингизда қон йўқ, мурдадек бўлиб кетдингиз!

Қароқчининг гапи сенаторга қаттиқ таъсир қилганди. У ҳозироқ ҳушидан кетадигандек кўринарди.

– Бу дунёда одамнинг бирор нарсага ишоналмаслиги жуда ҳам ажабланарли-да! – Кидд қийшанглаганича гапида давом этди: – Мана, ўша шўринг курғур Лупинони олайлик! Одамнинг сира ҳам хаёлига келмайдиган тузоқ курганини кўрмайсизми! Тегишли фурсат келишини сабр-тоқат билан кутгани-чи! Улар ҳиндилар чегарасидан ўтиб, ўн йилда ҳам одам боласи оёқ босмайдиган жойга етишлари биланоқ хўжасининг орқасидан туриб иккита тўппончадан бараварига отган. Кейин ўзи ҳалол топилган бойликни олиб кетган, албатта. Хўш, бу ёғи нима бўлди? Тақдирни қарангки, хизматкори бутунлай ўлди деб ишонган одам тирилик, қалам билан бўлса ҳам рисоладагидай бу айбномани ёзибди. Кейин эса бир марта йўлдан оздириб, чангалидан сира ҳам чиқармайдиган қисмат ўша жойга битта овчини бошлаб келсаю, у ўша хатни топиб олса! Хўш, бунга нима дейсан? Ундан кейин одамда ҳалол бўлиш фикри туғилиши мумкин... Менда бунақа тоифадаги одамлар хусусида тегишли фикр бўлмаганида ўшанақалар қаторидан ўрин олиши ҳам мумкин эди. Ҳе, жин урсин!

Кидднинг бу узоқ гапи давомида сенатор ёмон зарбдан ўзига келди. Бир амаллаб ўзини қўлга олди, йўқолаёзган бамайлихотирлиги ҳам яна қайтиб, ҳатто башарасида кўпроқ бужмайишга ўхшаб кетадиган тиржайиш пайдо бўлди.

– Карай! – деди у тиш гижирлатгандай қулиб. – Бунчалар усталик билан тўқилган ажиб ҳикояни сира ҳам эшитмовдим! Табриклашга ижозат берасиз, марҳаматли сеньор, сизда ёзувчиликка чинакам истеъдод бор экан! Зўр, чин сўзим, зўр!... Бироқ, жин урсин агар, сафсатангизга ким ишонади?

– Биринчи бўлиб, сиз, сеньор. Нега деганда бу воқеани ипиданигнасигача фақат сиз биласиз, тўғрими?

– Ўлай агар, эсингизни ебсиз!

– Унчалар эмас: қўлимда далиллар бор-ку.

– Тортишмайман. Майли, буларнинг бари тўғри ҳам дейлик. Бу ишларга кўп замонлар бўлган, Лупино Контрариаснинг ўзи эса ғойиб бўлган... балки ўлиб кетгандир. Пировардида, унинг хўжаси ҳам сира тирилиши мумкин эмас. Тўппончалар жуда яхши ўқланганди. Хўш, айниқса бизнинг мамлакатимизда ўлган одамнинг ишига ким ҳам қизиқиб ўтирарди, дейсиз?

– Тўппончалар яхшилаб ўқланганини қаердан биласиз?

– Тахминим шундай.

– Бунақа ишлардаги ҳамма бало ана шунақа тахминда. Менга қаранг, гап шу ерда қолсин-у, наҳотки дон Руфино Контрарас Лупино Контрариас эканлигини билиб олиш қийин бўлса? Ҳа, шундай эмасми?

Сенатор беихтиёр қизарди.

– Сеньор, – деди у, – бунақа шамаларингиз...

– ... сизни сира ҳам таҳқирламаслиги керак, – Кидд унинг сўзини бамайлихотир давом эттирди. – Тахминнинг ўзи, холос! Энди эса гапимизни ўша тахминлар руҳида давом эттирамиз ва бир лаҳза ўша хизматкори ўлди деб ишонган одам тирик, деб тасаввур қилайлик ва...

– Йўқ, бу сира ҳам мумкин эмас!

– Гапимни бўлманг, сеньор! Демак, айтайлик, у тирик ва бир куни дабдурустдан пайдо бўлиб, собиқ хизматкорининг елкасига... қўйгандай қўйиб... “Менинг қотилим шу!” деса, унга нима деб жавоб қиласиз?

– Мен? Мен-а? – бутунлай гангиб қолган сенатор бақириб юборди. – Мен унга шундай деган, шуни айтган бўлардим...

– Ҳеч нима демаган бўлардингиз, – қароқчи унинг гўлдирашини бўлди-да, столдаги дон Руфинонинг қўлидан тушиб кетган тўппончаларни олиб, бемалол белбоғига қистирди. – Ҳа, қадрли дўстим, ўлжангизга юзма-юз бўлишга дош беролмасдингиз. У бирдан пайдо бўлса, дабдалангиз чиқиб, қамалмай қолмасдингиз.

Орага сукунат, даҳшатли сукунат чўкди. Кўзлари билан бир-бирларини чамалаб ўтирган икки рақиб ҳаёт-мамот жангига ҳам тайёр эдилар. Бу бир сонияча давом этди, холос. Чунки одамнинг бунақа кучли ҳаяжони тезда босилади. Сенатор пешонасига қалққан совуқ терни қўли билан артди ва тик туриб хириллаганича деди:

– Хўш, у ёғи-чи? Мақсадингиз нима ўзи?

– Шошилманг. Сизга шартларимни айтишимдан олдин далилларим мустаҳкамлигини эътироф этиш-этмаслигингизни билишим керак.

Дон Руфино де Контрерас бир неча дақиқа чуқур ўйга ботди. Кидд ундан кўзини узмас, сенатор сал шубҳали қимирлагудай бўлса, қурол ишлатишга шай эди. Бироқ сенатор бундай қилишни ҳаёлига ҳам келтирмади. У Кидд сирини фош қилгани сабабли гангиб қолгач, бу боши берк кўчадан қандай чиқиб кетсам экан, деб кўзларини жовдиратганича беҳуда бош қотирарди. Ниҳоят, у қароқчининг кўзига тик қараганича тилга кирди:

– На чора, буларнинг бари ҳақиқат. Ҳа, мен ўзимга ёрдам қўлини чўзган ва хизматкоридан кўра дўсти деб биладиган одамни разилларча ўлдириб, мол-мулкни таладим. Ҳа, мен бойлигимни жинояткорона йўл билан топганман, бироқ у барибир меники! Шу бойлик билан жамиятда баланд мавқега эга бўлдим. Фирибгарлик ва ёлғон ишлатиб бўлса ҳам ўзимга йўл очдим, сенатор деган унвоним ва номим бор, номим! Бундай даҳшатли йўл билан топилган бойлигимдан мени биргина ажал маҳрум қила олади. Мана, мен сизга ҳақиқатни айтдим, қартамни очиб ташладим. Энди мен билан очиқча ўйнаш сизнинг галингиз. Шартингизни айтинг: у тўғри келса, қаршилиқ қилиб ўтирмайман – мабодо оғирлик қилса, кети нима бўлишидан қатъи назар уни рад этаман. Сиздай фирибгарнинг қўлида ўйинчоқ бўлишни истамайман. Ундан одамлардан эмасман! Бунақа тақдирга тан бермайман ва ўзим ўзимни тутиб беришни маъқул кўраман. Бироқ эҳтиёт бўласиз! Йиқилсам сизни ҳам жарга тортиб кетаман. Менга жавоб қилишдан олдин яхшилаб ўйлаб олинг. Сизни жиддий огоҳлантираман: икқовимизнинг ўртамиздаги алоқаларни бутунлай узишимиз керак. Ўйлаб олишга ўн дақиқа муҳлат бераман.

Бу аниқ ва қатъий гап Киддни ўйлатиб қўйди. У бир қарорга кел-

ганидан кейин сира ҳам аҳдидан қайтмайдиган одамга дуч келганини тушунганди. Кидд уни маҳв этса ҳеч нарса ютмасди. У сенаторни шунчаки қўрқитиб қўймоқчийди, бунини эса қойиллатди. Бу икки маҳлуқ гўё бир-бирларини тушуниш учун яратилганди. Энди фақат нарх бобида келишиб олишса бўлди, шу сабабли ҳар бири ўзига наф чиқариш пайида эди. Кидд ҳамлага ҳозирланди.

35. ЎЗАРО КЕЛИШУВ

Дон Руфино столга суяниб ўтирарди. Боши ўнг елкасига эгилган, чап қўлида фил суягидан ясалган пичоқни шунчаки ўйнар ва у суҳбатдоши гап бошлашини кутарди. Унинг ана шундай атайлаб бепарво ўтириши Киддни ўйлатиб қўйди. Киддга ўхшаган одамлар кўзларига гайритабий туюлган нарсдан беихтиёр хавфсирайверадилар. Руфинонинг бундай ўтиришидан каллақесар гангиб қолган, гўё рақибини унга пинҳона тузоқ қураётгандай туюларди.

Ниҳоят, Кидд жимликни бузди:

– Аввало, дон Руфино, ҳузурингизга келишимга сабабчи бўлган яна бир нарсани айтаман.

– Бунга унчалар мажбур қилмайман, – сенатор лоқайд жавоб қилди. – Бироқ лозим топсангиз, бемалол айтаверинг, тортинманг, қулогим сизда.

– Менимча, сеньор, гапимга қулоқ солсангиз, фикрингиз ўзгарди ва сизга қандай яхшилик қилмоқчилигимни билиб оласиз.

– Ё худойим, ҳаммаси бўлиши мумкин, баҳслашмайман, марҳаматли сеньор! – сенатор истеҳзоли жавоб қилди. – Ишларимга зўр бериб аралашаётганингиздан усталигингизнинг тагига етиб, қайси ишингиз яхши ният билан, қайсиси ғараз билан қилинаётганини тушунишга жуда қийналяпман.

– Ҳозир ўзингиз тушуниб оласиз.

– Яхши. Гапиринг, илтимос.

– Сизга суд ижрочиси дон Порфиадо Бурро Квитовакка борганини айта оламан.

– Иннайкейин? – деди сенатор Киддга қаттиқ тикилиб.

– Бунинг қандай бўлганини билмайман-у, бироқ дон Порфиадо шаҳарга кирмасиданоқ тақдирнинг қандайдир ўйини билан бундан капитан де Ниса воқиф бўлган.

– Шунақа денг! – деди сенатор масхараомуз. – Ўзингиз бир неча марта эслатган ўша қисматнинг ўзи бу, чамаси, у менга кўнгилсизлик бахш этишдан сира зерикмас экан-да.

Қароқчи ўлғудай сурбет бўлишига қарамай, ҳозир довдираб қолди.

– Ўша шум тақдирнинг иродаси билан, – дон Руфино иршайганича гапида давом этди, – капитанга фақат дон Порфиадонинг келгани эмас, балки ўша жойларга нима мақсадда боргани ҳам аён бўлган!

– Бунини қасддан билдингиз? – Кидд ёлғондакам ажабланиб сўради.

– Тахмин қилдим, холос. Бироқ гапираверинг. Сизнинг айтганларингиз мени жуда қизиқтира бошлади.

– Ўзингизга маълумки, капитан маркиз де Могюернинг қариндоши бўлади, – Кидд ўзини қўлга олиб давом этди.

– Ҳаттоки жуда яқин қариндоши деяверинг.

Капитан узоқ ўйлаб ўтирмай дель Торо асиендасига хат ёзиб, чопардан жўнатганига, унда дон Фернандони суд ижрочисию ҳамда ўз ниятларидан воқиф қилганига ажабланмаса ҳам бўлади.

Ўзини бепарво кўрсатиб ўтирган дон Руфино лаҳзада ўзгариб кетди.

– О, ўша хат! – хитоб қилди у столни муштлаб. – Унинг учун ҳар қанча олтинимни аямаган бўлардим!

– Ўша хатни сизга ҳады қиламан, сеньор, – деди Кидд кўзлари ёниб. – Энди самимийлигимга ишонган бўлсангиз керак, дейман?

Кидд шундай дея чўнтагидан бир хат олиб, сенаторга узатди. Дон Руфино гўё ўлжасига ўзини отган йўлбарсдай пакетни қароқчининг қўлидан юлиб олди.

– Шошилманг, шошилманг, сенатор, – тўхтатди уни Кидд. – Эътибор беринг-а, муҳри бутун, хат очилмаган, бундан чиқди, унинг мазмуни ҳам менга қоронғи.

– Чиндан ҳам! – шивирлади сенатор хатни қўлида айлантираркан. – Бундай такаллуфингиздан миннатдорман.

– Саломат бўлсинлар! – деди Кидд камтарингина ер сузиб.

– Айтинг-чи, қандай қилиб дон Фернандога юборилган хат қўлингизга тушиб қолди?

– Осонгина, – Кидд талтайиб жавоб қилди. – Шундай бир нарса ўнг келганини кўз олдингизга келтиринг: капитан хат бериб жўнатган одам менга ошна чиқиб қолди. Мен кузатиб қўяй дегандим, кўнди. Ўша йигит бемаъни шуҳратга берилиб, кечаси йўлга тушганига юрагим ачишди. Бунинг устига ўзим ҳам Ариспага бормоқчи бўлиб турувдим. Ошнам таклифимга хўп деди. Йўлда бирдан икковимиз гижиллашиб қолдик... Жанжал нимадан чиққанини ўзим ҳам билмайман! Хуллас, газабимиз ошиб кетганида мачетам билан бошига бир туширгандим, бечора ўлди-қолди. Ўлай агар, ёмон ниятим йўқ эди. Қилган ишимдан жуда ўқиндим, ишонинг, бироқ ёрдам беришга ноилож эдим. Мен хат йўқолмасин ё бирорта ёмон одамнинг қўлига тушмасин, деб хавфсираб, олишга жазм этдим.

– Чиндан ҳам бу осон бўлибди, – сенатор кулимсираганича муҳрни бузди.

Кидд секингина чеккага ўтиб, ўриндиққа чўкди-да, сенатор ўзини қизиқтирган хатни бемалол ўқисин, деб қўйиб берди.

Дон Руфино хатга диққат билан икки марта кетма-кет кўз югуртириб чиқиб, хаёлга чўмди.

– Хўш, қалай? – каллакесар ниҳоят унинг хаёлини бўлди. – Ноҳуш хабар борми?

– Жуда муҳим хабар, сеньор. Мен бу хатни нима мақсадда қўлга туширганингизни ўйлаб турибман.

– Ҳар ҳолда, сизни хурсанд қилиш учун, сеньор.

– Четдан қараганда бу жуда яхши, бироқ иккимизнинг муносабатимизни олганда тушунарсизроқ бўлиб қоляпти.

Қароқчи кулиб юборди:

– Сизга битта нарсани таклиф қилмоқчиман, демадимми?

– Айтдингиз, шунинг учун ҳам таклифингизни кутяпман.

– Бу унчалар осонмас, сеньор.

– Майли, қайси шартлар билан келишишимиз мумкинлигини ўзим айта қоламан.

– Қойил! Мени тушуна бошлаганингизни кўряпман, шунинг учун ҳам барини бугуноқ кўнгилдагидек ҳал қила оламиз.

– Сиз унчалик бой эмассиз, – сенатор тўғридан-тўғри ишга ўтди.

– Бўйнимга оламан, олтинда чўмилаётганим йўқ, – деди Кидд ўзининг хароб уст-бошига кўз ташлаб.

– Мен сизни бойитишим мумкин.

– “Бойитишим” деганингиз нимаси? – қароқчи ишонқирамай сўради.

– Сизга шунақанги пул бераманки, у сизни умрбод муҳтожлик-

дан қутқаради ва бундан ташқари айшу ишратда яшаб, тўғри йўлдан сира ҳам четга чиқмайсиз.

– Тўғрилиқ – пулни санамай сарфлайдиганларгагина насиб этадиган эзгу нарсасир, – деб қўйди Кидд насиҳатомуз.

– Ўшандай бўлақолсин. Сизга ўша ўзингиз тушунган тўғри одам бўлишингизга имкон бераман.

– Бу эса сизга қимматроққа тушади! – Кидд кеккайиброқ гапида давом этди. – Менинг эса иштаҳам зўр.

– Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. Бироқ бу арзимаган нарса. Қулоқ солинг, Калифорнияда менинг асиендам бор. Сизга уни совға қилишга тайёрман.

– Ҳим.. – Кидд пастки лабини чўччайтириб гўлдиради. – Бирорта хароб асиенда бўлса керак-да?

– Аксинча, улкан, катта қорамол подалари, қўй сурувлари, ёввойи отлар уюрлари бўлган асиенда. Бунинг устига у денгиз яқинида жойлашган.

– Бу қўлга илинадиган нарса, тортишмайман. Бироқ бу ҳали бойлик дегани эмас.

– Сабр қилинг!

– Ҳўш.

– Асиенданинг ёнига тилла билан юз минг пиастр пул ҳам қўшиб бераман.

Буни эшитиб қароқчининг боши айланиб кетди.

– Нима?! – Кидд суюнганидан гезариб қичқирди-да, нақ пружинали қўғирчоқдай ирғиб тушди. – Нима дедингиз: юз минг пиастр?!

– Ҳа, қайтараман: юз минг пиастр, – тасдиқлади сенатор гапининг таъсиридан ичида мамнун бўлиб. – Нима дейсиз, тўғри одам бўлишингизга бу пул кифоя қиладими?

– Қилади!

– Буларнинг бари яқин саккиз кун ичида амалга ошиши ўзингизга боғлиқ.

– Ҳа, тушунаман! Битта шарт борми? Карай! Мабодо у бажариб бўлмайдиган шарт бўлса, бундан бош тортаман.

– Мана ўша шарт. Гапимни яхшилаб эшитинг.

– Карай! Нега эшитмайин! Асиенда билан юз минг пиастр-а! Қисматнинг бунақа марҳаматидан бош тортадиган жинни бўлмаганман ҳали.

– Аввало, режаларим амалга ошишига ҳалал бермайсиз, донья Марианнага уйланишимга йўл берасиз ва тўй куни ўша... хизматкори ўлдирган... шўрликдан олинган хатни менга тутқазасиз.

– Қойил. Бари шуми?

– Йўқ. Мен хат билан бирга ўша кимса бу сафар тирик эмаслигига аниқ далил кўрсатишингизни ҳам талаб қиламан.

– Карай! Бу унчалар осонмас.

– Бунинг эса менга дахли йўқ. Ўзингиз йўл топинг.

– Ҳаққоний таклиф. Муҳлати қандай?

– Саккиз кун.

– Ё худоё худовандо! Саккиз кун камлик қилади, албатта. Унақа одамни ўлдириш осон эмас!

– Ҳа, у ўлганидагина сиз бадавлат одам бўласиз.

– Биладан ва буни ҳисобга оламан. Барибир, бу машаққатли иш. Унга жонимни тикияпман.

– Рози бўлинг ё бош тортинг. Учунчи йўл йўқ.

– Розиман, розиман! Менга ўлгунимча тўғри одам бўлиш учун бундай фурсат бошқа келмайди!

– Келишдикми энди?
 – Келишдик!
 – Қойил! Энди бошқа нарса ҳақида гаплашамиз. Сиз яна айниб, мени сотишга уринишингиз мумкин-ку...

– Уялмайсизми, сеньор!..

– Ким билади, дейсиз, ҳар бало бўлиши мумкин... Хўш, гап бундай: хиёнат қилишингизга чек қўймоқ учун ҳозир бир ҳужжатга қўл қўясиз, унда ҳозирги келишувимиз кўрсатилган бўлади.

– Карай! Бу жуда хатарли.

– Тўғри, фақат сизга эмас, балки менга ҳам. Ҳужжатда менинг ҳам талабларим кўрсатилади-да.

– Бундай ҳужжатнинг бўлиши икковимизга ҳам бирдай далил экан, уни ёзишинг умуман нима кераги бор?

– Жуда керак-да. Мабодо мени сотишни хаёл қилсангиз, эплломайсиз, мен билан бирга нобуд бўласиз. Бундай фикр хаёлингизга келса ҳам эсингизни йиғиб олишга мажбур этади, деган умиддаман.

– Менга ишонмаяпсизми?

– Ўзингиз-чи, ўзингиз ҳам менга ишонасизми?

– Бу бошқа гап, мен камбағалман-ку.

– Гапни тугатайлик: ё шартларимни қабул қиласиз, ё баридан бош тортасиз. Ўшанда икковимиз ўртамизда ҳеч қанақа келишув-пелишув бўлмайди.

– Менга бекорга бунақа оҳангда гапиряпсиз. Мен ўзингизга маълум хатни ишга солишим мумкин-ку!

– Ботинолмайсиз!

– Нега энди ботинолмас эканман? Сабаб?

– Мабодо ўша хатдан фойдаланадиган бўлсангиз, бу ишни аллақачон қилардингиз. Нималигини билмайман-у, бироқ сизга нимадир халал беряпти. Сизни жуда яхши биламан, уддабуронлигингизни ҳурмат қиламан, бунга шубҳам йўқ. Менга қаранг, Кидд: мени пешонамга тиралган тўппончадай ўша хат билан бошқа кўрқитманг, барибир бундан фойда чиқмайди. Ундан кўра сизга айтган таклифларимни қабул қилишга ошиқинг. Ўшанда яхшироқ бўлади.

– Майли, сизнингча бўла қолсин! Тиқилинч қилиб турганингиздан кейин ён бермасам бўлмайди. Бироқ мени қийин аҳволга солганингизни билишингиз керак.

– Ҳечам! Адашаяпсиз, сеньор, мен эҳтиёт чораларини айтдим, холос.

Қароқчи бошқача ўйлаётган бўлса ҳам юз минг пиастр ўз ишини қилди. Пул йўлдан оздирганидан Кидд дамани ичига ютди-да, ортиқча тархашлик қилмай, барига рози бўлди.

Дон Руфино ўша заҳотиёқ шериклар ўртасидаги келишув шартларини қоғозга тушира бошлади. Сенатор мабодо бу жинояткорона келишув одил суднинг қўлига тушса, икковларини жувонмарг қилишини билиб турса ҳам, бамисоли тепасида турган бу яроқ билан қароқчини кўрқитиб, уни итоатгўйликда сақлашига умид қиларди.

Сенатор ёзар, Кидд эса орқасида туриб, ҳар бир сўзга тикилиб қарарди. У сенатор ишқилиб боппамасин-да, деб хавфсираб турса ҳам, хаёлидан, бу даҳшатли ҳужжатга қандай чап берсам бўларкан, деган фикрлар ўтарди... Пулни олса бўлгани, кейин бу нарсани ўзига ёпиштирган одамни йўқ қилиш йўлини топади. Дон Руфино ҳам ўз навбатида бунақа нарсаларни ўйламаяпти, дейишга журъат этолмаймиз, албатта.

Ниҳоят сенатор икки кишининг жинояткорона шериклиги хусу-

сидаги бир-бирларини занжирдан ҳам қаттиқ боғлаб турадиган ғалати ҳужжатни ёзиб тугатди.

– Балки сизнинг бирорта тузатадиган жойингиз бўлар? – сўради сенатор шартномани овоз чиқариб ўқиб.

– Тузатишга бало борми! – хитоб қилди каллакесар аччиқланиб. – Сиз барибир ҳеч нимани ўзгартирмайсиз. Бари қандай бўлса ўшандайлигича қолаверсин!

– Мен ҳам шундай фикрдаман. Хуллас, қўл қўйинг, мен бўлсам хамир учидан патир дегандек...юз унция тилла танга санаб бераман!

– Хайрли бўлсин! Тилла деган сўзни эшитсам яйраб кетаман! – деди Кидд.

У сенаторнинг қўлидан патни олиб, бош бармоғини дон Руфинонинг имзоси бўлган ҳужжатга босди. Юз унция тилла заёмини эшитиб босилган ана шу имзо чизиқ ўз бошига етиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмади. Дарвоқе, Кидд тақдирга тан берадиган одам эди, шу сабабли бу хавfli шеригидан қутқарадиган бахтли тасодиф бўлишига жуда ҳам ишонарди.

Сенатор Киддан ҳужжатни олиб, имзосига қаради-да, қуримаган сиёҳга олтин упа сепиб, тўрт буклаб, ёнига солди.

– Энди, – деди у сандиқдан бир сиқим тилла олиб, – ваъда қилинган пулни олинг.

Сенатор шундай дея тилла тангаларни столга тахлаб чиқди. Кидд ўзини пулга урди-ю, тилла тангалар бир зумда чўнтақларидан жой олди.

– Ҳим! – деди у афсусланиб.

– Энди амрингизга тайёрман. Буюринг! – деди у сенаторга. – Бошламасига тўппончаларингизни қайтиб бераман, улар менга энди керак эмас.

– Миннатдорман. Ариспада яна кўп бўлмоқчимисиз?

– Йўғ-е! Бу шаҳардан тезда чиқиб кетмоқчиман.

– Ният холислигини қаранг! Мен ҳам сиздан дон Порфиадога бир нарса бериб қўйишни илтимос қилмоқчийдим.

– Шунақа денг! Мени Квитовакка юбормоқчимисиз?

– Сизга у шаҳар ёқмайдими?

– Аксинча. Бироқ ўша... тунги иш туфайли у ерда қолишни истамасдим.

– Э, ҳа, хизматчини ўлдиргансиз-а! Кўзингизга қаранг, эҳтиёт бўлинг.

– Мен фақат топширигингизни бажараман ва ҳозироқ ўша ёққа кетишим мумкин.

– Ҳа, бундай эҳтиёткорлик сизга зарар қилмайди. Дарвоқе, сизга айтсам, ўйлаб туриб, Квитовакка кирмаганингиз маъқул, деган фикрга келдим. Хатни бошқа чопардан жўнатаман.

– Ҳа, ўшанда яхшироқ бўлади. Яна нимани буюрасиз?

– Ҳеч нима. Билганингизни қилаверинг. Бироқ сиздан саккиз кундан кейин кутадиган нарсамни унутманг ва шунга қараб иш тутинг.

– Худо сақласин, буни унутмайман, албатта.

– Ундай бўлса, сизни бошқа ушлаб турмайман. Ҳа!

– Кўришгунча хайр, сеньор!

Сенатор қўнғироқчанинг ипини тортган эди, бир зумда хизматкор пайдо бўлди. Дон Руфино билан Кидд бир-бирларига зимдан қараб қўйишди. Бу касбдаги барча одамлар сингари синчков бўлган хизматкор хўжаси бу дамда нималар борасида узоқ гаплашганини эшитмоқчи бўлгани аён эди. Бироқ Кидд кўрган эҳтиёткорлик чо-

раси туфайли суҳбатдошларнинг бўғиқ товушларигина хизматкор қулоғига чалиниб, шўрлик ҳеч иш чиқара олмаганди. Бироқ гапга қулоқ солгани фош бўлиб, қизариб кетди.

– Бу кабальерони кузатиб қўйинг, – буюрди сенатор.

Шериклар гўё дунёдаги энг қалин дўстлардай бир-бирларига таъзим қилиб, ниҳоят, айрилишди.

– Аблах! – деди дон Руфино ёлғиз қолганидан кейин. – Бугун мени қийнаганинг учун шошмай тур ҳали, кунингни кўрсатиб қўяман! Бу ишинг сира ҳам эсдан чиқмайди!

У азбаройи жазаваси тутганидан кўзига тушиб қолган хитойча зўр вазасини олиб чил-чил қилди.

Хизматкор ортидан одимлаётган дайдининг хаёлидан ўтаётган фикрлар ҳам жуда яхши эмасди.

“Жуда қаттиқ иш бўлди-да, жин урсин! Бу ошнамдан эҳтиёт бўлишга тўғри келади, шекилли... Сеньор сенаторга ишониш мушкул, у бир балога гирифтор қилса керак... Ўша қоғозга бекор қўл қўйганга ўхшайман... Айтмоқчи, нимадан ҳам кўрқаман? Сенатор бирорта тузоқ қургани менга жуда ҳам зор эканми? Доимо хушёр бўлиш керак, бунинг зиёни йўқ”.

Дайди даҳлизга етгач, эски шляпасини кўзигача бостириб, чакмонига яхшилаб ўралди-да, ташқарига чиқди. Хизматкор эҳтиром билан эгилиб-букилганича қолаверди. Кидд полициячиларнинг кўзига ташланмасди. Шунинг учун ҳам майхонага қайтаркан, барибир сенаторнинг уйига бораётгандагидай эҳтиёт чораларини кўрди.

– А-а! – деди майхона эгаси Киддга таъзим қилиб. – Бу сизми?

– Кўриб турганингиздай, ошна. Менга тезроқ нонушта ҳозирла-сангиз, бугун жуда ишим кўп.

– Наҳотки, бизни ташлаб кетмоқчи бўлсангиз?

– Бунга ҳали билмайман. Қани, тезроқ нонушта қилинг!

Майхоначи гинг демай меҳмоннинг амрини бажаришга тушди. Кидд эса иштаҳа билан нонушта қилди, келганида майхоначи яхши қаршиламаган бўлса ҳам, унинг ҳақини ошириброқ тўлади-да, отини эгарлаб, қайтиш-қайтмаслигини айтмай жўнаб кетди.

Чорак соатдан кейин у далада от қўйиб борар, майин ва ёқимли ҳаводан ҳузур қилиб нафас оларди.

36. ДЕЛЬ ТОРО АСИЕНДАСИ

Энди, азиз китобхон, ўн беш кун олдинга ўтиб, дель Торо асиендасига қайтамыз. Бироқ ҳикоямизни давом эттиришдан аввал ўша ўн беш кун ичида содир бўлган воқеаларни қисқача баён қиламыз. Бу баён бўлмаса, китобхон тақдир ғалати бир ҳолда қиссамизнинг барча иштирокчиларини юзма-юз қилгани ва бир-бирларига тўқнашувдан қутилмаган ечим рўй берганини тушуниши мушкул бўлади.

Донья Марианна донья Эсперансага беш кетганиданми ё эҳтимол юрагининг сирли майлига шунчаки бўйсунганиданми, овчилар қўналгасида яна икки кун туришга розилик берди. Самимий ва дўстона гурунларда ўтган ўша икки кунда қиз ўзи ҳам сезмаган ҳолда эзгу юрак сирини очди.

Донья Эсперанса бу соддагина эътирофни эшитаркан, бахтиёр кулиб қўйди. У қизнинг севиб қолганини кўпдан сезар ва унга ҳар қанақасига рағбат билдиришга ҳозир эди.

Соҳибчангал ҳам ўз тарафидан донья Марианнанинг сеҳрли ҳукмига қаршилиқ қилмасди. Севишга муносиблигини сезганидан маҳ-

дудлик йўқолиб, завқ-шавқ билан сўзлашадиган бўлиб қолди. Вужу-ди эҳтиросга тўлиқ бўлганидан энди андак ёввойи табиатидаги олийжаноб жиҳатлар ўзини кўрсата бошлаганди, кўнгли ҳам очиқ эди.

Ана шу икки кун ичида ёшлар севги борасида ҳеч нима қилмаса ҳам бир-бирларини тушунишар ва севажакларига шак-шубҳа қилишмасди.

Асиендага қайтиш фурсати етганини ҳам ўйламаса бўлмасди. Донья Марианна донья Эсперансадан эшитганларининг барини отасига айтмоқчи бўлди. Дон Руфинога ҳам кескин рад жавобини беролмайди, балки у ёғи нима бўлишини бемалол кутади.

— Бор умидим сизданлиги эсингиздан чиқмасин, — деди Марианна хайрлашгани овчига қўл чўзаркан. — Мабодо режангиз амалга ошмаса, ёлғиз қоламан, мени биров ҳимоя қилолмайди, фақат ҳаётдан кўз юмишимга тўғри келади... Орзу-умидларим барбод бўлишига дош беролмайман!

— Менга ишонаверинг, донья Марианна! Мен ҳаётим ва саодатимни қартага тикканман ва бу қалтис ўйинни ютаман, бунга ишончим комил!

Ёшлар хайрлашаётганларида айтган бир неча сўзлари шу бўлди. Бу сўзлар садоқат бобидаги ҳар қандай қасамлардан афзал эди.

— Афсонани унутманг, — деди донья Эсперанса хайрлашаётиб қизни қучаркан.

Донья Марианна бунга жавобан жилмайди.

Тигреро иккала отнинг жиловидан тутиб турар, Соҳибчангал эса бир гуруҳ овчилар билан саёҳатчиларни қорама-қора муҳофаза қилиб боришга ҳозирлик кўрарди.

Йўлга тушишди. Саёҳатчилар чурқ этмай боришди. Донья Марианна овчилар қўналғасида кўрган-кечирганларидан кейин бутунлай хаёлга чўмиб қолди. Мариано эса у ерда ўзларини жуда зўр қарши олганларидан, у ердаги чўл-биёбонларда мисли кўрилмаган ҳашамату маъмургарчиликлардан ҳамон ўзига келолмасди.

Уйга шошилаётган донья Марианнанинг хоҳишига кўра тигреро ранчоци четда қолдириб, асиендага олиб борадиган яқин йўлни танлади. Йўловчилар қаср дарвозасига етганларида орқа томондан ўқ овози келди. Қиз ўгирилиб, олисдаги чавандозлар узра буралиб ёйилаётган оқ тутунни кўрди. Донья Марианна ким отганини фаҳмлади-да, рўмолчасини силкиди. Иккинчи отилган ўқ уларнинг сигнали қабул қилинганини билдирди. Овчилар шундан кейин отларининг бошларини буриб, ўрмонзорда ғойиб бўлишди.

Асиендада донья Марианнани биринчи бўлиб Парадес қарши олди.

— Худо сақласин, нинья, — хитоб қилди бошқарувчи, — қаерларда қолиб кетдингиз? Сеньор маркиз хавотирда ўлиб бўлди-ку.

— Эмизган онамнинг уйига кетганим отамга маълум эмасмиди?

Дон Руис унга айтувди. Бироқ анча кўринмай кетганингиздан сеньор маркиз сизга бир нима бўлмадимикин, деб хавотир ола бошлади-да.

— Мана, ўзингиз кўриб турганингиздек, менга ҳеч нима бўлгани йўқ, азизим Парадес. Тинчланинг ва бориб отамни ҳам хотиржам қилинг. Ўзим ҳам тезда ҳурматини жойига қўяман.

Дон Фернандо дон Руис билан бирга асиендадаги истехкомларни текшириб юришибди. Ҳар дақиқада ҳиндиларнинг ҳужум қилиб қолишлари кутилмоқда.

— Текширишса текшираверишсин. Мен бўлсам унганча мовий меҳмонхонада дам ола тураман. Ўлгудай чарчадим! Отам кўригини тугатганидан кейин унга қайтганимни айтинг, унганча эса безовта қилманг.

– Бзовта қилманг, дейсизми?! – хитоб қилди дон Хосе, – Узр, сеньорита, бу гапингизга сира ҳам қўшила олмайман. Қайтганингизни тезда етказмасам мени маркиз кечирмайди!

– Ундай бўлса, билганингизни қилинг, Парадес.

Дон Хосе ҳам шуни қутиб турган бўлса керак, жон-жаҳди билан маркизни излашга тушиб кетди.

– Қадрли Мариано, – деди қиз шу пайтда тигрерога, – сиз билан кейинги кунларда қаерда бўлганимиз ва нималар қилганимизни биров билиши шарт эмас. Ҳамма мени ранчодан чиқди, деб қўя қолсин. Сизнинг чурқ этмаслигингизга ишонаман. Пайти етганида отамга ўзим айтиб бераман.

– Хўп, нинья, сизнинг сўзингиз менга қонун. Умуман айтганда бу билан менинг сира ишим йўқ.

– Энди эса менга кўрсатган улкан хизматингизга миннатдорчилик билдирмоқчиман.

– Сизга садоқатим қанақалигини биласиз, нинья. Мен бурчимни бажардим, холос, шунинг учун миннатдорчиликнинг ҳам ҳожати йўқ.

Қиз табассум қилиб, қўл узатди-да, уйга кирди. Тигреро иккита отни қўрага олиб кетди. У овлоқдаги қишлоқликлар ҳозирда турган ва маркизнинг буйруғи билан ўзларини панага олган чайлалар ва тўлиб-тошган ҳовлилар ёнидан ўтиб борарди.

Дон Фернандо хушxabарни эшитибок истеҳкомларни охиригача кўрмай қизини кўргани чопди. Маркизнинг бошига қора булут тўплангани сари болаларига меҳру муҳаббати ортарди. Гўё уларга таянгиси келар, яқинлашадиган фалокат арафасида оилавий алоқаларни мустаҳкамлаш зарурлигини сезарди.

– Бераҳм бола! – деди у қизини бағрига босаркан, мулойимгина ёзгириб. – Шундай хавотирли пайтда одам ҳам шунчалик йўқ бўлиб кетарканми?!

– Кечиринг, ота, – деди донья Марианна падарининг кўзига тикилиб, – йўқлигимда сизни ва ишингизни ҳар дақиқа ўйладим, ўлай агар.

– Меҳрибоним, болагинам! Афсуски, – маркиз уҳ тортиб қўйди, – аҳволим чатоқ, мени энди ҳеч нарса қутқаролмайди.

– Бир гап бўлар, ота!

– Мени бўлмағур умидлар билан аллалаб ухлатмагин. Уйғонганимда беш баттар бўламан.

– Сизни рўёбга чиқмайдиган орзулар билан қизиқтирмақчи эмасман, – деди донья Марианна виқор билан. – Сизга арзийдиган ажойиб бир нарса олиб келдим.

– Арзийдиган ва ажойиб дейсанми? Ёш қиз бу сўзларни айтса ғалати чиқаркан. Ўша “бир нима”ни қаердан топмоқчисан, болагинам?

– Уни қидириб узоққа бориш шарт эмас, у шу ерда, оёғимиз остида. Хоҳлаб, уни ердан узсангиз, бас.

Дон Фернандо ҳеч нима жавоб қилмай, бошини умидсиз ҳолда солинтирди, холос.

– Марианнанинг гапини эшитайлик, ота! – дон Руис гапга аралашди. – У доимо хонадонимизни бало-қазолардан асраб келган. Мен унга ишонаман, ота. Бошимизга тушган мусибатдан сира ҳам турмайди.

– Сендан миннатдорман, Руис! – деди донья Марианна. – Отамни хафа қилгандан кўра ўлганим яхши!

– Ё Худойим-е, буни ўзим ҳам яхши тушунаман! Бироқ сизлар ҳали ёшсизлар, ҳаётий тажрибаларинг йўқ ва хоҳишларинг рўёбга чиқишига мойил бўласизлар.

– Барибир гапига қулоқ солсак нима қиларкин-а? – эътироз билдирди Руис. – Эҳтимол, Марианна адашар ҳам... балки унинг сўзлари сизга унчалар таъсир қилмас, бироқ нима бўлгандаям сизга меҳрибончилик қилади-ку. Фақат шунинг учун ҳам икковимиз – сиз ҳам, мен ҳам – ундан миннатдор бўлишимиз керак.

– Буларнинг нима ҳожати бор, болаларим?

– Худо ҳаққи ҳозирги мушкул аҳволимизда ҳар бир нарсани назарга олишимиз керак, ота, – деди дон Руис. – Ким билади дейсиз. Гоҳо энг заиф мавжудотлар ҳам улкан наф келтирадилар.”Чақалоқ алдашни билмайди”, деган гап бор-ку.

– Майли. Буни талаб қилсанг, гапига қулоқ соламан, ўғлим.

– Талаб қилаётганим йўқ, сўраяпман, ота!.. Гапирақол, синглим! Гапиравер, қўрқма.

Донья Марианна отасининг бўйнидан қучиб, ювош жилмайди-да, елкасига мулойимгина бош эгиб, меҳр билан шивирлади:

– Қани энди сизни қанчалар яхши кўришимни, сизга қанчалар бахт тилашимни билсангиз, ота! Бироқ мен ҳеч нима айтиб ўтирмайман, барибир гапимга ишонмайсиз. Нега деганда, айтадиган нарсаларим жуда галати ва ақл бовар қилмайдиган нарсалар.

– Мана, кўрдингми, ўғлим, мен ҳақ эканман!

– Бир дақиқа сабр қилинг, ота. Мен айтиб ўтирмайман, бироқ сизга жиддий илтимосим бор, шунақанги галатики, ўзим ҳам уни қандай айтишни билолмайман... Гапимга тушунмасиз деб қўрқаман, холос..

– О! Болагинам, – маркиз қизининг гапига қизиқиб кетиб, кулди, – шунчалар узундан узоқ изоҳ талаб қиладиган қанақа илтимос экан ўзи? Айтишга шунчалар юрагинг бетламаётган экан, жуда ҳам даҳшатли нарса бўлса керак.

– Йўқ, ота, ҳеч қанақа даҳшатли жойи йўқ, бироқ қайтараман, бу телбаликдай туюлиши мумкин.

– Эҳ, болагинам, кейинги пайтларда шунча нарсаларни кўрдимки, энди мени ҳеч бир нарса билан ҳайратга сололмайсан! Гапиравер, қўрқма, сени ҳеч нимада айбламайман.

– Ҳозир, ота. Бироқ илтимосимни бажаришга сўз берасиз.

– Карамба! – маркиз ҳазиломуз ҳайқирди. – Сен жуда тадбиркор экансан. Мен эса ҳозир йўқ дейман, вассалом!

– Унда бари тамом бўлади, ота, – деди қиз бениҳоя мунгли ҳолда.

– Тинчлан, она қизим! Сенга сўз бераман. Хурсандмисан?

– Миннатдорман, ота! Алдамайсиз-а, шундайми? Илтимосимни бажаришга чин сўз берасиз-а?

– Ҳа, меҳрибоним, ўжар қизим, ҳа, юз марта ҳа! Нимаики айтсанг бажаришга сўз бераман.

Қиз хурсанд бўлганидан чапак чалиб, ирғишлади-да, отасини ўпиб олди.

– Ўлай агар, эсини ебди, – деди маркиз юзи ёришиб.

– Ҳа, ота, бахтиёрлигимдан жинни бўлдим, нега деганда энди сизга ишларингиз сира ҳам ҳозиргидай зўр бўлмаганини исботлайман.

– Ана энди босинқирашга тушади.

– Йўқ, ота, – деди дон Руис синглисининг дилидан ўтаётган нарсалар юзида зоҳир бўлаётганини синчиклаб кузатиб тураркан. – Йўқ, ота, назаримда, синглимнинг хаёлига бир нима келди, уни амалга ошириши учун эса эркин ҳаракат қилиши керак.

– Топдинг, Руис. Ҳа, менга тўла эркинлик зарур, ўзимни жилла бўлмаганда кечқурун саккиздан ярим кечагача қўли ҳамма ёққа етадиган бекадай сезишим керак.

– Мен сўз бердим, Марианна. – жавоб қилди маркиз жилмайиб, – энди ваъдамда тураман. Демак, хоҳишингга кўра соат саккиздан ярим кечагача асиенданинг тўла бекаси бўласан. Ҳеч ким, ҳатто ўзим ҳам сенинг айтганларингга заррача қаршилиқ қилмайман. Буни ҳаммага маълум қилишимни буюрасанми?

– Йўқ, ҳаммагамас, фақат икки кишига.

– Ўша бахтиёрлар ким экан?

– Менинг эмишган акам, тигреро Мариано билан бошқарувчимиз Парадес.

– Назаримда, одам танийдиганга ўхшайсан! Улар энг содиқ хизматкорларимиз. Гапиравер, қизим. Яна нима керак бўлади сенга?

– Бу одамларга чўкич, дастаки сўқа, белкурак ва фонус берилиши керак, – деди донья Марианна.

– Ҳим! Демак, ер қазигга тўғри келаркан-да!

– Эҳтимол, – қиз сирли жилмайди.

– Ерга кўмилган хазиналар ҳақидаги ривоятларнинг умри аллақачон тугаган, қизим! – деди маркиз бошини чайқаб. – Мабодо қачонлардир хазина бўлган бўлса ҳам, бу мамлакатда улар аллақачон кавлаб олинган.

– Ҳозир ҳеч нимани тушунтиролмайман, ота. Сиз режаларимни билмайсиз ва улар ҳақида тўғри фикр юритолмайсиз. Ундан кейин, – қўшимча қилди қиз чиройли табассум қилиб, – менга қаршилиқ қилишга ҳаққингиз йўқ, биринчи бўлиб қўзғолон байроғини кўтариш ўрнига бўйсунишда ўзингиз ўрнак бўлишингиз керак!

– Адолатли танбеҳ, она қизим! Қилмишимдан ва айбимдан кечингизни ўтинаман. Бу ёғини буюравер.

– Айтадиган битта гапим қолди: сиз ҳам, ота, сен ҳам, Руис, ўша меҳнат қуроқларини қўлга олишингизга тўғри келади, нега деганда икковларингизни ҳам ишлашга мажбур қилмоқчиман.

– Хўш, бу ёғини ошириб юбординг! – дон Руис кулди. – Ўзимга келганда эса бу баҳарнав, ҳали ёшман. Бироқ отам... унга раҳм қил, синглим, отамни бунақа ишга аралаштирсанг бўлмайди!

– Балки ўзим ҳам белкуракни қўлга оларман! Гапимга ишонинг, ака. Бу иш сиз ўйлаганингиздан ҳам жиддийроқ. Икковларингиз ҳам сўзимга ишонмаётганларингизни кўриб турибман, бироқ мен онт ичишга тайёрман!

– Йўқ, сенга ишонаман, синглим.

– Назаримда, Руис, гарчи мен синглингиз бўлганим туфайли белкурак тутишимни истамаётган бўлсангиз-да, ўзингиз ҳам бундан шубҳалана бошлаганга ўхшайсиз. Гап бундай: мен учун энг азиз бўлган икковингизни ўртага қўйиб қасам ичаман. Таваккалига ҳаракат қилаётганим йўқ ва муваффақият қозонишимга ишонаман! – Қизнинг кўзлари шу қадар ишончли ёнар, ўзи шунчалар жўшқин гапирардики, иккала эркак бошларини эгганча ўзларини мағлуб санашди. Қиздаги ишонч улардаги ишончсизликни енгди. Қиз ҳар икковини ўз йўриғига солди.

– Барча истакларинг бажарилади, – деди дон Фернандо. – Бундан бир наф чиқадими-йўқми, барибир, ҳаракатинг ва мен учун куйиб-пишаётганингдан миннатдорман.

Дон Руис отасининг буйруғига кўра дон Хосе билан тигрерони айтгани кетди.

Ана энди бундай пайтларда рўй берадиган ҳолат содир бўлди. Донья Марианна тайинланган соат етишини бемалол кутаётганида дон Фернандо билан дон Руис азбаройи ҳаяжондан қалтирашарди. Вақт

жуда ҳам секин ўтар, ота-бола бунга жуда ҳам қизиқиб қолганларидан бир дақиқа жойларида тинч ўтиришолмасди.

Ниҳоят соат саккизга занг урди.

– Турдик! – деди донья Марианна.

37. БОҒ

Жанубдаги барча халқлар соя-салқин ерларни, гуллар ва қушларни хуш кўришади.

Иссиқ туфайли кеча-кундузнинг талай қисмини очиқ ҳавода ўтказишга мажбур бўлганларидан улар боғдорчиликни шимолий мамлакатлар етишолмайдиган даражада юқорига кўтарганлар.

Итальянлар билан испанлар ўз боғларини чинакам воҳаларга айлантириш учун тинимсиз меҳнат қиладилар. Бу боғларда одам ҳузур қилиб нафас олади, майда чивинлар таламайди. Чивин эса тропик ва субтропик кенгликларнинг ёмон офатидир. Берироқдаги минтақаларнинг одамларига номаълум бўлган бу ҳашарот бу ерда офтоб нурида гужгон ўйнайди. Испан-америка мамлакатларида боғдорчилик маданияти жуда илмий юксакликда бўлиб, эрталабдан бошлаб жануб қуёши қиздирган ер роса ҳарорат чиқаради, ҳавони шунақанги ўзгартириб юборадики, деярли нафас олиб бўлмайди.

Бой ва ифодали испан тилида “боғ” тушунчасини англатадиган иккита сўз мавжуд. “Хардий” сўзи фақат гулзор маъносиде келади. Бу ерда очиқ ҳавода ажойиб гуллар ўсади, улар иқлими салқинроқ мамлакатларда фақат гулхоналардагина ўстирилади, ўшанда ҳам мажмагил ва салқи бўлади. “Уэрта” сўзи эса катта боғни билдиради. Унда томорқа ҳам, мевали боғ, соя-салқин кенг хиёбонлар ҳам, шаршаралар, фаввора ва ҳовузлар ҳам – хуллас, Европада биз парк деб нотўғрироқ ном берган жойдаги барча нарсалар бўлади.

Дель Торо асиендасида ана шундай бир боғ бўлиб, маркиз де Могиерларнинг барча авлоди уни обод қилганди. Бу боғ одамларнинг тураржойлари номусга ўлдирадиган даражада кичик бўлган. Улар Европада жуда улкан, Мексикада эса кичкина саналарди. У ҳаммаси бўлиб ўн икки гектар келарди. Тўғри, дель Торо паркининг ҳажми унча катта бўлмаса ҳам, ердан ўринли фойдаланилганлиги ва соя-салқин хиёбонлари унинг бу қусурини босиб кетар, шунинг учун ҳам у Сонорада шуҳрат козонганди.

Кечқурун соат саккизда асиендада “чироқлар ўчирилсин”, деган сигнал берилди. Пеонлар билан чўпонлар ишларини тамомлаб, ўзларининг чайлаларига тарқалдилар. Парадес қаср деворларига тунги кўриқчилар қўйгани кетди. У ҳиндилар ҳужумидан хавфсирай бошлаганларидан бери ҳар куни кечқурун шундай қиларди. Ҳиндилар ҳамла қилишни ёқтирадиган ҳозирги зим-зиё кечаларда бунақа эҳтиёткорлик ортиқча эмасди.

Парадес кўриқчилар ўз жойларини эгаллаганликларига ишонч ҳосил қилганидан кейин чўпонлар ва пеонлар билан бирга асиендани айланиб, ҳамма чироқлар ўчирилган-ўчирилмаганини текшириб чиқди. Шундан кейин тигреро иккаласи дон Фернандо, дон Руис ва донья Марианна йиғилишиб турган мовий меҳмонхонага йўл олишди.

– Ҳаммаси жойида, – ахборот берди бошқарувчи маркизга. – Ҳамма ўзининг чайласига тарқалди, дарвоза ёпилди, кўриқчилар ўз жойларида туришибди.

– Ҳаммасини текширдингизми, қўрада ёки паркда бирорта одам қолмадимми? – сўради маркиз.

– Ҳеч ким йўқ. Мен ҳаммаёқни яхшилаб айланиб, синчиклаб кўздан кечирдим.

– Қойил!.. Начора, қизим, буйруғингни беравер, барча фармо-йишларингни бажаришга тайёрмиз.

– Ҳаммаси тайёрми, Парадес? – деди донья Марианна бошқарув-чига.

– Бўлмаса-чи, нинья! Катта гулзор бошидаги болутлар тагига ол-тита чўкич, олтита белкурак ва олтита дастаки сўқа беркитиб қўйган-ман.

– Нимага бунча кўп? – қиз беихтиёр кулиб юборди.

– Битта-яримтаси синиб қолса қийналмайлик, дедим-да. Эҳтиёт шарт яхши-да, тегишли муддат қисқа.

– Буни ҳам тўғри... Сеньорлар! Ортимдан юринглар.

– Фонусларни ёқайликми? – сўради дон Руис.

– Йўқ. Уларни керакли жойга етганимизда ёқамиз. Тўғри, тун зим-зиё, бироқ жойимиз таниш ва қоронғида бўлса ҳам керакли жойга бемалол етиб оламиз. Чироқ ёқсақ сезилади ва одамларда шубҳа уйғо-нади. Бунга эса сира йўл қўймаслик керак.

– Тўғри, – деб қўйди маркиз.

Шундан кейин тўртта эркак донья Марианнага эргашди.

Улар кўпчилик ухлаб ётган ҳовлини четлаб ўтгани ичкари йўлдан юриб, боғ билан тош зинани бирлаштирган қўш табақали катта эшик-дан паркка ўтишди.

Мовий хонадан чиқишаётганда донья Марианнанинг айтганини қилиб хоналардаги барча чироқларни ўчиришди. Зулматда қолган аси-енда уйқуга кетганга ўхшарди. Зим-зиё тун, кўкда бирорта ҳам юл-дуз кўринмайди. Осмон гўё улкан сағанадай ерга тўнтарилган. Ша-мол дарахтлар оралиғида бўғиқ гувиллайди. Дарахтларнинг чайқала-ётган тунд шохлари бир-бирларига нималарнидир шивирлашади.

Теварак-атроф сокин. Фақат чўллардан бўриларнинг чўзиқ улиш-лари ва бойўғлиларнинг ваҳимали овозлари сукунатни бузиб турар-ди.

Бу тун донья Марианнанинг сирли саёҳатига жуда ҳам боп кел-ганди. Қиз бир дақиқа ўйлаб турганидан кейин зинадан тез ва шах-дам тушди-да, боққа кирди. Вужудларидаги ғалати ҳаяжонни босиш-дан ожиз қолган эркаклар унинг кетидан одимлашарди.

Мўғийлан дарахтлари олдида ҳаммалари тўхташди. Тигреро билан Парадес асбобларни қўлга олишди, маркиз билан дон Руис эса фо-нусларни кўтаришди. Ҳаттоки асрий дарахтлар остида қуюқлашган зулматда ҳам қиз одимини секинлатмасди. У нақ кундуздагидай хиё-бонларнинг кўплаб бурилишлари оралаб борарди. Унинг майда одим-ларидан ердаги қум оҳиста гижирларди.

Маркиз билан дон Руиснинг қизиқиши борган сари ортарди. До-нья Марианнанинг димоғи чоғлиги ва дадиллиги икковларини ни-мадандир умидвор қилгандан юраклари гупиллаб урарди.

Парадес билан тигреро ҳам бу сирли юришга қизиқиб қолишганди. Бироқ уларнинг хаёллари қизнинг ҳақиқий мақсадидан жуда олис-ларда эди. Улар, қандайдир махфий ишни бажаришимиз керак экан, деб ўйлашарди. Донья Марианна ҳамон илгариларди. Гоҳо тўхтарди-да, ўзича нималарнидир шивирлаб, қўналғада олган кўрсатмаларни эсларди. Дадиллик бир дақиқа ҳам уни тарк этмас, мўлжални тўғри олганига ишонч ҳосил қилганидан кейин ортга қайтмай, шахт билан олдинга ташланарди.

Зим-зиё тун теварак-атрофдаги манзарани ажиб кўрсатади, ҳатто-

ки энг таниш нарсаларнинг ҳам ташқи кўринишини ўзгартириб юборарди. Табиат ўзи яратган ҳар бир нарсага саҳийлик билан бағишлаган беҳисоб ранглар тунда йўқолиб кетади. Бирорта нарса ажралиб турмай, ҳаммаси яхлит бўлиб кетади. Офтоб чарақлаб турганда жилвагар кўринган жой қоронғиликда тунд ва мудҳиш кўринади.

Шунга қарамай, донья Марианна дадил олдинга борарди. Охири у тўхтади.

– Фонусларни ёқинг, – деди у.

Бу унинг мовий хонадан чиққандан бери айтган дастлабки сўзлари эди.

Айтгани зумда бажо бўлди. Донья Марианна битта фонусни қўлига олди, бошқасини эса акасига узатаркан, деди:

– Менга тутинг.

Улар тўхтаган жой боғнинг ўртаси эди. Бу сийрак ва мажмағил ўтлар ўсган майсазорга ўхшарди. Уртасида қабрами, сағанагами ўхшанган ва баҳайбат тошлардан қалаштириб ишланган дўнглик бор эди. Асиенда эгалари бу ёдгорликнинг виқор билан туришини ёқтириб қолганларидан унга қўл теккизмай асраб келишарди. Қадимий ривоятларга қараганда, бу ерга Сиболанинг энг қадимги шоҳларидан бири кўмилган экан. Шу ваздан уни “Касик мозори” дейишарди.

Де Могюер деган биринчи маркиз Американинг барча истилочилари сингари художўй одам бўлганидан ўзининг руҳонийсига бу қабрни табарруклаштиришни буюриб, гўё ўша ривоятни қонуний тусга киритилганди. У мажусийнинг қабри иблисларга макон бўлади, чўқинтириш эса шайтонларни ҳайдайди, деган ўша замонларда жуда жўяли бўлган баҳонада бу ишни қилганди. Дарвоқе, бу жой ёмон отлик эмасди, бироқ бу ерга жуда кам одам келар, нега деганда у уйдан анча олисда ва теварагини қалин буталар эгаллаганди. Ниҳоят, бу майсазор қуёшга кўндаланг турганини ҳам айтиб ўтиш керак. Қабр борлигини асиендагиларнинг ҳаммалари ҳам билишмасди. Ундан фақат асиендадан қимирламайдиганлар, яъни де Могюерлар хонадонининг аъзолари ва бир неча кекса хизматкорлар билишарди, холос.

– Э-ҳа! Бизни шу ерга бошлаб келибсан-да! – хитоб қилди маркиз. – Касикнинг мозорига!

– Ҳа, ота, худди шу ерга.

– Мен, қизим, сенинг... буни нима дейишни ҳам билмайман... Башоратинг ёки кароматинг ўзингни алдамаса, деб қўрқаман.

– Менга қаршилиқ қилмасликка сўз бергансиз-ку, ота.

– Тўғри, шунинг учун ҳам овозимни ўчираман.

– Жуда соз, ота... Ишонинг, сизнинг бу итоатгўйлигингиз яхшиликка буюради.

Донья Марианна жим қолди-да, жойни ўргана бошлади. У ҳар бир тошга диққат билан тикиларкан, уфқдаги қандайдир нуқтага қай тарзда монанд турганини аниқлашга уринарди.

– Асрий алоэлар қайси томонда? – деб сўради у ниҳоят.

– Бундан асло хабарим йўқ! – деди дон Руис.

– Ижзатингиз билан ҳозир сизга жавоб қиламан, – тилга кирди Парадес.

У теварак-атрофни бир неча сония диққат билан кўздан кечирди-да, сўнгра ўгирилиб деди:

– Сиболанинг алоэзорлари менинг рўбарўмда турибди.

– Бунга ишончингиз комилми, Парадес?

– Ҳа, нинья, ишончим комил.

Қиз бошқарувчи билан ёнма-ён турди-да, тошларга эгилиб, син-

чиклаб қарай бошлади. Шунда бирдан хурсандлигидан қичқириб юборди, кейин қаддини ростлади ва ўзини аранг босиб деди:

– Ота, ер қазिशни сиз бошлаб берасиз.

– Майли, болагинам. Қаердан бошлай?

– Мана бу ердан, – жавоб берди қиз бармоғи билан икки тош орасини кўрсатиб.

Дон Фернандо ўша ерга чўкич уриб, куч билан битта тошни кўчириб юмалатиб юборди.

– Зўр! – деди қиз. – Энди ёшларга қўйиб берамиз. Мабодо, зарур бўлса, кейинроқ яна чўкични қўлга оларсиз, ота... Руис, Мариано, Парадес, навбат сизларга! Ишга киришинглар, дўстлар! Бу тешикни кенгайтиринг, у ерга одам тушадиган даражада бўлсин.

Бу гапдан руҳланган уч эркак ишга киришишганидан тез орада тевааракларидаги ерни тош ва қум босиб кетди. Нима учун чуқур қазиваётганини эркаклардан бирортаси ҳам билмасди. Шунга қарамай, жон-жаҳдлари билан ерга ёпишишди. Ер юмшоқ, тошлар ҳам бир ҳаракат билан енгил кўча қоларди. Иш қизиби борар, чуқур кенгайар ва дақиқа сайин чуқурлашарди.

Ер қазувчилар гоҳ-гоҳ тўхтаб, нафасни жиндай ростлаб олганларидан кейин яна белкуракларга барабар ёпишишарди. Ҳамма мақбара сирини тезроқ билишни истарди.

Уларнинг олдидан бирдан тахминан икки квадрат метр келадиган тош чиқиб қолди-ю, гангиб қолишди. Ҳамма бундан ҳам каттароқ бўлса керак деган хаёлга борди.

– Нима гап, Руис? – хавотирланди донья Марианна.

– Тош чиқиб қолди. Қанча чўкичласак ҳам барибир жойидан жилдиролмаймиз.

– У ерда тош нима қилади? Бўлиши мумкин эмас! – деди донья Марианна.

– Ҳа, тош, – деди маркиз чуқурга эгилиб. – Уни синдиришга уриниш телбалик бўларди.

– Мен эса сизларга у ерда ҳеч қанақа тош бўлиши мумкин эмас, деяпман.

– Ана, ўзинг кўр, синглим.

Донья Марианна қўлига фонусни олиб, чуқурга қаради-да, ака-сига жавоб қилмай, Парадес билан тигрерога гапирди:

– Хонадонимизнинг сиздай содиқ хизматкорларига мен билан тортишиб-баҳслашишларингдан кўрқмасдан иш буюра оламан. Илтимос, қоя деб аталмиш ана шу тепа теваарагидаги майда қумларни тезроқ йўқотинглар. Шундан кейин бировнинг қавли йўқларнинг гапига ишонмайдиганларни ишонтирамай.

Парадес билан тигреро қизни бошқа гапиртириб ўтиришмади. Дон Руис синглисининг дашномидан уялганидан уларга қўшилди.

Майда тошлар олингандан кейин катта тошнинг ўзи қолди.

– Ҳўш, нима бўлди? – сўради донья Марианна.

– Тайёр, – жавоб қилди Руис.

– Ота, – деди қиз маркизга – сиз ерни чўкич билан биринчи бўлиб қазиб бердингиз, энди сўнгги бор яна қарашасиз. Манави тошни пастга тушириб юборишда ёрдам беринг.

Маркиз индамай чўкични қўлига олди-да, учта ер қазувчининг ёнига турди. Тўртовлари чўкич, белкуракларини катта тош теваарагидаги юмшоқ ерга уришди. Тошни тупроқдан ажратиб, биргаликда кўтариша бошлаганди, у бирдан чуқур тубига думалаб кетди. Шунда уларга ер ости йўлининг қорайган оғзи кўринди. Уларнинг бари ҳай-

ратдан ҳайқириб юборишди.

– Озгина хашак ёқинг, ҳавони тозалаш керак, – фармойиш берди донья Марианна.

Эркаклар шоша-пиша ўт ёқишди. Ҳаётдаги ана шундай ҳал этувчи дақиқаларда ҳар қандай оғиркарвон одамлар ҳам питиллаб қолишадди.

– Энди кетимдан юринг, ота, – қиз шундай дея фонусни олдида, дадил пастга туша бошлади.

Аввал маркиз, унинг кетидан бошқалар ҳам қизга эргашишди. Улар узунасига кетган жойдан юз метрча юрганларидан кейин нари-бери ясалган ва бир мурда ётган тахтасупага дуч келишди. Мурда жуда яхши сақланган, шу сабабли у жасаддан кўра кўпроқ қаттиқ ухлаб ётган одамга ўхшарди. Унинг ёнида эса бошқа одам суяклари тўзғиб ётарди.

– Бу сағана остига кўмилган касикнинг танаси бўлса керак, – деди маркиз.

– Адашасиз, ота, бу кончининг жасади, манави сағана деб аталган нарса эса амалда тилла кони. У асрлар мобайнида ана шу жонсиз тананинг муҳофазасида бўлган, энди эса бизга жамол кўргазди. У қўлдан кетган барча нарсаларингизнинг ўрнини тўлдиради, ота!.. Қаранг! – қўшимча қилди у фонусини кўтариб.

Маркиз ҳайратдан қичқириб юборди. Кон деворининг ҳамма жойидан тиллага бой қатламлар чиқиб турарди. Буларнинг бари олтинлигига шак-шубҳа қолмаганидан маркизнинг боши айланиб кетди. Бошига тушган мусибатдан куйиб ётган бу одам суянганидан нажоткор замин бағрига беҳуш йиқилди.

38. КВИТОВАКНИНГ ИШҒОЛ ҚИЛИНИШИ

Дель Торо асиендасида юқорида тасвирланган воқеалар билан бир вақтда Квитовак қалъасида ҳам бениҳоя жиддий воқеалар содир бўлмоқда эди.

Сенатор дон Руфино Кидд билан хайрлашиши биланоқ қисқа тараддуддан кейин ишончли соқчилар билан Квитовакка жўнади.

Дон Руфино шаҳарга эртасига эрталаб саккизда етиб келди-да, ўша заҳотиёқ капитан Маркос де Нисани кўришга ошиқди. Капитан эса уни совуқ қарши олди. Суҳбат асносида капитаннинг энсаси қотаётгани сенаторнинг назаридан қочмади, албатта, бироқ шунда ҳам сир бой бермади.

– Қадрли капитан, – гап бошлади дон Руфино салом-алик қилганларидан кейин, – менинг зиммамга Мексика ҳукуматининг Сонора штатидаги ҳарбий маъмурлар олдида вакил бўлишдек буюк шараф юкланган. Бундан иккита сабабга кўра бахтиёрман. Капитан унсиз таъзим қилди.

– Биринчидан, – сенатор ҳар маҳалгидай жилмайиб гапида давом этди, – сиздай ажойиб кабельеро билан танишиш имкони туғилди. Иккинчидан, ҳамкорлигимизни ёқимли нарсадан бошлаш учун сизга полковник унвони берилишига ҳаракат қилдим. Бундай унвонга кўпдан бери муносибсиз. Мен президентнинг сизга шундай унвон берганлиги ҳақидаги буйруқни ўзингизга топширишга ҳам мушарраф бўлиб турибман.

Сенатор шундай дея портфелидан ҳукуматга дахлдор хатжилдни олди-да, беихтиёр қўл чўзаётган дон Маркосга узатди.

Сенатор усталик билан ўйланган бу иш қанақа таъсир қилажаги-

ни тўғри мўлжалга олганди. Хизматлари кечроқ бўлса ҳам инобатга олинганидан сенаторга тезда жавоб қилолмади. Сенатор эса бу янги полковникни зумда ўзига мойил қилиб олганди. Энди дон Руфинонинг бирорта кўзда тутилмаган иш бўлса ҳам кўнгли тўқ, дон Маркосдан сира ҳам хавфсирамасди. У қўлини совуқ сувга урмай, дон Маркосни ўзидан жуда ҳам миннатдор қилиб қўйганди-да.

Амалда эса Ариспа губернатори бир неча кун муқаддам президентдан капитаннинг унвони оширилгани хусусида буйруқ олганди. Бундан тасодифан воқиф бўлиб қолган сенатор буйруқни Квитовакка ўзим олиб бораман, деди. Губернатор, турган гапки, бунда ҳеч қандай гараз кўрмай, дон Руфинога ишонди, у эса бундан усталик билан фойдаланиб қолди.

— Энди, қадрли полковник... — сенатор гўё де Ниса миннатдорчилик билдиришини тўсмоқчи бўлгандай гап бошлади, — сиз билан шахсан ўзимга дахлдор иш юзасидан гаплашишга ижозат берасиз.

— Бош устига, кабальеро, — жавоб қилди полковник. — Мендан нима хизмат?

— О, фақат маслаҳат берсангиз бўлгани! — дон Руфино унинг гапини бўлди. — Бир оғиз қилиб айтадиган бўлсам, гап бундай: ўзингизга ҳам маълум бўлса керак, мен сизнинг бир қариндошингиз — маркиз де Могюер билан жуда дўстман. Ҳатто унга қариндош бўлай, деб турган жойим ҳам бор.

Дон Маркос тасдиқлагандай бош ирғаб қўйди.

— Бироқ, — гапида давом этди сенатор, — хабарингиз бордир, маркизнинг ишлари чатоқ, тўғрироғи, ўртамизда қолсин-у, хонавайрон бўлиш арафасида. Унга бир неча марта кўмак беришга муяссар бўлдим. Бироқ, сизга айтсам, бирорта хонадоннинг бошига бунақа мусибат тушганида энг яхши ниятлар ҳам ижобий натижа бермади. Наридан борганда фалокатни сал орқага суриш мумкин. Фақат дўстим бўлибгина қолмай, яқин орада қариндошимга айланадиган бу одамга нимаики бўлмасин яхшилик қилмоқчи бўлганимдан унинг ҳамма берган векселларини сотиб олдим. Бошқача қилиб айтганда, унга ягона қарз берган одам мен бўлиб қолдим, жўнроқ қилиб айтадиган бўлсам, маркиз энди сира ҳам қарздор эмас. Маркизнинг барча векселларини бир одамга сотиб олишни буюриб, унга шу ерда учрашув тайин қилувдим. Ҳозирда унинг келишига кўз тутиб турибман.

— У бир неча кундан бери шу ерда, — жавоб қилди полковник.

— Ростданми?! — сенатор устомонлик билан ажабланди. — Чамаси, у мен ўйлагандан ҳам чаққонроқ экан. Яхши! Энди сиздан бир хизматни илтимос қиламан, холос.

— Хизматни? — сўради полковник ишонқирамай.

— Ҳа, — сенатор сира тап тортмай гапида давом этди: — Очиғи, сизга илтимосимни қандай айтишни ҳам билмайман. Тушунинг, ўша одам билан ҳар қанча дўст бўлишимга қарамай, юзига шартта: “Бир олам қарз бўлган экансиз, мен ҳамма векселларингизни сотиб олдим. Мана улар. Олинг-да, ёқиб ташланг, бировдан қарзингиз қолмайди”, дейишим қандайдир ноқулай. Бундай қилганда ҳозироқ қандайдир шарт қўядиган, бирон-бир келишув таклиф қиладиган одамга беихтиёр ўхшаб қоламан. Мен эса, очиғи, бунақа аҳволда қолишни истамайман ва бирорта дурустроқ дўстимиз мадад қилмаса, боши берк бу кўчадан чиқолмайман.

— Ҳа, сиз чиндан ҳам шундай қилмоқчимисиз? — ҳайқирди полковник завқи ошиб.

– Ҳа, худди шундай, – жавоб қилди сенатор оҳиста ерга боқиб.
 – Бу олийжаноблик ва мурувватли иш!
 – Йўг-е! Аксинча, бунинг бари мен учун табиий нарса. Дон Фернандо – дўстим, унинг қизига уйланмоқчиман. Менинг ўрнимда ким бўлса ҳам шундай қиларди.
 – Оҳ, гапирманг, ҳамма ҳам бунақа қилавермайди. Афсус! Сиздай олийжаноб одамни кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмайди!
 – Бу ҳол яхшимас, албатта.. чатоқ.. Мен башарият деб қайгураман, – деди дон Руфино қўлларини кўкка чўзиб.
 – Менга бир хизмат бор, девдингизми, сенатор?
 – Ҳа, арзимас бир хизмат. Гап шундаки, мен шу бугуноқ ўша лаънати векселларни сизга тутқазиб, уларни шахсан маркизга беришингизни илтимос қилмоқчийдим. Буни яхши ниятда қилганимни тушунтириш мендан кўра сизга осонроқ бўлади. Бундан ташқари, мен бу билан керилмоқчи эмасман ва бу нарса маркизнинг қизига оғиз солишим борасидаги жавобига таъсир қилишини сира ҳам истамайман. Шуни унга тушунтирсангиз, бас.

Сенатор ана шундай олийжаноблиги билан полковникни довдиратиб, чиқиб кетди. У дон Порфиадо тушган майхонага ошиқди.

Дон Руфино альгвасил қўлидан векселларни олди-да, хизматига яхши пул берди. Сўнгра у билан қалъа дарвозаси олдида ажрашди.

У полковник олдида хушчақчақ ҳолда шошилмай қайтаркан, ўзича гўнғилларди: “Хўш, энди биз чақувларингиздан чўчимаймиз, муҳтарам Кидд!.. Ҳа, дарвоқе, у қайга даф бўлди? Яна учрашганимизда ундан буткул қутулишга тўғри келади”.

Дон Руфино келганида полковник де Ниса зобитлар даврасида бўлиб, дон Маркос уларга полковник унвонига сазовор бўлганини айтаётган эди. Комендант сенатор қайтиб келганидан фойдаланиб, уни қўли остидагиларга таништирди. Бунда у ҳаммалари сенаторга бўйсунушлари кераклигини, у ҳукумат томонидан бу ерга ҳарбий операцияларни кузатгани юборилганини ҳам кўшиб кўйди.

Офицерлар эҳтиром билан таъзим қилишди. Сўнгра бош эгиб хайрлашишди-да, чиқиб кетишди.

Дон Руфино билан дон Маркос холи қолишди. Бу сафар ўрталаридаги совуқлик ариб, ўрнини дўстона илиқлик эгаллади.

– Хўш, қалай? – сўради полковник.

– Тайёр, – жавоб қилди сенатор векселларни кўрсатиб.

– Карамба! Бунақа ишларда жуда эпчил экансиз.

– Яхши ишлар доимо тез битади. Мана ўша векселлар, мендан бу матоҳларни олинг-да, билганингизни қилинг! Уф! Улардан қутулганимга шукур-е!

Сенатор шундай дея жуда енгил тортгандек, бир даста векселни столга ташлади.

– Битта гап, кабальеро! – деди полковник кулиб. – Мен ўзингиз айтган бу матоҳни оламан, албатта, бироқ олганимга тилхат бераман.

– Йўг-е! – сергакланди сенатор. – Унда ҳамма ишни бузасиз!

– Нимага энди?

– Кераги йўқ! Дон Фернандо мендан бурчли бўлиб қолишини истамайман.

Даҳлизда шовқин-сурон кўтарилмаганида полковник ўз гапида туриб олиши ҳам мумкин эди. Хонага ўтакаси ёрилган бир киши учиб кирди-да, жони борича:

– Ҳиндилар! Ҳиндилар! Ҳиндилар босиб келяпти! – деб бақирди.

Бу Кидд эди. Унинг башараси, қўли қон, дабдала бўлган усти-бошини қалин чанг босганди. Ўз таъқибчиларидан аранг қутулгани шундоққина кўриниб турарди.

Ташқарида тобора кучаяётган гувуллаш Кидднинг сўзлари ростлигини тасдиқлаб турарди.

Полковник билан сенатор ирғиб туришди.

– Киддмисан?! – хитоб қилди полковник.

– Ҳа, менман... Фурдатни кеткизманг, капитан, мажусийлар изимдан келишяпти! Улардан ярим соатлик йўл ўзиб кетдим, холос.

Дон Маркос ҳеч нимага қулоқ солмай, шоша-пиша чиқиб кетди.

– Қаердан келдинг? – деди дон Руфино каллакесарга ёлғиз қолишлари биланоқ.

Кидд ичкарига кириб, сенаторни кўрганида юзи тиришгани дон Руфининг назаридан четда қолмаганди.

– Нима ишингиз бор? – Кидд жаҳл билан жавоб қилди.

– Билишим керак.

– Ҳар кимнинг ўз иши бор! – қароқчи кулимсираб қўйди.

– Яна бирорга шумликни бошладингми?

– Эҳтимол! – дайди истехзо аралаш тиржайди.

– Балки менга қаршидир?

– Қайдам!

– Айтасанми-йўқми?!

– Ўзингиз билиб турганингиздан кейин айтишнинг нима кераги бор?

– Бундан чиқди, менга қарши янги найранг бошлабсан-да?

– Эҳтиёт чораларини кўряпман, холос.

– Ярамас! – ўшқирди сенатор.

– Бақирманг, – Кидд нафратомуз елка қисди. – Мен сиздан кўрқмайман. Барибир мени ўлдиришга ботинолмайсиз.

– Нега ботинолмас эканман?

– Мабодо уйда бунақа иш қиладиган бўлсангиз капитан сизни кечирмайди, сизга тоби ҳам йўқроқ, шунинг учун бу ишни қилолмайсиз.

– Адашасан, нобакор. Ҳозир сенга кўрсатаман!

– Нима дедингиз?! – деди дайди ваҳимада ортга тисариларкан.

Дон Руфино кўз очиб-юмгунча дон Маркоснинг столдаги тўппончаларидан бирини олди-да, Кидд хонадан қочиб чиқишга улгурмасиданоқ ўқ узди. Қароқчи кўкрагидан ўқ еб, қулади.

– Кунинг битди, босқинчи! – ҳайқирди сенатор тўппончани бир четга улоқтираркан.

– Ҳа, мен ўламан, бироқ ўчимни оламан, – шивирлади қароқчи. – Қойил қилдингиз, маэстро, бироқ тезда ўзингизга ҳам навбат келади.

Кидд талвасаланиб, жон таслим қилди. Унинг ўлим талвасасида бужмайиб қолган жонсиз юзи ҳам хунук кўринганидан сенатор бундан бир қалтираб кетди.

– Нима бўлди? – деди полковник хонага шоша-пиша кираркан.

– Айтарли ҳеч нима, – дон Руфино бамайлихотир жавоб қилди. – Жаҳл устида манави ярамасни ўлдириб қўйдим.

– Зўр бўлибди. Афсуски, мендан эпчиллик қилибсиз. Унинг хоинлигига ҳозиргина далил олувдим-да... Ҳой, ким бор! Манави ўлаксни олиб, кўчага улоқтиринглар! – ҳайқирди полковник.

Югуриб кирган аскарлар буйруқни бажаришди.

– Нима, ҳиндилар чиндан ҳам яқинлашишяптими? – қизиқсинди сенатор.

– Отларининг чанги кўриняпти. Бир дақиқани ҳам бой бермаслик керак. Сизга ишонсам бўладими, сенатор?

– Тўла-тўқис.

– Ундай бўлса кетдик.

Икковлари чиқишди.

Кидд чиндан ҳам ўзига хос макиавеллизм¹ билан янги хиёнат тайёрлаган ва ўзи унинг биринчи қурбони бўлганди.

Шаҳар сергалва эди. Кўчаларни ўз масканларига шошилган аскарлар, ваҳимада қолганларидан қаёққадир чопаётган чоллар ва болалик хотин-халаж, қўрққанидан юзлари буришган пеонлар тўлдирганди. Подачилар истехкомлардаги ўз жойларини эгаллашга чақирилганларидан довдираган моллар ҳар ерда юарди. Олисидаги чанг-тўзон булутида қалъа деворлари томон қуюндай учиб келаётган ҳинди суворийлари кўринди.

– Улар кўп! – шивирлади сенатор полковникнинг қулоғига.

– Улар жуда кўп, – жавоб қилди полковник. – Бироқ секинроқ гапиринг! Сир бой берманг!

Орадан йигирма дақиқалар ўтди. Бу бениҳоя ваҳимали тинч-сукунатда Квитовак ҳимоячилари душманни кузатиб, ўзларига томон ёпирилиб келаётган даҳшатли хавфни кўра олишлари мумкин эди. Ҳа, бу ҳиндиларнинг чегарадагиларга одатдаги пала-партиш босқинларидан бири эмасди. Бу сафар гувоҳлардан бирининг сўзлари билан айтганда “ҳиндилар денгизи қирғоғидан тошганга ўхшарди”.

Ҳиндилар от қўйиб келишарди. Кўпчилигида милтиқ бор эди. Улар эгарларининг қошига эгилиб, найзалари, камонлари ва милтиқларини ҳавода ўйнатганларича ваҳима билан ҳайқариб келишарди.

Суворийлар қалъа деворига етиб келганларидан кейин бирдан узангига оёқ тираб, мексикаликларга милтиқ ва камонларидан дўлдай ўқ ёғдиришди. Аскарлар бунга жавобан ўт очишди. Чўлда тўзиб кетган ўнларча отлар аскарларнинг ўқлари бекор кетмай эгаларини қулатганидан дарак берарди.

Бахтга қарши кун ботиб қолди. Тунги ҳамлаларнинг ишқибозлари бўлган ҳиндилар қоронғида қалъа олдида пайдо бўлишни режалаштирганлари турган гап эди.

Полковник жуфтакни ростлашини олдиндан билиб, энг довурак чавандозлардан элликтасини захира отрядга қолдирди-да, уларга янги фармойиш берилишини кутиб туришни буюрди.

Ҳиндилар биринчи ҳужумлари қайтарилганидан кейин ўқ етмайдиган масофага боришди-да, бошқа ҳамлага ўтишмади. Фақат озгина аскарларгина қизишиб кетган отларида қалъа деворлари тагида сочилиб ётган ярадорларни теришар ва эгасиз отларга сиртмоқ ташлаб юришарди. Полковник уларга ўқ узишни ман қилди. Буни у раҳмдиллигидан бундай қилмади, балки гарнизонда ўқ-дори кам қолган, уларни тежаш керак эди.

Бу орада оқшом чўкиб, атрофни зим-зиё тун қоплади. Ҳиндилар олов ёқишмади. Бу эса полковникни жуда хавотирга солди. Орадан бир неча соат ўтса ҳам ҳиндилар ҳамон ҳужумга ўтмаётганди.

Шаҳар ва унинг чеккалари узра одамни эзадиган сукунат чўкди. Ҳиндилар гўё бир имо билан гумдон бўлганга ўхшарди. Мексикаликлар зим-зиё тунда ҳаракат қилаётган ёки ўрмалаётган каллаларни кўриш учун ҳар қанча уринишмасин, бари беҳуда эди. Чунки ҳеч ким кўзга кўринмас, бирорта овоз эшитилмасди.

¹ М а к и а в е л л и з м – мақсадга эришишда ҳеч нимадан тап тортмайдиган айёр ва ақлли сиёсат. Уйғониш давридаги итальян давлат арбоби Макиавелли номи билан аталган.

Одам таҳликада қолиб, хавф-хатар яқинлигини кутган пайтидагидан ҳам эзадиган сукунат бўлмаса керак.

Бирдан улкан аланга чеккадаги далаларни ёритиб юборди. Аланганинг ажиб шуъласида ҳамма ёқдан шарпалар иригиб чиқиб, кучли, даҳшатли қийқириклар билан мексикаликларнинг қулогини батанг қилди. Уша лаҳзада қамалдагиларнинг бошларига ёмғирдай ўқ ёғилди, қалъа кўтармасининг тепасида эса ҳиндиларнинг бошлари кўринди.

Ўрмон узра ёнаётган аланга баҳайбат машъал янглиғ уларнинг йўлларини ёритиб турарди. Мексикаликлар билан ҳиндилар ўртасида беомон қўл жанги бошланди.

Битта ҳинди ўлса, зумда ўрнини бошқаси эгалларди. Мексикаликлар ҳар қанча мардоналик кўрсатиб, жон-жаҳдлари билан солишсалар ҳам ҳиндиларнинг тобора кўпайиб бораётган қудратли тўлқини истеҳкомнинг ҳамма ёғидан ёпирилиб, ниҳоят қалъа ҳимоячиларини комига ютган фурсат ҳам келди.

Квитовак ишғол қилинди. Ҳимоячиларнинг бундан бу ёғига қаршилиқ кўрсатишларидан наф чиқмасди. Анча-мунча уйлар ёнарди. Яна бирмунча фурсатдан кейин бутун шаҳар ёппасига ёна бошлади.

Полковник билан сенатор шаҳарни сақлаб қолиш учун сўнгги умид нури сўнгунча мардона жанг қилишди. Кейин улар бу қиргинда бир амаллаб тирик қолганларни сақлаб қолишга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишди. Йўл-йўлакай омон қолган ҳимоячиларни йиғиб, полковник де Нисанинг захирадаги отлиқ эскадрони турган асосий майдонга ташландилар. Ҳаммалари отларига минганларидан кейин полковник чекинишга буйруқ берди.

Мўъжазгина отряд йўлда дуч келганларни бамисоли қуюндай тўзи-тиб учарди. Отряд одамларининг учдан бирдан айрилиб бўлса ҳам душмандан олислашиб, дель Торо асиендаси томон йўналди.

39. ҚОТИЛ ФОШ БЎЛДИ

Маркизнинг беҳуш ётиши кўпга чўзилмади. У ўғли билан қизининг саъй-ҳаракати билан тезда ўзига келди. Шунда унинг биринчи айтган сўзлари донья Марианнага мурожаат қилиш бўлди.

— Она қизим! — шивирлади у қизини кўксига босиб. — Сен халоскоримсан!

Қиз уялган кўйи отасининг қўйнидан сирғалиб чиқди.

— Демак, сўзимнинг устидан чиққанимни эътироф этаркансизда, ота?

— Бўлмаса-чи! Бу ердаги бойлик мен йўқотганларимдан йигирма марта кўп, — деди маркиз тиллали қатламларини кўздан кечириб.

Қиз суюнганидан чапак чалиб юборди:

— Хурсандман! Жуда хурсандман! У мени алдамаслигини билардим.

Дон Фернандо қизи суюнганидан беихтиёр айтиб юборган бу сўзлардан ҳайратда қолди:

— Кимни гапиряпсан ўзи, қизим?

— Менга бу хазинанинг сирини очган аёлни-да.

Маркиз бошқа суриштириб ўтирмади.

— Мариано, — деди у тигрерога, — сиз бу ерни қўриқлашга қола-сиз. Бирорта ҳам одамни конга яқин келтирманг.

— Хотиржам бўлинг, ми амо, — жавоб қилди довьорак йигит. — Мен тирик эканман, унга бирорта жон яқин келолмайди.

— Саломат бўлинг! Эрталаб ўрнингизга бошқа одам келади, — деди маркиз.

— Кечроқ келса ҳам майли, ми амо! — жавоб қилди тигреро. Шундан кейин барча иш қуроллари ва фонусни олди-да, ўлик танадан бир неча қадам наридаги чуқурга ўрнашиб олди.

Қолган тўрт киши шоша-пиша қасрга қайтаркан, маркиз де Могюер хонадонини қашшоқликдан қутқарган мўъжизакор кашфиёт ҳақида гаплашиб боришарди.

Ҳаммалари мовий меҳмонхонага киришди. Вақт алламаҳал бўлганига қарамасдан улар топилдикдан олган таассуротларини ўзаро баҳам кўришни хоҳлашарди.

— Бундан чиқди, бу тилла кони борлигини ўзинг пайқамаган экансан-да? — деди маркиз қизига. — Буни ҳозиргина бўйнингга олувдинг.

— Албатта! Биттаси бу хазинани қандай топишни батафсил тushунтирувди.

— Ўша ким экан ва бу мулкни қандай қилиб мендан ҳам яхши биларкан? Хонадонимиз бу мулкка уч юз йилдан бери эгалик қилади ва бунақа кон борлиги оила аъзоларимиздан бирортасининг хаёлига ҳам келган эмас.

— Афтидан, бунинг сири жуда қаттиқ сақланган экан-да.

— Шундай бўлса керак. Бироқ ким сақлаганикин?

— Ким бўларди, бизгача бу ерларга эгалик қилганлар-да!

— Ҳазилингни қўйсанг-чи, қизгинам! У шўрлик ҳиндилар аллақачон йўқ бўлиб кетишган.

— Менимча, адашасиз, ота, — гапга аралашди дон Руис.

— Сиз шама қилган қабила ҳали ҳам борлигини мен яхши билман, сеньор, — Парадес дон Руиснинг ёнини олди. — Қолаверса, у папагослар иттифоқидаги энг қудратли халқдир.

— Ҳиндилар айтилган сирни жуда қаттиқ сақлашларини ўзингиз биласиз, ота, — кўшимча қилди донья Марианна.

— Буниси тўғри. Бироқ улардан бири барибир сенга валдирабди-да!

— У аёл киши! — тўғрилаб қўйди Марианна.

— Майли, аёл бўла қолсин. Мана энди баъзи нарсаларни билиб олдик. Бу коннинг сирини сенга аёл киши айтган. Гапиравер, қизим.

— Афсуски, буни гапиришим ман этилган, ота.

— Ҳим! Ман этилган...

— Ҳа ота, ман этилган. Дарвоқе, ўзингизни босинг. Бу кон бутунлай сизники. Қонуний мулкингиз. Унинг эгаси, аниқроғи, соҳибаси бўлган аёл уни сизга туҳфа этди.

— Садақами? — гўлдиреди маркиз.

— Йўқ, совға. Уни олаверинг, ота, ўлай агар! Дарвоқе, ушбу аёл яқин кунларда сизга ўзининг кимлигини айтадиган бўлди...

Эртасига эрталабданоқ конда иш бошланди. Маркизнинг буйруғи билан бошқарувчи бу ишларга ўзи ишонадиган ўнта одамни ажратди. Улар ганимлардан чўчиб, асиендага кўчиб ўтган ҳиндилар эди.

Кон ундан жасад топилган пайтда қандай аҳволда бўлса, ўшандайлигича беркитиб ташланганди. Қазиб чиқарилган, бироқ конда қолган жинсларнинг ўзида ҳам анча-мунча олтин бор эди. Беш-олти кунлик ишдан кейин тўпланган олтин маркизга фақатгина қарз-қурзларидан имконини бермай, балки хўжалигини юргизиш учун бир қисмини ажратишга ҳам яради.

— Қизим, — деди бир куни маркиз донья Марианна ётоғига кетмоқчи бўлиб турганида, — ҳали дон Руфинонинг таклифига жавоб бермадик, айтган саккиз кунинг эса аллақачон ўтиб кетди. Парадесни эртага шаҳарга юбораман. Дон Руфинога жавоб ёзиб, ундан бериб юборай девдим.

Қиз титраб кетса ҳам ўзини қўлга олиб, жавоб қилди:

– Кабальеронинг таклифидан хурсандман, албатта, Бироқ бошимизга уруш ёмон таҳлика солиб турган пайтда бунақа нарсанинг мавриди эмас-ку, ота?

– Ихтиёринг, қизим. Сени шоширмоқчи эмасман. Сенаторга ҳозирча шундай жавоб қилатураман. Ҳа, мабодо ўзи келиб қолса, нима деймиз?

– Унда нима жавоб қилишни ўйлаб кўрамиз, – деди донья Марианна жилмайиб.

– Буниси ҳам ҳақиқат! Асти бунақа тиқилинч қилмаслигим керак. Тунинг хайрли бўлсин, қизим! Биз бу ерда аканг билан эрталабгача ёзув столидан жилмай ишлаб чиқсак керак.

Донья Марианна чиқиши билан хонага Парадес учиб кирди.

– Бемаҳалда безовта қилаётганим учун узр, сеньор маркиз, – деди у, – асиендага тигреро Мариано оиласи билан келди! У бир-биридан гаройиб ва даҳшатли хабарлар келтирди. Ундан ўзингиз сўраб-суриштирсангиз бўларди...

– У нималар деяпти? – хавотирланиб сўради хонага кириб келган дон Руис.

– Ҳиндилар қўзғолон кўтарибди, Квитовакни олибди, ўт қўйиб, одамларини қирибди.

– Қандай даҳшат! – хитоб қилди маркиз.

– Бечора дон Маркос! – деб юборди дон Руис.

– Ҳа-ҳа, у Квитовакнинг комендант-ку! Нақадар бахтсизлик! – ух тортди маркиз.

Хонага Мариано кирди. У Квитовак олиншини бошдан-оёқ гапираркан, биз юқорида тўхталган воқеаларни бирмунча ошириброқ айтиб берди.

Кундалик ҳаёт ғалати воқеаларга бой бўлди. Бироқ уларнинг энг ақл бовар қилмайдига хунук хабарларни ниҳоятда тезлик билан тарқалишидир. Масалан, қандайдир уч соатда Квитовак олинганлиги воқеа содир бўлган жойдан ўн лье нарида бўлган тигрерога бутун тафсилотлари билан маълум бўлганига нима дейсиз? Марианонинг ўзи бу саволга жавоб беролмасди. Унга кимдир айтган. Бироқ ўша ким? Бу унинг ўзининг эсида ҳам йўқ.

Бу нохуш хабарлар маркизни ўйлатиб қўйди. Йўлларда талончилар тўлиб-тошиб ётибди, ҳамма ёқда ҳиндилар, бундай пайтда Парадесни Ариспага юборишни ҳаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Аввало қасрни жанговар ҳолатга келтиришни ўйлаш керак эди. Ҳиндилар ҳар соатда ҳужум қилсалар, ажаб эмасди.

Алламаҳал бўлганига қарамай, дель Торо асиендасидагилар тезда ҳаракатга тушиб кетишди. Кўриқчилик масканлари кучайтирилди, асиенданинг турли жойларига ёрдамчилар жамланди.

Кеча ана шундай ташвишлар билан ўтди.

Офтоб чиққанига икки соатлар бўлган. Кечаси ухламаганидан толиққан маркиз пича мизғимоқчи бўлаётганди. Соқчилар унга кўпсонли отлиқлар отряди асиенда томон келаётганини хабар қилишди.

Маркиз қўлига узун дурбинни олиб, минорага чиқаркан, улар мексикаликлар эканликларига ишонч ҳосил қилди. Бироқ орадаги масофа олислигидан улар аскарларми ё деҳқонларми – билиб бўлмасди. Ҳар қалай, душманлардан асиендада яширинишга ошиқаётган бу одамларни кутиб олишга ҳозирлик кўришга буйруқ берди.

Отлиқлар асиенда дарвозасига етиб келгунларича бирмунча вақт ўтди. Келганлар аскарлар бўлиб, уларга полковник де Ниса билан

дон Руфино бошчилик қиларди. Отлар ҳам, одамлар ҳам аранг оёқда турар, чавандозларнинг башаралари ва йиртилган мундирлари чанг билан қонга беланганди. Бу тинкаси қуриган одамларнинг қаттиқ жангдан бир амаллаб чиқиб, қутулиб қолганлари шундоққина кўри-ниб турарди.

Маркиз келганлардан ҳозирча ҳеч нимани сўраб-суриштирмай, уларга ёрдам кўрсатиш ва дам олишлари учун алоҳида жойлар беришни буюрди.

Дон Маркос билан дон Руфино қўққисдан келиб қолишганини тушунтирган бўлишди-да, ўлгудай чарчаганларидан ўзларини гуппа ташлашди. Уларни уйғотишга уринишмади ҳам. Шу ҳолатда ажратилган хоналарга элтишди.

Маркиз меҳмоннавозлик бурчини шу тариқа ўтаганидан кейин ўғлига асиенда кўриқчиларига кўз-қулоқ бўлиб туришни буюриб, оромгоҳига йўналди.

Пешинга томон олисдан яна бир кўпсонли отлиқлар кўзга чалинди. Дон Руис булар фақат оқ танли овчилар ва трапперлардан иборатлигини билди ва уларни ўзларига тарафдор санаб, ўт очишни буюрмади. Юзларча отлиқдан иборат бу отряд асиенда ҳимоячилари сафини тўлдирадиган ёрдамчилар бўлишини ўйларкан, дили ёришди.

Бироқ дон Руис бу отлиқлар сўқмоқдан асиендага батартиб ва даядил кўтарилашаётганини кўриб, гумонсирашга тушди ва хиёнат деган гап ялт этиб хаёлига келди.

У Парадеснинг олдига югуриб бориб, дарвозани очмасликни буюришга тушди.

Парадес у оғиз очмасданоқ гапини бўлди:

- Сиз, чамаси, уларни яхшироқ кўрмаганга ўхшайсиз, ниньо.
- Аксинча, яхшироқ кўрганим учун ҳам шундай буюряпман.
- Демак, яхшироқ кўрмабсиз. Наҳотки, ҳаммадан олдин келаётган одам садоқатли дўстингиз эканини танимаган бўлсангиз?
- Кимни айтаётганингизни тушунмаяпман.
- Кимни бўларди, Соҳибчангални-да!
- Соҳибчангал улар билан биргами?
- Аниқроғи, ҳаммадан олдинда, ниньо.
- Ундай бўлса, дарвозани очинглар.

Овчилар шундан кейин ҳатто асиендадагилар билан гап қотишмади ҳам. Очиқ дарвозадан бирорта ҳам ўқ отмай, асиендага кириб олишди. Дон Руис ўзига яқинлашиб, қўлини узатган киши Соҳибчангал эканлигини зумда таниди.

- Менга бир хизмат қилсангиз, дон Руис, — деди овчи унга.
- Қулоғим сизда, — жавоб қилди дон Руис.
- Сизга синглингиз ҳузурида икки оғиз гапим бор... Ҳа, яна битта гап: ёнимда битта одам бўлади. Бундан ташқари, тўғрилигини ўзингиз тезда эътироф қиладиган айрим сабабга кўра, ўша одам маълум пайтгача кимлигини пинҳон тутати. Розимисиз?

Дон Руис иккиланди.

– Нимадан хавфсираяпсиз? — гапида давом этди овчи. — Наҳотки менга ишонмасангиз? Ё мени ишончингизни суиистеъмол қиладиган одам деяпсизми?

- Йўғ-е! Мутлақо. Бу гап хаёлимга ҳам келгани йўқ, чин сўзим.
- Менинг ҳам чин сўзим, дон Руис.
- Маъқул, билганингизни қилаверинг.

Овчининг имоси билан отлиқлардан бири ерга тушди. У сербар шляпасини кўзигача бостириб кийиб олганди, узун чакмони эса гав-

дасини бутунлай яшириб турарди. Ўша одам яқинроқ келиб, дон Руисга таъзим қилди. Дон Руис бу одамга қизиқсиниб қолган бўлса ҳам мутлақо сир бой бермади. Келганларга қарашни бошқарувчига топширди-да, ўзи овчи билан сирли кишини мовий меҳмонхонага бошлади.

У ерда эса донья Марианна матони керги чамбаракка тортиб, гул текиб ўтирарди. У эшик гижирлаганидан беихтиёр қаради.

— А!.. — деди у суюниб. — Соҳибчангал!

— Кўриб турганингиздай, сеньорита, — деди овчи чуқур таъзим қилиб. — Ваъдага мувофиқ келдим.

— Ташаккур.

— Миннатдорман.

— Руис, — деди донья Марианна акасига, — янги фармойиш берилмагунча отам бу сеньорлар келишганини билмаслиги керак.

— Менга мушкул ишни буюряпсан, синглим! Айтганингни қилиб, зиммамга қанчалар масъулият олаётганимни ўйлаб кўр.

— Тушунаман, ака, бироқ гап менинг бахтим устида кетяпти. Нимага кўрқасиз? Наҳотки, бу овчини билмасангиз?

— Уни-ку биламан, Бироқ ҳамроҳи... У ким?

— Унга мен жавоб бераман, Руис.

— Уни танийсанми?

— Мендан ҳеч нима сўраманг, Руис, айтганимни қилаверинг.

— Маъқул, сен учун дамимни чиқармайман.

— Миннатдорман, ака, миннатдорман!

Шу он қўшни хонадан қадам товуши келди.

— Энди нима қиламиз? — шивирлади қиз.

Соҳибчангал унга дамани чиқармасликни имо қилди-да, қалин чакмонга ўралганидан одамдан кўра кўпроқ шарпага ўхшаб кетадиган шеригини парда ортига судради. Ўшал лаҳзада бошқа эшик остонасида полковник Маркос де Ниса билан дон Руфино Контрерас пайдо бўлишди. Улар дон Руис ва донья Марианна билан сўрашиб бўлмаслариданоқ хонага маркиз кирди.

— Хайрият, оёққа турибсизлар! — деди маркиз мамнуният билан. — Қанчалар аянчли ҳолда кириб келганларингизни эсласам... Ҳаммасининг охири бахайр бўлгани яхши-да!

— Меҳмондўстлигингиз учун жуда ҳам миннатдормиз, қариндош. Ўзимиз ҳам бунга жуда зор бўлиб тургандик-да!

— Қўйинг-е!.. Сизга хат ёзмоқчи бўлиб тургандим, дон Руфино.

— Бироқ, қадрли сеньорим... — сенатор таъзим қилиб оғиз очди.

— Жавобимни кутмовдингизми!

— Ҳа, умид қилишга ҳам ботинмовдим...

Маркиз уни гапиришга йўл бермади:

— Энг шошилинигидан бошлаймиз. Шундай мўъжиза юз бердики, сиз билан энди бемалол ҳисоб-китоб қила оламан. Ишимда рўй берган бахтли ўзгаришни мўъжизадан бошқа нарса дея олмайман. Бироқ бу ҳол ўзингизни чинакам дўстдай тутганингизни унутишимга мажбур қилолмайди, кўнглингиз тўқ бўлсин. Менга кўп яхшиликлар қилганингизни сира ҳам эсимдан чиқармайман!

Сенатор гафлатда қолганидан ранги анча ўчди. Гўё кўмак ўтингандай полковникка зимдан қаради.

— У сизга ўйлаганингиздан ҳам кўпроқ яхшилик қилди, қариндош! — хитоб қилди полковник қўшиб.

— Бу билан нима демоқчисиз? — ҳайрон бўлди маркиз.

— Гап мана бундай! Дон Руфино ишингиздаги бахтли воқеадан

беҳабар ҳолда сизни боши берк кўчадан олиб чиқиш учун барча векселларингизни сотиб олиб, менга берди-да, йўқ қилиб ташлашни ўтинди. Мана кўринг! – шундай дея полковник чўнтагидан бир даста қоғоз олди. – Бари шунда.

Бу сўзлар хонадагиларга турлича таъсир қилди. Ака билан сингил бир-бирига жуда маъюс қараб қўйишди, нега деганда маркиз энди оғиз солиб турган сенаторга йўқ дея олмаслиги икковларига ҳам аён эди.

– О, – ҳайқирди маркиз, – мен бунчалар олийҳиммат армуғонни қабул қилолмайман!

– Бегона одамдан олмайсиз, албатта, маркиз. Бироқ мен сизга сира ҳам ёт эмасман, деган умидда эдим, – деди сенатор.

Ўртага жимлик чўкди.

– Буларнинг бари жуда ғалати ва сира кутилмаган ҳолда бўлаяптики, – маркиз ниҳоят тилга кирди, – сира ҳам калламга сигмаяпти. Илтимос, дон Руфино, бу гапни эртага қолдирсак. Унгача ўзимга келиб, бурчимга биноан жавоб қиламан.

– Олийжаноб иш қилишингизни тўла-тўкис тушунаман, қадрли сеньор. Сиз хоҳлаганингизча кутаман, албатта, – жавоб қилди дон Руфино рангида қони қолмай жонсарак бўлиб турган донья Марианнага эҳтиросли кўз ташлаб.

– Албатта, жиддий ишларни эртага қолдириш керак. Буни эса бугун гаплашамиз деб анча-мунча азият чекдик, – гапга аралашди полковник де Ниса.

– Ростми, сизларга нима бўлди? Ҳиндилар Квитовакни олгани тўғрими?

– Афсуски, айна ҳақиқат. Ҳиндилар уни ишғол қилишди, шаҳар ёниб ер билан яксон бўлди. Биз кўп қурбонлар бериб, аранг душманлар орасидан чиқиб олдик. Ҳа, асиендангизга етиб олгунимизча чексиз машаққатлар чекдик.

– Худога шукрлар бўлсин, уларнинг қўлидан қутулиб кетибсизлар. Сиз, дон Руфино омон қолганингиздан, айниқса хурсандман, нега деганда аскар эмассиз-да.

– Ҳа, у қотил, – бирдан газабкор хитоб эшитилиб, кимнингдир қўли сенаторнинг вазмин елкасига тушди.

Ҳамма ўгирилиб қаради.

Соҳибчангалнинг сирли ҳамроҳи чакмони билан шляпасини олиб ташлаган ҳолда сенатор рўбарўсида тунд ва даҳшатли қиёфада турарди.

– О худойим! – сенатор ёмон даҳшатда хитоб қилди. – Родольфо! Дон Родольфо!

– Наҳотки акамсиз! Шунча йилдан кейин-а! – маркиз хурсанд бўлиб ҳайқирди.

– Оловкўз! – деб юборди донья Марианна беихтиёр.

Сашем сенаторни ўзига хос жирканиш билан туртиб юборди-да, қариндошлари даврасига кирди.

– Ҳа, укам, бу менман. Бу уйдан қувғинди бўлгандим, энди унинг халоскори сифатида қайтдим.

– Оҳ, акагинам, жигарим! – маркиз инграб юборди.

– Ўзингни бос, Фернандо. Сендан хафа эмасман ва ўч олишдан жуда йироқман. Аксинча, сени доимо укамдай кўриб юравердим, олисда бўлса ҳам назардан қочирмадим. Қани, бир қучоқлашайлик, укам, ўтмишни унутиб, учрашув қувончини баҳам кўрайлик!

Маркиз севинганича акасининг бағрига ташланди. Дон Руис би-

лан донья Марианна ҳам уларга ёпишди. Қайта топишган жигарлар бирмунча дақиқа бир-бирларини ялаб-юлқашди.

— Мен бир ёмон одамнинг шумликларини доимо бузиб турдим, — гапида давом этди Родольфо. — Менинг ҳаракатим билан Парадес сен Эрмосильодан олишинг керак бўлган пулни эсон-омон олиб келди. Сени оғир аҳволдан қутқарган кон йўлини қизингга мен кўрсатдим. Бироқ бу ерга фақат сени ва фарзандларингни бағримга босиш учунгина келганим йўқ, укам. Бу ерга битта жиноятчини одилона жазолагани келдим. Бу одам... — дон Родольфо қутурганидан ва ваҳимадан дам ҳарорати ошиб, дам музлаётган сенаторни бармоғи билан кўрсатганича давом этди, — бу одам менинг хизматкорим эди. У орқадан хоинона ўқ узиб, мени разилларча ўлдирмоқчи бўлди. Сен эса макру ҳийлалари билан бошингни боғлаб олган бу одамга қизингни бермоқчийдинг!

— О! — сенатор талвасага тушиб инграб юборди.

— Ярамас! — хитоб қилди маркиз. — Одамлар! Тезроқ келинглар! Манави ёвузни ушланглар!

Меҳмонхонага бир неча хизматкор югуриб кирди.

Улар қўл чўзишга улгурмаслариданоқ сенатор дон Родольфога йўлбарсдай сапчиб, кўкрагига ханжар уришга улгурди.

Сашем бўғиқ инграганича укаси билан ўғлининг қўлига тушди. Қотил эса бу даҳшатли ишдан кейин ханжарини улоқтирди-да, те-варакдаги кулфатда қолганларга нафратли ва тантанавор кўз югуртириб деди:

— Мен ўчимни олдим! Энди мени нима қилсанглар қилаверинглар!

40. САШЕМНИНГ ДАФН ҚИЛИНИШИ

Сенатор дон Родольфога хиёнаткорона ханжар урганидан сўнг икки кун ўтди.

Де Могюерлар хонадонининг кекса вакилига қилинган суиқасддан мексикаликлар саросимада қолишганидан фойдаланган папагослар дель Торо асиендасини битта ҳам ўқ отмай ишғол қилишди. Бироқ ҳақиқатни айтганда, ҳиндилар илгаридан кўрсатма олганлариданми ё буюк Сашем оғир ярадор бўлганидан довдираб, гангиб қолганлариданми, ҳайтовур, асиендани ғорат қилиб, одамлардан ўч олишмади.

Асиендага ҳинди қўшинлари билан бирга келган донья Эсперанса билан донья Марианна хастанинг ёнидан кетишмасди.

Дон Фернандо аламдан ўзини қўйишга жой тополмас, полковник эса бир лаҳза бўлса ҳам сенаторни дуруст одам ҳисоблагани учун ўзини сира кечиролмасди. Асиендадагиларнинг ҳаммалари чуқур кулфатда эдилар. Ёлғиз дон Родольфогина ўз ажалини кутиб ётарди.

Ҳиндилар билан келган Фрай Серапио хастанинг жароҳатини боғлаб қўйди. Ярадор кечани анча тинч ўтказди. Эрта билан роҳиб яна хастанинг хонасига кирганида дон Родольфо хотини билан жиянига чиқиб кетинглар, дегандай имо қилди.

— Қани, ҳазрат, энди очигини айтинг! — деди у роҳибга ярасини ечишга қарашаркан.

Роҳиб жароҳатга қараб юзи тундлашди.

— Уламанми? Ростми? — деди дон Родольфо роҳибнинг юзидаги ўзгаришни диққат билан кузатиб.

— Ҳамма нарса Худонинг иродаси билан бўлади, — деди ҳазрат Серапио бўшашиб.

– Тушунаман, – деди Сашем ювошгина илжайиб. – Яна неча соат умрим қолди? Фақат, илтимос, ҳазрат, бор гапни яширмай айтаве-ринг.

– Бунинг нима ҳожати бор, меҳрибон сеньор?.. – Роҳиб энди огиз очганида сашем уни гапиртирмади.

– Менга қаранг, ҳазрат, буни билишим керак. Нариги дунёга қадам қўймасимдан бу дунёдаги ишларимни битирмасам бўлмайди.

– Мабодо бирорта мўъжиза руй бермаса, – жавоб қилди роҳиб ҳаяжонлаганидан нафаси тиқилиб, – оқшомда омонатингизни эгам-нинг ўзига топширасиз.

– Ташаккур, дўстим, – Сашем шундай деса ҳам мардона юзида бирор жойи қилт этмади. – Бу ерга укамни чақиринг, у билан гапла-шишим керак. Хотиним билан жиянимни то ўзим чақирмагунимча хонамга киргизманг. Боринг, дўстим, сиз билан жоним узилгунича кўришамиз ҳали.

Роҳиб хўнграб юборишдан ўзини аранг босганича нари кетди. Ака-ука узоқ гаплашишди. Дон Фернандо кўп хунарлар қилиб, де Могю-ерлар хонадолида акасининг ўрнини олиб қўйганидан пушаймон бўлди. Дон Родольфо эса укасида ёзғиришни хаёлига ҳам келтирма-ди, аксинча, ундан зодагон авлоднинг барча огирлигини зиммасига олиб, ўзига, диди ва қарашларига тўла эркинлик бериб яшаганидан миннатдор бўлди. У жони узилай деб турган бўлса ҳам бахтли бола-ликларидagi турли воқеаларни эслаб, укасини юпатишга интилди. Гурунгда кўп гаплар айтилди, кейин маркиз ғам-ғуссадан ранги ўчиб, кўз ёшларини шашқатор қилганча хонадан чиқди. Чунки, ўзи шу чоққача ўзи тушунолмайд юрган дон Родольфонинг буюк қалби бу-тун борлиги билан кўз ўнгида намоён бўлганди-да.

Маркиздан кейин хонага донья Эсперанса билан донья Мариан-на ва Фрай Серапио киришди. Бир неча дақиқадан кейин маркиз пайдо бўлди. Бу сафар унинг ёнида Соҳибчангал бор эди.

Ҳиндиларга хос мардоналик ва матонат руҳида тарбияланган овчи бу мусибатга дош беролмай, кунни битаёзган отасининг бошида чўк тушганча хўнграб юборди.

Ота-бола бир неча дақиқа бир-бирлари билан шивирлаб гаплашиш-ди. Бу икки буюк инсон бир-бирларига нима дейишди? Бу номаълум эди. Бу суҳбат бошқаларга сирлигича қолаверди.

– Яқинроқ кел, жиян, – деди ниҳоят дон Родольфо донья Мари-аннага.

Қиз Соҳибчангал ёнига тиз чўкди. Унинг кўзларида ёш ҳалқала-нарди.

Мўйсафид бир қанча лаҳза қаршисида ҳурмат билан бош эгиб тур-ган ёшларнинг оқарган юзларига меҳр билан боқди. Сўнгра укаси ва донья Эсперанса мададида салгина бошини кўтарди-да, ҳаяжонлан-ганидан титроқ овозда гапирди:

– Болагинам, менга нақ яратган қаршисида тургандай виждонан жавоб бер: ўғлимни яхши кўрасанми?

– Ҳа, амаки, – қиз йигламсираб жавоб қилди. – Ҳа, уни яхши кўраман.

– Сен-чи, ўғлим Диего, Марианнани яхши кўрасанми?

– Ҳа, ота, уни яхши кўраман.

Дон Родольфо укасига қаради. У бу қараш маъносини фаҳмлаб, деди:

– Ака, фарзандларимизга фотиҳа беринг! Хоҳишингиз билан ҳаз-рат Серапио шу ердаёқ никоҳ қилади.

Ярадор ёшларнинг бошлари узра қалтироқ қўлларини ёзди-да, бе-ниҳоя меҳрга тўлиқ, қатъий овозда:

– Қўша қаринглари, фарзандларим, бахтли бўлинглар! – деди Шундан кейин мадори қуриб, ёстиққа беҳуш чўкди.

Иккала аёлнинг ҳаракати билан дон Родольфо ўзига келганида каравоти қаршисида ўрнатилган меҳробни кўрди. Ёнида Парадес қарашиб турган ҳазрат Серапио никоҳ қилиш билан банд эди.

– Энди, дўстларим, – деди дон Родольфо, – мексикалик сифатида бурчимни ўтаган эканман, ҳиндилар сардори сифатидаги бурчимни бажаришим қолди. Бу ерга папагос аскарлар киришсин.

Шундан кейин очилган эшиклар хонага тунд ва ўйчан аскарлар тўдаси кирди.

Сашемни ўғли ушлаб турарди, у аскарларни муносиб қаршилагани сал бошини кўтарди. Қарчиғай билан Пекари бошлиқ аскарлар ўлими яқинлашган муҳтарам сардорларини унсиз ўраб олишди.

Оловкўз ҳаммага хотиржам нигоҳ ташлади.

– Парвардигор, – у хотиржам гап бошлади. – Кутилмаганда мени даргоҳига чорлаб қолди. Афсус! Сашемларингиз жанг майдонида аскардай шараф билан ўлмапти, балки разил қотилнинг қурбони бўляпти. Халқимнинг манфаати йўлида қилмоқчи бўлган ишларимни битиролмай кетаётганимга ачинаман. Бироқ ораларингизда мен улгуролмаган ишларни охирига етказа оладиган одам топилади, албатта. Биродарларим яхши бошлаган урушни бу ёғига ҳам шундай муносиб давом эттирсинлар. Мен бу дунёни тарк этсам ҳам фикр-ўйларим аскарларим қалбида бўлади. Тангрим уларни озод қилиб яратганини ва озод инсонлар сифатида ўлишларини ҳеч қачон унутмасинлар! Папагослар – жасур ва енгилмас аскарлардир. Қуллик – уларга муносиб эмас. Мен бу оламни тарк этарканман, сардорлардан теварагимдаги оқ танлилар оила аъзоларим эканликларини унутмасликларини илтимос қиламан. Мабодо биродарларим ўлимимдан кейин мени яхшилик билан эслаб юрсалар, яқинларим бўлган бу оқ танлиларга зиён етказмасинлар. Энди уч-тўрт оғиз айтадиган сўзим бор. Мен бу ерда эмас, ўз халқим орасида, бизон терисидан қилинган чодирда аскар янглиғ ўлмоқчиман. Бундан ташқари, сардорларга мос тарзда дафн қилинишимни истаيمان.

Шунда ҳинди аскарлари қувонганларидан беихтиёр титрашди. Улар шу чоққача сашемлари оқ танли бўлганлар одатича кўмишларини васият қилмасин-да, деб хавфсираб туришганди.

Аскарлар номидан Пекари сашемга жавоб қилди:

– Падаримиз Оловкўзнинг истаги биз учун қонун. Папагосларнинг қудратли иттифоқи бор экан, унга яқин бўлган оқ танлиларнинг бирортасига зиён етмайди. Падаримиз хотиржам жон таслим қилаверсинлар: унинг барча хоҳишларини фарзандлари бўлган папагослар адо этадилар.

Сашемнинг кўзлари қувончдан ялтираб кетди. У ҳиндилар сўзларига қаттиқ амал қилишларини биларди.

Пекари гапида давом этди:

– Папагосларнинг сардорлари падарларидан айрилаётганларини ўйлаб, жуда қайғуряптилар, кўз ёшлари шашқатор бўляпти. Улар ҳарбий ҳаракатлар эндигина бошланганда падарлари нобуд бўлаётгани иттифоқимизни чалғитиб, парокандалик бошламасин-да, деб хавфсираяптилар.

– Менинг ҳаётим сўнгги нафасимгача фарзандларимга аталган. Уларга нима ёрдам қилай?

– О, падаримизнинг қўлидан ҳали кўп иш келади! – жавоб қилди сардор.

– Қулоғим эшитяпти, ўғлим ўз сўзини айта қолсин.

– Сардорлар билан аскарларимиз, – гапида давом этди Пекари, – субҳидамда гулхан теварагида тўпланишди. Улар ўртамизда келишмовчиликлар бўлмаслиги учун падаримиз Оловкўзнинг ўзи ворисини тайинлаб кетишини хоҳлашяпти. Сардорлар падаримиз папагослар халқига муносиб равишда бошчилик қиладиган жасур ва донишманд аскарни тайинлашга жуда ишонадилар.

Сашем бир дақиқа ўйга чўмди.

– Шундай бўла қолсин. Кенгаш ақлли қарор қилибди, уни маъқуллаيمان. Тангрим мени ўз даргоҳига чорлаганида Қарчиғай ўрнимни эгаллайди. Буюк сашемликка ундан ҳам муносиброқ одамни кўрмайман.

Қарчиғай олдинга чиқди-да, саноқли умри қолган сашемга эгилиб деди:

– Менга бунчалар катта ишонч билдирган падаримдан миннатдорман! Бироқ сардорлар ва машхур жангчиларга бошчилик қилишга ҳали жуда ёшман. Падарим зиммага юклаётган нарсани эплашга кучим етмайди, деб кўрқаман. Падаримиз ўздан кейин ўғлини қолдирияпти. Соҳибчангал – халқимизнинг жасур аскари, ўзининг донишмандлиги билан машхурдир.

– Ўғлим – оқ танли. У папагосларнинг эҳтиёжларини Қарчиғайдан яхши билмайди. Қарчиғай фармон бериб туради.

– Падаримнинг аниқ айтилган иродасига бўйсунаман, бироқ Соҳибчангал халқимнинг буюк сардорларидан бири сифатида мангу қолади.

Ҳиндилар сафида буни маъқулловчи шивир-шивирлар эшитилди.

– Ўғлим Қарчиғайга Соҳибчангал номидан ташаккур айтаман. Қарчиғай ўғлимнинг камтарлиги ўзига жуда ярашиб турибди. Уни катта ишларга буюк ният руҳлантирсин. Гапим шу. Сардорлар гапимга кўшилишадими?

– Бундан ҳам яхшироқ одамни тополмасдик, – жавоб қилди Пекари. – Сардорлар падаримизга эзгу ниятларини тушунганига ташаккурлар айтадилар.

Хонадаги оддий бўлса-да, бениҳоя улуғвор туюлган бу ҳолат барчага қаттиқ таъсир қилди.

Оловкўз яна гап бошлади:

– Мадорим кетяпти, куним битяпти. Болаларим мени халқимнинг чодирларидан бирига элтишсин. Сўнгги нафасим аскарларим орасида чиқишини хоҳлайман.

Соҳибчангал, маркиз, Пекари ва Қарчиғай ярадор ётган каравотни авайлаб елкаларига олишди-да, ҳовли ўртасига элтишди. Бошқалар уларнинг ортида чурқ этмай боришарди.

Тўртта устунга бизон териси тортиб қилинган чодир сашемга мунтазир эди. Териларга ваҳший ва уй ҳайвонларининг тасвирлари туширилганди.

Каравотни чодирга авайлаб олиб киришди. Уни ботаётган қуёш нури ярадор сардорнинг кўзига тушадиган қилиб қўйишди.

Сашем оғир ярадор бўлганини чопардан эшитган аскарлар ва уларнинг хотинлари чодирни ҳар ёқдан ўраб олишганди. Бу сафар ҳиндилар билан мексикаликлар нақ биродарлардай аралашиб кетишганди. Олти минг одам сашемнинг иззатини жойига қўйиб, унсиз туришарди. Барчанинг нигоҳи унга қаратилган. Сашем эса ўзининг оила

аъзолари ва папагос аскарлари даврасида аста-секин жон бермоқда эди.

Чол дам роҳибга, дам укасига, дам ҳинди аскарларига уч-тўрт оғиз бир нима деб кўярди.

Куёш уфққа туша бошлаганда ярадорнинг нафас олиши қийинлашди. У бўғилар, кўзлари аста-секин хиралашиб борарди. Шундай бўлса ҳам ўнг қўли билан ўғли, хотини ва укасининг, чап қўли билан эса Қарчиғайнинг қўлларини сиқиб турарди. Бирдан унинг аъзои бадани қалтираб кетди. Еноқларига қизил югуриб, ярим юмуқ кўзлари катта очилди. У бировнинг кўмагисиз туриб ўтирди.

— Алвидо, папагослар! — деди сашем овозини барча эшитадиган қилиб, — Эсперанса, Эсперанса, хайр!

Унинг кўзи юмилди. Юзи ўликларникидай оқариб, бўйи бир чўзилди, кейин ўзини чалқанча ташлаб, чуқур нафас олди-да, жон берди.

У хотинини сўнгги бор хаёлига келтириб ўлди.

Оломондагилар шу чоққача ўзларини тутиб туришарди, энди ҳар ер-ҳар ердан хўнграшлар эшитила бошлади.

— Падаримиз оламдан ўтди! — деди Қарчиғай гулдураган овозда.

— Интиқом! — жавоб қилишди ҳиндилар.

Бир неча аскар қотилни келтиргани кетди. Оқ танлилар бу даҳшатли қатлда бўлишни истамаганидан кўпчилиги тарқаб кетди. Фақат Соҳибчангал, полковник, Парадес ва Марианогина жойларида қолишди.

Сашемнинг жасадини дарҳол ҳинди аёллари ўраб олишди. Улар уни ярқироқ бўёқлар билан безашди, бизон терисидан тикилган ридога ўрашди, сўнгра ҳурматини жойига келтириб, сочини шамолда ҳилпираётган жиғага ўхшаб боғлашди. Марҳумнинг жасади шундан кейин барча зиёрат қилмоғи учун очиқ ва баланд тахтасупага қўйилди.

Қотилни ҳам олиб келишди. Унинг рангида ранг қолмаган бўлса ҳам ўзини дадил тутарди. Қарчиғай марҳумнинг бош томонида туриб, узундан-узоқ мотам нутқи сўзлади, оломон қаттиқ хўнграб, бир неча марта унинг гапини бўлиб қўйди. У пировардида кўлини ҳинди кўриқчилари оралиғида турган қотил томонга чўзди-да:

— Қатлни бошланглар! — деб амр қилди.

Жиноятчини ўша заҳотиёқ қип-яланғоч қилиб ечинтиришди-да, ўрнатилган устунга боғлашди.

Биз сенатор дучор бўлган даҳшатли қийноқларни баён қилиб ўтирмаймиз. Уни оғзидан сўнгги нафаси чиққунича нақ уч соат ёмон азоблашди.

Бу пайтда зим-зиё тун замин узра қанотини ёйганди. Разил қотил бир ёқли бўлганидан кейин қабиланинг жасур аскарлари сашемнинг жасадини елкага олиб, машъаллар ёруғида боғнинг туртиб чиққан жойи — тубсиз жар узра қад керган ерига олиб боришди.

Сашемнинг сеvimли отини ҳам шу ерга олиб келишди. Сашемнинг бир қўлида тотем, иккинчи қўлида милтиқ турган жасадини бугу терисидан қилинган тасмалар билан вафодор отига маҳкам боғлашди. Марҳумнинг бўйинини шиша маржонлар беаган, қўлида мис билагузуклар кўринар, эгар қошига эса душманларининг тўқоллари боғланганди. Шундан кейин аёлларнинг дод-войи остида отни жасад билан туртиб чиққан жойга келтириб, қуролланган папагос аскарлари саф тортиб камалак ҳосил қилган ернинг ўртасига қўйишди. Ана шу жонли камалакнинг иккала чеккаси ҳам тўппа-тўғри тубсиз жарга элтарди.

Ана шундан кейин томоша бошланди. У ўзининг ибтидоий улугворлиги билан халқларнинг буюк кўчиш давридаги гот ва герман қиролларини дафн қилиш маросимига ўхшаб кетарди.

Шамолда зўрайиб ёнаётган машъалларнинг қизғиш алангасида боғнинг бу ёввойи ва тунд гўшаси жуда бошқача кўринар, отличлар эса қуролларини силкитганларича жон-жаҳдлари билан дафн қўшигини айтишарди.

Ҳуркиб кетган от тубсизлик сари учди. У ҳар сакраганида сашемнинг жасади бир маромда олдинга ва орқага чайқаларди. Четдан қараганда гўё марҳумга жон кирганга ўхшарди.

От жар лабига етганида қўрқиб хиёл тайсаллади. У бурун катакларини керганича орқага бурилди, лекин у ўзини ҳар тарафдан жарлик сари сиқиб келаётган отличларнинг зич сафини ёриб ўтишга ожизлик қиларди.

От бир неча бор олдинга ва орқага чошиб, сафни ёриб ўтмоқчи бўлди. Ҳиндилар ҳайқирганларича узун найзаларини ҳар ерига санчаверганларидан ўтакаси ёрилган от бирдан орқа оёғига тикка кўтарилиди-ю, қаттиқ кишнаб, устидаги юки билан ўзини жарга отди.

Уша лаҳзада барча машъалалар ўчди, гўё биров имо қилгандай шовқин-суронлар ҳам тинди-да, аскарлар қовоқларини уйиб, унсиз тарқалишди.

Эрталаб, кун чиққанда ҳиндилар асиендадан кетишди. Уч йил давом этган уруш мобайнида улар асиенда деворлари яқинига бирор марта ҳам яқин келишмади.

Ҳиндиларнинг бу ялпи қўзғолони туфайли Мексика республикаси ўзининг энг яхши ва жуда бой вилоятидан айрилишга сал қолди. Китобхонга бу қўзғолон нима билан тугаганини ҳикоя қилиш учун бизга бир кунмас-бир кун яна фурсат келиб қолса ҳам, ажаб эмас.

*Русчадан
Эркин НОСИРОВ таржимаси*

